

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI



**MOĞOLİSTAN KÜLTÜREL MİRASI İÇİNDE TÜRK YAZITLARININ
BUGÜNÜ VE GELECEĞİ ÇALIŞTAYLARI
BİLDİRİLER KİTABI**

**Editör
Şaban DOĞAN**

İzmir 2022

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI



**MOĞOLİSTAN KÜLTÜREL MİRASI İÇİNDE
TÜRK YAZITLARININ
BUGÜNÜ VE GELECEĞİ ÇALIŞTAYLARI
BİLDİRİLER KİTABI**

Editör

Şaban Doğan



MOĞOLİSTAN KÜLTÜREL MİRASI İÇİNDE
TÜRK YAZITLARININ
BUGÜNÜ VE GELECEĞİ ÇALIŞTAYLARI
BİLDİRİLER KİTABI

Tercümelemler
Ariyajav Batchuluun
Samet Kalyoncu
Asuman Baş

Editör
Şaban Doğan



İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayın No: 28

Bu eserin, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun 13.12.2022 tarih ve 2022-43 sayılı toplantısında alınan 6. kararı uyarınca, elektronik kitap olarak yayımlanmasına karar verilmiştir.

Her hakkı saklıdır.

© **İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları**
2022

Sertifika No: 46629

Editör: Şaban DOĞAN

E-ISBN: 978-605-70737-7-8

Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları
(İzmir: 2022)

Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları
Bildiriler Kitabı/ Editör: Şaban Doğan; Tercümeleler: Ariyajav Batchuluun, Samet Kalyoncu,
Asuman Baş-İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2022.

Çevrimiçi (III, 333 Sayfa; 26 cm.). -- (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi; Yayın No: 28)

E-ISBN: 978-605-70737-7-8

1. Kültürel Miras – Çalıştaylar 2. Yazıtlar, Türk - Çalıştaylar

I. Doğan, Şaban – II. Batchuluun, Ariyajav – III. Kalyoncu, Samet – IV. Baş, Asuman

Adres: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Rektörlüğü, Balatçık Yerleşkesi, 35620 Çiğli
İzmir, Türkiye

Telefon : +90 232 329 3535 / 1255

E-posta : ykb@ikc.edu.tr

Belge-geçer : +90 232 386 0888

Web : ykb.ikc.edu.tr

Eserin hukuki ve etik sorumluluğu yazarlara aittir. Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın yayım hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir. İzinsiz kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

Ön Söz	1
Tes ve Tariat Yazıtları Üzerine - Prof. Dr. Erhan AYDIN	3
Монгол Улсын “Соёлын Өвийн Улсын Нэгдсэн Бүртгэл, Мэдээллийн Сан”-Д Бүртгэгдсэн Эртний Түрэгийн Үед Холбогдох Түүх, Соёлын Дурсгалын Тоон Дүн [Moğolistan’ın “Ulusal Kültürel Miras Kaydı ve Veri Tabanı” nda Kayıtlı Kadim Türk Kağanlığı Dönemi’yle İlişkili Tarihî ve Kültürel Eserlerin Sayısı] - Эрдэнэсүвд Б., Майнцэцэг Ч.	13
Moğolistan’daki Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Üzerine - Prof. Dr. Şaban DOĞAN	25
Dünyada ve Türkiye’de Eski Türk Yazıtlarıyla İlgili Çalışmalar Üzerine - Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN	44
Kültürel Diplomasi ve Göktürk Kitabeleri Ekseninde Türkiye-Moğolistan İlişkileri - Ruhi ERSOY	51
Монгол Улсын Соёлын Өвийг Хамгаалах Тогтолцоо Дахь Соёлын Өвийн Үндэсний Төвийн Оролцоо [Moğolistan’daki Kültürel Mirası Koruma Sistemine Ulusal Kültürel Miras Merkezinin Katkıları] - Dr. Enkhbat GALBADRAKH ..	59
Соёлын Өвийн Үндэсний Төвөөс Чулуун Дурсгалыг Хамгаалах Үйл Ажиллагааны Хэтийн Төлөв [Moğolistan Kültürel Miras Merkezinin Таştan Yapılmış Eserleri Koruma Faaliyetleri Üzerine (Moğolistan’daki Türk Dönemi’ne Ait Anıtlar Örneğinde)] - Dr. Enkhbat GALBADRAKH	87
Монгол Нутаг Дахь Чулуун Дурсгалын Судалгааны Тойм (<i>Хадны Зураг, Буган Чулуун Хөшөө, Хүн Чулуун Хөшөө, Гэрэлт Хөшөө, Бичгийн Дурсгалаар</i>) [Moğolistan’daki Таşt Anıtlar Üzerine Yapılmış Çalışmalara Genel Bakış (Kaya	

Resimleri, Geyikli Taş, İnsan Figürlü Taş Heykeller, Abideler ve Yazılı Anıtlar Aracılığıyla] - Ankhsanaa GANBOLD	93
Монгол Нутаг Дахь Чулуун Дурсгалын Хадгалалт Хамгаалалт: Эрсдэл, Судалгаа, Арга Зам [Moğolistan'daki Taş Anıtları Muhafaza ve Kurtarma: Riskler, Araştırmalar ve Yöntemler] - Ankhsanaa GANBOLD	125
Köl Tigin, Bilge Kagan ve Tunyukuk Yazıtlarının Bulunduğu Bölgelerdeki Arkeoloji Çalışmaları - Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	152
Хадгалалт Хамгаалалтын Шинжлэх Ухаан Ба Соёлын Өвийн Сэргээн Засварлалт [Kültürel Mirasın Korunması ve Restorasyonu] - Oyuntulga MENDBAZAR	170
Türkiye Cumhurbaşkanları ve Türkoloji - Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA	211
Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter ve Alfabe Problemleri Üzerine - Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA	220
Köl Tigin Yazıtında İki Okuma Düzeltmesi Teklifi - Prof. Dr. Ayşegül SERTKAYA	253
Şine Us ve Karabalgasun Yazıtları Üzerine - Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	255
Orhun Yazıtlarının Türk Devlet Modeline Yansımaları - Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	276
Tika Ulanbator Program Koordinasyon Ofisi Proje ve Faaliyetleri - TİKA Moğolistan Ofisi Koordinatörü Emrah USTAÖMER	294
Uygur Kağanlığı Tarihinin Yazımında Yazıtların Önemine Dair Bazı Örnekler - Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	312

ÖN SÖZ

Moğolistan Hükümetinin 2019 tarih ve 69 sayılı kararı ile “Taştan Yapılmış Kültürel Miras Ulusal Programı” onaylanmış; Eğitim, Kültür, Bilim ve Spor Bakanının 2019 tarih ve A/368 Sayılı Kararı ile programın uygulanmasına yönelik eylem planı yürürlüğe girmiştir. Bahse konu eylem planının 2. maddesinin 4. fıkrasında risk altında olduğu değerlendirilen eserlerin güvenli alanlara taşınacağı hükmü yer almaktadır. Bahse konu mevzuata dayanılarak hazırlanan proje çerçevesinde 17 Ekim 2020’de Moğolistan’daki Türk yazıtları içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olan Şine Us yazıtı bulunduğu yerden alınarak Moğolistan Kültürel Miras Merkezine nakledilmiştir. Kurum sadece Şine Us yazıtını değil, Ötüken Uygur Kağanlığının başkenti Karabalgasun’un kalıntıları yakınındaki 1. Karabalgasun yazıtından geriye kalan ejderha tepelik ve diğer parçaları da taşımıştır. Eserlerin taşınma işlemi 14 Haziran 2021 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü depolarında bulunan Tes ve Taryat yazıtları da 26 Haziran 2021 tarihinde Moğolistan Kültürel Miras Merkezine getirilmiş böylece Köktürk harfli Türk yazıtlarından dördü Merkezde kendileri için hazırlanan alana nakledilmiştir.

Moğolistan Kültürel Miras Merkezi yetkilileriyle yapılan görüşmelerde yetkililere Türkiye Cumhuriyeti’nin konuyla ilgili makamlarının Moğolistan’daki Türk yazıtlarının korunması ve gelecek nesillere aktarılması hususunda hassas oldukları; projenin Türk yazıtlarını da kapsaması sebebiyle Moğolistan’daki Türk yazıtlarıyla ilgili iş ve işlemlerde Türkiye’deki uzmanların da görüşlerinin alınmasının faydalı olacağı ifade edilmiş ve kendilerinden olumlu cevap alınmıştır. Moğolistan Kültürel Miras Merkezi İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesine gönderdiği resmi yazıda projeye ve Türk yazıtlarının geleceğine ilişkin çalışmalarla ilgili olarak birisi Türkiye’de diğeri Moğolistan’da olmak üzere iki ortak çalıştay düzenlemeyi teklif etmiştir. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi, Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İKÇÜ-MUIS Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü, TİKA, Türk Dil Kurumu, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu ve Moğolistan Kültürel Miras Merkezi ortaklığında 27.05.2022-01.06.2022 tarihleri arasında Türkiye’de; 01.08.2022-07.08.2022 tarihleri arasında Moğolistan’da iki çalıştay düzenlenmiş, çalıştaylarda Moğolistan Kültürel Miras Merkezi tarafından yürütülmekte olan projenin tüm detayları projeyi yürüten Merkez yönetici ve uzmanlarından dinlenmiş; Moğolistan Kültürel Miras Merkezi yönetici ve uzmanlarına Moğolistan’daki Türk yazıtlarının Türk dili, tarihi ve kültürü açısından önemi anlatılarak Türkiye Cumhuriyeti devletinin bu eserlere ilgisiz olmadığı mesajı

verilmiştir. Çalıştaylarda Moğolistan'daki Türk yazıtlarının bugünü ve geleceklere üzerine verimli tartışmalar yapılmış; yazıtlar Türk dili, kültürü ve tarihi bakımlarından değerlendirilmiştir.

Çalıştaylarda 13'ü İzmir'de 12'si Moğolistan'da olmak üzere toplam 25 bildiri sunulmuştur. Okuyucuların istifadesine sunulan bu kitapta bildiri sunumlarını gerçekleştiren katılımcıların yayımlanmak üzere tarafımıza ulaştırdıkları 18 bildiri metni yer almaktadır. İlgili metinler Çalıştay Bilim Kurulu tarafından incelenerek raporlanmıştır. Çalıştaylara sunumlarıyla katılan ve bu kitaba da destek veren katılımcı ve yazarlarımıza teşekkür ediyoruz.

Bildirilerin ardından projeye dair tartışmalar yapılacak, Türkiye'den alan uzmanı akademisyenlerin projeye dair düşünceleri Moğolistan Kültürel Miras Merkezi yetkilileriyle paylaşılacaktır.

Moğolistan'da yapılacak çalıştayda amaçlanan Türkiye'nin bu ülkedeki yazıtlarla yakından ilgilendiğini Moğol makamlarına göstermek; Moğolistan Kültürel Miras Merkezi tarafından yürütülen (yukarıda zikrettiğimiz dört yazıtın taşınmasını da içeren) projeyi incelemek, yazıtların ve yazıtların alındığı alanların son durumlarını görerek varsa eksiklik ve aksaklıkları rapor etmektir.

İki çalıştayda sunulacak bildiri ve tartışmalar kitap olarak da yayımlanacak; sonuç bildirgeleri Türk ve Moğol makamlarıyla paylaşarak Türk yazıtlarının ya da diğer eserlerin taşınmasını içeren/içerecek projelerde Türk ve Moğol makamlarının ortak hareket etmesinin yerinde olacağı vurgulanacaktır.

Editör
Şaban Doğan

TES VE TARIAT YAZITLARI ÜZERİNE

Erhan AYDIN*

Giriş

Türk runik harfli eski Türk yazıtları, yalnızca ses olayları, sözcük yapıları, leksik kimi özellikler gibi Türk dili ile ilgili konularda bilgi vermez; aynı zamanda tarih, coğrafya ve kültür alanı için de eşsiz malzeme ile doludur. Bu nedenle, yazıtlar üzerinde Türk dili uzmanlarının yanında, Türklerin yedi ve sekizinci yüzyılı ile ilgilenen türlü bilim alanlarına mensup uzmanlar da çalışmaktadır. Dolayısıyla bu metinlerden elde edilebilecek her bulgu, Türklerin yazıtlar çağındaki durumu hakkında bilgi verdiği gibi daha eski dönemleri hakkında da fikir yürütme olanağı sunmaktadır.

Eski Türk yazıtlarının bir bölümünün hangi Türk boylarınca yazıldığı bilinmekle birlikte, önemli bir bölümünü yazdıran Türk boyu hakkında açık bilgi bulunmasa da diyalektoloji çalışmalarının ilerlemesi ile bazı yeni görüşler öne sürülebilmektedir. Yazıcısı bilinen yazıtlarda, o boyun yalnızca dil bilgisi özellikleri üzerinde durulmaz; aynı zamanda tarihî, sosyal, kültürel hayatı hakkında da ipuçları elde edilmeye çalışılır. Bu çerçevede ele geçen her ayrıntı, genelde Türk boylarının tümüne, özelde ise yalnızca o boya mal edilebilir. Bu bakımdan, yazdıran boy hakkında en açık bilgiye sahip olunan kuşkusuz Uygur Türklerinin elinden çıkan yazıtlardır.

Uygur Kağanlığı'nı kuran Uygurlar da tıpkı Köktürkler gibi Türk runik harfli yazıtlar bırakmıştır. Uygur Kağanlığı'nın kağanlık yazıtları dışında, hangi yazıtların Uygurların elinden çıktığı konusunda türlü görüşler bulunmaktadır. Ancak kağanlık yazıtları olarak nitelendirilebilecek Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun'un yanında, Hoyto-Tamır, Sevrey, Karı Çor Tegin (Xi'an) yazıtlarının da Uygurlarca yazdırıldığı konusunda genel bir kanaatten söz edilebilir. Bu yedi yazıttan başka; Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtlarını ise Uygurlara aidiyeti konusunda şüpheli olarak değerlendirmek daha uygun olacaktır. Uygur Kağanlığı

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, E-posta: erhan.aydin@inonu.edu.tr

(745-840) döneminde yazdırılan ve kağanlık yazıtı olarak değerlendirilenler arasında, satır sayısı bakımından en hacimli olanı Şine Usu'dur. Ancak verdiği bilgiler, askerlikle ilgili öteki yazıtlarda bulunmayan terimler ve II. Türk Kağanlığı'nın son dönemleri ile Uygur Kağanlığı döneminde yaşanan olaylar bakımından Tariat yazıtını ayrı bir yere koymak gerekir.

1. Tes ve Tariat Yazıtlarının Türk Dili, Tarihi ve Kültürüyle İlgili Araştırmalardaki Yeri ve Önemi

1.1. Tes Yazıtı

B. Ya. Vladimirtsov, 1915 yılında kuzeybatı Moğolistan'a yaptığı bir gezi sırasında Tes Irmağı vadisinde bir yazıt bulur; yazıtın metnini kopya ederek yayımlamayı planlar; ancak bu plan gerçekleşmez (Klyaştorıny 1986: 151). Yazıt, daha sonra, 1976 yılında S. G. Klyaştorıny ve S. Karcavbay tarafından Moğolistan'ın Hovsgöl eyaletinde, Tes Irmağı'nın yukarı bölümlerinde, Tsagaan-uul kasabası yakınlarında toprağa gömülü hâlde bulunur. Yazıtın batı yüzünde 6, kuzey yüzünde 5, doğu yüzünde 6 ve güney yüzünde 5 olmak üzere toplam 22 satır bulunmaktadır. Satırların baştan ortaya kadar olan bölümü zarar gördüğü için yazıtın okunabilen yerleri, satırların son bölümüdür. Yazıtta, Tariat ve Şine Usu'dakine benzer bir damga vardır. Yazıt 2021 yılında Ulan Batur'da yeni kurulan Moğolistan Kültürel Miras Merkezine taşınır (Doğan 2021: 678).

Yazıtın dikildiği tarih tartışmalıdır. Örneğin, A. Róna-Tas, Şine Usu yazıtının doğu yüzünün 7-10. satırlarında sözü edilen iki yazıttan birincisinin Tes, ikincisinin ise Tariat yazıtı olduğunu belirtir ve pars yılı yani 750 olarak tarihlendirir (1986: 55-56). G. Doerfer, 761-762 yılında, ideal olarak 762 yılında dikildiğini öne sürer (1993: 74). Osman F. Sertkaya ise 750 olarak tarihlendirir ve yazıtta anlatılanların, özellikle 741-753 yılları arasına ışık tuttuğunu belirtir (1992: 327-328), (2003: 28-29). Uygur Kağanlığı'nın öteki yazıtları Tariat ve Şine Usu'da da olduğu gibi açık bir tarih verilmemesinin nedenini bilmek güçtür.

Yazıtta anlatılan olaylar kısaca şöyle özetlenebilir: Yazıtın batı yüzünün ilk dört satırında bulunan harflerin aşınması ve dökülmesinden ötürü açık bir bilgi elde edilememektedir. 5. satırda El Etmiş Kağan'ın öldüğü ve oğlunun yabgu olduğu bilgisi bulunmaktadır. Ancak bu yabgunun kim olduğu belirtilmemiştir. Kuzey yüzünün 1. satırında yer alan <...>[yér] *teñri kılıntokda uygur kagan olormuş böök ulug kagan [ermiş]* "yer (ve) gök yaratıldığında Uygur kağanı tahta oturmuş. (O) yüce (ve) büyük kağan imiş." cümlesiyle, Uygurların dünyanın yaratılışı ile tarih sahnesine çıktığı belirtilmiş olmaktadır. Kuzey 2'de Uygurların üç yüz yıl yurt

tuttuğu, doğu 1’de Teñride Bolmış El Etmiş Uygur Kagan’ın tahta oturduğu bilgisi yer alır. Kuzey 5’te ise Uygurların tok bir biçimde yaşayalı yetmiş yıl olduğu bilgisinden, 681’deki İlteriş Kağan’ın II. Türk Kağanlığı’nı kurduğu yıllara değinilmiş olmalıdır.

Doğu yüzü 2’de anlatılan sahte kağan olayı, üç olasılık ile açıklanabilir:

1. II. Türk Kağanlığı’nın son dönemlerinde, Bilge Kağan’ın karısı Pofu Hatun yüzünden ortaya çıkan karışıklık sonucunda iki başlı yönetimden söz edilmiş olabilir.
2. Karluk, Basmıl ve Uygurlardan oluşan ittifakta iki başlılık söz konusu olabilir.
3. Tes yazıtında adı geçmese de yabgu olarak atanan Tay Bilge Totok kastedilmiş olabilir.

Sahte kağan olayı ile üçüncü olasılık, yani Tay Bilge Totok’un yabgu atanması dolayısıyla kağan olmasından söz edilmiş; bu nedenle de *ödkünç kagan* ifadesi kullanılmış olmalıdır. Doğu 3’te yurdu düzenledikten sonra yabgunun öldüğü, 4’te Teñride Bolmış El Etmiş Bilge Kagan’ın tahta çıktığı belirtilir. Doğu 5’te kağanın bilge kimse olduğu ve doğudaki halkların tâbi olduğundan söz edilir. Doğu 6’da adı geçen Yollug adlı kişinin kim olduğu belli değildir. Güney 1’de Köl Beg Bilge Kagan adı geçmektedir ki bu kişi Moyan Çor Kağan’ın babası yani Uygur Kağanlığı’nın kurucusudur. Güney 2’de Tes Irmağı civarında Kasar’ın batısında yurt tuttıkları, çit vurdurdukları ve yazı geçirdikleri kayıtlıdır. Güney 3’teki cümleden, yazıtı yazdıran ve damgayı işleyen kişinin Elser adlı bir kimse olduğu anlaşılmaktadır.

Tes yazıtında yer alan çok değerli bilgilerin yanında, yazıtın Türk dili araştırmaları açısından da değeri çok büyüktür. Özellikle yalnızca Tes yazıtında ele geçen sözcükler, yazıtın değerini artırmaktadır. Bu sözcükler şöyledir:

Agıntur-: (Göge) Yükseltmek. (Batı 4)

Adın: Başka. (Doğu 2)

Bazlanmak: Tabi olmak. (Kuzey 5)

Boz ok: Bir boy. (Kuzey 3)

Bök: Büyük, yüce. (Kuzey 1)

Iy-: Bağımlı kılmak. (Doğu 6)

Ödkünç: Sahte. (Doğu 2)

Yalnızca Uygur yazıtlarında geçen ve en azından bir bölümünün Uygur diyalektolojisine ait olması gereken bazı sözcükler Tes yazıtında da bulunmaktadır:

Akız-: Hücum ettirmek, saldırtmak. (Kuzey 3)

Ançıp: Sonra. (Kuzey 2, Doğu 3)

Belgü: Damga. (Güney 3)

Bersil: Bir boy. (Kuzey 4)

Çıt: Çit, karargâhı çevreleyen sınır taşları veya tahta kazıklar. (Güney 2, Batı 1, 2)

Evdi: Bir boy. (Kuzey 4)

Kadır (akadır?): Bir boy. (Kuzey 4)

Kasar: Uygurların bir boyu; kuzeybatı Moğolistan'da bir yer. (Kuzey 4, Güney 2)

Örgin: Yönetim merkezi. (Güney 2)

Yayla-: Yaylamak, yazı geçirmek. (Güney 2)

1.2. Tariyat Yazıtı

Dört parçadan oluşan yazıtın ilk parçası Ts. Dorjsuren tarafından Moğolistan'ın Arhangay eyaletinin Tariyat bölgesinde, Hangay Dağları'nın kuzeybatı bölümünde, Terh Irmağı vadisinde toprağa gömülü olarak bulunur. H. Luvsanbaldan ile M. Şinehüü ve B. Bazılhan ile S. G. Klyaştorıny'dan oluşan Moğol-Sovyet bilim heyeti, 1969 yılında ilk parçanın bulunduğu yerde yaptığı kazıda, yazıtın taş kaplumbağasını meydana çıkarır. 1970 yılında kazılara devam eden N. Ser-Odjav ve V. V. Volkov, yazıtın öteki iki parçasını da bulur. Yazıtın bulunduğu yer, Terh Irmağı'nın Terhin-Tsagan-nur Gölü'ne döküldüğü yerin 12 km. batısında, ırmağın 1 km. kadar kuzeyinde ve Tarbagatay Dağları'nın sarp yamaçlarınının 2 km. kadar güneyi olarak belirlenir (Klyaştorıny 1982: 335-336), (Tekin 1983: 795), (Aydın 2018a: 38). Üç parça yazıt ve kaplumbağa altlık, Ulan Batur'a taşınır ve Moğolistan Arkeoloji Müzesinde koruma altına alınır. Yazıt 2021 yılında Ulan Batur'da yeni kurulan Moğolistan Kültürel Miras Merkezine taşınır (Doğan 2021: 681).

Yazıt, doğu ve batı yüzünde 9, güney ve kuzey yüzlerinde 6, kaplumbağa altlıktaki satırla birlikte toplam 31 satırlık Eski Türkçe bir metin içermekte olup *Teñride Bolmış El Etmiş Bilge Kagan* unvanıyla anılan, Çin kaynaklarının Moyan Çor (Moyanchuo 磨延啜) dediği Uygurların ikinci kağanı adına yazdırılmıştır. Yazıtta bulunan damga ile Şine Usu ve Karı Çor Tegin (Xi'an) yazıtlarındaki damga aynıdır. Ayrıca Tariyat'ın doğu yüzünün 6, 7, 8 ve 9. satırları ile Şine Usu'nun kuzey yüzünün 6, 8, 9 ve 10. satırlarında anlatılan olayların birbirine benzemesi, ayrıca Tes yazıtındaki benzer ifadeler, her iki yazıtın da aynı kağan tarafından yazdırılıp diktirilmiş olmasına kanıt olarak değerlendirilebilir. Yazıtın yazılışı ve dikilişi ile ilgili herhangi bir tarih kaydı bulunmamakla birlikte, genel kanaat 753 olduğu yönündedir.

Yazıttaki satırların baştan ortaya kadar olan bölümü eksik olduğu için, cümleleri anlam bakımından tam olarak birleştirmek güçtür. Yazıtın içeriği kısaca şöyledir: Doğu yüzünün ilk satırında Yollug Kağan ve Bumin Kağan adlarından ve üç kağanın iki yüz yıl egemen olduğundan söz edilir. Ancak Yollug Kağan ve Bumin Kağan'dan başka, üçüncü kağanın adı okunamamaktadır. İki yüz yıllık süreden, I. ve II. Türk Kağanlığı'nın, aşağı yukarı iki yüz yıl süren egemenliği kastedilmiş olmalıdır. Doğu 3'te Uygurların atalarının seksen yıllık egemenliğinden, yurtlarının Ötüken ile Tegres arasında, Orhon Irmağı civarında olduğundan söz edilir. Doğu 5'teki cümleden, Moyan Çor'un doğum tarihi elde edilebilmektedir: Yılan yılında (741) Türk yurdunu karıştırdığını belirten kağanın, bu sırada 28 yaşında olduğu belirtilir. Buna göre; kağanın doğum tarihi 713 veya 714 olmalıdır. Doğu 6'da II. Türk Kağanlığı'nın son kağanlarından Ozmış (Wusumishi 烏蘇米施) ile mücadele ve 8. satırda ise kağanın ele geçirildiği bilgisi kayıtlıdır. Güney 1'de 744 yılında Köktürklere sefer düzenlendiği, hanın ele geçirildiği, Güney 2'de ise tavuk yılında (745) savaşıldığı kayıtlıdır. Güney 4'te anlatılanlara göre; 747 yılında dokuz komutan, beş general ve halk önünde, Moyan Çor'un babası Köl Bilge Kağan'a arz edilir ve kağanın bir kişiyi yabgu atadığı belirtilir. Bu yabgunun kim olduğu bilinmese de Şine Usu'da adı geçen ve yabgu olarak atandığı bildirilen Tay Bilge Totok olmalıdır. Bu satırdan edinilen bilgiye göre halk şöyle der: "Sen varken halk güçlü imiş, sensizken halkın gücü, kara su gibi imiş." Sonuç olarak Moyan Çor, halkın isteği doğrultusunda ve yabguya rağmen 747 yılında kağan olarak atanır. Bu olayın ardından kağan, Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kagan, hatunu ise El Bilge Katun unvanını alır ve otağını, Ötüken'in ortasında yer alan As Öngüz Baş ve Kan Idok Baş dağlarının batısında kurar.

Batı 1'de Moyan Çor'un kağan olarak atanmasından sonra otağın, Ötüken'in batı ucunda, Tes Irmağı'nın kaynağında kurulduğu ve 750 yılı ile 753 yılları arasında iki yıl burada kalındığı, ejderha yılında (752) ise Ötüken ortasında yer alan As Öngüz Baş ile Kan Idok Baş dağlarının batısında yaz aylarının geçirildiği kayıtlıdır. On bin günlük yazıtın ve damgaların burada taşla işlendiği belirtilir. Sözü edilen yazıt, büyük bir olasılıkla Tariat'tır. Bu durumda yazıtın dikiliş tarihi 752 veya 753 olmalıdır. Batı 3 ve 4'te boyların kağana itaat ettiği, otlak ve tarlalarının Selenge Irmağını besleyen sekiz ırmak çevresinde olduğu belirtilse de burada altı yer adı sayılır. Batı 5'te yaylağının Ötüken'in kuzeybatısında yer alan Tes Irmağı'nın kaynağı civarında, doğusunda Hanuy ve Hünüy ırmaklarının bulunduğu, iç otağının Ötüken'in kuzey bölümlerinde, güneyde Altay, batıda Kögmen (Tannu-Ola), doğuda ise Költi Dağları'nın? bulunduğu belirtilir. Batı 6'daki bilgiye göre; kağana bağlı boyların sayısı altmıştır.

Kuzey 1 ve 2’de, kağanın ordu düzeni hakkında bilgi verilir. Kağanın süvari birliği Dokuz Tatarlar, Azlar ve Tongralardan oluşmaktadır. Ayrıca bu yazıtın üç yüz muhafız asker tarafından dikildiği belirtilir. Kuzey 3’ten itibaren bir vasiyetnameyi andıran cümlelerle karşılaşılır. Kuzey 3’te yabguya bağlı boylar, 4’te ise şada bağlı boylar sayılır. Kuzey 5’te, yazıtın yapım ve yazma işini General Bilge Kutlug Tarkan adlı bir kimsenin üstlendiği belirtilir. Yine aynı satırda hanın amcaları olan General Kutlug Bilge ve General Kutlug Tarkan adlarındaki iki anlatıcı, yazıttaki tüm adları, boyları, olan biteni anlatmış olmalıdır. Yine bu satırda çoklukla *yur* okunan ve *yurç* ‘kayınbirader’ ile ilişkilendirilen sözcüğün de ‘anlatıcı’ anlamında *ayur* olduğu söylenebilir. Kuzey 6’da Bayırku ve Tarduşlarla ilgili işlerden Bilge Tarkan Kutlug Yagma, Çinli ve Soğdlularla ilgili işlerden de Bilge Seşün Uzal Öñ Erkin adlı kimselerin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Kaplumbağa altlık üzerindeki satırda ise kaplumbağayı yapan kişinin adının Böke Tutum olduğu belirtilir.

Tariat yazıtının en önemli yanı, yalnızca Uygurlardan değil; Köktürklerin son dönemlerinden de söz edilmiş olmasıdır. Çünkü bu bilgiler öteki yazıtlarda bulunmadığı için, yazıtı Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının en değerlilerinden biri hâline getirmektedir. Örneğin, doğu 1’de Yollug Kağan ve Bumın Kağan adlarından ve bu üç kağanın iki yüz yıl egemen olduğundan söz edilir. Üçüncü kağanın adı okunamadığı için, kim olduğunu kestirmek güç olsa da sözü edilen iki yüz yıllık egemenlikle ve Bumın Kağan’ın adının tanıklığında, I. Türk Kağanlığı’nın kuruluş yıllarındaki yöneticilerinin anıldığı gayet açıktır. Adı okunamayan kağan, İstemi olabileceği gibi, İstemi’nin adının Bumın’dan önce anılmasının sıra dışı olması dolayısıyla, okunamayan kağan, Bumın’ın babası; Yollug ise dedesi olabilir (Aydın 2018b: 115 ve 212). Ahmet B. Ercilasun ise, yazıtta adı geçen Yollug Kağan’ın Çulo Kağan; Çulo adının ise, Yollug Kağan’ın Çince telaffuzu olduğunu öne sürer (2021: 236-237).

Doğu yüzü 6’da, II. Türk Kağanlığı’nın son kağanlarından Ozmış’ın adı bulunur. Bu ad, Çin kaynaklarında Wusumishi (烏蘇米施) biçimindedir. Bu sayede *Oz-* ‘kurtulmak’ fiilinden kişi adı yapıldığının önemli bir tanığı elde edilmiş olmaktadır.

Belki de yazıtın en değerli bölümü, kuzey yüzünün 2, 3 ve 4. satırlarında, bağlı boyların yabgu ve şad unvanlı oğullarına pay edildiğinin anlatıldığı yerdir. Bunu, kağanın oğullarının taht kavgasına kalkışmamaları için bir tür önlem olarak değerlendirmek gerekir. Üstelik kağanın, sözlü olarak değil de bir kağanlık yazıtına yazdırması, halkın da bilmesini istemekle doğrudan ilgilidir. Ayrıca bağlı boyların adı anılarak boylara karşı bir iyi niyet gösterisi yapmak ve dolayısıyla boyların bağlılıklarını sürdürmesi de hedeflenmiş olmalıdır.

Tariat yazıtı da Türk dili araştırmaları açısından çok değerlidir. Eski Türk yazıtlarının sözcük varlığı çerçevesinde yalnızca Tariat'tan elde edilen sözcükler Őyledir:

Ak baş: Bir boy. (Kuzey 4)

Akıncu: Akıncı, kişi adı parçası. (Kuzey 1)

Atauk: Kişi adı. (Batı 9, Kuzey 2)

Atan-: Atanmak, tayin edilmek. (Güney 6, 6, Batı 1, Doğu 5)

Awa baş: Bir boy. (Kuzey 3)

Ayur: Anlatıcı. (Kuzey 5, 5)

Baş kay: Bir boy. (Kuzey 3)

Begzeker iğşi: Kişi adı ve unvanı. (Kuzey 2)

Bış başi: Binbaşi. (Batı 7, 7)

Bolmış: Kişi adı parçası. (Batı 6)

Blk: Kişi adı. (Güney 3, Batı 4)

Ilag: Vadi, otlak. (Batı 4, 5)

İgdir: Bir boy. (Güney 3)

Kagas: Kişi adı veya unvanı. (Batı 9, Kuzey 2)

Kalış- Başkaldırmak, isyan etmek. (Güney 2)

Kan ıdok baş: Yer adı. (Güney 6, Batı 2)

Karaga: Bir ırmak. (Batı 4)

K- Gcmek. (Batı 4)

Klti?: Moğolistan'ın kuzey bölümlerinde bir yer. (Batı 5)

Kny: Hny Irmağı. Mo. Huniyn gol. (Batı 5)

Ongı tarkan sy: Yer adı. (Batı 5)

Sewin: Selenge Irmağı'nın kollarından biri? (Batı 4)

Sıpa: Kişi adı parçası. (Kuzey 3)

Tarılag: Tarla. (Batı 4)

Teledü: Selenge'nin kollarından biri veya Selenge civarında bir yer. (Batı 4)

Tgit: Prens(ler). (Kuzey 2)

Tokuz bayıрку: Dokuz Bayırkular. (Kuzey 4)

Toņtar-: Yıkma, devirmek. (Doğu 8)

Udurgan: Ötüken'in doğusu veya güneydoğusunda bir dağ? (Doğu 6, Kuzey

4)

Uruşu: Ve, ile (?). (Kuzey 5)

Uzal: Kişi adı. (Kuzey 6)

Yamaç- Katılmak. (Doğu 6)

Yatız: Bir boy. (Doğu 2)

Yaylag: Yayla. (Batı 5)

Yılla-: Yılı geçirmek. (Güney 2)

Yir: Kuzey. (Batı 5)

Yüz başı: Yüzbaşı. (Batı 7)

Yalnızca Uygur yazıtlarında geçen ve bir bölümünün Uygur diyalektolojisine ait olması gereken bazı sözcükler Tariat yazıtında da bulunmaktadır:

Akız-: Hücum ettirmek, saldırtmak. (Doğu 2)

As öñüz baş: Yer adı. (Güney 6, Batı 2)

Ata-: Atamak, tayin etmek. (Güney 5, 6, 6, 6)

Belgü: Damga. (Batı 2)

Bersil: Bir boy. (Doğu 2)

Bıña: Atlı birlik, süvari birliği; bir unvan. (Doğu 6, Batı 8, 9, 9, Kuzey 2)

Çıt: Çit, karargâhı çevreleyen sınır taşları veya tahta kazıklar. (Batı 2)

Ewdi: Bir boy. (Doğu 2)

Kadır (akadır?): Bir boy. (Doğu 2)

Kañuy: Bugün kuzeybatı Moğolistan'da bulunan ve Selenge Irmağı'nın kollarından biri olan Hanuy Irmağı. Mo. Hanui gol. (Batı 5)

Kédin: Batı. (Batı 1, 2, 5, 5, Güney 6)

Kömür tag: Kara Kum'un kuzey veya kuzeybatısında bir dağ? (Doğu 7).

Küsgü yıl: Sıçan yılı. (Güney 5)

Ozmiş: II. Türk Kağanlığı'nın son kağanlarından. (Doğu 6, 9)

Örgin: Yönetim merkezi. (Güney 6, Batı 1, 2)

Takıgu: Tavuk (yılı). (Güney 2)

Tegres: Hangay Dağları'nın doğu veya güneydoğu bölümlerinde bir bölge. (Doğu 3, Batı 4)

Üç tuglug türük bodun: Bir boy. (Doğu 7)

Yar Ügüz: Kara Kum ile Hangay Dağları arasında bir ırmak. (Doğu 7)

Yası: Yassı. (Batı 3)

Yayla-: Yaylamak, yazı geçirmek. (Batı 2, 2)

Yılan yıl: Yılan yılı. (Doğu 5, Batı 1)

Bazı sözcüklerdeki standart dışı yazım, Uygur diyalektolojisi için önemli tanıklar olarak değerlendirilebilir:

Bıla: Boyla unvanının farklı bir biçimi (Kuzey 2)

Bilige: Bilge unvanının farklı yazımı. (Kuzey 6, 6)

Çad: Şad unvanının farklı yazımı. (Kuzey 4)

İligerü: Doğu, doğuya. (Batı 5)

2. Değerlendirme ve Sonuç

Bildiride Uygur Kağanlığı'nın kağanlık yazıtlarından Tes ve Tariat'ın bulunuşu, üzerindeki çalışmalar ve bugün nerede olduğu konusundan söz edildikten sonra, her iki yazıtın özelde Uygurlar ve Uygur Kağanlığı genelinde ise tüm Türk boylarının sekizinci yüzyıldaki sözcük varlığına katkısına değinildi. Ayrıca her iki yazıtın Türkçe ile ilgili tanıklarından başka, Moğolca için olduğu kadar Moğollar ve Moğolistan coğrafyası için de önemli tanıklar sunduğu konusunda değerlendirmelerde bulunuldu.

Tula, Tes, Hanuy, Hünüy ve Karaga gibi ırmak adlarının günümüz Moğolistan'ında aynı adla yaşıyor olması kuşkusuz çok değerlidir. Bu nedenle Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının, Türkleri ne kadar ilgilendiriyorsa Moğolları da o kadar ilgilendirdiği yeterince açıktır. Bu metinlerin korunması ve sonsuza kadar yaşaması için gösterilen her çabayı takdir etmek gerekmektedir. Tes ve Tariat yazıtlarını yeni yerlerine; Şine Usu'yu ise ilk dikildiği yerden müzeye taşıyarak sonsuzluğa uzanması için gayret sarf eden Moğolistan hükümetinin, hâlen açıkta bulunan kültürel mirasın da koruma altına alınması için ne gerekiyorsa yapacağı konusunda kuşku bulunmamaktadır.

Kaynaklar

Aydın, Erhan (2018a). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Aydın, Erhan (2018b). *Taşa Kazınan Tarih*. İstanbul: Kronik Kitap.

Doerfer, G. (1993). *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Doğan, Şaban (2021). “Moğolistan Kültürel Miras Merkezinin Faaliyetleri ve Merkezin Şine Us, Tes, Tariat, 1. Karabalgasun Yazıtları ile İlgili Son Çalışmaları Üzerine”. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, c. 1, Ankara: Türk Dil Kurumu, 675-696.

Ercilasun, Ahmet B. (2021). “Bayan Çor Bitiglerine Göre Uygurların Erken Tarihi”. *Hamza Zülfikar Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 231-240.

Klyaştorıny, S. G. (1982). “The Terkhin Inscription”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 36/1-3: 335-366.

Klyaştorıny, S. G. (1986). “Tes Abidesi (ilk neşri)”. Türkçeye çev.: F. Selcen Bozkurt, *Türk Kültürü Araştırmaları* 24/2: 151-172.

Sertkaya, Osman F. (1992). “Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri”. *Türk Kültürü Araştırmaları* 28/1-2: 325-334.

Sertkaya, Osman F. (2003). “İnşaat Yüksek Mühendisi Kâzım Mirşan’a Cevap: *Öngre bingə başı* Adlı Bir Tarihçimiz Var mı?”. *Orkun* 64: 26-29.

Tekin, Talat (1983). “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”. *Bellekten* 46/184: 795-838.

МОНГОЛ УЛСЫН “СОЁЛЫН ӨВИЙН УЛСЫН НЭГДСЭН БҮРТГЭЛ, МЭДЭЭЛЛИЙН САН”-Д БҮРТГЭГДСЭН ЭРТНИЙ ТҮРЭГИЙН ҮЕД ХОЛБОГДОХ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ДУРСГАЛЫН ТООН ДҮН

Эрдэнэсүвд Б.*, Майнцэцэг Ч.**

Монгол Улсын нутаг дэвсгэрт түүхийн олон үед хамаарах, мянга мянган түүх, соёлын өв хадгалагддаг. Энэхүү арвин баялаг соёлын өвийг бүртгэх, судлах, хадгалах, сэргээн засварлах, авран хамгаалах, сурталчлах чиг үүргийг төрийн өмчит соёл, эрдэм шинжилгээний байгууллага Соёлын өвийн үндэсний төв хэрэгжүүлж, “Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн сан”-г бүрдүүлдэг. Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сан нь Монгол Улсын соёлын өвд холбогдох судалгаа шинжилгээ, бүртгэл, тооллого, дардас гэх мэт бүхий л мэдээллийг архивлан хадгалахаас гадна, соёлын өвийг таньж тогтоон, төрөл зүйл, холбогдох он цагаар нь төрөлжүүлэн, тоон дүнг нэгтгэдэг.

2022 оны байдлаар Соёлын улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн нэгдсэн сангийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын RICH 3.0 программд Монгол Улсын хэмжээнд 10843 дурсгалт газар 90998 дурсгал бүртгэгдээд байна.¹ Үүнээс эртний Түрэгийн үед 961 дурсгалт газрын 10000 орчим дурсгал хамаарч буй аж.² Соёлын улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн нэгдсэн сангийн түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийн бүртгэлийн REGISTER программд буюу Монгол Улсын төрийн болон орон нутгийн өмчийн музейд 139714 дэсийн 329279 ширхэг түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйл хадгалагдаж байгаагаас эртний Түрэгийн үед хамаарах 813 дэсийн 2500 гаруй дурсгал байна.³

Монгол орон дахь Түрэгийн үед холбогдох түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэх, судлах үйл явц XIX зууны хоёрдугаар хагасаас эхтэй. Түрэгийн үед холбогдох дурсгалыг эрдэм шинжилгээний эргэлтэд оруулж, шинэ нээлт,

* Соёлын өвийн үндэсний төв, Бүртгэл мэдээллийн газар, erdene.suvd0809@gmail.com

** Соёл судлаач, maitsetseg_4@yahoo.com

¹ Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сангийн 2021 оны тайлан.

² Соёлын улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн нэгдсэн сангийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын RICH 3.0 программ.

³ Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сангийн 2021 оны тайлан.

судалгааны дорвитой бүтээл гаргасан гадаад, дотоодын эрдэмтэд цөөнгүй бий. Гэвч археологийн судалгааны эхэн үеийн аман мэдээ, тэмдэглэл, нарийвчилсан хайгуул, судалгаа, эрдэм шинжилгээний ажлын тайлан, нэгэн сэдэвт бүтээлүүд, түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын үзлэг тооллого, бүртгэл зэрэг өөр хоорондоо харилцан адилгүй эх сурвалжаас бүрдсэн нь мэдээллийн сан бүрдүүлэхэд бодит тоон дүн мэдээ, хадгалалт хамгаалалтын байдал, газарзүйн байршил, холбогдох он цагийн хамаарал зэрэгт зарим талаараа эргэлзээ төрүүлдэг. Харин Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн сан Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тоон дүн, хадгалалт хамгаалалтын байдал, судалгаа, бүртгэлийн нэгдсэн сан үүсгэхэд мэдээллийн эх сурвалжийг ахин нягтлах, газарзүйн байршил, гэрэл зурагт тулгуурлан бүртгэх нэгдсэн шалгуур үзүүлэлтийн дагуу бүртгэл, тоон дүнг гаргахыг зорьсоор байна.

Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн санд Түрэгийн үед холбогдох түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын мэдээлэл, мөн археологийн хайгуул, малтлага судалгаанаас илэрсэн түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийн мэдээлэл хадгалагдаг. Түрэгийн үед холбогдох соёлын өвийн тоон дүн мэдээллийг дараах байдлаар ангилан, товч өгүүлэв.

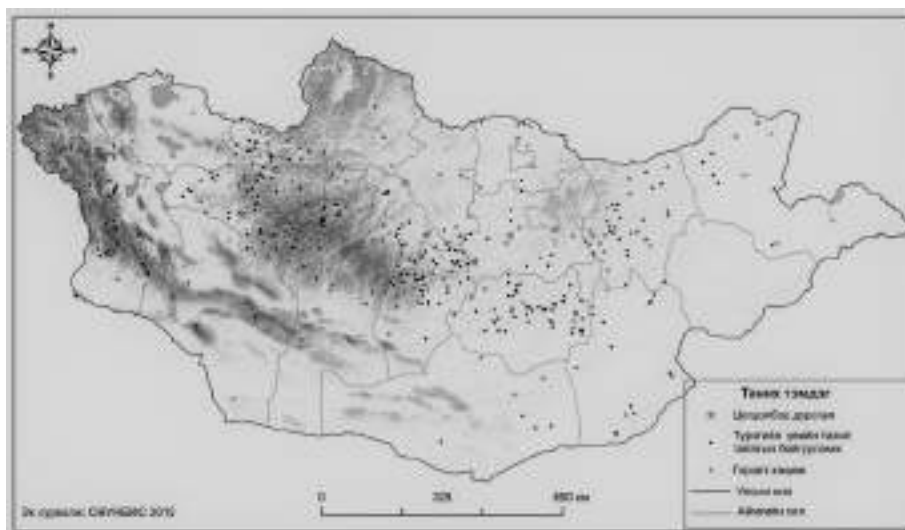
Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн санд бүртгэгдсэн Түрэгийн үед холбогдох түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тоон дүн:

Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалууд дотор эртний Түрэг аймгууд, Түрэгийн хаант улс (552-745)-ын үлдээсэн дурсгалууд томоохон байр суурь эзэлдэг. Түрэгүүдийн үлдээсэн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал манай улсын нутаг дэвсгэрт олон тоотой байх бөгөөд хаад ноёд, жирийн иргэдэд зориулсан тахил тайлгын онгон, тэдгээрийн бүрэлдэхүүнд багтах хүн чулуу, адгуус амьтны дүрс, руни бичээст хөшөө, уран барилгын холбогдолт дурсгал, хад чулуу болон бусад эд зүйлд сийлбэрлэн гаргасан элдэв зураг, их бага бичээсний зүйлс, нас барагсдыг оршуулсан булш зэрэг зүйлс орж байна. Түрэгийн үеийн дурсгалын тархалтыг дүгнэхэд Монгол нутаг эртний Түрэгийн соёл иргэншлийн төв байсан нь илэрхий харагддаг.

Эртний Түрэгийн оршуулгын зан үйлийн үндсэн хэлбэр нь морьтой оршуулга юм. Эртний Түрэгийн соёл иргэншлийн тархалтын хүрээнд морьтой оршуулга түгээмэл тохиолддог. Монголд одоогоор 30 орчим морьтой оршуулга илэрч судлагдсан бөгөөд жил бүр нэмэгдсээр байна.

Түрэгүүд нас барагсдаа булшлан оршуулахын зэрэгцээ тэдний сүнсийг амаржуулж хойд насных нь зам мөрийг засах зорилгоор тахил тайлгын тусгай

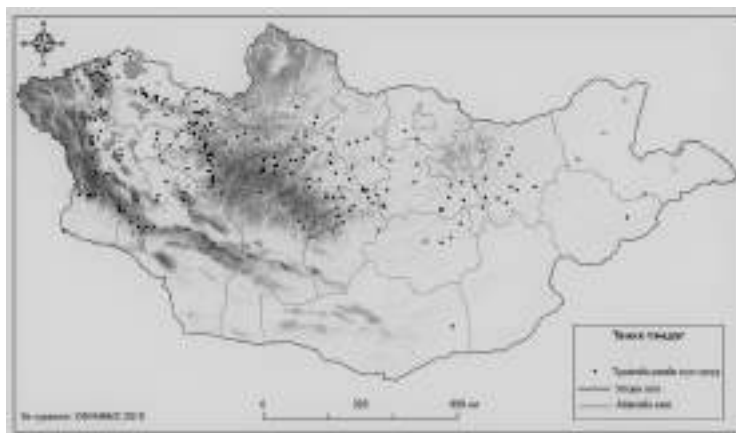
онгоны байгуулдаг байжээ. Эдгээр онгон нь тухайн нас барсан хүний язгуур угсаа, зэрэг дэвээс шалтгаалан их, бага янз бүрийн хэмжээтэй байхаас гадна гадна бүтэц зохион байгуулалтаараа чулуун шороон далантай гэхчлэн энгийн даруугаас нүсэр том зэргээр эрс ялгаатай байжээ. Түрэгийн хаад, язгууртанд зориулан босгосон тахил шүтээний ийм асар том байгууламжууд зөвхөн Монгол орны төв нутаг Орхон, Туулын сав газраар голлон байрласан хэдий ч хамгийн зүүн зах нь Сүхбаатар аймгийн Түвшинширээ сумын нутаг дахь Донгойн ширээн тахилын онгон байна. Төв нутаг дахь дурсгалаас Архангай аймгийн Хашаат сумын нутаг Хөшөө Цайдамд буй дөрвөн том онгон, Налайхын орчим буй Тоньюкук сайдын, Төв аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутаг дахь Их хөшөөт буюу Куль-Чурын онгон, Өвөрхангай аймгийн Уянга суманд буй Онгийн голын, Булганы Баян-Агт, Архангай аймгийн Хайрхан сумдын зааг дахь Шивээт Улааны дурсгал, Булган аймгийн Сайхан сумын нутагт буй Могойн шинэ усны дурсгал буюу Моюнчур хааны тахилын онгон зэргийг дурдаж болно. Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн сангийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын RICH 3.0 программд Түрэгийн үед холбогдох нийт 782 дурсгалт газар /тахилын онгон, зэл чулуу, хашлага чулуу, хөшөө г.м/ бүртгэлтэй байна (Зураг 1).



Зураг 1. Түрэгийн үеийн тахил тайлгын байгууламжийн тархац.

Монгол орны нутагт элбэг тохиолддог Эртний Түрэгийн археологийн дурсгалын нэг өвөрмөц төрөл бол хүн чулуун хөшөө юм. Түрэгийн үед хамаарах хүн чулуун хөшөө ганцаараа байх нь үгүй заавал тахилын онгон буюу чулуун хашлаганы цогцолборын бүрэлдэхүүнд багтаж оршдог. Түрэгийн үед хамаарах хүн чулуун хөшөөд Алтай, Хангайн бүсэд илүүтэй, Говийн Алтай, Хэнтий, Говийн бүсэд сийрэг тархжээ. Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл,

мэдээллийн санд 2022 оны байдлаар Түрэгийн үед хамаарах 704 хүн чулуун хөшөө бүртгэгдээд байна (Зураг 2).



Зураг 2. Түрэгийн үеийн хүн чулуудын тархац.

Манай улсын нутаг дэвсгэрээс олон тооны түрэг бичээс бүхий дурсгалууд илрэн олдож түүнийг тайлан унших ажил эрчимтэй хийгдсээр ирсэн хэдий ч Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн санд харьцангуй цөөн тоогоор бүртгэгдсэн байна. Цаашид эртний түрэгийн үед холбогдох бичиг үсгийн дурсгал, Руни бичгийн дурсгалыг бүртгэн баримтжуулах ажлыг эрчимжүүлэх нь чухал юм. Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн санд Руни бичгийн 35 дурсгалт газар бүртгэгджээ (Зураг 3).



Зураг 3. Руни бичгийн дурсгалын тархац.

Соёлын Өвийн Улсын Нэгдсэн Бүртгэл, Мэдээллийн Санд Бүртгэгдсэн Түрэгийн Үед Холбогдох Түүх, Соёлын Хөдлөх Дурсгалт Зүйлийн Тоон Дүн:

Эртний нүүдэлчдийн түүхийг гэрчлэх Түрэгүүдийн үлдээсэн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал тэр дундаа тахилын онгон, булш оршуулгын дурсгалаас илэрсэн ач холбогдол бүхий олдвор, эд өлгийн зүйлс манай улсын музей, эрдэм шинжилгээний хүрээлэнгийн сан хөмрөгт хадгалагдаж нүүдэлчдийн оюун ухаан, эрдэм мэдлэг, гайхамшигт ур чадвараар бүтээгдэн, нийгмийн хөгжлийн шалгуурыг даван туулж, тэрхүү түүх, соёлын дурсгалт зүйлд агуулагдах мэдлэг, мэдээлэл нь Монголчуудын нийгэм, соёлын түвшинг илэрхийлж, улс орны хийгээд дэлхий нийтийн хөгжилд үнэлж баршгүй үүрэг гүйцэтгэдэг.

2001 онд Архангай аймгийн Хашаат сумын нутаг Хөшөө Цайдам орших Билгэ хааны цогцолбор дурсгалын тахилын том дөрвөлжин чулуу, шинээр олдсон хашлага чулуу хоёрын хоорондох талбайгаас 17 төрлийн 1878 ширхэг мөнгөн эдлэл, 20 төрлийн 78 ширхэг алтан эдлэл, 6 төрлийн 26 ширхэг эрдэнийн чулуу зэрэг зүйл олдсон. Эдгээр олдворыг үүрэг зориулалтаар нь судлаачид тахилын сав суулга, гоёл чимэглэлийн зүйл, бусад эд зүйл хэмээн ангилан авч үзсэн байна. Тахилын сав суулганы зүйлс дотор алт болон мөнгөн сав суулга 8 ширхэг гарчээ. Үүний дотор цөгцөн ёроолтой алтан аяга, цүлхэн бөөртэй бүдүүн хүзүүтэй алтан сав, алтан дийз 2 ш, алтан домбо, мөнгөн домбо, мөнгөн сав 2 ш, мөнгөн цом тус тус гарчээ. Гоёл чимэглэлийн зүйлс дотор хүн хэрэглэдэг зүйлс болох алтан титэм 1, бүсний алтан чимэглэл 3, бүсний үзүүрийн алтан чимэглэл 3, бүсний жижиг алтан арал 2, бүсний алтан арал, бүсний унжуургын алтан чимэглэл 8, алтан сүлбээр, алтан гархи 2, алтан ээмэг 2, нарийн алтан цагариг гэсэн нийт 24 ширхэг зүйл багтаж байна. Алтан титэм нь цэцгэн хээ бүхий сууринаас дээш салбарласан таван дэлбээтэй. Магнай талын гол том дэлбээнд далавчаа дэлгэсэн махчин шувууг эгц урдаас нь дүрсэлж толгойг хоёр хадаасаар тогтоожээ. Уг шувуу нь тунгалаг ягаан өнгийн үнэт чулуу сүвлэсэн 4 см урт алтан утсыг махир хошуундаа зуусан байна.

Монгол Улсын Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуульд түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийн эх төрх бүрэн бүтэн байдал, түүх, соёл, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдлыг харгалзан үнэт, хосгүй үнэт зэрэглэл тогтооно хэмээн заасан байдаг. Дээрх заалтын дагуу Монгол Улсын Засгийн газрын 2 удаагийн тогтоол шийдвэрээр Түрэгийн үед хамаарах нийт 7 дэсийн 52 ширхэг дурсгал түүх, соёлын хосгүй үнэт зэрэглэлд батлагджээ. Үүнд:

- 1999 оны 110 дугаар тогтоолоор Культегин жанжинд зориулан босгосон гэрэлт хөшөөний тэргүүн буюу толгой;
- 2003 оны 124 дүгээр тогтоолоор Билгэ хааны цогцолбор дурсгалаас илэрсэн алтан титэм, алтан сав суулга (сэнжтэй алтан аяга, цөгцөн суурьтай алтан аяга, алтан домбо, алтан таваг 2 ширхэг), алтан ээмэг, алтан гинжин гогцоо, холбоотой алтан ээмэг, бүсний алтан чимэглэлүүд (18 ширхэг), мөнгөн буга, найман дэлбээт алтан чимэг (48 ширхэг) болно.



Зураг 4. Алтан титэм (Билгэ хааны тахилын онгоноос илэрсэн)

MOĞOLİSTAN'IN “ULUSAL KÜLTÜREL MİRAS KAYDI VE VERİ TABANI” NDA KAYITLI KADİM TÜRK KAĞANLIĞI DÖNEMİ'YLE İLİŞKİLİ TARİHİ VE KÜLTÜREL ESERLERİN SAYISI

Erdenesuvd B. *, Mayntsetseg Ç.**

Moğolistan coğrafyasında, tarihin birçok dönemine ait binlerce tarihî ve kültürel miras korunmaktadır. Bu zengin kültürel mirası kaydetme, araştırma, koruma, restore etme ve tanıtmaya görevleri, devlete ait kültürel ve bilimsel bir kuruluş olan Kültürel Miras Merkezinin “Ulusal Kültürel Miras Kaydı ve Veri Tabanı” tarafından yürütülmektedir. Ulusal Kültürel Miras Kaydı ve Veri Tabanı, Moğolistan'ın kültürel mirasıyla ilgili araştırma, kayıt, envanter gibi tüm bilgileri arşivlemenin haricinde kültürel mirası da tanımlayıp türlerine ve ilgili zaman dilimine göre sınıflandırıp sayısal verilerini toplamaktadır.

Moğolistan genelinde 2022 yılı itibarıyla Ulusal Kültürel Miras Kaydı ve Veri Tabanı RICH 3.0 programında tarihî ve kültürel taşınmaz anıt olarak 10843 anıt yeri ve 90998 anıt kaydedilmiştir.¹Bunlardan 961 anıt yerinin yaklaşık 10.000 anıtı Kadim Türk Kağanlığı Dönemi'ne aittir.² Ulusal Kültürel Miras Kaydı ve Veri Tabanı, tarihî ve kültürel eserlerin kayıt programında veya Moğolistan'ın devlet ve yerel müzelerinde 139.714 sınıflandırılmış eserden, 329.279 adet tarihî ve kültürel taşınabilir anıttan, kadim Türk Kağanlığı Dönemi'ne ait 813 sınıflandırılmış eserden yaklaşık 2500 anıt bulunmaktadır.³

Moğolistan'da Türk Kağanlığı Dönemi'ne ait tarihî ve kültürel eserlerin kayıt altına alınması ve araştırılması süreci on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. Türk Kağanlığı Dönemi'ne ait anıtları bilimsel dolaşıma uygulayan, önemli yeni keşifler ve araştırmalar üreten çok sayıda yerli ve yabancı bilim adamı bulunmaktadır. Fakat erken dönem arkeolojik sözlü raporlar, notlar, detaylı keşifler, araştırmalar, bilimsel raporlar, monografiler, tarihî ve kültürel taşınmaz eserlerin incelemeleri ve kayıtları dahil olmak üzere aralarında ilişkilendirilmiş farklı

* Kültürel Miras Merkezi Kayıt ve Enformasyon Dairesi, erdene.suvd0809@gmail.com

** Kültür Araştırmacısı, maitsetseg_4@yahoo.com

¹ Ulusal Kültürel Miras ve Veri Tabanı 2021 yılı raporu.

² Ulusal Kültür ve Veri Tabanı tarihî ve kültürel taşınmaz anıtların RICH 3.0 programı.

³ Ulusal Kültürel Miras ve Veri Tabanı 2021 yılı raporu.

kaynaklarla kayıt edilmesi; veri tabanını oluşturmada somut veriler, koruma durumu, coğrafi konumu ve o doneme ait bazı konularda şüphelere yol açmıştır. Ayrıca Ulusal Kültürel Miras Kaydı ve Veri Tabanı, Moğolistan’daki tarih ve kültürel taşınmaz anıtların sayısı, koruma durumu, araştırılması ile ilgili veri tabanı oluşturulması için bilgi kaynaklarını yeniden kontrol etmeyi, coğrafi konum ve fotoğraflamaya dayalı kayıt ile sayısal sonuçlarını yayınlamayı amaçlamaktadır.

Ulusal Kültürel Miras Kaydı ve Veri Tabanı, Türk Kağanlığı Donemi’ne ait tarih ve kültürel taşınmaz anıtlar hakkındaki bilgilerin yanı sıra arkeolojik araştırmalar ile kazılardan keşfedilen tarih ve kültürel taşınabilir anıtlarla ilgili bilgileri de saklamaktadır. Türk Kağanlığı Donemi ile ilgili kültürel mirasın sayısal verileri aşağıdaki gibi sınıflandırılmış ve kısa bir şekilde açıklanmıştır.

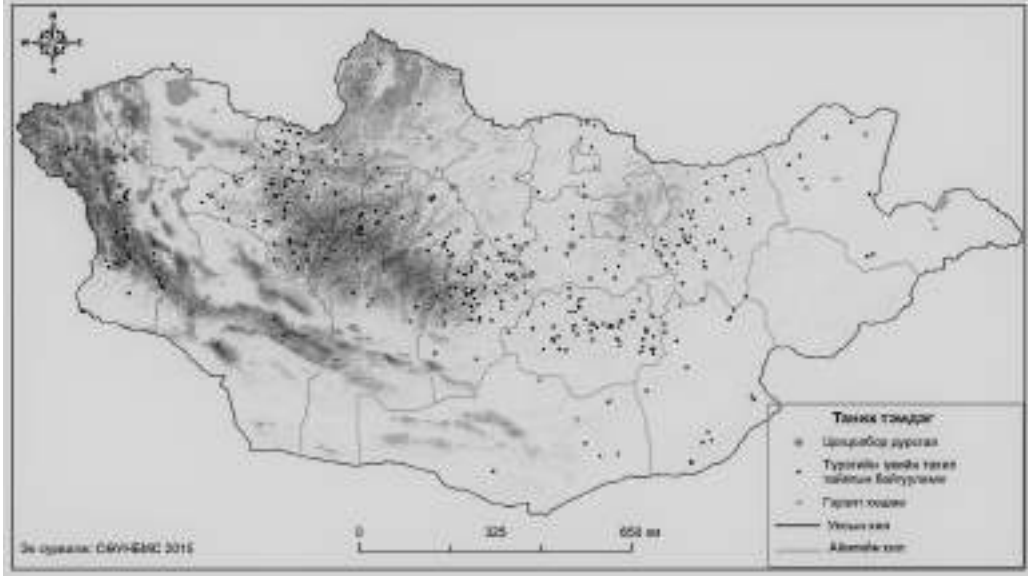
Ulusal Kültürel Miras Kaydı ve Veri Tabanına Kaydedilmiş Türk Kağanlığı Donemi’ne Ait Tarih ve Kültürel Taşınmaz Anıtların Sayısı:

Moğolistan’daki tarih ve kültürel taşınmaz anıtlar arasında kadim Türk Kağanlığı boylarının ve Türk Kağanlığı’nın (552-745) bıraktığı anıtlar önemli bir yeri teşkil etmektedir. Moğolistan topraklarında çok sayıda Türk Kağanlığı’ndan kalma tarih ve kültürel taşınmaz anıt bulunmaktadır. Bunların arasında kağanlara ve sıradan vatandaşlara ait mezarlar, onlara ait insan fiğrl taşlar, hayvan fiğrleri, runik yazıtlı heykeller, şekiller, büyük ve küçük ölçekli nesnelere ile ölülerin gömüldüğü mezarlar gibi birçok eser bulunmaktadır. Türk Kağanlığı Donemi’yle ilişkili anıtların dağılımina bakılacak olursa Moğolistan’ın kadim Türk medeniyetinin merkezi olduğu açıkça grlmektedir.

Kadim Türklerin l gömme adetlerinin temel şekli, atlı mezarlardır. Kadim Türk medeniyetinin dağılımina atlı mezarlar yaygın olarak grlmektedir. Moğolistan’da şimdiye kadar yaklaşık 30 atlı mezar keşfedilip araştırılmıştır ve her yıl bu mezarların sayısı artmaktadır.

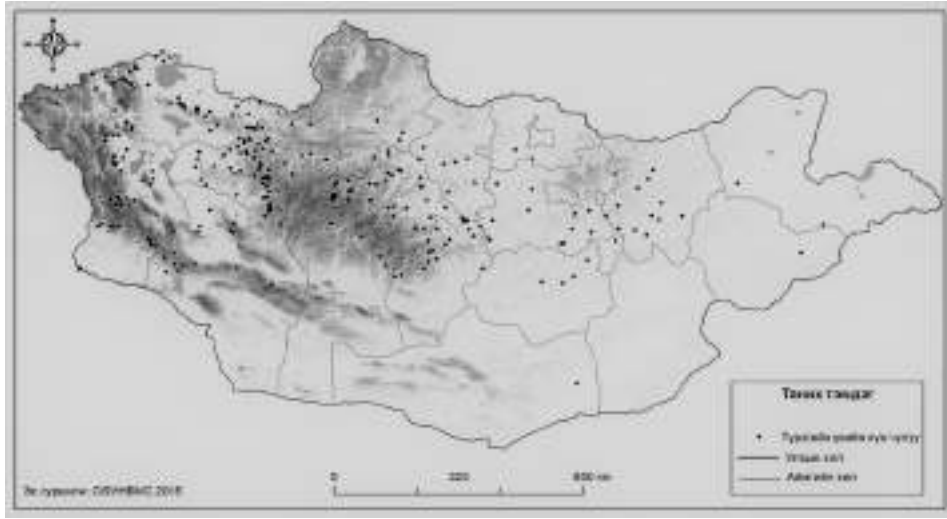
Türkler, ölülerini gömmenin yanı sıra onların ruhlarını rahatlatmak ve ölüm sonrası hayata hazırlamak amacıyla özel anıt külliye inşa etmişlerdir. Bu külliyelerin boyutları ise ölen kişinin soyuna ve rütbesine göre değişmekle birlikte boyut olarak da büyüklü küçüklü taş toprak gibi yapılarla bağlı olarak farklılık göstermekteydi. Türk kağanları ve soyluları için inşa edilmiş bu tür büyük yapılar sadece Moğolistan’ın merkezindeki Orhon ve Tuul Havzaları’nda bulunmamaktadır. Aynı zamanda Moğolistan’ın en doğusunda yer alan Sühbaatar aymağının Tvşinşiree ilçesinde Dongoyın şiree anıt kllyesi de bulunmaktadır. Merkez bölgedeki anıtlar arasında Arhangay aymağı, Haşaat ilçesi, Hş Tsaydam’da yer alan dört büyük anıt külliye; Nalayh yakınlarındaki Tonyukuk, Tv aymağı, Delgerhaan ilçesindeki

İh Höşööt veya Küli-Çor anıt külliyesi; Övörhangay aymağı, Uyanga ilçesindeki Ongi Nehri, Bulgan Bayan-Agt; Arhangay aymağı, Hayrhan ilçe sınırındaki Şiveet Ulaan anıtı; Bulgan aymağı, Sayhan ilçesindeki Mogoyın Şine-Us anıtı veya Moyunçur Han'ın anıt külliyesini sayabiliriz. Ulusal Kültürel Miras Kaydı ve Veri Tabanı tarihî ve kültürel taşınmaz anıtlar RICH 3.0 programında Türk dönemine ait toplam 782 anıt yeri (anıt külliye, balbal, heykeller vs.) kayıtlıdır (Resim 1).



Resim 1. Türk Dönemi Anıt Külliyelerinin Dağılımı

Moğolistan'da en yaygın kadim Türk arkeolojik anıtların en önemlilerinden biri de insan figürlü taş heykellerdir. Türk Kağanlığı Dönemi'ne ait insan figürlü taş heykelleri, tek başına değil anıt külliye veya taşlı bir kompleksin parçası durumundadır. Türk dönemiyle ilgili insan taş anıtları Altay ve Hangay bölgelerinde yaygın olup Govi Altay, Hentiy ve Govi bölgelerinde seyrek olarak bulunmaktadır. Ulusal Kültürel Miras Kaydı ve Veri Tabanı, 2022 yılı itibariyle Türk dönemine ait 704 insan taşı anıtı kaydetmiştir (Resim 2).



Resim 2. Türk Kağanlığı Dönemi İnsan Taşlarının Dağılımı

Moğolistan topraklarında çok sayıda Türkçe yazılı anıt keşfedilmiştir. Bu anıtlar hakkındaki raporları okuma çalışmaları yoğun bir şekilde yürütülmektedir. Fakat az bir miktarı Ulusal Kültürel Miras Kaydı ve Veri Tabanı'na kaydedilmiştir. Gelecekte kadim Türk dönemiyle ilgili yazılı anıtlar ve runik yazı anıtların kayıt altına alınıp belgelenmesi çalışmalarının yoğunlaştırılması önem arz etmektedir. Ulusal Kültürel Miras Kaydı ve Veri Tabanı'na 35 runik yazısıyla yazılmış anıtı kaydedilmiştir (Resim 3).



Resim 3. Runik Yazı Anıtlarının Dağılımı

Ulusal Kültürel Miras Kaydı ve Veri Tabanına Kaydedilmiş Türk Kağanlığı Dönemi'ne Ait Tarihi ve Kültürel Taşınabilir Anıtların Sayısı:

Eski göçebelerin tarihine tanıklık eden, Türklerden kalan tarihi ve kültürel taşınmaz anıtlar, anıt külliyyeler ve mezarlarda bulunan önemli eserler, eşyalar Moğolistan müze ve araştırma enstitülerinin hazinesinde saklanmaktadır. Göçebelerin zekası, bilgisi ve şaşırtıcı yetenekleri sosyal gelişim kriterlerini aşmaktadır. Bu tarihi ve kültürel anıtların içerdiği bilgiler Moğolların sosyal ve kültürel düzeyine belirtirken ülkenin ve dünyanın kalkınmasında değerli bir rol yerine getirmektedir.

2001 yılında Arhangay aymağı, Haşaat ilçesi, Höşöö Tsaydam'da bulunan Bilge Han anıt külliyesinin büyük dörtgen taşı ile yeni keşfedilen çit taşları arasındaki alandan 17 çeşit 1878 adet gümüş eşya, 20 çeşit 78 adet altın eşya ve 6 çeşit 26 adet değerli taş bulundu. Bu eserler araştırmacılar tarafından amaçlarına göre sunak kapları, takı ve süs eşyaları, diğer eşyalar olmak üzere sınıflandırıldılar. Sunak kapları arasında altın ve gümüş kaplardan 8 adet bulunmaktaydı. Bunların arasında dibi sığ altın bir kase, sığ ağızlı ve kalın boyunlu altın kap, 2 adet altın tabak, altın ve gümüş kulplu sürahi, 2 adet gümüş kap ve gümüş kupa çıkmıştır. Süs ve takı eşyaları arasında insanların kullandıkları eşyalar olmak üzere 1 adet altın taç, 3 adet altın kemer süsü, 3 adet altın kemer ucu süsü, 2 adet küçük altın kemer tokası, 1 adet altın kemer tokası, 8 adet altın kemer topuzu, altın broş, 2 adet altın düğme küpe, 2 adet altın küpe, toplam 24 adet saf altın yüzük eşyaları yer almaktadır. Altın taç, çiçek desenle bir taban üzerinde beş yapraklıdır. Alnın ana kısmında önden kanatlı yırtıcı bir kuş tasvir edilmiş olup başı iki çivi ile sabitlenmiştir. Kuşun gagasında yarı saydam pembe renkli bir değerli taşla tutturulmuş 4 cm uzunluğunda altın bir iplik vardır.

Moğolistan Kültürel Mirasın Korunmasına Dair Kanun'da, tarihi ve kültürel taşınabilir eşyaların orijinal görünümlerinin bütünlük durumu, tarihi, kültürel ve bilimsel değerleri, önemi dikkate alınarak değerli ve benzersiz olarak sınıflandırılmasını şart koşmaktadır. Yukarıda belirtilen hükümler uyarınca Moğolistan Hükümeti'nin 2 kararı ile Türk dönemine ait toplam 7 sınıflandırılmış 52 adet eser, eşi benzeri olmayan tarihi ve kültürel değer olarak onaylanmıştır. Bunlar;

-1999 tarih ve 110 sayılı kararla Köl Tegin için dikilen anıtın başı;

-2003 tarih ve 124 sayılı kararla Bilge Han'ın anıt kompleksinde bulunan altın taç ve altın kap (altın kupa, sığ tabanlı altın kupa, altın saplı sürahi, 2 adet altın tabak), altın küpe, altın zincir püskül, bağlı altın küpe, 18 adet altın kemer süsü, gümüş geyik, 48 adet sekiz yapraklı süstür.



Resim 4. Altın Taç (Bilge Han'ın Anıt Külliyesinde Bulunmuş)

MOĞOLİSTAN'DAKİ TÜRK YAZITLARININ BUGÜNÜ VE GELECEĞİ ÜZERİNE*

Şaban DOĞAN**

GİRİŞ

Bilindiği gibi Moğolistan Köktürk ve Uygur Dönemleri'nden kalma pek çok yazıtta ev sahipliği yapmaktadır. Bu yazıtların önemli bir kısmı kayalar ve çeşitli süs ve kullanım eşyalarıyla yazıt altlıkları, sıvalar ve çatı kiremitlerine hakkedilen küçük yazıtlardır. Son keşiflerle birlikte Moğolistan coğrafyasındaki yazıt sayısı 180'i geçmiştir. Küçük yazıtlar arasında yaylak veya kışlaklarla yol üstü yazıtları olarak nitelendirilebilecek yolculuk güzergâhlarındaki yazıtlar diğerlerinden sayıca fazladır. Bu türden yazıtların önemli kısmı hakkedildikleri zemin gereği yerlerinden taşınıp uygun mekanlarda korunup sergilenemeyecek durumdadır. Sayı bakımından daha az ancak nitelik olarak kaya yazıtlarıyla mukayese dahi edilemeyecek bir grup yazıt ise üzerinde önem ve öncelikle durulması gereken eserler olarak dikkat çekmektedir. Bahse konu yazıtların önemli bir bölümü kağanlar ya da büyük devlet adamları adına hazırlanan anıt külliyelerdeki özel yazıt taşlarına hakkedilmiştir ve bu yazıtlar yerlerinden alınarak uygun koşullarda muhafaza edilip sergilenebilecek niteliktedir. Bu yazıtlardan Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor ve Çoyr Köktürk; Şine Us, Tes, Taryat, Karabalgasun I, Karabalgasun II, Sevrey ve Suci yazıtları Uygur Dönemi'ne aittir.

Bu çalışma, Moğolistan coğrafyasındaki yazıtların koruma ve sergileme durumları bakımından tasnif edilerek ilgilileriyle paylaşıp Türk yazıtlarının son durumlarını göstererek eserlerin gelecek nesillere sağlıklı bir biçimde aktarılmasına dair tartışmalara zemin hazırlamak amacıyla hazırlanmıştır. Çalışma kapsamında hakkedildikleri yerlerden alınıp koruma ve sergi amaçlı nakledilen yazıtlara öncelik verilmiş; yazıtların taşınma serüvenleri de ilgililerle paylaşılmıştır. Çalışmanın

* Bu çalışma İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi bünyesinde yapılan SBBF YÖNP 2020/1 numaralı bilimsel araştırma projesi kapsamındaki yüzey araştırmalarına dayanmaktadır.

** Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: saban.dogan@ikcu.edu.tr

amacı yazıtların ilk dikildikleri yerden taşınmalarının doğru olup olmadığını tartışmak değildir. Zira görüleceği üzere taşınabilecek durumda olan yazıtların tamamına yakınının taşınma işlemleri tamamlanmış olup konuyla ilgili tartışmaların faydası yoktur.

Moğolistan son yıllarda ülkedeki kültür varlıklarının korunması ve sergilenmesiyle ilgili ciddi ve önemli işler yapmaktadır. Hem başkent Ulanbator'daki hem de diğer aymak ve ilçelerdeki müzelerin gün geçtikçe zenginleşmesi ve envanterlerindeki eserleri koruma ve sergileme biçimlerini günümüz müzecilik anlayışına uygun olarak güncelleme çalışmaları takdire şayandır. Moğolistan Kültür Bakanlığı, Moğolistan Kültürel Miras Merkezi ve Müze Müdürlüklerinin çaba ve çalışmalarıyla sergilenebilecek nitelikteki Türk yazıtlarının önemli kısmı yerel ve ulusal müzelere nakledilmiş ve buralarda koruma altına alınmıştır. Bu çalışmada Türk yazıtlarının koruma ve sergilenmesiyle ilgili son çalışmalar paylaşılacak; yazıtların önceki durumlarıyla mevcut durumları arasında karşılaştırmalar da yapılacaktır. Moğolistan kültür varlıkları arasında yer alan ve sergilenmeleri/korunmaları mümkün olan Türk yazıtlarının mevcut durumları dikkate alınarak aşağıdaki şekilde tasnif edilmesi mümkündür:

A. UYGUN KOŞULLARDA KORUNAN VE SERGİLENEN YAZITLAR

A.1. Cengiz Han Müzesinde Sergilenen Yazıtlar

Moğolistan'ın başkenti Ulanbator'da bulunan ve 2022 yılı Kasım ayında hizmete açılan müzede Moğolistan kültürel mirası içerisinde yer alan 12.000 parça eser sergilenmektedir. Bu eserler arasında Türk yazıtlarından *Şine Us*, *Taryat*, *Karabalgasun I*, *İhe Ashete*, *Altay Yatıg* (çalgi üzerindeki yazıt) da bulunmaktadır.

Moğolistan Hükümetinin 2019 tarih ve 69 sayılı kararı ile “Taştan Yapılmış Kültürel Miras Ulusal Programı” onaylanmış; Eğitim, Kültür, Bilim ve Spor Bakanının 2019 tarih ve A/368 Sayılı Kararı ile programın uygulanmasına yönelik eylem planı yürürlüğe girmiştir. İlgili proje kapsamında Türk yazıtları arasında önemli bir yere sahip olan *Şine Us* 17 Ekim 2020 tarihinde yerinden (Hairhan ilçesi ile Bulgan ilinin Saihan ilçesi sınırlarının kesiştiği bölgede, *Şine Us* Gölü'nün 2.53 km kuzeyi) alınarak Moğolistan Kültürel Miras Merkezine nakledilmiştir. Kurum sadece *Şine Us* yazıtını değil, Ötüken Uygur Kağanlığı'nın başkenti Karabalgasun'un kalıntıları yakınındaki 1. Karabalgasun yazıtından geriye kalan ejderha tepelik ve diğer parçaları da taşımıştır. Bu eserlerin taşınma işlemi de 14 Haziran 2021 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü depolarında bulunan *Tes* ve *Taryat* yazıtları da 26 Haziran 2021 tarihinde Moğolistan Kültürel Miras

Merkezine getirilmiş böylece Köktürk harfli Türk yazıtlarından dördü Merkezde kendileri için hazırlanan alana nakledilmiştir (*Fotoğraf 1*). Bu yazıtların (Tes dışındakiler) Moğolistan Kültürel Miras Merkezindeki konuklukları kısa sürmüş, eserler 2022 yılında Cengiz Han Müzesine nakledilmiştir (*Fotoğraf 2, 3*). Müze görevlileriyle yapılan görüşmede 1. Karabalgasun yazıtının henüz sergilenmediği, müze depolarında olduğu bilgisi alınmıştır. Bu yazıtlara ilaveten Moğolistan Ulusal Müzesinde bulunan Altay Yatıg ve Çoyr yazıtları da Cengiz Han Müzesine nakledilmiştir (*Fotoğraf 4, 5*). Bilinen en eski Türk çalgısı olan “Altay Yatıg” 2008 yılında Hovd aymağa bağlı Manhan Sum’daki Cargalant Hayrhan Dağı bölgesinde Ömnöhiin Am geçidi yakınında keşfedilen bir kaya mezarlığında kemer, kemer tokası, deri ve ipek eşya parçaları, ok, yay vb. eşyalarla birlikte bulunmuştur. Cengiz Han Müzesinde sadece Altay Yatıg değil bu eserlerin tamamı sergilenmektedir.

Yakın zamana kadar Moğolistan’ın Bulgan aймаğının Mogod sumunda Tülee Uul Dağı’nın batısında kalan Asgatın Höndiy bölgesindeki Asgat Vadisi’ndeki bir anıt külliyeinin parçası olan İhe Ashete yazıtı da Cengiz Han Müzesine nakledilmiş ve kendisi için hazırlanan özel sergi alanına konmuştur (*Fotoğraf 6*). İhe Ashete yazıtının yer aldığı birinci taş üzerindeki kabartmalar sanatsal olarak da oldukça etkileyicidir. Konuyla ilgili dikkat çekmek istediğimiz husus üzerinde yazıt bulunan ikinci taşı müzede göremememizdir. İkinci taşın birinci taş gibi kabartma vb. süslemelerin bulunmaması ve yazıtların çok zor okunabilecek duruma gelmiş olması sebebiyle olsa gerek müzeye nakledilmediğini düşünüyoruz. Sergilenmesi dahi ikinci taşın da en kısa sürede koruma altına alınması elzemdir.

A.2. Moğolistan Ulusal Müzesinde Sergilenen Yazıtlar

Çoyr ve Altay yatıgın Cengiz Han Müzesinde nakledilmesi sonrası Moğolistan Ulusal Müzesinde sergilenen orijinal yazıt sayısı bire düşmüştür (yay kabzasına yapıştırılan kemik üzerindeki yazıt) (*Fotoğraf 7*). Müzede sergilenen Taryat ve Kül Tigin yazıtları orijinal değil replikadır.

A.3. Bilge Kağan Müzesinde Sergilenen Yazıtlar

Hiç şüphesiz Türk yazıtları içerisinde üzerlerinde en fazla çalışma yapılan yazıtlar, Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarıdır. Yazıtlar Arhangay Aymag sınırları içerisinde yer alan Höşöö Tsaydam bölgesinde yer almaktadır. Hem Bilge Kağan hem de Köl Tigin yazıtlarının bulunduğu anıt külliyeeler TİKA tarafından koruma altına alınarak duvarlarla çevrilmiş; yazıtlar ve farklı zamanlarda yapılan kazılarda ele geçirilen eserlerle Türk-Moğol ortak kazı ekibi tarafından 31 Temmuz 2001 tarihinde bulunan ve Bilge Kağan hazinesi olarak adlandırılan 2280 parça altın, gümüş, yakut vb.

kıymetli taşlardan yapılmış çeşitli süs ve kullanım eşyalarının replikaları külliyelerin yanı başında inşa edilen müzeye taşınmıştır.

Müzenin mevcut hâliyle yeterli olduğunu söylemek güçtür. Başta ışıklandırma olmak üzere pek çok eksiklik ve aksaklık dikkat çekmektedir. Mevcut müzenin tadilat ve bakımı ile çağın şartlarına uygun hale getirilmesinin mümkün olmadığı düşüncesindeyiz. Müze olarak adlandırılan yapı daha çok bir depo görünümündedir. Konuyla ilgili görüşlerimiz daha detaylı olarak çalışmanın sonuç bölümünde ifade edilecektir.

Müzedede Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarıyla Köl Tigin yazıtının kaplumbağa altlığındaki yazıt sergilenmektedir (*Fotoğraf 8, 9*). Ayrıca Bilge Kağan külliyesindeki balbal üzerindeki yazıt, çatı kiremidi üzerindeki yazıt ve kil tuğla üzerindeki yazıt da bu müzede olup sergilenmemekte, müze depolarında muhafaza edilmektedir.

A.4. Yerel Müzelerde Sergilenen Yazıtlar

A.4.1. Dundgovi Müzesi

1962 yılında Luvsenbaldan Khaltar tarafından bulunan Mutrın Temdeg/Kutlug'un Mührü yazıtı Dundgovi Müzesinde sergilenmektedir.

A.4.2. Övörhangay Müzesi

Bu müzede iki yazıt sergilenmektedir. Bu yazıtlardan biri Övörhangay yazıtı olarak isimlendirilen ve Övörhangay aymağa bağlı Uyanga sum sınırları içerisinde yer alan Maanıtın bürd bölgesinde bulunan kaya yazıtıdır (*Fotoğraf 10*). Yazıt alanı 51 cm yükseklikte 33 cm genişliktedir. Yazı karakterleri ortalama 4-5 cm yüksekliğindedir. Müzedeki ikinci yazıt ise Ongi'dir (*Fotoğraf 11*). 1891 yılında Nikolay Yadrintsev tarafından Ongin Irmağı yakınlarında Koşo Saydam Gölü'nün 160 km güneyinde bulunan yazıt Bilge İşbara Tamgan Tarkan adlı bir Türk beyi adına dikilmiştir.

A.4.3. Uvs Müzesi

Doloogoydoy I ve II yazıtları Uvs vilayetine bağlı Türgen ilçesi sınırlarında yer alan Har us bölgesinde 1955 yılında arkeolog Ts. Dorjdüren tarafından bulunmuştur. Doloogoydoy I runik harflerle yazılmış 4 satırdan ibarettir. Doloogoydoy II ise Uygur harfli yazıtlardan olup 7,5 satırdan meydana gelir. Yazıt 70 cm genişliğinde ve 170 cm yüksekliğindeki bir taşa yazılmıştır. Karakterler ortalama 5 cm yüksekliğindedir. Taşın sadece bir yüzünde yazıt vardır. Diğer cephelerde yazıt ya

da tamga yoktur. Yazıtlar yakın zamana kadar Uvs Müzesinin bahçesinde sergilenmekteydi (*Fotoğraf 12, 13*). Yazıtlar 2022 yılında Müzede kendileri için hazırlanan kapalı bir alana nakledilmiş ve uygun koruma ve sergileme olanağına kavuşmuştur (*Fotoğraf 14*).

A.4.4. Öviin Töv Müzesi

2013 yılında bir Köktürk kurganında yapılan kazı çalışmasında bulunan Biireg yazıtı kazıda ele geçirilen diğer buluntularla birlikte Hovd aymağa bağlı Öviin Töv Müzesine nakl edilmiş, müzenin bir bölümü bu buluntuların sergilenmesi için özel olarak dizayn edilmiştir (*Fotoğraf 15*). Tek satırlık yazıtın toplam uzunluğu 12 cm olup harf boyutları 1 ila 1,2 cm civarındadır. Yazıtın bulunduğu alan 1 metre uzunluğunda 39 cm yükseklikte ve 15 cm kalınlığında düz bir kaya parçasıdır.

Sergilenmemekle beraber uygun koşullarda koruma altında olan yazıtlara Tes ve 2022 yazında keşfedilen İltəriş Kağan'a ait olduğu değerlendirilen anıt külliyesindeki yazıt (Moğolistan Kültürel Miras Merkezi depolarında) ile üzerinde altı karakterlik yazıt bulunan altın plaka (Moğolistan Merkez Bankası) ve tevş yazıtı da (Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü depolarında) eklenebilir.

B. UYGUN KOŞULLARDA KORUNMAYAN/SERGİLENMEYEN YAZITLAR

Bu gruptaki yazıtlar Moğolistan'daki çeşitli müzelerin bahçelerinde ve açık alanda sergilenen yazıtlardır.

B.1. Çeçerleg Müzesi Bahçesi

Bugut yazıtı I. (Doğu) Türk Kağanlığı Dönemi'nden kaldığı bilinen tek yazıttır. Sogdca ve Sanskrit yazılmış olan ve adını Arhangay Aymag'ın Bayn Tsagaan Gol bölgesindeki Bugut Dağı'ndan alan yazıt, bu dağın yaklaşık 10 km doğusundaki ovaya inşa edilmiş anıt külliyesinde yer alan Türk kültür ve medeniyet eserlerindedir. Bugut yazıtı bulunduğu yerden alınarak Arhangay Aymag'da bulunan Çeçerleg Müzesinin bahçesine konmuştur ve orada sergilenmektedir (*Fotoğraf 16*). Hiçbir koruma önlemi alınmadan müze bahçesinde, açık alanda sergileme böylesi önemli bir yazıt için kabul edilebilir bir durum değildir. Yazıtların koruma altına alınmadan sadece sergilenmek için bulunduğu yerden bir başka mekâna nakledilmesinin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Özellikle de bir anıt külliyesinin parçası olan yazıtların yerlerinden alınmalarını müteakip külliyelerin anlamsızlaştığı pek çok örnek varken böylesi bir iş ve işlem yapmanın savunulabilecek tarafı yoktur. Yazıt en kısa sürede açık alandan kapalı bir mekâna nakledilmelidir.

Bugut yazıtının bulunduğu anıt külliye kelimenin tam anlamıyla harabeye dönmüştür (*Fotoğraf 17*). Bahse konu alan yazıtın yerinden alınması sonrası anıt külliye görüntüsünü tamamen kaybetmiş olup atılan ve rüzgâr tarafından sürüklenen atıklarla adeta çöplüğe dönmüştür. Orasının bir anıt külliye olduğuna işaret eden sadece balballardır. Sunak taşından, duvar ve temel tuğlalarıyla künklerden eser kalmamıştır. Yazıtların koruma amaçlı taşınmasına karşı olmadığımızı ifade etmek isterim ancak taşınan yazıtların bir replikasının yapılarak yazıtın alındığı yere dikilmesi gerektiği inancındayız. Zira bu türden yazıtlar bir anıt külliyesinin parçalarıdır ve buldukları yerlerde anlamlıdır. Bu yazıtlar koruma amaçlı olarak kapalı mekânlara alınırken yerlerine replikalarının dikilmemesi yazıtın bulunduğu külliyesinin de anlamsızlaşması sonucunu doğurmaktadır. Maalesef Bugut yazıtının bulunduğu anıt külliye bu kadere yaşamaktadır.

Bugut yazıtı dışında müze bahçelerinde teşhir edilen diğer yazıtlar Karabalgasun II (Arkeoloji Müzesi Bahçesi), Soyo Küren (Bayanhongor Müzesi), Açıit Nuur I (Bayan Ölgüy Müzesi Bahçesi)'dir. Bu yazıtların da en kısa sürede kapalı alanlara alınmaları şarttır.

C. KORUMA ALTINA ALINMAMIŞ YAZITLAR

Bu başlık altında verilecek yazıtlar taşınma ve sergilenme imkânı olduğu halde halen ilk dikildikleri yerlerde bulunan yazıtlardır. Moğolistan coğrafyasında bulunan aşağıdaki yazıtlar bu gruba dâhil yazıtlardır.

C.1. Tonyukuk Yazıtları ve Anıt Külliyesi

Tonyukuk yazıtları, II. Köktürk Kağanlığının kurulmasında önemli pay sahiplerinden olan büyük devlet adamı Bilge Tonyukuk adına dikilmiş birincisi 243, ikincisi 217 cm yükseklikte olan iki yazıttır. Yazıtlar Moğolistan'ın başkenti Ulanbator'un güneydoğusunda Tola Irmağı'nın yukarı kısmında Bayn-Tsokto bölgesinde yer almaktadır. Yazıtların bulunduğu anıt külliye TİKA tarafından çitlerle çevrilmiş olup külliye de bulunan eserlerin muhafazası için külliyesinin yakınında yine TİKA tarafından inşa edilen bir depo bulunmaktadır. Anıt külliye de kazılarda çıkarılan buluntular bu depoda muhafaza edilmektedir. Moğolistan'daki Türk kültür varlıkları arasında önemli bir yer işgal eden Tonyukuk yazıtlarının koruma altına alınması çalışmaları son aşamaya gelmiştir. TİKA bu yazıtların yerlerinde korunması ve sergilenmesi için bir müze yapılması kararı almış, bu karar doğrultusunda müzenin temelleri de 02.11.2022 tarihinde atılmıştır. Müzenin, tamamlanmasını müteakip yazıtların nasıl korunması gerektiğinin ete kemiğe bürünmüş örneği olacağı açıktır (*Fotoğraf 18, 19*).

Tonyukuk anıt külliyesi ile ilgili önemli bir hususu da paylaşmak yerinde olacaktır. Son zamanlarda anıt külliye çevresinde Moğolistan yasalarına aykırı bir yapılaşma dikkat çekmektedir. Anıt külliye sınırları ile inşaat alanı sınırları arasındaki mesafe 30 metre civarındadır ancak çalışanlardan aldığımız bilgi neticesinde otopark olarak düzenlenecek bir alan için de sınır çekilmiştir. Bu sınırla anıt külliye arasındaki mesafe 7 metre olarak ölçülmüştür. Çalışanlar ısrarlarımıza rağmen inşaatın tamamlandıktan sonra hangi amaca hizmet edeceğine dair bilgi vermekten kaçınmıştır. İnşaat alanında zeminden 90 metre inilerek su çıkarılmış, kanalizasyon için kullanılacak bir de büyük çukur açılmıştır. Yapılan hazırlıklar bu alanda Moğolistan'ın pek çok bölgesinde bulunan ve turistik amaçla kullanılan çadır kamp inşa edilmekte olduğunu göstermektedir. Cengiz Han Heykel Kompleksi ve Terej Milli Parkı gibi iki turistik merkeze ev sahipliği yapan bölgede TİKA tarafından bir de müze inşa edileceği bilgisini alan müteşebbislerin bu alanda turist ağırlamak için bir kamp inşa etmekte olduğu kanaatindeyiz. T.C. Ulanbator Büyükelçiliği ile TİKA söz konusu alandaki yapılaşmayla ilgili olarak Moğolistan makamları nezdinde önemli girişimlerde bulunmuş, olumlu neticeler de alınmıştır.

C.2. İh Hanuy Nuur/Erdene Mandal Yazıtı

Moğolistan'ın Arhangay aймаğına bağlı Erdene Mandal Sumunun 4 km güneyinde yer alan anıt külliye parçası olan yazıt taş bir sandukanın iki köşesinde yer almaktadır.

C.3. Köli Çor Yazıtı

Köli Çor yazıtı Moğolistan'ın başkenti Ulanbator'un yaklaşık 200 km güneybatısında, Töv aймаğı sınırları içerisinde, Delgerhan sumun 30 km kuzeyindeki bir anıt külliye parçasıdır. Hiçbir koruma önleminin olmadığı külliye bozkırın ortasında kaderine terk edilmiş durumdadır (*Fotoğraf 20*).

Bömbögör (Bayanhongor), Kara Katu / Ereen Harganat / Hatuu Us (Bayan Ölgii), Olon Nuur / Galuut (Bayanhongor), Kirgisiin Ovoo (Bayanhongor), Khanangiin Buuts (Bayanhongor), Dongoyın Şiree I, II, III, Açıt Nuur II (Uvs), İvdein Gol (Hövsgöl)

SONUÇ VE DEĞERLERNDİRMELER

Moğolistan'daki Türk yazıtlarıyla ilgili olarak son dönemlerde gerek Moğol makamlarının gerekse TİKA'nın çalışmaları önemlidir. Bu çalışmalar neticesinde Moğolistan coğrafyasında bulunan ve nakledilerek koruma altına alınması mümkün olan hacimli yazıtların büyük bölümü (*Şine Us (Cengiz Han Müzesi), Karabalğasun*

I (Cengiz Han Müzesi), Taryat (Cengiz Han Müzesi), İhe Ashete/Altun Tamgan Tarhan (Cengiz Han Müzesi), Bilge Kağan Yazıtı (Bilge Kağan Müzesi), Köl Tigin Yazıtı (Bilge Kağan Müzesi), Ongi Yazıtı (Övörhangay Müzesi), Tes (Moğolistan Kültürel Miras Merkezi), Doloogoydoy Yazıtı I (Uvs Müzesi), Doloogoydoy Yazıtı II (Uvs Müzesi)) uygun koşullarda koruma ve sergileme imkânına kavuşmuştur.

TİKA tarafından yapımına başlanan Bilge Tonyukuk müzesi tamamlandığında Tonyukuk yazıtları da koruma altına alınmış olacak; ayrıca Moğolistan’da ilk kez bir anıt külliye ve yazıtların çağdaş müzecilik anlayışıyla yerinde korunması ve sergilenmesine örnek teşkil edecektir.

Çeçerleg Müzesi bahçesinde hiçbir koruma önlemi alınmadan açık havada sergilenen Bugut yazıtı ivedilikle kapalı alana alınmalıdır.

Moğolistan makamlarının diğer yazıtlara gösterdiği ihtimam hâlâ buldukları bölgelerde ve korumasız olarak duran *Bömbögör, Küli Çor, Kirgisiin Ovoo ve İh Hanuuy Nuur* yazıtlarına da gösterilmeli, bu yazıtlar da uygun koşullarda korunup sergilenecekleri kapalı alanlara nakledilmelidir.

EK (FOTOĞRAFLAR)



Fotoğraf 1: Taşınan Eserlerin Muhafaza Edildiği Alan, Moğolistan Kültürel Miras Merkezi (21 Temmuz 2021)



Fotoğraf 2: Taryat Yazıtı, Cengiz Han Müzesi, 2022



Fotoğraf 3: Şine Us Yazıtı, Cengiz Han Müzesi, 2022.



Fotoğraf 4: Altay Yatığı, Cengiz Han Müzesi, 2022.



Fotoğraf 5: Çoyr Yazıtı, Cengiz Han Müzesi, 2022.



Fotoğraf 6: İhe Ashete Yazıtı, Cengiz Han Müzesi, 2022.



Fotoğraf 7: Yay Kabzasına Yapıştırılmış Kemikteki Yazıt, Moğolistan Ulusal Müzesi, 2021.



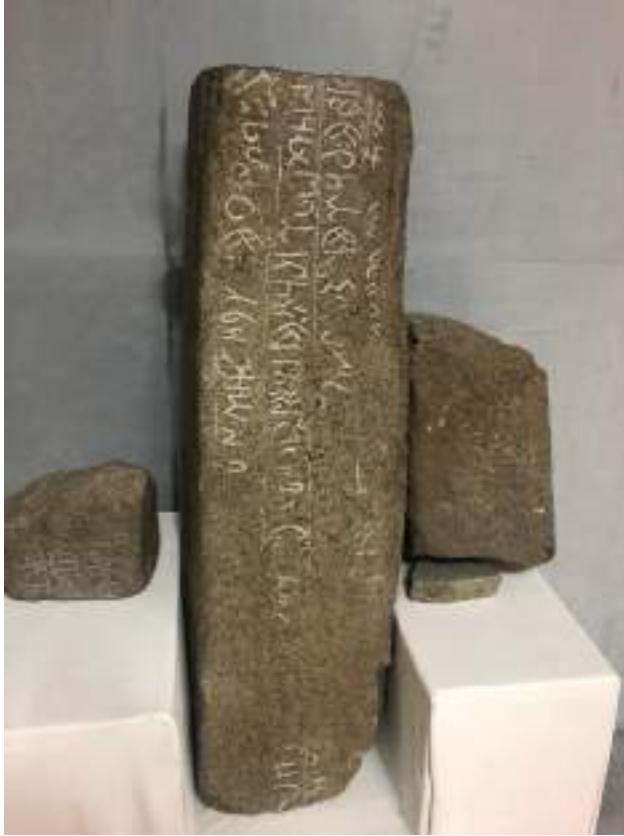
Fotoğraf 8: Bilge Kağan Müzesi Genel Görünüm, 2021.



Fotoğraf 9: Bilge Kağan Müzesi, Käl Tigin Yazıtının Kaplumbağa Altlığındaki Yazıt 2022.



Fotoğraf 10: Övörhangay Yazıtı, Övörhangay Müzesi, 2019.



Fotoğraf 11: Ongi Yazıtı, Övörhangay Müzesi, 2019.



Fotoğraf 12: Dologoydoy 1, Uvs Müzesi Bahçesi, 2021.



Fotoğraf 13: Doloogydoy II, Uvs Müzesi Bahçesi, 2021.



Fotoğraf 14: Doloogydoy I ve II, Uvs Müzesi Teşhir Salonu, 2022.



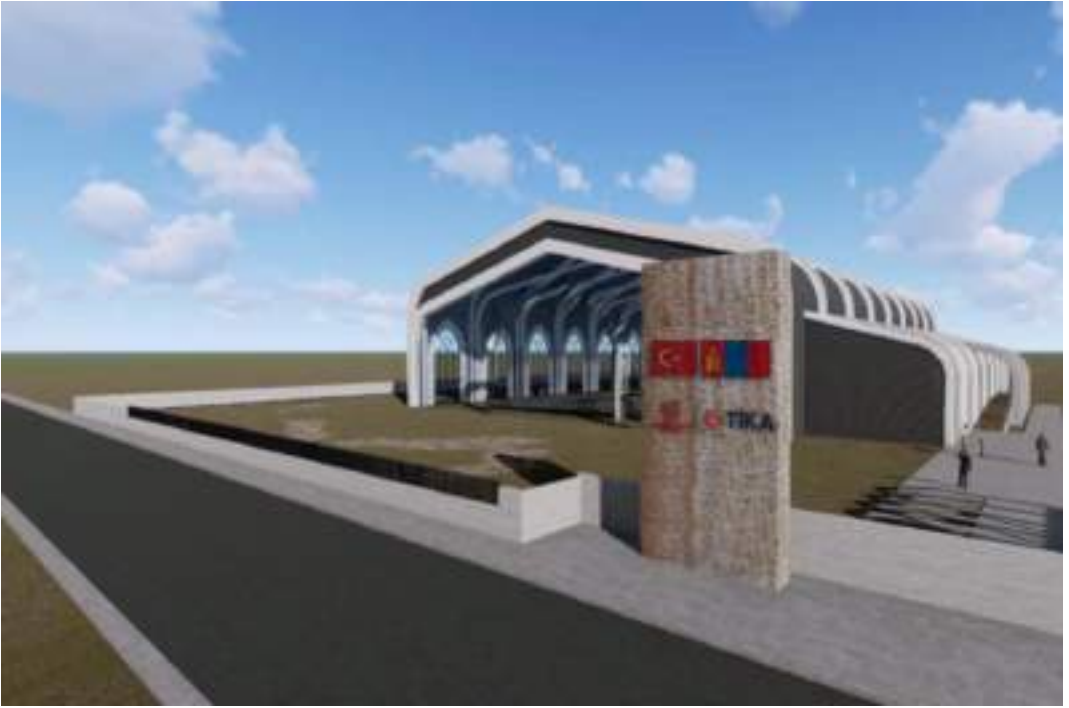
Fotoğraf 15: Öviin Töv Müzesi Teşhir Alanı, 2020.



Fotoğraf 16: Bugut Yazıtı, Çeçerleg Müzesi Bahçesi, 2020.



Fotoğraf 17: Bugut Anıt Külliyesi, 2018.



Fotoğraf 18: Tonyukuk Müzesi Planı.



Fotoğraf 19: Tonyukuk Müzesi Planı.



Fotoğraf 20: Küli Çor Yazıtı, 2022.

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE ESKİ TÜRK YAZITLARIYLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR ÜZERİNE

Ahmet Bican ERCİLASUN*

2016'da yayımlanan *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* adlı kitabımda anıt ve yazıtlarla ilgili çalışmaları dörde ayırmıştım:

- 1) Belgeleme, okuma, aktarma, çeviri, sözlük ve dizin çalışmaları,
- 2) Metinlerin içeriği üzerindeki çalışmalar,
- 3) Bilimsel toplantılar,
- 4) Bakım, onarım, kazı ve koruma çalışmaları.

İkinci maddedeki “Metinlerin içeriği üzerindeki çalışmalar”ı da dört bölüme ayırmıştım:

- 1) Gramer çalışmaları,
- 2) Edebiyat çalışmaları,
- 3) Tarih ve arkeoloji çalışmaları,
- 4) Sosyal ve ekonomik hayat, siyaset, ideoloji ve hukukla ilgili çalışmalar.

Bugün yapılacak bir bölümlenme de birkaç küçük değişiklik dışında bundan pek farklı olmayacaktır.

İlk keşiflerden bugüne dek yazıt ve anıtlar üzerinde binlerce çalışma yapılmıştır. Erhan Aydın'ın 2008 tarihli *Türk Runik Kaynakçası* adlı eserinde tam 2337 çalışmanın künyesi bulunmaktadır. 2017'de yayımlanan *Türk Runik Bibliyografyası* eserinde ise bu sayı 4116'dır. 2019'da yayımlanan “Türk Runik Bibliyografyası'na Ek I” makalesiyle sayı 4476'ya, 2021'de yayımlanan “Türk Runik Bibliyografyası'na Ek II” makalesiyle de 4905'e çıkmıştır.¹ Yuvarlak bir hesap ile 5.000 çalışma. Bu sayı, runik harfli anıt ve yazıtlara hem dünyada hem de Türk dünyasında ne kadar önem verildiğini gösterir.

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, E-posta: bercilasun@gmail.com

¹ Aşağıdaki değerlendirmede yer alan sayılar, Erhan Aydın'ın vabibliyografyalarına dayanmaktadır.

18. yüzyıl ve 19. yüzyılın 1890'lı yıllarına kadar olan çalışmaların adedi, Aydın'ın bibliyografyasında 34'tür. Bunlar genellikle Güney Sibirya'da yeni bulunan runik harfli yazıtlar ve bu yazıtların hangi dile ait olabileceği hakkındadır.

1889'da Orhun Irmağı yanındaki iki bengü taşın bulunması ve 1893 sonunda yazının çözülmesi üzerine yayınlar artar. 1890 ile 1899 yılları arasında tam 135 yayın bulunmaktadır. Özellikle 1892, 1894 ve 1896-1899 yıllarındaki çalışmalar pek çoktur. Mesela 1892'de 24, 1896'da 23 çalışma vardır. Tabii bu çalışmalar arasında Radloff'un yayınları çoğunluktadır. Daha sonra Eski Türkçe çalışmalarına büyük katkılar sağlayacak olan Bang'ın ilk çalışmaları da 1896 yılındadır. Yine Eski Türkçe ve Köktürk tarihinin önemli uzmanlarından olan Barthold ile Şiratori'nin ilk çalışmaları da 1897 yılına aittir. Bu dönemin en önemli yayınının Thomsen'in 1896 yılındaki eseri olduğunu unutmamak gerekir. Türkiye'deki ilk yayın da 1895 yılında *İkdam* gazetesinde çıkmıştır. Thomsen'in eserinin giriş bölümünün ilk teslim nüshalarından birine dayanan bu tafsilatlı makale büyük ihtimalle Necip Asım tarafından yazılmıştır. Necip Asım 1899 yılında da *En Eski Türk Yazısı* adlı küçük kitabını yayımlar.

1900'den itibaren yayın sayısı azalır. Ancak 1912-13 ve 1917-18 yıllarında azımsanmayacak sayıda çalışma vardır. Şemsettin Sami'nin 1903 yılındaki Orhun Abideleri çalışması 1904'teki vefatı dolayısıyla yayımlanamamıştır. Bu defter yıllar sonra Mustafa Balcı (2011) ve Gıyasettin Aytaş (2012) tarafından yayımlanacaktır. 1911 yılında Necip Asım eserinin ikinci baskısını da bu kez *Pek Eski Türk Yazısı* adıyla yayımlar.

Orhun Abideleri'nin Türkiye'deki ilk yayını da Necip Asım'a aittir. Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlarının transkripsiyonları ve Türkiye Türkçesine aktarımlarıyla birlikte ayrıntılı bir gramer de içeren bu çalışma 1925 yılında Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti tarafından basılmıştır. Eser Atatürk tarafından da okunmuştur.

1925 ile 1990 arasında yayınlar gittikçe artan fakat 1958'den itibaren birden yükselen bir çizgi izler. 1925-1990 arasındaki bazı önemli yayınlar şunlardır: Hüseyin Namık Orkun'un 1936-1941 yılları arasındaki *Eski Türk Yazıtları*, Annemarie von Gabain'in 1941'deki *Die alttürkische Grammatik*'i, Sergey Malov'un 1951-1959 yılları arasındaki yayınları, Lumir Jisl'in 1958'deki kazı sonuçları, Nasilov'un 1960'taki Orhun Yenisey yadigârlarının dili hakkındaki yayını, Klyaştorniy'nin 1964'teki *Drevnetyurkskiye Runiçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii* adlı bengü taşları tarih açısından değerlendiren eseri, Recebov'un 1967'deki morfoloji çalışması, Rintchen'in 1968'deki korpusu, Talat Tekin'in 1968'deki *A Grammar of Orkhon Turkic*'i, Muharrem Ergin'in 1970'teki

Orhun Abideleri, Gubeydulla Aydarov'un 1971'deki metin yayını ve grameri, Louis Bazin'in 1972'deki *Les systèmes chronologiques*'i, Sir Gerard Clauson'ın 1972'deki etimolojik sözlüğü, Dmitri Vasilyev'in 1983'teki Yenisey Vadisi Türk runik yazıtlarının korpusu, Lubsandorjiyn Bold'un 1988'deki Türk bitigleri hakkındaki Moğolca yayını.

Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları*, 1970'teki Muharrem Ergin yayınına kadar Türk okuyucusunu ve bilim dünyasını beslemiştir. Orkun yayını, Clauson'ın ünlü sözlüğünün de ana kaynaklarından biridir. Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri*, 1990'lara kadar en önemli kaynaklardan biri olmuştur. Bugün de kaynak olarak kullanılmaktadır. Malov'un 1950'lerdeki yayınları, Radloff'un daha önceki yayınlarıyla birlikte Sovyet dünyasının temel kaynakları olmuştur. Buna karşılık Tekin'in İngilizce yayını da Batı dünyasının ana başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. Ergin'in 1970'te Millî Eğitim Bakanlığınca yayımlanan, daha sonra özel bir yayınevi tarafından 50'den fazla baskı yapan pratik eseri Türk okuyucusuna en çok ulaşan çalışmadır.

Sovyetler Döneminde konu ile ilgili yayınlar daha çok Moskova ve Leningrad merkezlidir. Malov'un eserlerinden sonra gramer alanında Nasilov'un çalışması 1960'ta Moskova'da, Kononov'un grameri 1980'de Leningrad'da, Vasilyev'in Yenisey yazıtlarıyla ilgili korpusu 1983'te Leningrad'da yayımlanır. Sovyet döneminin dil politikası gereği olarak Sosyalist Türk cumhuriyetlerindeki çalışmalar ancak 1950'lerin sonunda başlar. Kazakistan'da Altay Amanjolov'un ilk çalışmaları 1958'de, Gubeydulla Aydarov'un ilk çalışmaları 1963'te, Kırgızistan'da Çetin Cumagulov'un ilk yayını 1962'de, Azerbaycan'da Ebulfez Recebov'un metinlerin morfolojisiyle ilgili Rusça yayını 1967'de, Elisa Şükürov ile A. M. Meherremov'un ilk yayını 1976'da, Özbekistan'da F. Abbdurahmanov ile A. Rustemov'un ilk yayını 1982'de basılır.

1930-1958 yılları arasındaki 28 yılda sene başına ortalama 9-10 yayın düşerken 1958'den itibaren yayın sayısı her yıl 20'yi geçer. Bunda Sovyetlerdeki yayınların Moskova ve Leningrad dışına taşmasının rolü vardır. Amanjolov Kazakistan'da, Batmanov ve Cumagulov Kırgızistan'da, Ser-Odjav Moğolistan'da konuyla ilgili yayınlar yapmaya başlamışlardır. 1959'dan itibaren Şerbak'ın, 1960'tan itibaren Klyaştorniy ve Kızlasov'un, 1961'den itibaren Japonya'da Masao Mori'nin, 1966'dan itibaren Moğolistan'da Bazilhan ve 1977'den itibaren Harcavbay'ın, 1977'den itibaren Türkiye'de Osman Fikri Sertkaya'nın yayınları da devreye girer. Türkiye'den Bahaeddin Ögel ile Faruk Sümer'in de devreye giren çalışmaları daha çok tarih ağırlıklıdır. 1958'den itibaren devreye giren bu yeni isimlerin çalışmaları sayesinde bazı yıllar yayın sayısı 35'i bulur hatta bazen 35'i de

geçer. Mesela 1963'te 45, 1969'da 35; 1971'de 38, 1976'da 43, 1978'de 42, 1979'da 44, 1981'de 56, 1983'te 49, 1988'de 51 yayın vardır.

Bir tür patlama sayılabilecek yayın artışı ise 1994'ten sonradır. 1994'te 70, 1995'te 68, 1996'da 70, 1997'de 105, 1998'de 74, 1999'da 77, 2000'de 65, 2001'de 124, 2002'de 140 yayın bulunmaktadır. Bu patlamada bağımsız Türk cumhuriyetlerinin ortaya çıkmasının etkisi vardır. 1990'larda Türkiye'de başlayan, sonra yeni Türk cumhuriyetlerinde de devam eden bilimsel toplantıların ve yeni akademik kuruluşların da artışta rolü olduğu muhakkaktır.

1990'da Almatı'da yapılan III. Sovyet-Türk Kollokyumu'nun konusu "Göktürk Anıtları" idi ve bu toplantının bildirileri 1994'te TDAY Belleten'de yayımlanmıştı. 1993'te Ankara'da yapılan "Okunuşunun 100. Yılı Dolayısıyla Göktürk Anıtları Toplantısı"nın bildirileri TDAY Belleten'de 1995'te yayımlanmıştı. 2000'de İstanbul'da TİKA ile İ.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen "II. Milletlerarası Göktürk Anıt ve Yazıtları Kollokyumu"nun bildirileri TDAY Belleten'de 2001'de yayımlanmıştı. Daha fazla örnek vermeye gerek yok. Bu örnekler, bilimsel toplantıların etkisini göstermeye yeter.

2002'den sonra da yıl başına yayınların sayısı 100 civarındadır. 2010'larda ise sayı bazen 150'lere ulaşır. Mesela 2011'de 167, 2017'de 163, 2018'de 190, 2019'da 169 yayın vardır.

1990'dan sonraki yayın ağırlığı Türkiye'dedir. Fakat Türkiye dışında da ciddi bir yayın çoğalmasında vardır. Türkiye'de olsun dünyada olsun eski isimlerin yanına devamlı yeni isimler katılmaktadır. Son yıllarda, yayın sayısı bakımından öne çıkan isimler şunlardır:

Türkiye'de (metin yayını ve dil çalışmaları): Osman Fikri Sertkaya, Cengiz Alyılmaz, Erhan Aydın, Hatice Şirin, Ali Akar, Osman Mert, Mehmet Ölmez, Serkan Şen, Şaban Doğan, Erdem Uçar, Rysbek Alimov, Kenan Azılı, İbrahim Kekevi, Hulusi Polat, Hülya Yıldız, Eyup Sertaç Ayaz, Ahmet Karaman. (Tarih çalışmaları): Ahmet Taşağıl, Sadettin Gömeç, Kürşat Yıldırım, Hayrettin İhsan Erkoç.

Kazakistan'da: Karjavbay Sartkojaulı, Napil Bazilhan.

Kırgızistan'da: Kubatbek Tabaldıyev, Nurdin Useyev.

Özbekistan'da: Gaybullah Babayar.

Uygurlardan: Ablet Kamalov.

Moğolistan'da: Tsend Battulga, Azzaya Badam, Rinchinkhorol Munkhtulga, Enkhtur Altangerel.

Rusya’da: Sergey Klyaştorıny, Dmitri Vasilyev, İgor Kormuşın, İgor Kızlasov, Vladimir Tişin.

Macaristan’da: Mihály Dobrovits.

Kore’de: Yong-Song Li.

Japonya’da: Takaşı Ōsava.

Çin’de: Chen Hao.

Dil çalışmaları ağırlıkta olmakla birlikte son yıllarda siyaset ve yönetim bilimi, sosyal ve iktisadi hayat bakımından da bengü taş metinleri değerlendirilmektedir. Ziya Gökalp daha Meşrutiyet yıllarındaki *Millî Tettebbular Mecmuası*’nda yayımlanan makalelerinde ve Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki *Türk Töresi ve Türk Medeniyeti Tarihi* adlı eserlerinde bu metinleri siyaset bilimi, hukuk ve sosyal hayat bakımından değerlendirmişti. Bu bakımlardan en ayrıntılı inceleme Sadri Maksudi Arsal’ın 1947 tarihli *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı eserindedir. İbrahim Kafesoğlu’nun 1977’de yayımlanan *Türk Millî Kültürü* ve Sencer Divitçioğlu’nun 1987’de yayımlanan *Kök Türkler (Kut, Küç ve Ülüg)* eserinde de aynı konulara temas edilmiştir. Ben de 2016’da basılan *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* adlı eserimde “Bengü Taşlarda Dünya ve Devlet Görüşü” başlıklı özel bir bölüm açmış ve burada bodun, il, törü, kağan, beyler, hiyerarşi, bağımsızlık, bağımlılık, sınırlar, uluslararası ilişkiler gibi kavram ve konuları işlemiştim. Son yıllarda Erhan Aydın da bazı çalışmalarında bu konulara girmektedir.

Bengü taşlara yansıyan dünya görüşü son yıllarda yabancı siyaset bilimcilerin de dikkatini çekmiştir. Batılı siyaset bilimci ve sosyologlar 1990’dan sonra tarihteki millet ve milliyetçilik anlayışlarını yeniden gündeme almışlardır. Bu konudaki ayrıntılı bilgiler İskender Öksüz’ün 2016’da yayımlanan *Millet ve Milliyetçilik* kitabında vardır.

Günümüzün siyaset bilimcileri ve sosyologları, milletin ne zamandan beri var olduğu konusunda ikiye ayrılırlar: Modernistler ve Sosyobiyojistler. Eski modernist görüş, millet olgusunun Fransız ihtilaliyle ortaya çıktığı görüşündeydi. Yeni modernistlerin bir kısmı milletin doğuşunu sanayi devrimine (Ernest Gellner), bir kısmı medya devrimine (Benedict Anderson) bağlar (Öksüz 2016: 205). Sosyobiyojistler ise devletin varlığıyla birlikte milletin de doğduğunu kabul ederler.

Telaviv Üniversitesinde siyasi bilimler profesörlüğü yapan ve İngiltere ile ABD’nin önde gelen üniversitelerinde dersler vermiş olan Azar Gat, sosyobiyojistlerin başlıca temsilcisidir. Nerede devlet varsa orada millet de

olduğunu ileri süren Azar Gat eski Mısır, Çin, Osmanlı ve Babürlü devletlerini bu iddiasına örnek olarak verir (Öksüz 2016: 263-278).⁷

Konumuzla ilgili olan siyaset bilimci, Walker Connor'dır. Azar Gat gibi İngiltere ve ABD'nin birinci sınıf üniversitelerinde dersler veren Connor bir modernist olduğu yani 18.yüzyıldan önce millet olgusunun bulunmadığına inandığı hâlde "Altay Türkleri" dediği Kök Türkler hakkında farklı düşünür.

"Birkaç lider veya entelektüel milliyetçi olabilir ama bu duygu halkı kapsamamışsa millet yoktur." düşüncesinde olan Connor şöyle diyor: "Onsekizinci asırdan önce milletlerin varlığına dair bir delile rastladım mı? Araştırmalarım bugün millet olduğu düşünülen halklar üstüne odaklanmıştır ve desteğimi çoğu tarihçinin, millî şuurun tarihin eski çağlarına kadar gittiğine dair iddiaların şüpheyile karşılanması gerektiği üstündeki fikir birliğinden aldım... (Ancak) benim en eski favorim Altay Türkleri'dir. Onların altıncı ve yedinci asır tarihleri sekizinci asırda Moğol steplerindeki taşlara kazınmıştır. Seçkinlere odaklanan eski Avrupa tarihlerinin aksine bu tarih geniş anlamda 'halk' üzerine odaklanmıştır ki onlara yazıtlarda 'küçük insanlar' denmektedir. Küçük insanların bir zamanlar liderlerinden memnun iken liderlerin nasıl Çin'e satıldıkları; Han'ın emrine girdikleri, Çinli kadınlarla evlendikleri, Çin dilini ve kıyafetlerini benimsediklerini ve altın çağlarının böylece kapandığını gören küçük insanların (budunun) Çinliler'den nasıl nefret eder hâlde geldiğini anlatmaktadır." (Öksüz 2016: 297-298).

Walker Connor'ın atıf yaptığı *Türk kara kamag bodun ança timiş: İllig bodun ertim, ilim amtı kanı...* (KT D 8-9) cümleleri onun dediği gibi milliyetçilik duygusunun "halkı kapsamış" olduğunu gösteriyor. Bengü taşların metinleri üzerinde bu açılardan yapılacak araştırma ve incelemeler bunun gibi daha birçok benzer düşünceye yol açabilir.

Kaynaklar

Arsal, Sadri Maksudi (1947), *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları.

Arsal, Sadri Maksudi (1972), *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, İstanbul, Ötüken Yayınevi.

Aydın, Erhan (2008), *Türk Runik Kaynakçası*, Çorum, KaraM Yayınları.

⁷ Aslında günümüz sosyobiyojistiklerinden çok önce bu düşünceleri dile getiren bizim bir düşünürümüz var: Sadri Maksudi Arsal. Onun daha 1955 yılında yayımlanan *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*'nda bazı örnekler bile Azar Gat'inkiyle aynıdır.

Aydın, Erhan (2017), *Türk Runik Bibliyografyası*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aydın, Erhan (2019), “Türk Runik Bibliyografyası’na Ek I”, *Journal of Turkic Studies*, 3/1.

Aydın, Erhan (2021), “Türk Runik Bibliyografyası’na Ek II”, *Journal of Turkic Studies*, 5/1.

Ercilasun, Ahmet Bican (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul, Dergâh Yayınları.

Öksüz, İskender (2016), *Millet ve Milliyetçilik*, Ankara, Panama Yayıncılık.

KÜLTÜREL DİPLOMASİ VE GÖKTÜRK KİTABELERİ EKSENİNDE TÜRKİYE-MOĞOLİSTAN İLİŞKİLERİ

Ruhi ERSOY*

İki ülkenin tanışıklığı ve ilişkileri binlerce yıllık tarihî arka plana dayanmakla birlikte Türkiye-Moğolistan resmî diplomatik ilişkileri 1969 yılında başlamış olup doksanlı yıllara kadar iki ülke ilişkilerinde derin bir sessizlik hâkim olmuştur. Zira 2. Dünya Savaşı sonrası Amerika ve Rusya'nın liderliğinde iki kutuplu dünya düzeninde devletlerarası ilişkilerde ikili ilişkilerden ziyade bloklar arası ideolojik temelli yaklaşımın egemen olması Türkiye Moğolistan arasındaki ilişkilerin kurulmasını ve gelişmesini engellemiştir. 1990'lı yılların başında SSCB'nin dağılması, Berlin Duvarı'nın yıkılması gibi gelişmeler iki kutuplu dünya düzeninden çok kutuplu dünya düzenine geçilmesinin ve ideolojik temelli yürütülen uluslararası ilişkilerin yeni bir boyut kazanmasının önünü açan önemli gelişmeler olmuştur. Soğuk Savaş yıllarında başta Amerika ve Rusya'nın diğer uluslarla ilişkilerinde gerek ekonomik desteklerini gerekse eğitim, sinema, müzik gibi alanlardaki faaliyetlerini tek yönlü, yönetme ve kontrol etme amaçlı propaganda düzleminde yürüttüğü “çatışan kutupların kültürü birbirlerine karşı bir silah olarak kullandığı (Purtaş 2013:3)” yılların ardından 2000'li yıllar diplomasinin yeniden tanımlandığı, uluslararası ilişkilerde kültürel öğeler aracılığıyla milletlerin birbirini tanıdığı ve bu sayede iş birliklerinin tesis edildiği yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

“Soğuk Savaş sonrası dönemde küresel sistem, yeni küreselleşme güçleri ve iletişim teknolojilerinin etkisiyle sivil toplum temelli şekillenmeye başlamıştır. Soğuk Savaş sonrası küreselleşme ve bilgi çağında siyasetin toplum temelli yapılması beraberinde diplomasinin de sivil toplum, sivil aktörler ve kamuoyu temelinde dönüşümünü getirmiştir (Ekşi 2018:13)”.

İletişim ve ulaşım teknolojilerindeki hızlı ve bütünleşik değişimler; uzakları yakın kılmış, ulusların kendilerini hem diğer ülkelere anlatmalarına hem de diğer ülkelerin vatandaşlarını anlamalarına fırsat veren zeminlerin oluşmasını sağlamıştır. “Sanat, bilim, eğitim, teknik gibi kültürel öğelerin ülkelerin itibarını arttırmak ve

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Halk Bilimi Bölümü Öğretim Üyesi, E-posta: ruhi.ersoy@hbv.edu.tr

ortaklıklar kurmak amacıyla sunumu olarak tanımlanan kültürel diplomasi (Yağmurlu 2019:1184)” ülkeler arası kültür ve sanat alanındaki faaliyetlerle kültürel yaklaşmanın, kültürel etkileşimin kurulmasının yanı sıra diğer alanlarda da iş birliklerinin ve ortaklıkların kapısını açmıştır. Joseph Nye tarafından ‘yumuşak güç’ kavramıyla ifade edilen uluslararası ilişkilerde sert gücün yerine ülkelerin kültürünü, iç ve dış siyasi değerlerini önceleyen bir anlayış ortaya çıkmış olup bu anlayışın en önemli kaynaklarından biri olan “kültür” de uluslararası ilişkilerde anahtar bir rol üstlenmiştir (Nye 2020:32-33)”. Nitekim ülkeler kültürel diplomasi çerçevesinde yürüttükleri etkinliklerle birbirlerinin sanatını, dilini ve iş yapma biçimlerini anlayarak aralarında güvene dayalı bir ilişki tesis edebilmekte ve bu durum da ülkeler arasında eğitim, ticaret, savunma, inşaat gibi pek çok alanda kapsamlı ve kalıcı ilişkilerin kurulmasını kolay kılmaktadır.

Türkiye’nin dünyadaki bu gelişmelerden sonra başta bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri olmak üzere bölge ülkeleriyle sosyal, kültürel, eğitim, mali ve ticari alanlarda iş birliğine giderek yumuşak güce dayalı bir dış politika anlayışını benimsemesine paralel olarak Moğolistan’ın da demir perdenin aralanmasıyla dış politika anlayışında açık, tarafsız, ülkelerin birbirinin egemenlik haklarına saygılı olduğu dışa dönük, çok boyutlu bir politika benimsemesi uzun bir kesintiye uğrayan iki ülke ilişkilerinin yeniden kurulmasını mümkün kılmıştır. “Moğolistan;1990 yılından itibaren hem batı hem doğu ülkeleriyle yeni ortaklıklar kurmayı amaçlayan açık, bağımsız ve çok boyutlu bir dış politika anlayışını benimsemesinin ardından 2011 yılında Moğolistan Parlamentosu tarafından onaylanan ‘3. komşuluk politikası çerçevesinde’ Moğolistan’ın dış politikada batı ve doğudaki gelişmiş ülkelerle dostane ve verimli, ikili ve çok taraflı iş birliği tesis edeceğini ilan etmiştir (Chuluunbaatar 2021:167)”. Özellikle coğrafi konumu itibarıyla Rusya ile Çin arasında kalan Moğolistan’ın bu iki güçlü ülkeyle ilişkilerini dengelemek uluslararası ilişkilerde yeni açılımlar tesis etmek için dış politikasında “üçüncü komşu ülke” anlayışını ilan etmesi ve doğal sınırı bulunmamasına rağmen Japonya, Hindistan, Güney Kore, Amerika ve AB ülkelerinin yanı sıra Türkiye’yi de üçüncü komşu ülkeler arasında göstermesi iki ülke ilişkilerinin hız kazanması için atılan önemli adımlar olmuştur. Bütün bu gelişmelere ilave olarak yakın geçmişte (2018 yılında) Türkiye’nin dış politikasında Asya ülkeleriyle her alanda ilişkileri geliştirmek, bölgesel potansiyeli ortaya çıkarmak, tarihi İpek Yolu’nu canlandırmak başta olmak üzere stratejik ortaklıklar kurma isteği “Yeniden Asya” anlayışıyla ifade bulmuş, bu yaklaşım Türkiye Moğolistan ilişkileri için de umut olmuştur. Ayrıca Türkiye’nin Moğolistan’ı Türk dünyasının ve Türk tarihinin bir parçası olarak görmesi iki ülke ilişkilerinin kardeşlik ve samimiyet temelinde yürütülmesinin önünü açmıştır. Bu çerçevede tarihinden aldığı sorumluluk bilinciyle ve kültürünün

özünü oluşturan adalet ve hoşgörü anlayışıyla Asya, Balkanlar ve Ortadoğu'daki ülkelerin alt yapı sistemlerinin kurulmasına ve geliştirilmesine destek olan, bu coğrafyalardaki ata yadigarı Türk kültürel mirasının korunması için restorasyon çalışmaları yaparak pek çok önemli projeye imza atan Türkiye benzer çalışmaları Moğolistan'da da yürütmüştür. Kurulduğu 1992 yılından itibaren bu çalışmaların en büyük mimarı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) olmuştur. TİKA aracılığıyla Moğolistan'da eğitim, sağlık, ulaşım, savunma, teknoloji, tarım ve hayvancılık alanlarındaki projelerle ülkenin alt yapısına destek olan Türkiye, Moğolistan Türk Anıtlar Projesi kapsamında da Türk kültürel mirasının korunması için restorasyon çalışmaları yaparak ve Moğolistan Devlet Üniversitesinde Türkoloji bölümünü açarak da iki ülke ilişkilerinin kültür temelli yükselmesini amaçlamıştır.

Bugün için de şüphesiz iki ülke ilişkilerinin her alanda derinlik ve kalıcılık kazanması için en önemli ortaklık tarih ve kültürdür. Zira Türkiye ile Moğolistan ortak bir geçmişin ve kültürün mirasçılarıdır. Bugünkü Moğolistan topraklarının geçmişte Türklerin ata yurdu olması ve Türk kültür hazinesini barındırması Moğolistan'ı Türkiye için özel ve önemli kılmıştır. Kökü binlerce yıl öncesine dayanan ilişkiler bugün iki ülkenin karşılıklı güvene dayanan yeni iş birlikler kurmasının ve geliştirilmesinin de dayanak noktası olmalıdır. Moğolistan topraklarında Türk tarihine ve kültürüne ışık tutan pek çok mezar, kurgan, balbal, heykel ve kalıntılar bulunmaktadır. Bunlar içinde müstesna bir yeri olan anıtlar ise Türklerin millet olma şuurunu, devlet anlayışını, zekâsını ve uygarlıkta geldikleri noktayı gösteren Bilge Kağan, Kül Tigin ve Vezir Tonyukuk'un isimlerini taşıyan Göktürk veya Orhun Abideleri olarak adlandırılan anıtlardır.

1893'te abidelerdeki "Tengri", "Türk" ve "Kağan" kelimelerinin okunmasıyla bu görkemli eserlerin Türklere ait olduğu dünyaya ilan edilerek Türklerin bilinen en eski metinleri olarak tarihe kaydedilmiştir. Birbiriyle ilişkili üç yazıttan Kül Tegin Yazıtı ve Bilge Kağan Yazıtı, Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'dan yaklaşık 400 kilometre uzaklıktaki Moğolların eski başkenti Karakorum'daki Orhun Vadisindedir. Türk Anıtları Projesi kapsamında, Bilge Kağan ve Kül Tigin Yazıtları'nın TİKA tarafından 2008 yılında kurulan Bilge Kağan (Höşöö Tsaydam) Müzesi'ne taşınması, burada sergilenmesi ve korunması iki ülkenin hem ortak mirasa hem de dünya kültür mirasına sahip çıkmak için gösterdikleri çabanın ve iş birliğinin sonucudur. Elverişsiz doğa ve iklim şartlarından korumak için Türk Anıtlar Projesi kapsamında müzeye yerleştirilen bu iki anıtın bulunduğu Orhun Vadisi'ne ulaşımı kolaylaştırmak için Türkiye tarafından yapımına 2005 yılında başlanan 46 kilometrelik Bilge Kağan Karayolu 2008 yılında tamamlanmıştır. Bilge Kağan ve Kül Tigin Yazıtlarının da bulunduğu Orhun Vadisi'nin beşeri ve doğal kaynaklı tehlikelere maruz kalmaması için bu bölge sit

alanı olarak ilan edilmiş ve 2004 yılında ise UNESCO tarafından Dünya Mirası Listesine alınmıştır. Böylelikle bu iki yazıtın maddi varlığının koruma altına alınması amaçlanmıştır.

Bilge Tonyukuk Yazıtı ise Ulan Batur'a yaklaşık 45 km uzaklıkta açık alanda bulunmaktadır. Yazıtların bulunduğu bölgenin korunmasına yönelik somut tedbirlerin yetersiz olması yazıtların fiziksel varlığını çevresel tehditlere açık hale getirerek mevcudiyetini tehlikeye atmaktadır. Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın başkente yakın olması sebebiyle çevresinde yapılaşmanın artması, bu anıtların modern müze koşulları içinde sergilenmemesi, ziyaretçilerin gerekli hassasiyeti göstermemeleri ve iklim koşullarından kaynaklanan olumsuzluklar bilgeliğin sesi olan bu kitabeler için ciddi tehditler oluşturmaktadır. TİKA tarafından Tonyukuk Anıtı bölgesinde çevre düzenlemesinin yapılmış olması, ulaşımı kolaylaştırmak için 11 kilometre uzunluğundaki "Bilge Tonyukuk" yolunun inşası önemli olmakla birlikte 1300 yıl öncesinden bugüne uzanan "bengütaş" adını alan bu abideleri sonsuzluğa taşımak için hem Türkiye hem Moğolistan ortak sorumluk ve bilinçle adımlarını birlikte atmalıdırlar. Bu doğrultuda "TİKA tarafından yapımı planlanan Bilge Tonyukuk Anıtlarının ve çevresindeki Göktürk dönemine ait tarihi eserler ile arkeolojik buluntuların doğa şartlarına karşı koruma altına alınması, çağdaş müzecilik anlayışına göre buldukları alanda sergilenmesi, anıtların yerli ve yabancı turistlerce yılın her döneminde ziyaret edilebilmelerinin sağlanması ve bölgenin kültür turizmi potansiyelinin artırılması amacını taşıyan Türk ve Moğol tarihinin eşsiz varlıklarından olan ve iki ülkeyi yüz yılları aşacak şekilde birbirine bağlayan Tonyukuk Anıtları Müze Kompleksi projesinin hayata geçirilmesi büyük önem arz etmektedir (Can 2020:613)".

Tabii ki öncelikle bu şaheserlerin maddi varlığını korumak önemli olmak birlikte, abidelerden insanlığa kalan manevi mirasın korunması da son derece önemlidir. Zira abidelere yönelik oluşacak farkındalık ve dikkatler sayesinde kitabelerin ruhu kitabelerin fiziki varlığının da korunmasını mümkün kılacaktır. Abidelerden yükselen bilgeliğin, aklın, kolektif ruhun sesi işitilmeli ve uluslararası toplumun da işitmesi için iki ülke arasında abidelerin mesajına layık ortak projeler yapılmalıdır. Türklerin ata yadigârı anıtlara bugün Moğolistan ev sahipliği yapmaktadır. Dolayısıyla Türkiye ve Moğolistan bu örnek şahsiyetlerin millet ve devlet olma adına verdiği dersleri dünyaya duyurmak için hayata geçirecekleri pek çok kültürel, sanatsal ve akademik düzeyde çalışmalar yapmaları tarihe karşı bir sorumluluk olduğu kadar geçmişin gücünü arkasına alarak bugünün ve geleceğin inşasında refah toplumuna ulaşma hedefine katkı sağlayacaktır.

Moğolistan'daki kültürel zenginliğimizin eşsiz anıtları Türk devlet ve boylarının ortak hafızasını barındırdığı için aynı zamanda büyük Türk dünyasının da ortak mirasıdır. “Kültürel diplomasının temelinde kültürel açıdan birbirine yakın olan taraflar arasında siyasi etkileşimin daha kolay olacağı inancı bulunmaktadır (Sancar 2014:171)”. Türk Cumhuriyetlerini, Türkiye’yi ve Moğolistan’ı birleştiren bu kitabeler bölgenin barışı ve kalkınması için büyük fırsatlar sunmaktadır. Göktürk Abideleri’ni merkeze alacak iş birlikleri ve ortaklıklar pek çok alanda yeni kolektif çalışmaların kapısını aralayacak, kadim zamanların birliktelikleri bugünün sorunlarına, anlaşmazlıklarına çözüm bulmanın, bölgenin huzurunun, refahının ve barışının kalıcı bir hale getirilmesinin odağında yer almak suretiyle kitabelerin bilgelik ruhunun insanlık için misyonunu halen sürdürdüğünün nişanesi olacaktır. Nitekim Unesco’nun 2020 yılını, “Tonyukuk Yılı” olarak ilân etmesi için Türkiye ile birlikte diğer Türk devletlerinin ve Moğolistan’ın ortak dosya sunması daha sonraki ortak çalışmalar için önemli bir adım olmuştur. Bir sonraki adım yapılacak iş birliğiyle Tonyukuk Anıtları’nın UNESCO tarafından koruma altına alınmasını sağlamak olmalıdır.

Bölgesel barışın ve kalkınmanın dünya barışına katkısı şüphesiz çok önemlidir. Türkiye ve Moğolistan bölgenin potansiyelini harekete geçirerek dayanışma halinde kapsamlı, planlı ve bütünlük içinde Göktürk Abideleri’ni uluslararası toplumla tanıştırmalıdır. Zira kültürel diplomasi faaliyetlerinde Yunus Emre’nin “Gelin tanış olalım, işi kolay kılalım” sözünü düstur edinen Türkiye diğer uluslarla ilişkisinde karşılıklı eşit ilişki kurmayı, birbirini tanımayı, diğer tarafın egemenlik hakkına saygı duymayı, asla tahakküm kurma anlayışında olmadan birlikte iş yapmayı ilke edinmiştir. Bu sözdeki “tanış” kelimesindeki işteşlik çift yönlü iletişimi gösterirken kültürel diyalog sayesinde, sorunlara birlikte çözüm bulmanın daha kolay olacağına da işaret edilmektedir. Kültür bir yönüyle iş yapma biçimi olduğuna göre karşılıklı güven ve samimiyet temelli müşterek iş yapmak kolay olacağı gibi aynı zamanda daha da kalıcı olacaktır.

Her ne kadar Türkiye ve Moğolistan ilişkileri 2000’li yıllardan itibaren canlanmışsa da bu yeni bir başlangıçtan ve yeni bir tanışıklıktan ziyade uzun bir aradan sonra iki ülkenin yeniden temas kurarak ortak hafızayı canlandırması anlamına gelmektedir. Bir Moğol atasözünde ifade edildiği gibi “Bir gün tanış, bin gün arkadaşlık yap” sözü Türkiye– Moğolistan ilişkilerinde yüzyıllar öncesinden gelen tanışıklık bugün de bu ilişkilerin dostluk ve kardeşlik temelinde yükselmesine katkı sağlamaktadır. Zira bu iki ülke ilişkilerinin suni bir hikâyeye ihtiyacı yoktur. Bu noktada yapılması gereken ortak hikâyeye sahip olduğumuz Moğolistan’la tarihin derinliklerinden gelen yakınlığı canlı tutmak ve ortak kültür bilincini geliştirmek için işbirliği içinde olmaktır.

Orhun Abideleri'ni Türk Dünyasının ve Moğolistan'ın sesi ve sembolü olarak dünyaya duyurmak için koordineli, sistemli çalışmalar yapılmalıdır. Bu çerçevede akademisyenlerin iş birliği de büyük önem taşımaktadır. Başta Orhun Abideleri olmak üzere bölgedeki kültürel miras üzerine pek çok disiplinde çalışmalar yapılmalı, bölgede yaşamış olan devletler/topluluklar/boylar hakkında kültürel bilgiler ve ilişkiler ortaya çıkarılmalıdır. Yapılan akademik çalışmalar abidelerin ruhundan esinlenen sanatsal üretimlerin doğmasına kaynaklık edecek bu durumda başta turizm olmak üzere pek çok alanda iki ülke ilişkilerine hareketlik getirecektir. Şüphesiz bir edebi eserin, bir şarkının, bir dizi filmin veya sinema filminin sınırların ötesine geçerek diğer insanların yüreğine dokunması ve zihninde yer tutması iletişim ve ulaşımda engel kalmayan günümüz dünyasında daha da kolaylaşmıştır.

Orhun Abideleri, sanatın ilham kaynağı olarak sinema, dizi film, tiyatro, roman, şiir, resim ve heykel olarak; hatta stratejiyi, akli ve zekâyı yansıttığı için de bilgisayar oyunlarına dönüştürülerek insanlığın hizmetine sunulmalıdır. Bunun için de Türk ve Moğol sanatçılarına büyük görev düşmektedir. Sanatın gücü turizm faaliyetlerinin de artışı sağlayacak, kültürel mirasını ziyaret etmek isteyen Türklerin yanı sıra diğer ülke vatandaşlarını da Göktürk Abideleri'ni görmek için harekete geçirecektir. Turizm sayesinde hem kültürel etkileşim hem de bölgesel kalkınma mümkün olacaktır. İki ülke arasındaki karşılıklı vizesiz seyahat ve Türk Hava Yolları'nın doğrudan uçuşlarının olması turizm alanında atılan önemli adımlardır. Bununla birlikte sürdürülebilir turizm prensibiyle ortak projeler ve içerikler üretilmesi de kitabelerin hem manevi hem de maddi varlığının korunması ve gelecek nesillerin bu hazineden mahrum kalmaması için son derece önemli olacaktır.

Dil öğretimi kültürel diyalogun ve etkileşimin en önemli aracıdır. Dil aracılığıyla kurulacak yakınlıklar diğer alandaki ilişkileri de pozitif yönde etkileyecektir. Türk dilinin bilinen en eski örneklerine ev sahipliği yapan Moğolistan'da Yunus Emre Enstitüsü'nün bir kültür merkezi açması anlamlı ve yerinde olacaktır. Ayrıca burslar, öğrenci ve akademisyen değişim programları da bu sürece olumlu katkı sağlayacaktır.

Günümüzde uluslararası ilişkiler yeni bir boyut kazanmıştır. Bu noktada kültür önemli bir enstrüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkeler kültürü uluslararası iletişim aracı olarak kullanmaktadır. Kültürler arasındaki ilişki tesisi ülkelerin güven temelli ilişki kurmalarına zemin hazırlamakta ve bu zemin de diğer alanlarda yeni ortaklıkların önünü açmaktadır. Güven temeli üzerine inşa edilen ilişkiler uzun soluklu ve derinlikli olmaktadır. Bu anlamda Türkiye-Moğolistan

ilişkileri binlerce yıllık ortak kültür ve ortak tarihten gelen güçlü bir temele oturmaktadır. Bu durum bölgenin kalkınmasını sağlayacak ortak projeler gerçekleştirme fırsatı sunmakta ve kadim kültürümüzün iş yapma biçimimizde ortaya çıkardığı güveni ve estetiği de dikkate aldığımızda bölgesel sorunlara ortak çözüm üretmek suretiyle dünya barışına katkı sağlama imkânı doğuracaktır.

Bölgenin huzuruna, refahına dolayısıyla da dünya barışına katkıda bulunabilmek için kültürel diplomasi faaliyetlerinin etkin, sistemli ve istikrarlı bir şekilde yürütülmesi gerekmektedir. Gücünü geçmişten alan, kökleri binlerce yıl öncesinden atılmış olan iki ülke ilişkilerinin daha da geliştirilerek yeni ortaklıklara zemin oluşturması son derece önemlidir. Bunun için de Türkiye'nin öncü adımlar atması, buna karşılık Moğolistan'ın da iş birliğine açık olması durumu iki ülkenin ilişkilerini geçmişten bugüne bugünden de geleceğe taşıyarak bölgesinde ve dünyada daha etkin bir şekilde rol oynaması sonucunu doğuracaktır.

Tarihî kökler dikkate alındığında Türkiye'nin ve Moğolistan'ın çok uzun geçmişe dayalı kadim bağları mevcuttur. Bu tarihi ve kültürel bağ dünyadaki ekonomik yönelimlerin, finans ve güç merkezlerinin son yıllarda batıdan doğuya doğru kaymaya başladığı da dikkate alındığında ekonomik ilişkilerle taçlandırılmalıdır. Zira Türkiye'nin Çin Halk Cumhuriyeti, Japonya ve Güney Kore ile stratejik ve ekonomik işbirliği bulunmakla birlikte Moğolistan'la olan ticaret hacmi olması gereken düzeyde değildir.

Türkiye Moğolistan ilişkilerinin bütüncül ve kapsamlı bir strateji temelinde, bölgesel ve Türk dünyası özelinde yaklaşımlar da geliştirilerek, daha sistematik ve istikrarlı biçimde güçlendirilmesi bölge ve dünya barışına da katkı sağlayacaktır. Bu anlamda her iki ülkedeki bilim adamları, sanatçılar, diplomatlar ve devlet adamları başta olmak üzere her alandaki aktör, kurum ve kuruluşların “Göktürk Abidelerinin hikâyesine sahip çıkmak suretiyle bu hikâyeyi insanlığın ortak hafızasına ve tarihine yazdırmaları” tarihe ve insanlığa karşı bir borç olarak karşılarında durmaktadır.

Kaynaklar

Can, Turan (2020). Bilge Tonyukuk ile İlgili Son Gelişmeler Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP). Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın Dikilişinin 1300. Yılı UNESCO 2020 Bilge Tonyukuk Yılı Anısına. İstanbul.

Chuluunbaatar, Tserennadmid. (2021). “Tarihî Komşular Moğolistan ve Türkiye Cumhuriyeti Arasındaki İkili İlişkiler ve Stratejik Ortaklık Olanakları”. Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. 5 (2):165-178.

- Ekşi, Muharrem (2018). Kamu Diplomasisi ve Ak Parti Dönemi Türk Dış Politikası. Ankara: Siyasal Yayınları.
- Nye, Joseph (2020). Yumuşak Güç (Çev. Rayhan İnan-Aydın). İstanbul: BB101 Yayınları.
- Purtaş, Fırat (2013). “Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi” Gazi Akademik Bakış. 17 (3): 1-14.
- Sancar, Gaye Aslı (2014). Kamu Diplomasisi ve Uluslararası Halkla İlişkiler. İstanbul: Beta Yayınları.
- Yağmurlu, Aslı (2019). “Kültürel Diplomasi: Kuram ve Pratikteki Çerçevesi” Selçuk İletişim. 12 (2):1182-1210.

МОНГОЛ УЛСЫН СОЁЛЫН ӨВИЙГ ХАМГААЛАХ ТОГТОЛЦОО ДАХЬ СОЁЛЫН ӨВИЙН ҮНДЭСНИЙ ТӨВИЙН ОРОЛЦОО

Энхбат ГАЛБАДРАХ *

Хүн төрөлхтний түүх, өнгөрсөн цаг үеийн гэрч, өнөөгийн бахархал, судлагдахуун, ирээдүйн хөгжлийн төвшнийг тодорхойлогч хүчин зүйлийг соёлын өв хэмээдэг.

Монголын ард түмэн түүхийн урт удаан хугацаанд эх орон газар нутгаа хамгаалан тэмцэж, нүүдлийн соёл иргэншлийн үнэт зүйлсийг сонгодог хэлбэрээр нь буй болгож, уламжлуулан үлдээжээ. Бидний өвөг дээдэс өөрсдийн болон бусдын бий түүх, өв соёл, үнэт зүйлсэд хүндэтгэлтэй хандаж, соёлын өвөө хамгаалах ёс суртахууныг зан заншил, шүтлэг бишрэлээр дамжуулан ардын аман яриа, сургаалаар дамжуулан үеэс үед өвлүүлэн ирсэн байна. Түүх, соёлын дурсгалыг олон төрлийн арга хэлбэрээр хамгаалж, хойч үедээ уламжлуулсны мөн нэг хувилбар нь Монголчууд эртний хууль цаазын бичигтээ зүйлчлэн тусгаж байсан явдал юм.

Нийгмийн олон бэрхшээл, шалгуурыг даван туулсаар Монгол оронд 1921 оны ардын хувьсгал ялсны дараагаар явагдсан тус улсын нийгэм, эдийн засаг, соёлын бүх салбарыг хамарсан шинэтгэл өөрчлөлтийн хүрээнд соёлын өвийг хамгаалах тогтолцоо үүсэх эхлэл тавигджээ. Ардчилсан Монгол Улс Үндсэн хуулиа даяар олноороо зарлан тунхаглахдаа төрт ёс, түүх, соёлынхоо уламжлалыг нандигнан өвлөж, хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн ололтыг хүндэтгэн үзэхийг эрхэм зорилгоо болгосон.

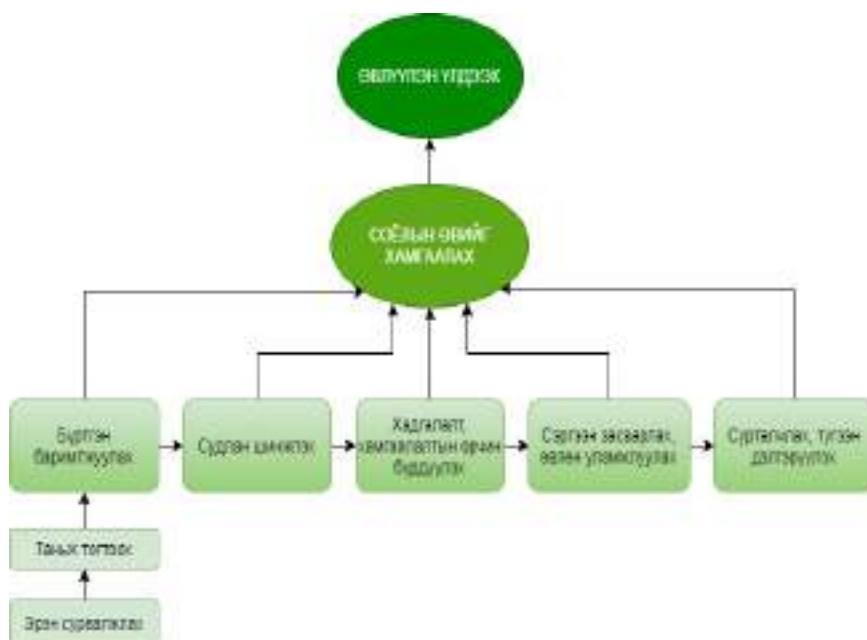
Монголчууд монголоороо аж төрж, бусдаас ялгаран орших чухал хүчин зүйлийг үндэсний соёл гэж үзэн, түүнийг төрөөс бодлогоор дэмжин цогцлоох шаардлага урган гарч байна. Хүн төрөлхтний соёл, эдийн засаг, нийгмийн бүхий л салбарт нэгдэн нийлэх үйл явц бий болж, даяаршил нэгэнт бодитой болсон энэ цаг үед соёлын өвийг хамгаалах нь тухайн үндэстний оршин тогтнох эсэхийг шийдэх гол арга зам юм.

* Соёлын Өвийн Үндэсний Төвийн Захирал, enkhbatcch@gmail.com

Өнө эртнээс хамгаалан, эдүгээг хүртэл өвлүүлэн үлдээсэн соёлын өв нь манай улсын амин чухал дархлаа, үндэсний аюулгүй байдлын асуудал билээ. Тогтвортой хөгжлийг бүхий л салбарт бий болгох арга замыг эрэлхийлж буй энэ цаг үед бидний өмнө зайлшгүй хэрэгжүүлэх асуудлын нэг бол соёлын өвийг хамгаалах тогтолцооны шинэчлэлт юм. Соёлын өвийг хамгаалах, түгээн дэлгэрүүлэх тогтолцоонд ахиц дэвшил гарснаар, үйл ажиллагааны цар хүрээ өргөжин, нийгэм эдийн засагт оруулах хувь нэмэр нэмэгдсээр байгаа бөгөөд энэхүү үйл хэрэгт Соёлын өвийн үндэсний төв ч өөрийн үүргийг зохих ёсоор гүйцэтгэсээр байгаа билээ. Энэхүү илтгэлээрээ Монгол Улсын соёлын өвийг хамгаалах тогтолцоо дахь Соёлын өвийн үндэсний төвийн оролцоо, үйл ажиллагааг товч танилцуулж байна.

ЮНЕСКО-гийн конвенцод соёлын өвийн хамгаалах үйл ажиллагааг “бүртгэн баримтжуулалт, судалгаа шинжилгээ, хадгалалт хамгаалалт, сэргээн засварлалт, зохистой ашиглалт” гэсэн хоорондоо хамаарал бүхий таван хэсгээс бүрддэг цогц ойлголт хэмээн үздэг.

Монгол Улсын Соёлын өвийг хамгаалах хуулийн зорилт нь дээрх ойлголттой уялдсан, соёлын өвийг эрэн сурвалжлах, бүртгэх, судлах, хадгалах, хамгаалах, сэргээн засварлах, сэргээн уламжлуулах, өвлүүлэх, өмчлөх, эзэмших, ашиглах, сурталчлахтай холбогдсон үйл ажиллагааг агуулсан байдаг (зураг 1).



Зураг 1. Соёлын өвийг хамгаалах дарааллын тогтолцоо

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 3 дугаар бүлэг Соёлын өвийн талаарх төрийн болон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын бүрэн эрхийг зүйлчлэн заасан байдаг.

Монгол Улсын соёлын өвийг хамгаалах бодлого боловсруулдаг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргаа төв байгууллага 1992-1996, 2012-2014 онуудад тус тус байгуулагдан татан буугдаж байв. 2020 оны 07 сарын 06-ны өдрийн Монгол Улсын Их Хурлын нэгдсэн чуулганаар Засгийн газрын бүрэлдэхүүнд Соёлын яам байгуулахаар баталж, бодлогын яам байгуулагдсан.

Харин соёлын өвийг хамгаалах бодлого зохицуулалтыг хэрэгжүүлдэг, соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны байгууллага нь ЗГХА Соёл, урлагийн газар юм.

Соёлын яамны харьяа соёлын өвийн төрөл тус бүрээр бүртгэн мэдээлэх, авран хамгаалах, соёлын биет өвийг сэргээн засварлах чиглэлээр төрөлжсөн ганцхан байгууллага ажиллаж байгаа нь Соёлын өвийн үндэсний төв юм. Тус Үндэсний төв нь соёлын өвийн Улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн санг бүрдүүлдэг (хүснэгт 1).

Бүртгэл мэдээллийн сангийн тогтолцоо	Тогтолцооны дагуу Бүртгэл мэдээллийн сан бүрдүүлэгч талууд	Шат шатны бүртгэл мэдээллийн бүрдүүлэх соёлын өвийн бүртгэл, мэдээлэл
Байгууллагын бүртгэл мэдээллийн сан	<ul style="list-style-type: none"> - Улс, аймаг орон нутгийн музей, - Үндэсний номын сан, - Эрдэм шинжилгээний хүрээлэн, судалгааны лаборатори¹, - Монгол банкны Эрдэнэсийн сан, - Сүм хийд, 	<p>Тухайн байгууллагын өмчлөл, эзэмшил дэх:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйл -Эрдэм шинжилгээний хүрээлэн, судалгааны лаборатори¹ нь судалгаа шинжилгээний ажлын тайлан
	<ul style="list-style-type: none"> - Дурсгалт газрын хамгаалалтын захиргаа 	<p>Тухайн хамгаалалтын бүс дэх:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээлэл

Сум, дүүргийн бүртгэл мэдээллийн сан	- Соёлын төв	Харьяалах баг, хорооны нутаг дэвсгэр дэх: - Түүх соёлын үл хөдлөх дурсгал, - Түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйл, - Соёлын биет бус өв
Аймаг, нийслэлийн бүртгэл мэдээллийн сан	- Орон нутгийн музей, - Нийслэлийн Засаг даргын дэргэдэх соёлын асуудал хариуцсан нэгж	Харьяалах сум, дүүргийн нутаг дэвсгэр дэх: - Түүх соёлын үл хөдлөх дурсгал, - Түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйл, - Соёлын биет бус өв
Соёлын өвийн Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сан	- Соёлын өвийн үндэсний төв	21 аймаг, нийслэл, байгууллагын: - Түүх соёлын үл хөдлөх дурсгал, - Түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйл, - Соёлын биет бус өв

Хүснэгт 1. Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сангийн тогтолцоо

Музейн тухай хуульд зааснаар “музей” гэж соёлын үнэт зүйлийг бүртгэх, цуглуулах, хадгалж хамгаалах, судлах, сурталчлах, түгээн дэлгэрүүлэх чиг үүрэг бүхий ашгийн төлөө бус соёл, эрдэм шинжилгээний байгууллага юм. Музей нь соёлын яаманд харьяалагддаг. Монгол Улсын хэмжээнд улсын 10, аймаг, нийслэлийн 24 музей үйл ажиллагаа явуулж байна.

Түүнчлэн Соёлын яамны харьяа соёлын өвийг судлах, хамгаалах чиглэлээр Нүүдлийн соёл, иргэншлийг судлах олон улсын хүрээлэн, Чингис хааны өв, соёлын хүрээлэн, Дэлхийн өвийн дурсгалт газрын хамгаалалтын захиргаад Дэлхийн өвийн хамгаалалтын захиргаа, Дэлхийн өв, Монгол-Алтайн хадны зургийн цогцолбор газар, Дэлхийн өв-Бурхан Халдун уул, түүнийг хүрээлсэн тахилгат газар нутгийн хамгаалалтын захиргаа тус тус ажилладаг.

Аймаг, нийслэлд тухайн нутгийн ЗДТГ-ын соёлын өвийн асуудлыг Боловсрол, соёл урлагийн газар, Соёл, урлагийн газар тус тус хариуцан ажилладаг.

Мөн соёлын биет өвийг бүртгэх, судлах, хамгаалах чиглэлээр ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэн, Палеонтологийн хүрээлэн, ШУТИС, МУИС, Улаанбаатарын Их Сургууль, Ховд Их Сургууль, соёлын биет бус өвийг судлах, хамгаалах чиглэлээр ШУА-ийн Хэл, зохиолын хүрээлэн, СУИС-ийн Соёл, судлалын хүрээлэн тус тус БСШУЯ-нд харьяалагдан үйл ажиллагаа явуулж байна.

Соёлын яамны харьяа Соёлын өвийн үндэсний төв нь анх 1988 онд Соёлын яамны харьяа “Музейн сэргээн засварлах урлан”, 1995 онд Соёлын өвийн төв, Засгийн газрын 2017 оны 239 дүгээр тогтоолоор “Соёлын өвийн үндэсний төв”, 2022 онд Соёлын сайдын А/116 тоот тушаалаар төвийн дүрэм, бүтцийг шинэчлэн баталсан ба нийтдээ тус байгууллагыг 3 удаагийн нэмэлт өөрчлөлтөөр шинэчлэн зохион байгуулжээ.

Соёлын өвийн үндэсний төв нь соёлын өвийг таньж тогтоох, бүртгэн баримтжуулах, мэдээллийн сан бүрдүүлэх, сэргээн засварлах, авран хамгаалах, мэргэжил арга зүйгээр хангах үйл ажиллагааг үндэсний хэмжээнд зохион байгуулдаг ба байгууллагыг зориулалтын байртай болгох зорилгоор 2008 оноос үеийн соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага ажилласны үр дүнд 2021 оны 6 дугаар сард Хан-Уул дүүргийн 21 дүгээр хорооны нутаг дэвсгэрт байрлах 8000 м² талбай бүхий 130 гаруй өрөө тасалгаатай шинэ байранд шилжин оржээ.

Хөшөө дурсгал болон Дурсгалт газрын хадгалалт хамгаалалтын Олон Улсын Зөвлөл (ICOMOS)-өөс 2011 онд гаргасан “Дэлхийн соёлын өвд нөлөөлөх байдлын үнэлгээний удирдамж” баримт бичигт, байгалийн болон нийгмийн сөрөг хүчин зүйлийн нөлөөлөл соёлын өвийн хадгалалт хамгаалалтад хүчтэй нөлөөлөх болсон, 2014 онд Япон Улсад тохиолдсон байгалийн гамшиг болох газар хөдлөлт, цунамид эрдэнэт хүн, соёлын өв маш их өртсөнтэй холбогдуулан 2015 онд Японы Сэндай хотод хуралдсан гамшгийн эрсдэлийг бууруулах дэлхийн гуравдугаар бага хурлаар “Гамшгийн эрсдэлийг бууруулах чиглэлээр 2015-2030 онд хэрэгжүүлэх Сэндайн үйл ажиллагааны хүрээ” хэмээх баримт бичигт соёлын үнэт зүйл, соёлын өвд учирч болох эрсдэлийг олж тогтоох, мэдээлэл цуглуулах, эмзэг байдлыг тогтмол үнэлэх, эрсдэлийн зураглал боловсруулах, орчин үеийн дэвшилтэт арга технологи ашиглах, менежментийн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх зэргийг олон улс, бүс нутаг, үндэсний, орон нутгийн түвшинд хийж гүйцэтгэхийг зорилт

болгосны дагуу Монгол Улс энэхүү олон улсын бичиг баримтыг мөрдөг болон ажиллаж байна.

Монгол Улсын Их Хурлын 2020 оны 8 дугаар сарын 28-ны өдрийн 23 дугаар тогтоолоор баталсан “Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл”-ийн 1.1.5 дугаар зүйлд “соёл урлагийн байгууллагын бүтэц, зохион байгуулалтыг оновчтой болгож, хүний нөөцийг хөгжүүлэх тогтолцоог бүрдүүлнэ.” хэмээн заасан байна.

Соёлын салбар дахь соёлын биет болон биет бус өвийг хадгалж, хамгаалахтай холбоотой үйл ажиллагааг нэгдсэн бодлого төлөвлөлттэйгөөр хэрэгжүүлэх, салбар дундын хамтын ажиллагааг бий болгох, олон улсын хэмжээнд хүрэхүйц материаллаг бааз сууриар бэхжүүлэх зэрэг зорилтын хүрээнд 2021 оны 7 дугаар сарын 02-ны өдрийн шинэчилсэн найруулгаар батлагдсан “Соёлыг өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 20.3-д “Соёлын өвийн үндэсний төв нь соёлын өвийг бүртгэх, судлах, хадгалах, сэргээн засварлах, авран хамгаалах, сурталчлах чиг үүрэг бүхий соёл, эрдэм шинжилгээний байгууллага байна.” хэмээн зааж, тус төвд “судлах”, “хадгалах”, “сурталчлах” чиг үүргийг нэмсний сацуу эрдэм шинжилгээний байгууллага байхаар тус тус заасан байна.

Соёлын яамны стратегийн чиглэлд соёлын өвийн бодлого төлөвлөлт тэргүүлэх байр суурийг эзэлж байгаагийн хувьд Соёлын өвийн үндэсний төвийг боловсон хүчин болон техник тоног төхөөрөмжөөр бэхжүүлэх, чадавхжуулах ажлыг үе шаттайгаар зохион байгуулав.

2022 оны 4 дүгээр сараас эхлэн мөрдөгдсөн тус төвийн бүтэц нь:

- Захиргаа, удирдлагын газар,
- Бүртгэл, мэдээллийн газар,
- Хадгалалт хамгаалалт, технологи судалгааны газар,
- Сэргээн засварлах газар,
- Түүхэн дурсгалт барилга, архитектурын дурсгалыг хамгаалах газар,
- Авран хамгаалах, эрсдэлийн судалгааны газар,
- Мэдээллийн технологийн газар гэсэн 7 газар болон Захиргааны зөвлөл,

Эрдмийн зөвлөл, Соёлын биет өвийг таньж тогтоох шинжээчийн зөвлөл, Соёлын биет бус өв, өвлөн уламжлагчийг таньж тогтоох шинжээчийн зөвлөл, гэсэн 4 зөвлөлтэй, 65 албан хаагчтай үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

Соёлын өвийн үндэсний төвийн шинэчлэн зохион байгуулагдаж буй 7 газар тус бүрийн үйл ажиллагааг танилцуулбал:

- **Бүртгэл, мэдээллийн газар** нь соёлын биет болон биет бус өв, түүнийг өвлөн уламжлагч хүнийг таньж тогтоох, тодорхойлох; соёлын өвийг цаасан болон цахим хэлбэрээр бүртгэн, баримтжуулах; бүртгэл, тайлан мэдээг хүлээн авч улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн сан бүрдүүлэх, архивлан хадгалах; иргэн, хуулийн этгээдийн хүсэлтийг үндэслэн соёлын өвийн лавлагаа мэдээллээр хангах; өмчлөгч, эзэмшигчийн зөвшөөрөл, холбогдох журмын дагуу соёлын өвийг олон нийтэд сурталчлах; шат шатны бүртгэл, мэдээллийн санг арга зүйн удирдлагаар хангах, үйл ажиллагаанд нь хяналт тавих; гадаад улс оронд хадгалагдаж байгаа монголын түүхэнд холбогдох соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сан бүрдүүлэх; соёлын өвийн ангилал, төрөл зүйлээр статистик мэдээлэл гаргах, тоо бүртгэл хөглөх зэрэг үйл ажиллагааг эрхэлнэ.

- **Хадгалалт хамгаалалт, технологи судалгааны газар** нь соёлын биет өвийг урт удаан хугацаанд хадгалах арга хэмжээ авах, сэргээн засварлах зорилгоор эвдрэл гэмтлийн болон материал, бүтцийг судлах, оношлох; соёлын өвд нөлөөлөх байгаль, цаг уур, хүрээлэн буй орчны судалгаа шинжилгээг судалгааны байгууллагатай хамтран хийх; соёлын биет өвийг бүтээсэн арга ажиллагаа, технологийн судалгаа хийж, соёлын өвийг хамгаалах уламжлалт мэдлэг арга ухааныг орчин үеийн шинжлэх ухааны олон талт дэвшилтэт технологитой хослуулан, олон улсын зарчим, хэм хэмжээний дагуу хамгаалах ажлыг үндэсний хэмжээнд хийж, соёлын өвийг өмчлөгч, эзэмшигч байгууллагыг хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухаанд суурилсан удирдлага, мэргэжил, арга зүйгээр хангах зэрэг үйл ажиллагааг эрхэлнэ.

- **Сэргээн засварлах газар** нь өмчлөгч, эзэмшигчийн хүсэлтийн дагуу эвдрэл гэмтэлтэй төрөл бүрийн түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйл, археологийн малталт судалгаагаар илэрч олдсон олдвор, эд өлгийн зүйл, чулуун дурсгал зэргийг тухайн газар дээр нь болон сэргээн засварлах төрөлжсөн урлан, лаборатори, сан хөмрөгийн өрөөнд түр хадгалж, цэвэрлэх, бэхжүүлэх, сэргээн засварлах; соёлын биет өвийг авран хамгаалах, зөөж тээвэрлэх, шилжүүлэх үйл ажиллагааг хамтран хэрэгжүүлэх; соёлын биет өвөөс хэв, дардас авах, хуулбар хийх; музей, соёлын өвийн чиглэлийн үйл ажиллагаа эрхэлж буй байгууллагын ажилтнуудад сэргээн засварлах арга зүй, сургалт зохион байгуулах зэрэг үйл ажиллагааг эрхэлнэ.

- **Түүхэн дурсгалт барилга, архитектурын дурсгалыг хамгаалах газар** нь түүхэн дурсгалт барилгын хувийн хэрэг бүртгэл

хөтлөх; түүхэн дурсгалт барилга, архитектурын дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын нөхцөл байдалд судалгаа шинжилгээ хийх; сэргээн засварлах (хүчитгэх, бэхжүүлэх) ажлыг төлөвлөх; сэргээн засварлалтын ажлын зураг төсөл, төсөв болон сэргээн засварлалтын ажил гүйцэтгэж буй явцад хяналт тавих, мэргэжлийн зөвлөн туслах үйлчилгээ үзүүлэх, дүн шинжилгээ хийх; сэргээн засварлалт, хадгалалт хамгаалалтын чиглэлээр холбогдох байгууллагад мэргэжил арга зүйн зөвлөгөө өгөх, уламжлалт болон орчин үеийн арга техник хосолсон дэвшилтэт технологийг нэвтрүүлэхэд хамтран ажиллах, сэргээн засварлалтын ажлын тайланг хүлээн авч, нэгтгэх, дүгнэх зэрэг үйл ажиллагааг эрхэлнэ.

- **Авран хамгаалах, эрсдэлийн судалгааны газар** нь соёлын биет болон биет бус өвийг авран хамгаалах арга хэмжээг иргэн, аж ахуй нэгж, байгууллагын хүсэлт захиалга, төлөвлөгөөт болон цаг үеийн шаардлагаар оролцогч талуудын хамтын ажиллагаа, холбогдох эрдэм шинжилгээний байгууллагаар гүйцэтгүүлэх ажлыг улсын хэмжээнд зохион байгуулах; улс, орон нутаг, байгууллагын хэмжээнд соёлын өвд сөрөг нөлөөлөх байгалийн гамшиг эрсдэл болон нийгмийн хүчин зүйлийн эрсдэлийн төрөлжсөн судалгаа, үнэлгээг холбогдох мэргэжлийн байгууллагатай хамтран хийж дүгнэлт гаргах; урьдчилан сэргийлэх, авран хамгаалах төлөвлөгөөг боловсруулж, дээд удирдах байгууллагад танилцуулах зэрэг үйл ажиллагааг эрхэлнэ.

- **Мэдээллийн технологийн газар** нь соёлын биет болон биет бус өвийн цахим мэдээллийн сангийн үндэсний сүлжээ, программ хангамж, серверийн хэвийн үйл ажиллагааг хангах; соёлын өвийн орон зайн мэдээлэлд суурилсан төрөлжсөн мэдээллийн сан бий болгох; соёлын өвийг гэрэл зураг, дүрс бичлэг, 3 хэмжээст мэдээллээр баримтжуулах, соёлын биет бус өвийн “Бага театр”-ын техник хэрэгсэлийг хэвийн үйл ажиллагааг хангах; олон нийтэд цахим үйлчилгээ үзүүлэх, танилцуулах, сурталчлахад мэргэжлийн байгууллагатай хамтран ажиллах; байгууллагын цахим төхөөрөмж, харуул хамгаалалт, аюулгүй байдлын камер, холбоо, дохиоллын системийн хэвийн үйл ажиллагааг хангах; шат шатны бүртгэл мэдээллийн санг арга зүйгээр хангах зэрэг үйл ажиллагааг эрхэлнэ.

- **Захиргаа, удирдлагын газар** нь байгууллагын үйл ажиллагааг хэвийн явуулах зорилгоор хүний нөөц, санхүү, хөрөнгө оруулалт, аж ахуйн үйл ажиллагааг эрхлэх; хууль эрх зүйн хүрээнд үйл ажиллагаандаа хяналт, мониторинг хийх; гадаад, дотоодын хамтын

ажиллагаа тогтоох, олон нийтгэй харилцах, сурталчлах зэрэг байгууллагын менежмент, маркетингийн үйл ажиллагааг зохион байгуулах; ЮНЕСКО, олон улсын байгууллагатай соёлын өвийн чиглэлээр хамтран ажиллах зэрэг үйл ажиллагааг эрхэлнэ.

Монгол Улсын Засгийн газрын 2005 оны 12-р сарын 07-ны өдрийн 244 дүгээр тогтоолоор батлагдсан “Үндэсний соёлын өвийн мэдээллийг тоон системд оруулан хадгалах хөтөлбөр”-ийг тус төв анх удаа улсын хэмжээнд хэрэгжүүлсэн юм.

Хөтөлбөрийн хүрээнд 2022 оны байдлаар музейн үзмэрийг бүртгэх “RCH” бүртгэлийн программ, түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэх “RICH” бүртгэлийн программ, соёлын биет бус өв, өвлөн уламжлагчийг бүртгэх “ICHMON” бүртгэлийн программыг тус тус ашиглаж, Монгол Улсын 21 аймгийн 307 байгууллагыг холбосон сүлжээг үүсгэжээ.

Сэргээн засварлах газар нь жилд дунджаар 15-20 орчим музейн 100-150 орчим музейн үзмэрийг сэргээн засварлах хүчин чадалтай ажилладаг бөгөөд 1988-2022 оны хооронд нийт 7000 орчим үзмэрийг сэргээн засварласан байна.

Сүүлийн жилүүдэд археологийн малталтаас жилд дунджаар 500-800 орчим тооны олдвор, эд өлгийн зүйлс илрэн гарч ирэх, эртний булш бунхнаас эртний ханын зураг гарч ирэх, том хэмжээний хөшөө чулуун дурсгалыг сэргээн засварлах зэрэг музейн үзмэр сэргээн засварлахаас гадна хээр хөдөө очиж ажиллах ажлын ачаалал нэмэгдсэн байна.

Монгол үндэстэн, угсаатны соёлын биет болон биет бус өв нь байгаль орчин, уламжлалт нүүдлийн мал аж ахуйтайгаа харилцан шүтэлцсэн соёлын орон зай, газар нутагтай байх; түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийн аль нэгийг төлөөлж чадах байгаль, нийгэм, түүх, соёл, урлаг, шинжлэх ухааны үнэ цэн, ач холбогдолтой соёлын биет өвийн эх төрх ба бүрэн бүтэн байдлыг хадгалж үлдээх; үндэсний уламжлалт технологийг судалж мөрдүүлэх; байгаль орчин, өв соёлоо хайрлан хамгаалдаг ардын уламжлал, ёс заншлыг сэргээж бүх нийтэд түгээн сурталчлах ажлыг төрийн бодлогын хэмжээнд тавих; үндэстэн угсаатан, хамт олон, хувь хүн нь соёлын өвийнхөө бүрэлдэхүүн хэсэг хэмээн хүлээн зөвшөөрсөн эх хэл, бичиг, зан заншил, уламжлалт мэдлэг, арга ухаан, язгуур урлаг зэрэг соёлын биет бус өв, түүнийг өвлөн уламжлагчийг “Хүн-Амьд Эрдэнэ” хэмээн хүндэтгэн үзэж, өвийг ирээдүй хойч үедээ хадгалан үлдээх, хайрлан хамгаалах, сэргээн засварлах, судлах, сурталчлах зорилгоор Монгол Улсад байгалийн болон соёлын өвийн өдрийг хамтатган бүх өвийн талаар иргэн нийтэд ойлгуулан сурталчлах өдрийг буй болгох нь Монгол улсыг цаашид олон улсын түвшинд үнэн зөвөөр таниулах, өвийн олон талт өнгө

төрхийг буй болгох, уламжлалаа хойч үедээ мэдүүлэхэд чухал ач холбогдолтой болно.

2018-2019 оны түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийн улсын тооллогоор улс, аймгийн музейн сан хөмрөгт 126810 дэсийн 276077 ширхэг түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйл бүртгэгдэж, тоолсон байна. Тоологдсон дурсгалт зүйлийн төрөл зүйлийн тоон үзүүлэлт:

Түүхийн холбогдолтой цуглуулга -29%;

Шашин шүтлэгийн холбогдолтой зүйл -22%;

Угсаатны зүйн цуглуулга-16%;

Байгалийн түүхийн холбогдолтой -13%;

Урлаг уран сайхны холбогдолтой-13 %;

Археологийн олдвор 7%-ийг тус тус эзэлдэг.

Монгол Улсын Засгийн газрын тогтоолоор 1995-2019 онуудад “Түүх, соёлын хосгүй үнэт дурсгалт зүйлийн жагсаалт”-д 26 байгууллагын 778 дурсгал батлагджээ.

Соёлын өвийн үндэсний төвийн Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн санд Улаанбаатар хотын 9 дүүрэг, 21 аймгийн 330 сумын нутаг дахь 9537 дурсгалт газрын 86157 үл хөдлөх дурсгал бүртгэгдсэнээс 79% нь булш хиргисүүр, 5% нь тахил тайлгын байгууламж, 3% нь барилга архитектурын дурсгал, 5% нь хөшөө дурсгал, 0,3% нь үйлдвэрлэлийн ул мөр хадгалсан дурсгал, 0,5% нь палеонтологийн дурсгалт газар, 0,1% нь чулуун зэвсгийн дурсгалт газар, 8% нь хадны зураг, бичгийн дурсгал тус тус эзэлдэг байна.

“Монгол Улсын Соёлын биет бус өвийн үндэсний бүртгэл”-ийг шинэчлэхдээ монгол угсаатны онцлог байдалд нийцүүлэн соёлын биет бус өвийн ай савыг 7 болгон нэмж оруулав. Үүнд: “Байгалийн болон сав ертөнцийн тухай мэдлэг, заншил, уламжлалт арга технологи” гэсэн ай савыг задлан “Уламжлалт баяр наадам, зан үйл, ёс, тоглоом наадгай, уриа дуудлага”, “Мал маллах арга ухаан” гэсэн 2 бүлэг ай савыг нэмсэн. Шинэчилсэн бүртгэлд 7 ай савд хамаарах нийт 362 соёлын биет бус өвийн зүйлийг хамруулав.

Соёлын өвийн үндэсний төвийн Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн санд Монгол Улсын 21 аймаг, 330 сум, нийслэлийн 9 дүүрэг, 152 хороонд амьдарч буй соёлын биет бус өвийг өвлөн уламжлагч 8383 хүн бүртгэгдсэн байна.

Үүнээс, Монгол Улсын Засгийн газрын тогтоолоор эдгээр өвлөн уламжлагч хүмүүсээс ур, чадварын өндөр түвшинд эзэмшсэн 102 хүнийг “Үндэсний жагсаалт”-д 2020 онд шинэчлэн бүртгэжээ.

Монгол Улс ЮНЕСКО-гийн 2003 оны Соёлын биет бус өвийг хамгаалах тухай Конвенцод нэгдэн орсноос хойш 2008-2019 онд нийт 15 өв бүртгүүлээ. Үүнд:

Хүн төрөлхтний Соёлын биет бус өвийн Төлөөллийн жагсаалтад:

1. Морин хуур хөгжмийн уламжлалт урлаг (2008);
2. Монгол ардын уртын дуу (2008);
3. Монгол наадам (2010);
4. Монгол ардын Хөөмэйн урлаг (2010);
5. Шувуулахуй буюу бүргэдээр ан хийх зан үйл
(12 улстай хамтран бүртгүүлсэн) (2010);
6. Монгол гэрийн уламжлалт урлал, зан үйл (2013);
7. Шагайн харваа (2014);
8. “Хөхүүрийн айраг исгэх уламжлал, холбогдох зан үйл” (2019);

ЮНЕСКО-ийн яаралтай хамгаалах шаардлагатай Соёлын биет бус өвийн

жагсаалтад:

1. Монгол тууль (2009);
2. Монгол бий биелгээ, уламжлалт бүжгийн урлаг (2009);
3. Монгол цуур хөгжмийн уламжлалт урлаг (2009);
4. Монгол Лимбэчдийн уртын дуу тоглох уламжлалт арга барил –
битүү амьсгаа (2011);
5. Монгол уран бичлэг (2013);
6. Ингэ хөөслөх буюу ботго авхуулах зан үйл (2015);
7. Уул овоо тахих зан үйл (2017) тус тус бүртгүүлээ.

Тус төв нь ЮНЕСКО-ийн Монголын Үндэсний комисс болон бусад байгууллагуудтай хамтран 2004 онд “Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газар”, 2011 онд “Монгол Алтайн хадны зургийн цогцолбор”, 2015 онд “Бурхан

Халдун уул, түүнийг хүрээлсэн тахилгат газар” гэсэн 3 соёлын өвийн дурсгалт газрыг Дэлхийн Соёлын өвд бүртгүүлэх, ЮНЕСКО-ийн Соёлын биет бус өвд Монгол Улсаас 15 өв бүртгүүлэх ажлыг амжилттай зохион байгуулахад оролцсон байна.

Тус төв сүүлийн жилүүдэд Турк, Солонгос, АНУ, Япон, Хятад, Австри зэрэг улс орнуудтай соёлын өвийг хамгаалах чиглэлээр идэвхтэй хамтран ажиллаж байгаа ба Австри Улстай чулуун дурсгалыг сэргээн засварлах мэргэжилтэн бэлтгэх, АНУ-тай уран зураг сэргээн засварлах техник тоног төхөөрөмж, Япон Улстай соёлын өвийн оношилгоо, материал судлалын чиглэлээр хамтран ажиллаж байгаа ба Бүгд найрамдах Турк Улстай чулуун дурсгалын оношилгоо, сэргээн засварлалтын тоног төхөөрөмжийн лаборатори байгуулахаар төлөвлөж байгааг дуулгахад таатай байна.

MOĞOLİSTAN'DAKİ KÜLTÜREL MİRASI KORUMA SİSTEMİNE ULUSAL KÜLTÜREL MİRAS MERKEZİNİN KATKILARI

Enkhbat GALBADRAKH*

İnsanlık tarihinin ve geçmişin tanığı, bugünün gururu, çalışma ve gelecekteki gelişme düzeyini belirleyen faktör kültürel mirastır.

Moğolistan halkı, uzun bir tarih boyunca vatanını korumak için mücadele vermiş, göçebe medeniyetin değerlerini klasik hâliyle korumuş ve nesilden nesle aktarmıştır. Atalarımız, kendilerinin ve başkalarının tarihine, mirasına ve değerlerine saygı duymuş, gelenek, görenek, inanç, folklor ve öğretilerle kültürel miraslarını koruma ahlakını nesilden nesle aktarmıştır. Tarihî ve kültürel anıtları çeşitli şekillerde korumanın ve gelecek nesillere aktarmanın bir başka yolu da Moğolların eski resmî belgelerinde ayrıntılara yer vermesidir.

Moğolistan'daki birçok sosyal zorluğun ve şartın üstesinden gelerek ülkenin tüm sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarını kapsayan reformlar bağlamında, 1921 Halk Devrimi'nden sonra, bir kültürel miras koruma sistemi oluşturulmaya başlandı. Demokratik Moğolistan, uygarlığın kazanımlarına saygı duymayı ve devletin, tarihinin ve kültürünün geleneklerini beslemeyi misyon edinmiş ve bunu anayasasında geniş çapta ilan etmiştir.

Moğollar, Moğol olarak doğup kendilerini diğerlerinden ayıran önemli bir unsur olarak ulusal kültürel miraslarını görürler. Bu sebeple de bunun devlet politikalarıyla desteklenmesi zorunluluğu ortaya çıkar. Küreselleşmenin bir gerçeklik hâline geldiği ve insanın kültür, ekonomi ve toplumun tüm alanlarına entegre olduğu bu dönemde, kültürel mirasın korunması bir ulusun hayatta kalıp kalmayacağına karar vermenin ana yoludur.

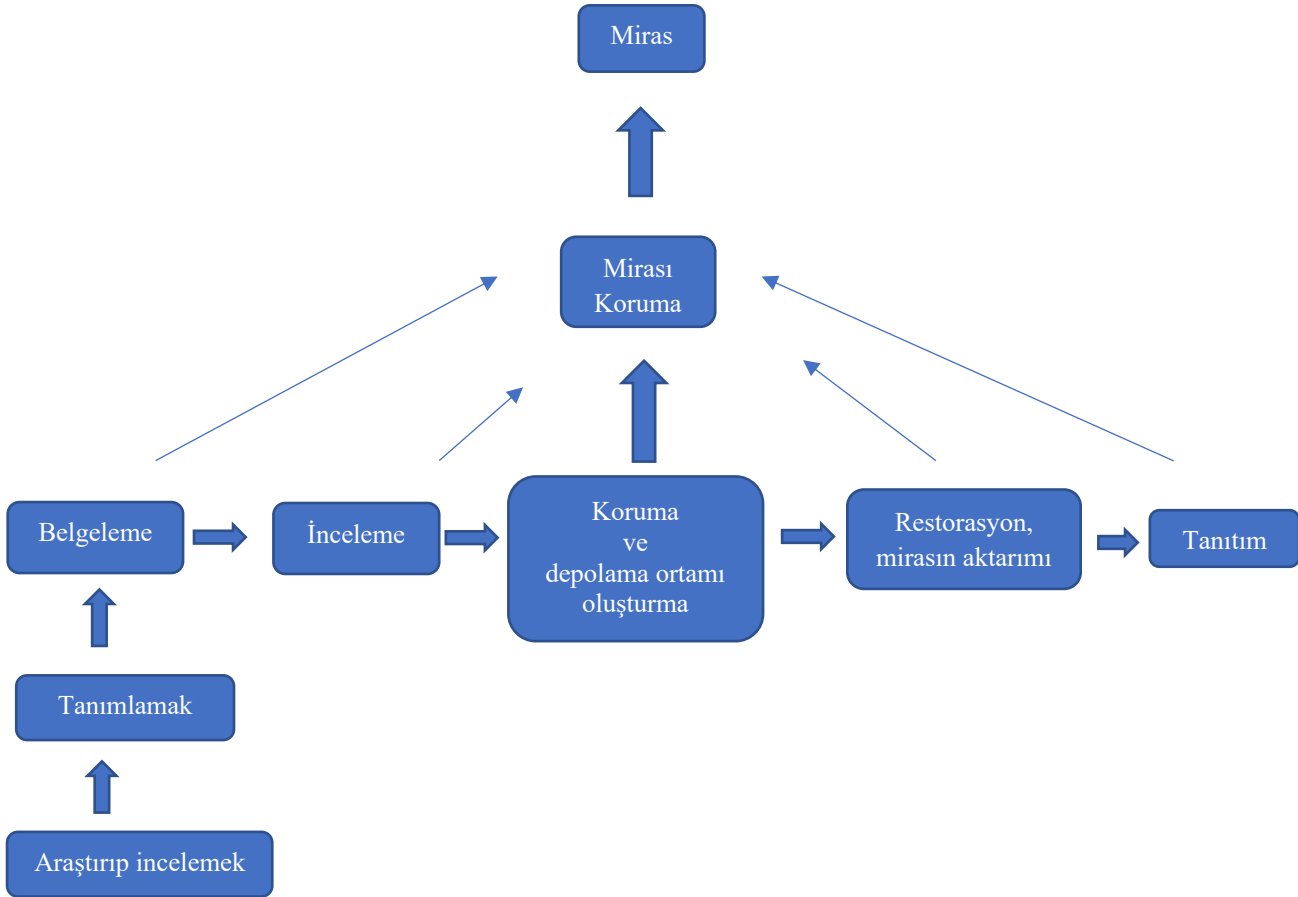
Antik çağlardan itibaren korunan ve günümüze kadar gelen kültürel miras, ülkemizin dokunulmazlığı ve milli güvenliği için hayati bir konudur. Tüm alanlarda sürdürülebilir kalkınma yaratmanın yollarını aradığımız bu dönemde, hayata geçirmemiz gereken konulardan biri de kültürel miras koruma sistemi reformudur. Yaşanan ilerlemeler ile birlikte faaliyetlerin kapsamı genişlemekte, topluma ve

* Moğolistan Ulusal Kültürel Miras Merkezi Direktörü, E-posta: enkhbatcch@gmail.com

ekonomiye katkısı artmakta ve Ulusal Kültürel Miras Merkezi bu konuda üzerine düşen görevi yerine getirmeye devam etmektedir. Bu çalışmada, Moğolistan'daki kültürel mirası koruma sistemine Ulusal Kültürel Miras Merkezinin katkıları ve merkezin faaliyetleri kısaca anlatılmaktadır.

UNESCO sözleşmesine göre kültürel mirasın korunması, birbiriyle ilişkili beş bölümden oluşan kapsamlı bir kavram olarak kabul edilir: kayıt, araştırma ve analiz, koruma, restorasyon ve uygun kullanım.

Moğolistan Kültürel Mirasını Koruma Yasasının amacı yukarıdaki kavramlarla uyumludur; bu yasa Moğolistan ile ilgili kültürel mirasın aranması, belgelenmesi, araştırılması, korunması, restorasyonu, aktarımı, mirası, mülkiyeti, kullanımı ve tanıtımı ile ilgili faaliyetleri içermektedir (Şekil 1).



Şekil 1. Kültürel Mirasın Korunması İçin Oluşturulan Sistem

Moğolistan Kültürel Mirasını Koruma Kanunu'nun 3. bölümü, kültürel mirasla ilgili olarak devletin ve yerel yönetimlerin yetkilerini belirlemektedir. Moğolistan'ın

kültürel mirasın korunmasına yönelik politika geliştiren kültürel işlerden sorumlu merkezî hükümet teşkilatı sırasıyla 1992-1996 ve 2012-2014 yıllarında kurulmuş ve feshedilmiştir. 6 Temmuz 2020’de “Moğolistan Büyük Devlet Khural”ı, hükümetin bir parçası olarak Kültür Bakanlığının kurulmasını onayladı ve Politika Bakanlığı kuruldu. Ancak, kültürel mirasın korunmasına yönelik politika ve düzenlemeleri uygulayan, kültür işlerinden sorumlu devlet idari teşkilatı Devlet Kültür Sanat İdaresi’dir.

Kültür Bakanlığına bağlı olarak, her bir kültürel miras türü için, somut kültürel mirasın tescili, korunması ve restorasyonu konusunda uzmanlaşmış tek bir kuruluş vardır, o da Ulusal Kültürel Miras Merkezi’dir. Merkez, ulusal kayıt ve kültürel miras veri tabanını oluşturur (Tablo 1).

Kayıt veri tabanı sistemi	Düzenlemeye göre kullanıcı veri tabanını oluşturan taraflar	Adım adım bir kayıt veri tabanının oluşturulması için kültürel mirasın kaydı ve bilgisi
Kuruluşun kayıt veritabanı	-Devlet ve il müzeleri, -Ulusal Kütüphane, -Araştırma enstitüleri ve araştırma laboratuvarları, -Moğolistan Bankası Hazine Fonu, -Tapınak	Kuruluşun mülkiyetinde: - Taşınabilir tarihî ve kültürel eserler -Araştırma enstitüleri ve araştırma laboratuvarları araştırma çalışmaları hakkında rapor hazırlar.
	-Tarihî Alanları Koruma İdaresi	Bu koruma bölgesinde: -Kültürel mirasın tescili ve bilgisi
İlçe kayıt veritabanı	-Kültür merkezi	İlgili ekip ve komitenin bölgesinde: -Tarihî ve kültürel taşınmaz eserler, -Taşınabilir tarihî ve kültürel eserleri, -Somut olmayan kültürel miras

İllerin ve başkentlerin kayıt veritabanı	-Yerel müze, -Başkent valisine bağlı kültürel konulardan sorumlu birim	İlçe ve mahalle topraklarında: -Tarihî ve kültürel taşınmaz eserler, -Taşınabilir tarihî ve kültürel eserler, -Somut olmayan kültürel miras
Ulusal Kültürel Miras Kaydı Veritabanı	-Ulusal Kültürel Miras Merkezi	21 il, başkent ve kuruluş: -Tarihî ve kültürel taşınmaz eserler, -Taşınabilir tarihî ve kültürel eserler, -Somut olmayan kültürel miras

Tablo 1. Kültürel miras kayıt ve veri tabanı sistemi

Müzeler Kanunu'na göre "müze", kültürel değerleri kaydetme, toplama, koruma, araştırma, tanıtmaya ve yayma işlevlerine sahip, kâr amacı gütmeyen kültürel ve akademik bir kurumdur. Müze, Kültür Bakanlığına bağlıdır. Moğolistan genelinde faaliyet gösteren 10 devlet il müzesi, 24 başkent müzesi bulunmaktadır. Ayrıca Kültür Bakanlığına bağlı kültürel mirasın araştırılması ve korunması amacıyla yönelik Göçebe Kültür ve Uluslararası Medeniyet Araştırmaları Enstitüsü, Cengiz Han Kültür ve Miras Enstitüsü, Dünya Mirası Koruma İdaresi, Dünya Mirası Moğol Altay Kaya Resmi Kompleksi, Dünya Mirası Burhan Haldun Dağı ve onu çevreleyen kutsal alan idaresi ayrı ayrı çalışmaktadır. İllerde ve başkentlerde ise yerel yönetimin kültürel mirasından Eğitim Kültür Sanat Dairesi ile Kültür Sanat Dairesi sorumludur. Buna ek olarak somut kültürel mirasın kayıt altına alınması, araştırılması ve korunmasına yönelik Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü, Tarih ve Etnografya Enstitüsü, Paleontoloji Enstitüsü, Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Moğolistan Devlet Üniversitesi, Ulanbator Üniversitesi, Hovd Üniversitesi; somut olmayan kültürel mirasın araştırılması ve korunmasına yönelik ise Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Sanat ve Kültür Üniversitesinin Kültür ve Araştırma Enstitüsü Eğitim ve Kültür Bakanlığına bağlı olarak faaliyet göstermektedir.

Kültür Bakanlığına bağlı Ulusal Kültürel Miras Merkezi, ilk olarak 1988 yılında Kültür Bakanlığına bağlı Müze Restorasyon Atölyesi, 1995 yılında Kültürel Miras Merkezi, 2017 tarihli ve 239 sayılı Hükümet Kararı ile Ulusal Kültürel Miras

Merkezi olarak adlandırıldı. 2022 yılında Kültür Bakanının A/116 sayılı kararı ile merkezin kuralları ve yapısı revize edilmiş ve 3 değişiklikle organizasyon yeniden düzenlenmiştir.

Ulusal Kültürel Miras Merkezi, ulusal düzeyde kültürel mirasın tespiti, tescili ve belgelenmesi, veri tabanının oluşturulması, restorasyonu, korunması ve profesyonel yöntemler sağlanması faaliyetlerini organize etmektedir. Kuruma özel bir bina sağlamak için 2008 yılından itibaren çağdaş kültürel sorunlardan sorumlu merkezi devlet idari organının çalışmalarının bir sonucu olarak merkez, 2021 yılı haziran ayında Khan-Uul'da 21. mahalle topraklarında bulunan 8000 metrekare alana sahip 130'dan fazla odalı yeni bir binaya taşınmıştır.

Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (ICOMOS) tarafından yayınlanan 2011 tarihli "Dünya Kültürel Mirası Üzerindeki Etkilerin Değerlendirilmesine Yönelik İlkeler" raporunda, olumsuz doğal ve sosyal faktörlerin koruma üzerinde güçlü bir etkisi olduğu belirtilmiştir. 2014 yılında Japonya'da meydana gelen deprem ve tsunami gibi doğal afetlerle bağlantılı olarak, değerli insanların ve kültürel mirasın büyük ölçüde etkilenmesi nedeniyle, 2015'te Japonya'nın Sendai kentinde düzenlenen Üçüncü Dünya Afet Riskini Azaltma Konferansı "Sendai Afet Riskini Azaltma Eylem Çerçevesi 2015-2030" raporu, kültürel değerlere ve kültürel mirasa yönelik riskleri tanımlar, bilgi toplar ve güvenlik açığını düzenli olarak değerlendirir. Moğolistan, risk haritaları geliştirmek, modern ve ileri teknolojiyi kullanmak ve uluslararası, bölgesel, ulusal ve yerel düzeylerde yönetim faaliyetlerini uygulamak amacıyla bu uluslararası belgeyi takip etmekte ve buna uygun olarak çalışmaktadır.

"Moğolistan Büyük Khural"ın 28 Ağustos 2020'de 23 No'lu Kararı ile kabul edilen "2021-2025 yılları arasında Moğolistan'ın Beş Yıllık Kalkınma Planı"nın 1.1.5. sayılı maddesinde kültür-sanat organizasyonlarının yapısını ve organizasyonunu optimize edip insan kaynaklarını geliştirmeye yönelik bir sistem oluşturulacak" ifadeleri yer almıştır.

Somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunmasına ilişkin faaliyetlerin bütünleşik bir planlama ile yürütülmesi, sektörler arası işbirliğinin oluşturulması ve Kültürel Mirasın Korunmasına Dair Kanun'un 20.3. maddesinde "Ulusal Kültürel Miras Merkezi, kültürel ve akademik bir kurum olup kültürel mirasın tescili, araştırılması, muhafazası, restorasyonu ve tanıtılması işlevlerine sahiptir" ifadelerine yer verilmiş; merkeze "araştırma", "depolama" ve "tanıtma" işlevleri eklenirken merkezin akademik bir kurum olduğu belirtilmiştir.

Kültür Bakanlığının stratejik yöneliminde, kültürel mirasa dair planlamalar öncü bir konuma sahip olduğundan Ulusal Kültürel Miras Merkezi'nin personel ve teknik donanımla güçlendirilmesi çalışmaları aşamalı olarak organize edilmiştir.

Nisan 2022'den itibaren merkezin yapısı şöyledir:

- İdare ve yönetim daire başkanlığı,
- Kayıt ve bilgi departmanı,
- Depolama ve teknoloji araştırmaları departmanı,
- Restorasyon departmanı,
- Tarihî yapıları ve mimari anıtları koruma departmanı,
- Koruma ve risk araştırmaları departmanı,

- Bilgi teknolojileri departmanı ve idari konsey daire başkanlığı olmak üzere 7 birimi ve idari işler başkanlığı, 4 konseyi ve 65 çalışanı vardır: Akademik Konsey, Somut Kültürel Mirasın Belirlenmesi Uzman Konseyi ve Somut Olmayan Kültürel Mirasın ve Mirasçılarının Belirlenmesi Uzman Konseyi.

Ulusal Kültürel Miras Merkezi'nin yeni düzenlenen 7 alanının her birinin faaliyetleri ise şu şekildedir:

- **Kayıt ve Bilgi Departmanı;** somut ve somut olmayan kültürel mirasın ve mirasçılarının tespiti için kültürel mirasın manuel ve elektronik ortamda kaydedilmesi ve belgelenmesi; kayıtların ve raporların alınması, birleşik durum kayıtlarının ve veri tabanlarının oluşturulması ve arşivlenmesi; vatandaşların ve tüzel kişilerin talebine dayalı olarak kültürel mirasa ilişkin referans bilgilerinin sağlanması; sahibi ve malikinin izni ile ilgili mevzuata da uygun olarak kültürel mirasın halka tanıtımının yapılması; derece kayıtlarının ve veri tabanlarının metodik yönetiminin sağlanması, operasyonlarının izlenmesi; yabancı ülkelerde korunan Moğol tarihi ile ilgili kültürel miras kayıtlarının ve veri tabanlarının oluşturulması; kültürel mirasın kategori ve türlerine göre istatistiksel bilgisinin üretilmesi ve kayıt tutulması gibi faaliyetleri yürütecektir.

- **Depolama ve Teknoloji Araştırmaları Departmanı;** somut kültürel mirasın uzun vadeli korunması ve restorasyonu için önlemler almak amacıyla malzeme ve yapılar ile ilgili hasarların araştırılması ve teşhis edilmesi; araştırma kuruluşlarıyla işbirliği içinde kültürel mirası etkileyen doğa, iklim ve çevre ile ilgili koşulların araştırılması ve analiz edilmesi; somut kültürel mirası oluşturan yöntem ve teknolojiler hakkında araştırma yapılması, kültürel mirasın korunmasına ilişkin geleneksel bilgi ve yöntemlerin modern bilimin çok yönlü ileri teknolojisi ile birleştirilmesi, koruma çalışmalarının ulusal düzeyde uluslararası ilke ve normlara uygun olarak yürütülmesi, koruma analizlerinin yapılması ve kültürel miras sahiplerinin ve kuruluşlarının korunması, bilgiye dayalı yönetim, uzmanlık ve metodoloji sağlanması gibi faaliyetlerde bulunacaktır.

- **Restorasyon Departmanı;** mal sahibinin talebi üzerine, alanda arkeolojik kazılar sırasında ve özel atölyelerde, laboratuvarlarda ve hazine odalarında bulunan çeşitli tarihî ve kültürel taşınabilir anıtları, taştan yapılmış eserler ile diğer her türlü eserlerin restore edilmesinden, güçlendirilmesinden, restorasyonundan, somut kültürel mirasın korunması, taşınması ve transferinin uygulanmasından; somut kültürel mirasın kopyalarının alınmasından, müze ve kültürel mirasla ilgili kuruluşların çalışanlarına yönelik restorasyon yöntemleri ve eğitimleri düzenlenmesinden sorumlu olacaktır.

- **Tarihî Yapıları ve Mimari Anıtları Koruma Departmanı;** tarihî binaların kişisel kayıtlarının tutulması; tarihî yapıların ve mimari anıtların korunmasına ilişkin araştırma ve incelemeler yapılması; yeniden yapılanma planlaması (güçlendirme); restorasyon çalışmalarının tasarımı ve bütçesi, restorasyon çalışmalarının yürütülmesi sırasında izleme, profesyonel danışmanlık hizmetleri ve analiz sağlanması; restorasyon ve konservasyon alanında, ilgili kuruluşlara profesyonel ve metodolojik tavsiyelerde bulunulması ile geleneksel ve modern teknikleri birleştiren ileri teknolojilerin tanıtılmasında işbirliği yapmak ve restorasyon çalışma raporlarını almak, birleştirmek ve değerlendirmekten sorumlu olacaktır.

- **Koruma ve Risk Araştırmaları Departmanı;** vatandaş, işletme ve kuruluşların talepleri, planlanan ve mevcut ihtiyaçlar doğrultusunda paydaşların ve ilgili akademik kurumların işbirliği ile ulusal düzeyde somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunmasına yönelik önlemlerin düzenlenmesi; kültürel mirası olumsuz etkileyecek doğal afet riski ve sosyal faktör riskine yönelik ülke, bölge ve kurum düzeyinde ilgili meslek kuruluşları ile işbirliği içinde özel araştırma ve değerlendirmeler yapılması ve sonuçlar çıkarılması; bir önleme ve koruma planı geliştirilmesi ve üst yönetime sunulmasından sorumlu olacaktır.

- **Bilgi Teknolojileri Departmanı,** somut ve somut olmayan kültürel mirasın elektronik veri tabanının, ulusal ağının, yazılımının ve sunucularının çalışmasını sağlar; kültürel mirasın mekansal bilgilerine dayalı özel bir veri tabanı oluşturulması; kültürel mirasın fotoğraf, video ve 3D verilerle belgelenmesi, somut olmayan kültürel miras “küçük tiyatro” ekipmanının çalışmasının sağlanması; elektronik hizmetlerin kamuya sunulması ve tanıtılması konularında meslek kuruluşları ile işbirliği yapılması; kuruluşun elektronik teçhizatının, güvenliğinin, güvenlik kameralarının, iletişim ve alarm sistemlerinin çalışmasının sağlanması; metodik kayıt veri tabanlarının sağlanması gibi faaliyetlerde bulunacaktır.

- **İdare ve Yönetim Departmanı,** organizasyonun normal işleyişi amacıyla insan kaynakları, finans, yatırım ve ticari faaliyetleri yürütür; faaliyetlerin yasal

çerçeve de kontrolü ve izlenmesi; yabancı ve yerli işbirliğinin kurulması, halkla iletişim, tanıtım dahil olmak üzere kuruluşun yönetim ve pazarlama faaliyetlerinin organizasyonu; kültürel miras alanında UNESCO ve uluslararası kuruluşlarla işbirliği gibi faaliyetleri yürütecektir.

Merkez, Moğolistan Hükümeti'nin 7 Aralık 2005 tarihli 244 sayılı Kararı ile onaylanan "Ulusal kültürel miras bilgilerinin dijital bir sistemde saklanmasına yönelik Programı" ilk kez uygulamıştır.

Program çerçevesinde, 2022 yılına kadar müze eserlerinin tescili için "RCH", tarihî ve kültürel taşınmaz eserlerin tescili için "RICH", somut olmayan kültürel miras ve mirasçılarının tescili için "ICHMON" kayıt programı ayrı ayrı uygulanarak Moğolistan'ın 21 ilinden 307 kuruluşu birbirine bağlayan bir ağ oluşturuldu.

Son yıllarda, arkeolojik kazılardan, antik mezarlardan, duvar resimlerinden, büyük ölçekli taş anıtların restorasyonundan ve müze sergilerinin restorasyonundan ortalama 500-800 eser ortaya çıkartılmıştır.

Moğol ulusunun somut ve somut olmayan mirasının ve etnik kültürünün doğal çevre ve geleneksel göçebe hayvancılık sistemiyle etkileşime girdiği bir kültürel alana ve toprağa sahip olmak; belirli bir tarihsel mekân ve zamanı temsil edebilen doğa, toplum, tarih, kültür, sanat ve bilim ile ayrı bir değer ve öneme sahip somut kültürel mirasın orijinal görünümü ve bütünlüğünü korumak, geleneksel ulusal teknolojiyi incelemek ve uygulamak; çevreyi ve kültürel mirası sevgiyle koruyan halk geleneklerini tekrardan topluma kazandırmak ve kamu politikası düzeyinde halka tanıtmak; etnik gruplar, topluluklar ve bireyler tarafından kültürel miraslarının bir parçası olarak kabul edilen anadil, yazı, örf ve adet, geleneksel bilgi, yöntem ve geleneksel sanatlar gibi somut olmayan kültürel mirasa ve bunları miras bırakanlara "Yaşayan Hazine" olarak saygı gösterip gelecek nesiller için bunları korumak; Moğolistan'ın doğal ve kültürel mirasının korunması, restore edilmesi, araştırılması ve tanıtılması için bir gün oluşturmak, tüm miraslar hakkında halkı bilgilendirmek, gelecekte Moğolistan'ın uluslararası düzeyde daha doğru tanınmasını sağlamak, mirasın çeşitliliğini arttırmak, geleneği gelecek nesillere aktarmak önemli olacaktır.

2018-2019 tarihli taşınır kültür varlıkları envanterine göre, 126.810 birimden 276.077 adet tarihî ve kültürel taşınabilir eser tescil edilmiş ve ulusal ve il müzelerinde sayımı yapılmıştır. Listelenen anıt türleri ve oranları:

Tarihsel koleksiyonlar %29;

Dini önemi olan parçalar %22;

Etnografik koleksiyon %16;

Doğal tarihî öneme sahip olanlar %13;

Sanat açısından önemli olanlar %13;

Arkeolojik buluntular %7.

Moğolistan Hükümeti'nin sayımına göre, 1995'ten 2019'a kadar "Benzersiz Tarihî ve Kültürel Anıtlar Listesi"nde 26 kuruluşa ait 778 anıt onaylandı.

Ulusal Kültürel Miras Merkezi'nin ulusal kaydı ve veri tabanında Ulanbator kentinin 9 ilçesinde ve 21 ilin 330 ilçesinde bulunan toplam 9537 sit alanının 86.157 taşınmaz eseri kayıtlı olup bunların %79'u mezar, %5'i sunak alanları, %3'ü mimari eserler ve %5'i genel eserler, %0,3'ü üretim izleri taşıyan eserler, %0,5'i paleontolojik, %0,1'i taş silah ve %8'i petroglifler ve yazılı eserlerdir.

Moğolistan ulusal somut olmayan kültürel miras kaydı güncellenirken buna, Moğol etnik grubunun özelliklerine uygun olarak 7 somut olmayan kültürel miras eklendi. Bunlar: "doğa ve evren bilgisi, gelenekler, geleneksel yöntemler ve teknoloji", "geleneksel bayramlar, ritüeller, âdetler, oyunlar ve sloganlar" ve "hayvancılık yöntemleri" olmak üzere iki gruba ayrıldı. Revize edilen kayıta 7 bölgeye ait toplam 362 adet somut olmayan kültürel miras ögesi yer almaktadır.

Ulusal Kültürel Miras Merkezi'nin ulusal kaydına ve veri tabanına Moğolistan'ın 21 ilinde, 330 ilçesinde, başkent 9 sokağında, 152 mahallesinde yaşayan 8 bin 383 kişi somut olmayan kültürel mirasın mirasçısı olarak kaydedilmiştir.

Moğolistan, UNESCO'nun 2003 yılında "Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunmasına İlişkin Sözleşmesi"ne katılımından bu yana, 2008-2019 yılları arasında toplam 15 kültürel miras alanı tescil etti. Bunlar:

İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesinde:

1. Morin Khuur sanatı (2008);
2. Moğol halk müziği (2008);
3. Moğol oyunları (2010);
4. Khöömein Moğol halk sanatı (2010);
5. Kuşlar veya kartallarla avlanma ritüeli (12 ülke ile ortak kayıtlı) (2010);
6. Geleneksel el sanatları ve ritüelleri (2013);
7. Aşık Oyunu (2014);

8. Fermantasyon gelenekleri ve ilgili ritüeller (2019);

UNESCO'nun Acil Korunması Gereken Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi:

1. Moğol destanı (2009);
2. Geleneksel Moğol dans sanatı (2009);
3. Moğol halk müziğinin geleneksel icrası (2009);
4. Moğol flütçülerinin uzun havalarını çalmanın geleneksel yolu-yakın nefes (2011);
5. Moğol kaligrafisi (2013);
6. Inge çığırmak veya botgo ritüeli (2015);
7. Dağ, ovoo ritüeli (2017).

Merkez, UNESCO Moğol Ulusal Komisyonu ve diğer kuruluşlarla iş birliği içinde 2004 yılında “Orhun Vadisi Kültür Anıtı”, 2011 yılında “Moğol Altay Kaya Resmi Kompleksi” ve “Burhan Haldun Dağı ve Kutsal Alan” olmak üzere 3 adet kültürel miras alanının Dünya Kültür Mirası olarak tescil edilmesini, UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listesine Moğolistan’dan 15 kültürel mirasın girmesini başarılı bir şekilde sağladı.

Merkez, son yıllarda kültürel mirasın korunması alanında Türkiye, Kore, Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, Çin ve Avusturya gibi ülkelerle aktif olarak iş birliği yapmaktadır ve buna istinaden Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte bir taş anıt teşhis ve restorasyon ekipmanları laboratuvarının kurulduğunu duyurmaktan mutluluk duyuyoruz.

СОЁЛЫН ӨВИЙН ҮНДЭСНИЙ ТӨВӨӨС ЧУЛУУН ДУРСГАЛЫГ ХАМГААЛАХ ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ ХЭТИЙН ТӨЛӨВ

Энхбат ГАЛБАДРАХ*

Иймд энэ удаагийн сэдвийг тус төвөөс чулуун дурсгалыг хамгаалах талаар төлөвлөж буй үйл ажиллагааны талаар чиглэх бөгөөд Монгол Улс чулуун дурсгалыг хамгаалах талаар ямар бодлого, хөтөлбөр баримталж байраа талаар байгууллагын үйл ажиллагаатай холбон танилцуулна.

Монгол Улсын Засгийн газрын 2019 оны 69 дүгээр тогтоолоор “Чулуун соёлын өв” үндэсний хөтөлбөрийг баталжээ.

“Чулуун соёлын өв” үндэсний хөтөлбөр Монгол Улсын нутаг дэвсгэр дээр оршин байгаа түүх, соёл, шинжлэх ухааны хувьд чухал ач холбогдолтой хадны зураг, бичээс, буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөө, тамга тэмдэг, бичээс бүхий хөшөө, амьтны дүрст чулуун дурсгал, зураг, тамга бүхий хавтан чулуун дурсгалууд зэрэг чулуун соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулах, судалж шинжлэх, хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах, сурталчлан таниулах, зохистой ашиглах замаар чулуун соёлын өвийн оршин тогтнох чадавхыг бэхжүүлж, хамгаалах зорилгын хүрээнд:

1. Чулуун соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулах;
2. Чулуун соёлын өвийг хамгаалах, сэргээн засварлах;
3. Чулуун соёлын өвийг сурталчлах
4. Чулуун соёлын өвийг түшиглэсэн аялал жуулчлалын шинэ бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг бий болгох гэсэн зорилт дэвшүүлэн 2019-2024 оны хооронд нийт 15 үйл ажиллагааны 71 бүтээгдэхүүнийг хэрэгжүүлэхээр тусгасан байна.

Чулуун дурсгалын бүртгэл судалгаанд, тухайн дурсгалын эвдрэл, гэмтэл, хадгалалт хамгаалалт, хүрээлэн буй орчны нөхцөл байдал, түүнд учирч буй байгалийн болон нийгмийн сөрөг хүчин зүйлийг олж илрүүлэх, үнэлгээ дүгнэлт өгөх цаг үеийн шаардлага гарч ирснийг харгалзан үзэж, тусгайлсан маягт, үнэлгээний хуудсыг боловсруулав.

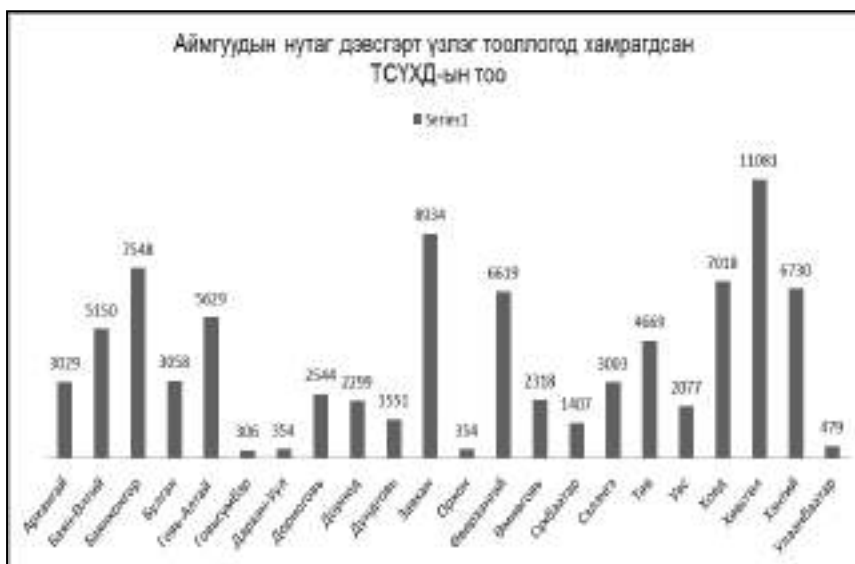
* Соёлын Өвийн Үндэсний Төвийн Захирал, enkhbatcch@gmail.com

Бид 2022-2027 он хүртэл энэхүү боловсруулсан маягтын дагуу хээрийн үзлэг судалгаа хийх ба хадгалалт хамгаалалтын маягт, үнэлгээний хуудсыг холбогдох албан тушаалтан дурсгалт газар дээр нь очиж бүртгэл хөтлөн тэмдэглэх ба цуглагдсан мэдээллийг нэгтгэн бодлого боловсруулагчид болон мэргэжлийн байгууллага нь тухайн бүс нутаг, дурсгалыг хамгаалах шаардлагатай менежментийн төлөвлөлтийг хийх боломжтой болно гэж бид үзэж байна.

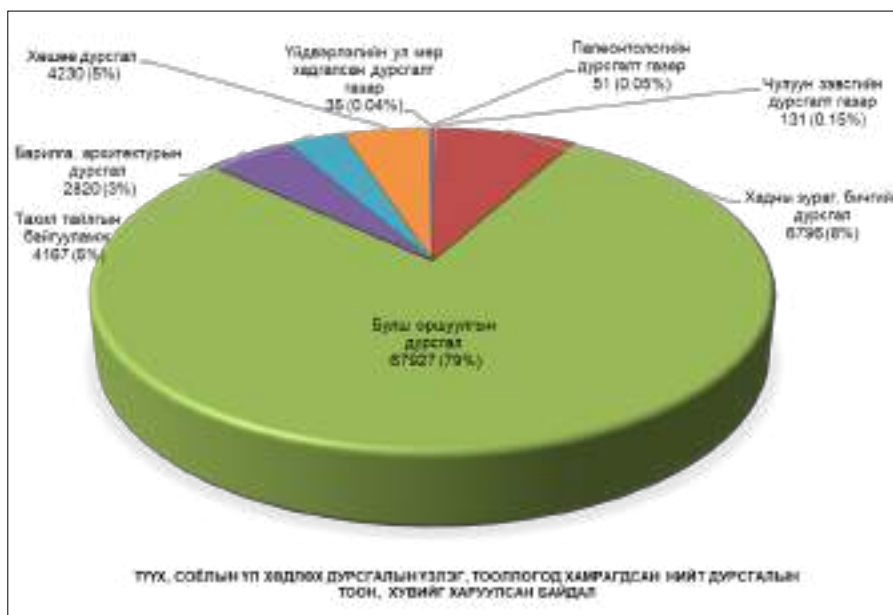
Чулуун соёлын өвийг хамгаалах, хяналт тавих эзэнтэй болох нэг арга бол аялал жуулчлал юм. Аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа эрхэлж байгууллага, аж ахуйн нэгж нь чулуун соёлын өв бүхий археологийн дурсгалт газрыг тодорхой эрх, үүрэг бүхий гэрээний үндсэн дээр ашиглах, ашиглангаа хамгаалах, сурталчлах, үйл ажиллагааны орлогын тодорхой хувийг сэргээн засварлах, бэхжүүлэх ажилд зарцуулах шаардлага гарч байна. Иймд Монгол орны соёлын өвд түшиглэсэн аялал жуулчлалын орон зайг олж илрүүлэх, аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа эрхлэх төр орон нутаг, хувийн хэвшлийн хамтын ажиллагааны механизм бий болгох талаар судалгаа хийх шаардлагатай байна. Энэхүү зорилтын хүрээнд Улаанбаатар хот орчимд Түрэгийн үеийн Тоньюкукийн дурсгалт газар, Булган аймгийн Шивээт Улааны дурсгал, Хэнтий аймгийн Рашаан хад, Дундговь аймгийн Дэл уулын хадны зураг, руни бичээс гэх мэт олон дурсгалт газрыг түшиглэхээр төлөвлөж байна.

Ялангуяа сүүлийн жилүүдэд Монгол Улсад Бүгд Найрамдах Турк Улсаас ирэх аялагч жуулчдын тоо өсөж байгаатай холбогдуулан тэдэнд зориулсан аяллын цахим хөтөч, төрөл бүрийн цахим контент дутагдалтай байгааг анхаарах хэрэгтэй.

Манай улс анх удаа 2015 онд орон даяар түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын үзлэг тооллогыг зохион байгуулсан юм. Тооллогыг БСШУ-ны сайдын А/108 тоот тушаалаар орон даяар 2015 оны 5 дугаар сарын 01-нээс 10 дугаар сарын 01-нийг хүртэл 6 сарын хугацаанд хийгдэх байснаас Увс, Ховд аймгууд заасан хугацаандаа дуусаагүй учир 2016 онд дуусгасан бөгөөд 21 аймгийн 331 сум, нийслэлийн 9 дүүрэг хамрагдахаас, 21 аймгийн 330 сум, нийслэлийн 9 дүүрэг, 99.6%-тай хамрагдсан байна. Хөвсгөл аймгийн 1 сум үзлэг, тооллогод хамрагдаагүй үлдсэн байна.

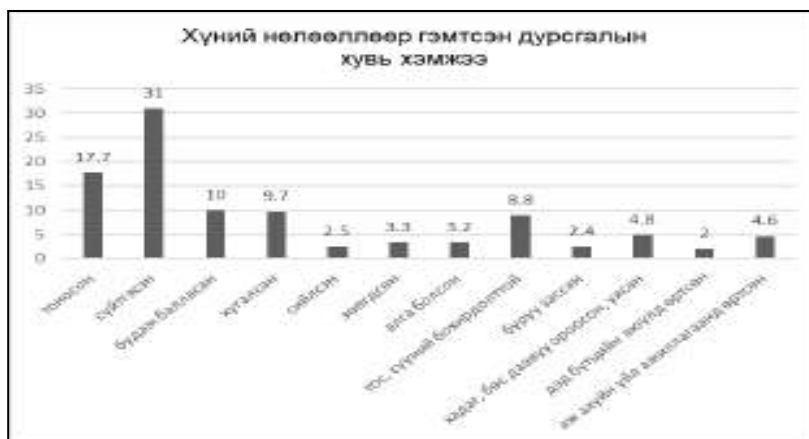


Үзлэг, тооллогоор нийт 9537 дурсгалт газрын 86157 үл хөдлөх дурсгал хамруулснаас 3387 дурсгалт газрын 44977 дурсгал буюу 52.2% нь үзлэг тооллогын хүрээнд шинээр бүртгэгдсэн гэсэн тоо байдаг.



Мөн үзлэг, тооллогод хамрагдсан нийт дурсгалын 12.7 % буюу 11007 дурсгал хүний нөлөөллөөр гэмтсэн бөгөөд үүнээс тоносон 16%, сүйтгэсэн 31%, будаж балласан 10%, хугалсан 9.7%, сийлсэн 2.5%, зөөгдсөн 3.3%, алга болсон 3.2%, тос, сүүний бохирдолттой 8.8%, буруу зассан 2.4%, хадаг, бөс давуу

ороосон, уясан 4.8%, дэд бүтцийн аюулд өртсөн 2%, аж ахуйн үйл ажиллагаанд өртсөн 4.6% тус тус эзэлж байна.



Соёлын өвийн үндэсний төвөөс хийсэн судалгаагаар түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтад Монгол орны хувьд сөрөг нөлөөт байгаль, нийгмийн дараах 29 хүчин зүйлсийг олон улсын төвшинд зөвшөөрөгдсөн нийтлэг хэрэглэдэг аргазүйн дагуу “устах”, “өгөрших”, “физик гэмтэл”, “ус”, “гал”, “эх төрхөө алдах”, “тоногдох” гэсэн 7 төлөөллөөр¹ ангилан тогтоосон. Үүнд:

а. Байгалийн хүчин зүйлд:

1. Аянга цахилгаан;
2. Биологийн бохирдол;
3. Газар хөдлөлт;
4. Дэлхийн дулаарал (цэвдэг);
5. Нар;
6. Салхи;
7. Үер;
8. Хур тунадас;
9. Ой, хээр түймэр;
10. Чулуунд нэвчсэн борооны ус хөлдөх тохиолдолд.

б. Нийгмийн хүчин зүйлд:

11. Авто болон төмөр замын трасс;
12. Агаарын бохирдол, утаа тортог;

¹A Guide to Risk Management of Cultural Heritage. Government of Canada, Canadian Conservation Institute, 2016, ICCROM, 2016. P -26-27.

13. Аж ахуйн нөлөөлөл;
14. Ашигт малтмал, газрын тосны ашиглалтын үйл ажиллагаа;
15. Ашигт малтмал, газрын тосны хайгуулын үйл ажиллагаа;
16. Буруу сэргээн засварлалт;
17. Вандализм;
18. Газар тариалан;
19. Мал шөргөөх (мал сүргийн нөлөөлөл);
20. Орон нутгийн чанартай замтай ойр үед;
21. Соёлын өвийн мэдлэг хомс байдал;
22. Суурьшлын бүс газар олголт;
23. Сүсэг бишрэл;
24. Объектын түймэр;
25. Улс төрийн нөлөө;
26. Улсын чанартай замтай ойр үед;
27. Хууль бус наймаа;
28. Эдийн засгийн хомсдол, ядуурал;
29. Эзэнгүйдэл.

Эдгээр хүчин зүйлээс харвал түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал тэр дундаа чулуун дурсгалууд нь байгалийн хүчин зүйлийн нөлөөлөлд хамгийн ихээр орж гэмтэж муудах гол шалтгаан нь болж байдаг. Тиймээс үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт, тогтвортой орчин бүрдүүлэлт хийх, хүрээлэн буй орчны эрсдэлийг бууруулах судалгаанд материалын тоон болон чанарын шинжилгээ, хүрээлэн буй орчны эрсдэлийн судалгаа зэрэг хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааны олон талт суурь судалгааны аргазүйг боловсруулах зайлшгүй шаардлагатай байдаг.

Бүгд найрамдах Турк Улсын тусламжаар байгуулагдаж буй “Чулуун дурсгалын оношилгоо, сэргээн засварлалтын тоног төхөөрөмжийн лаборатори” нь судалгаанд чухал үүрэгтэй билээ. Энэхүү лабораторийн тоног төхөөрөмж нь бий болсноор үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт, хүрээлэн буй орчны эрсдэлийн судалгааны хувьд дотоодын нөөц бололцоонд тулгуурлан соёлын өвийн хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааны олон талт суурь судалгааны ажлыг тодорхой хэмжээнд эхлүүлэх, мэргэжилтнүүдийн оролцоо, чадвар чадамжийг дээшлүүлэх, үл хөдлөх дурсгалын судалгааны үр дүн чанарыг сайжруулах боломжтой болж байна.

Цаашлаад Монгол-Турк хоёр улсын хооронд соёлын өв, үүн дотроо чулуун дурсгалыг хамгаалах ажлын хүрээнд дараах ажлыг хамтран хийх хүсэл сонирхолтой байна. Үүнд:

- Турк улсын аялагч, жуулчдад зориулан түүхэн дурсгалт газрыг танилцуулсан аяллын хөтөч бүхий гар утасны программ (application) бий болгох;
- Түрэгийн үеийн дурсгалт газар, хаад ихэс дээдсийн тахилын онгон бүхий дурсгалт газрыг танилцуулсан, сурталчилсан цахим контент бүтээх;
- Чулуун соёлын өвийн бүртгэл, судалгааны мэдээллийн төрөлжсөн цахим сан үүнд, Түрэг их, бага бичээс, хүн чулуун дурсгалын сан бүрдүүлж, судалгааны эргэлтэд оруулах;
- Түрэгийн үеийн чулуун дурсгалыг оношлох, сэргээн засварлах лаборатори байгуулах;
- Хээр хөдөө орших Түрэгийн үеийн хүн чулуун дурсгалыг бэхжүүлэх, наах, сэргээн засварлах хээрийн лаборатори ажил зохион байгуулах;
- Монгол-Туркийн ард түмний соёлын биет бус өвд хамаатах адил төст өвийн төрөл зүйлийн судалгаа хийх зэрэг ажил болно.

Соёлын өвийн үндэсний төв нь стратегийн бодлого, зорилтын хүрээнд 2050 он гэхэд Монгол Улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын дагуу баруун болон зүүн, төв, хангайн бүсүүдэд үндэсний салбар төвүүдээ төрөлжүүлэн байгуулж, Төв болон Зүүн хойд Азийн бүс нутгийн соёлын өвийн хадгалалт хамгаалалтын Олон Улсын судалгааны хүрээлэн болно гэсэн зорилтыг тавин ажиллаж байна.

**MOĞOLİSTAN KÜLTÜREL MİRAS MERKEZİNİN TAŞTAN YAPILMIŞ
ESERLERİ KORUMA FAALİYETLERİ ÜZERİNE
(Moğolistan'daki Türk Dönemi'ne Ait Anıtlar Örneğinde)**

Enkhbat GALBADRAKH*

Bu çalışmada Moğolistan Kültürel Miras Merkezinin taştan yapılmış eserlerin korunması için planladığı faaliyetler üzerinde durulacak ve Moğolistan'ın taştan yapılmış eserlerin korunması hususunda hangi politika ve programları izlediği kurumun faaliyetleri ile bağlantılı olarak aktarılacaktır.

Taştan Yapılmış Kültürel Miras Ulusal Programı, Moğolistan Hükümeti'nin 2019 tarihli 69 sayılı kararı ile onaylanmıştır. Program, Moğolistan topraklarında bulunan tarihî, kültürel ve bilimsel açıdan önemli olan kaya resimleri, yazıtlar, geyikli taşlar, insan figürlü taşlar, damgalı ve yazıtlı heykeller, hayvan biçimli taştan yapılmış eserler, resimler, damgalı levha taş eserler gibi taştan yapılmış kültürel mirasın kaydedilmesi ve belgelenmesi, araştırılması, korunması, restore edilmesi, tanıtılması ve uygun şekilde kullanılması yoluyla bu eserlerin varlığını devam ettirebilmek ve korumak için:

1. Taştan yapılmış kültürel mirası belgelemek;
2. Taştan yapılmış kültürel mirası korunmak ve restore etmek;
3. Taştan yapılmış kültürel mirası tanıtmak;
4. Taştan yapılmış kültürel mirasa dayalı yeni turizm ürün ve hizmetlerinin oluşturulması hedefiyle 2019-2024 yılları arasında toplam 15 faaliyetten 71 ürünü uygulamaya koymuştur.

Taştan yapılmış eserleri belgeleme çalışmasında anıtın hasar ve tahribatını ortaya çıkarıp korunmasına yönelik düzenlemeleri yapmak ve bulunduğu bölgedeki çevre koşullarını, burada meydana gelen doğal ve sosyal olumsuz faktörleri tespit edip değerlendirmek için, gerekli olan süre de dikkate alınarak, özel form ve değerlendirme dökümanları geliştirilmiştir.

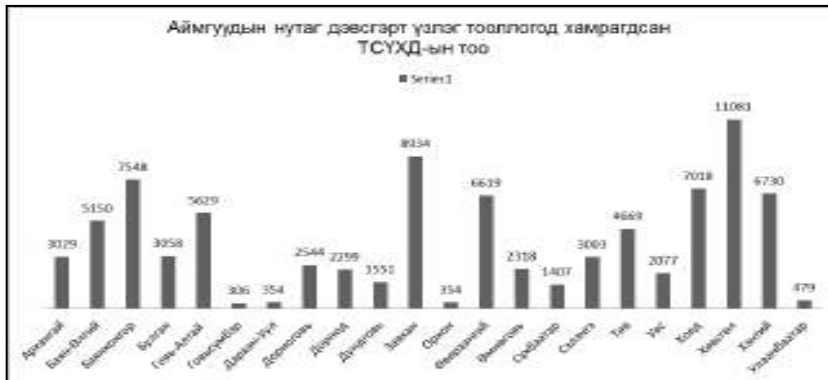
* Moğolistan Ulusal Kültürel Miras Merkezi Direktörü, E-posta: enkhbatcch@gmail.com

Ulusal Kültürel Miras Merkezi 2022 yılından 2027 yılına kadar, geliştirilen bu özel forma göre, sahada inceleme çalışmalarını yapıp koruma ve değerlendirme formunu, ilgili resmî görevlinin anıt alanına gitmesiyle dolduracaktır. Toplanan bilgilerin birleştirilmesiyle politikacıların ve meslek kuruluşlarının bölgeyi ve eserleri korunmak için gerekli yönetim planlamasını yapabileceğini düşünüyoruz.

Taştan yapılmış kültürel mirası korumanın ve kontrol etmenin yollarından biri turizmdir. Turizm faaliyetlerinde bulunan kurum ve işletmelerin, taştan yapılmış kültürel mirasa sahip arkeolojik sit alanlarını belirli hak ve yükümlülüklerle sahip sözleşmeler temelinde kullanması, koruması ve kullanımını teşvik etmesi ile işletme gelirlerinin belirli bir yüzdesini restorasyon ve güçlendirme için harcaması gerekmektedir. Bu nedenle Moğolistan'ın kültürel mirasına dayalı turizm alanlarının ortaya çıkartılması; turizm faaliyetleri için kamu ve özel sektör arasında iş birliği mekanizmalarının oluşturulmasına yönelik araştırmaların yapılması gerekmektedir. Bu hedef çerçevesinde Ulanbator çevresinde bulunan Türk Dönemi'ne ait Tonyukuk Anıtı, Bulgan ilinin Şiveet Ulaan Anıtı, Hentii ilinin Raşaan Had'ı, Dundgobi ilinin Del Dağı'ndaki kaya resimleri ve runik yazıtları gibi birçok anıtın bu kapsama alınması planlanmaktadır.

Özellikle son yıllarda Moğolistan'a Türkiye Cumhuriyeti'nden gelen turist sayısının artması nedeniyle buna yönelik elektronik gezi rehberlerinin ve çeşitli elektronik içeriklerin eksikliğini belirtmek gerekir.

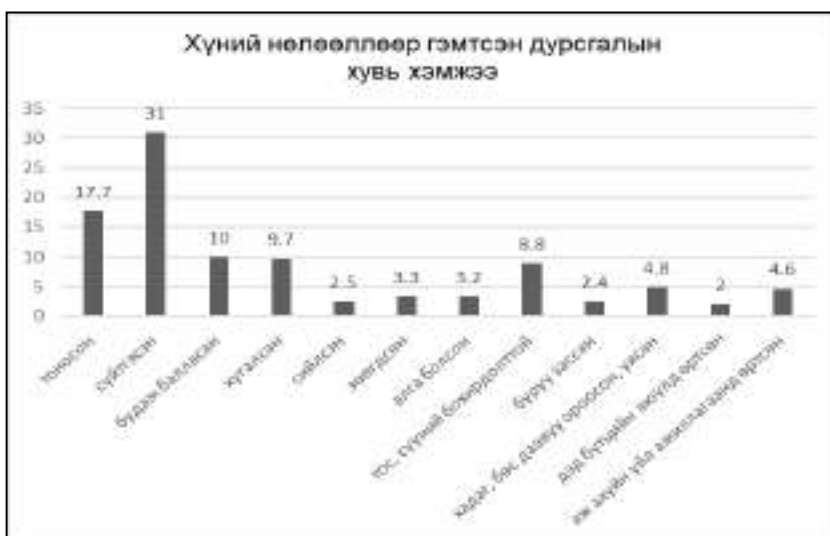
Ülkemizde ilk kez 2015 yılında ülke genelindeki tarihî ve kültürel taşınmaz eserlerin envanteri çıkartılmıştır. Milli Eğitim, Kültür, Spor, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı'nın A/108 sayılı talimatına göre 1 Mayıs-1 Ekim 2015 tarihleri arasında ülke genelinde 6 ay süreyle sayım yapılmasına karar verilmiştir. Uvs ve Hovd illerindeki sayımın belirtilen sürelerde tamamlanmaması nedeniyle buralardaki eserlerin sayımı 2016 yılında tamamlanmıştır ve 21 ilin 331 ilçesi ile başkent'in 9 ilçesi dahil olmak üzere % 99.6 oranında eserin taraması yapılmıştır. Hövsgöl ilinin 1 bölgesi ise henüz denetlenmedi ve sayılmadı.



Denetleme ve sayıma göre toplam 9537 anıt alanındaki 86.157 taşınmaz eser dahil olmak üzere 3387 anıt alanından 44.977 veya sayım çerçevesinde % 52.2 oranında yeni kaydedilen eser bulunmaktadır.



Аyrıca incelenen ve sayılan anıtların % 12,7'si veya 11.007'si insan etkisiyle hasar görmüş olup bunların % 16'sı yağmalanmış, % 31'i tahrip edilmiş, % 10'u boyanmış, % 9,7'si kırılmış, % 2,5'i oyulmuş, % 3,3'ü taşınmış, % 3,2'si kaybolmuş, % 8,8'i yağ ve süt ile kirlenmiş, % 2,4'ü tamir edilmemiş, % 4,8'i kumaş ve bezle bağlanmış, % 2'si altyapı tehlikesi altında ve % 4,6'sı tarımsal faaliyetlerden etkilenmiştir.



Ulusal Kültürel Miras Merkezi tarafından yapılan bir araştırmaya göre tarihî ve kültürel taşınmaz eserlerin korunması konusunda Moğolistan için doğanın olumsuz bir etkisi var. Aşağıdaki 29 faktör uluslararası düzeyde onaylanmış, yaygın olarak kullanılan metodolojiye göre “yok olma”, “yıpranma”, “fiziksel hasar”, “su”, “yangın”, “orijinal görünümün kaybı” ve “kaçak kazı” olmak üzere¹ sınıflandırıldı. Bunlar:

a. Doğal faktörler:

1. Yıldırım;
2. Biyolojik kirlilik;
3. Deprem;
4. Küresel ısınma (buzlanma);
5. Güneş;
6. Rüzgâr;
7. Sel;
8. Yağış;
9. Orman ve tarla yangınları;
10. Taşa sızan yağmur suyunun donması.

b. Sosyal faktörler:

11. Kara ve demiryolu hatları;
12. Hava kirliliği, sis;
13. İş etkisi;
14. Maden ve petrol çıkarma faaliyetleri;
15. Maden ve petrol arama faaliyetleri;
16. Uygun Olmayan Restorasyon;
17. Vandalizm;
18. Tarım;
19. Çiftlik hayvanlarının otlatılması (sürü etkisi);
20. Yerel yollara yakınlık;
21. Kültürel miras bilgi eksikliği;
22. Yerleşim bölgesi arazi tahsisi;
23. Adanmışlık;
24. Ateş etme;
25. Siyasi etki;
26. Ulusal karayolu yakınında;
27. Yasa dışı ticaret;

¹ A Guide to Risk Management of Cultural Heritage. Government of Canada, Canadian Conservation Institute, 2016, ICCROM, 2016. P -26-27.

28. Ekonomik kıtlık ve yoksulluk;
29. Sahipsizlik

Bu etkenlerden bakılırsa tarihî ve kültürel taşınmaz anıtlar, taştan yapılmış eserler, doğal faktörlerin neden olduğu tahribattan en çok etkilenenlerdir. Bu nedenle, taşınmaz anıtları koruma, sürdürülebilir bir çevre oluşturma, çevresel faktörleri azaltma çalışmalarında malzemelerin nicel ve nitel analizleri, çevresel risk araştırmaları gibi koruma biliminin multidisipliner temel araştırma yöntemlerinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin desteğiyle kurulan "Taştan Yapılmış Eserleri Belgeleme ve Restorasyon Ekipmanları Laboratuvarı" araştırmalarda önemli bir rol oynamaktadır. Bu laboratuvarın donanımının tamamlanması ile taşınmaz eserleri koruma ve çevresel risk araştırmaları için yerli kaynaklara dayalı "kültürel mirası koruma bilimi" alanında çok yönlü temel araştırma çalışmalarını bir ölçüde başlatmak, uzmanların katılım ve yetkinliğini arttırmak, taşınmaz eserlerle ilgili araştırmalar sonucunda kaliteyi arttırmak mümkün hâle gelecektir.

Ayrıca Moğolistan ile Türkiye arasında taştan yapılmış eserler de dahil olmak üzere kültürel mirasın korunması çerçevesinde aşağıdaki çalışmaların ortaklaşa yürütülmesi arzusu bulunmaktadır. Bunlar:

- Türk gezginler ve turistler için tarihî eserleri tanıtan, gezi rehberi içeren bir mobil uygulama oluşturulmasını;
- Türk Dönemi'ne ait eserleri, kağanların ve yüksek rütbeli kişilerin sunak alanlarını tanıtım amaçlı elektronik içerik oluşturulmasını;
- Büyük ve küçük Türk yazıtlarından ve insan figürlü heykellerden oluşan bir veri tabanı oluşturmak ve bunları araştırma için hazır hâle getirmek de dahil olmak üzere, taştan yapılmış kültürel miras kayıt ve araştırma bilgilerine ilişkin özel bir elektronik veri tabanı hazırlanmasını;
- Türk Dönemi'ne ait taş anıtların belgelenmesi ve restorasyonu için bir laboratuvar kurulmasını;
- Kırsal kesimde bulunan Türk Dönemi'ne ait taş anıtların güçlendirilmesi, birleştirilmesi ve restorasyonu için saha laboratuvar çalışmalarının organizasyonunu;
- Moğol, Türk halkının somut olmayan kültürel mirasına ilişkin benzer miras türlerinin araştırılmasını içermektedir.

Ulusal Kültürel Miras Merkezi, stratejik politikalar ve hedefler çerçevesinde, 2050 yılına kadar Moğolistan'ın batı, doğu, orta ve Hangayn bölgelerindeki ulusal

şube merkezlerini çeşitlendirecek ve Orta ve Kuzeydoğu Asya'daki kültürel mirasın korunması için uluslararası bir araştırma enstitüsü hâline gelecektir.

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ЧУЛУУН ДУРСГАЛЫН СУДАЛГААНЫ ТОЙМ

(Хадны зураг, буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөө, гэрэлт хөшөө, бичгийн дурсгалаар)

Анхсанаа ГАНБОЛД*

Манай улсад чулуун дурсгалыг судлан шинжлэх ажил харьцангуй эрт хийгдсэн бөгөөд багагүй үр дүнд хүрсэн байдаг. Энэ удаад чулуун дурсгалын судалгааг арван жил тус бүрээр үечлэн гол гол төлөөлөх ажлуудын үр дүн, бүтээлүүдийг тоймлон авч үзлээ.

Монгол оронд археологийн судалгааны эхний үеийн гол судалгаа болох Оросын ШУА-аас академич В.В.Радловын толгойлсон тусгай шинжилгээний анги 1891 онд Туул, Орхон голуудын хөндийд орших дурсгалуудад шинжилгээ судалгаа явуулжээ¹. Эртний түрэгийн үеийн гэрэлт хөшөөд болон хүн чулуун хөшөөд зэрэг чулуун дурсгалуудад анхаарлаа хандуулж байжээ. Австрийн байгаль судлаач, угсаатны зүйч Ханс Ледер 1891 онд, 1897 онд Оросын судлаач Е.Н.Клеменц Тоньюкукийн, 1909 онд Финийн судлаач Г.И.Рамстедт² Моюнчурын, 1912 онд Польшийн эрдэмтэн В.Л.Котвич³ Күльчурын гэрэлт хөшөөд, 1906-1909 онд Финийн судлаач Гране⁴ Монголын орны баруун хойд хэсгийн хөшөө дурсгал, хадны зургийн тус тус сурвалжлан олж эрдэм шинжилгээний эргэлтэд оруулсан нь голчлон эртний хөшөө дурсгал, бичгийн дурсгалууд байлаа.

* Соёлын Өвийн Үндэсний Төв, Авран Хамгаалах, Эрсдэлийн Судалгааны Газар, g.anhaa@gmail.com

¹ Радлов В.В., Атлас дервностей Монголий. - СПб., 1892. The Atlas of Historical Works in Mongolia (Selected Pages).

² Густав Рамстедт. Дорно этгээдэд долоон удаа (Черемис, Халимаг, Афганистан, Туркестан, Монголоор аялсан тэмдэглэл 1898-1912). Орчуулсан: М.Саруул-Эрдэнэ. Улаанбаатар, 2017

³ In the Heart of Mongolia, 100th Anniversary of W. Kotwicz's Expedition to Mongolia in 1912, Studies and Selected Source Materials, ed. by J. Tulisow, O. Inoue, A. Bareja-Starzynska, E. Dziurzynska, Polish Academy of Arts and Sciences, - Cracow., 2012.

⁴ Grano J.G. Archdologische Beobachtungen von meiner Reise in Sudsibirien der Nordwestmongolei im Jahre 1909. JSFO, - Helsingfors, 1910.

1921 онд Судар бичгийн хүрээлэн байгуулагдаж, Монгол орны түүх, соёл, угсаатан, эртний судлалд холбогдох мэдээ баримт, эдлэл хэрэглэгдэхүүн цуглуулах ажил өргөн хүрээтэй өрнөсний дотор хөшөө дурсгал, хадны зургийг сураглаж илрүүлж, бүртгэх ажил тасралтгүй хийгдсээр байжээ. Тодруулбал, 1923 онд Судар бичгийн хүрээлэнд монгол хэл бичигт сургах, эрдэм шинжилгээний дадлага хийлгэх зорилгоор ирсэн гурван орос оюутан (В.А.Казакевич, Н.Н.Бабынин, А.В.Петров) -ыг Өргөө хотоос 30 гаруй километр орчмын зайтай Налайх дахь Түрэгийн үеийн бичигт хөшөө чулуу болон мөн тэндэх чулуун нүүрсний уурхайг шинжлүүлэхээр явуулж байсан байна. Тэрчлэн дадлагажигч оюутан В.А.Казакевичыг хуучин бичгийн дурсгал бүхий хөшөө чулууг судлуулах ажлаар Сэцэн хан аймгийн Ахай бэйсийн хошуу (Одоогийн Дорноговь аймгийн Их хэт сум)-ны нутаг дахь Бүсийн чулуу хэмээх газарт буй Хэсэг байшин хэмээх хуучны балгасын хөшөөний бичээсийг хуулбарлуулахаар хожмын их зохиолч Д. Нацагдоржийн хамт явуулж байжээ⁵.

XX зууны 20-30-аад онд явуулсан археологийн шинжилгээний ажлууд нь түүх- археологийн ба этнографи - археологийн холимог шинж чанартай байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй. Тэр үед Судар бичгийн хүрээлэнгийн ажилтан О.Жамъян, Ж.Цэвээн, Н.Дэндэв, зөвлөлтийн судлаач В.А.Казакевич, С.А.Кондратьев, А.Д.Симуков, Д.Д.Букинич нарын зэрэг эрдэмтэд монголын археологийн судалгаанд сонин сонин ажил туурвиж байсан нь манай археологийн шинжилгээ цаашид хөгжих эхлэл болсон байна⁶.

Мөн 1925 онд алдарт Ноён уулын хүннү булшны малтлагад оролцож байсан археологич Г.Боровка Туул голын дунд урсгалын бие дэх Улаан Хад, Их Алаг, Дөрвөлжин зэрэг газруудаас олон төрлийн дурсгалуудыг илрүүлснээс хадны сүг зураг, тамга нэлээдийг олж илрүүлэн анх удаа буган хөшөө, дөрвөлжин булш, хадны зарим зургийг нэгэн үед холбогдоно хэмээн үзэж, он цагийг тухайлан тогтоосон байна⁷.

1920-оод оны сүүлээр хийгдсэн нэгэн чухал судалгаа бол “Дарьгангын хүн чулуу” хэмээн нэршсэн, Монгол орны зүүн өмнөд хэсгээр зонхилон орших өвөрмөц хийцтэй хүн чулуудыг В.А.Казакевич шинжилсэн явдал юм. Тэрээр 1927 онд БНМАУ-ын Дарьгангын хязгаарт угсаатны зүй-хэл шинжлэлийн

⁵ Батдорж Ч. Судар бичгийн хүрээлэнд ажилласан оросын гурван оюутан (1923-1926) // *Mongolica* Том XXII. №2. Институт восточных рукописей РАН (Азиатский Музей), 2019. с.41-45.

⁶ Цэвээндорж Д. Монголын археологийн судалгаа // Археологийн судлал. Том XIV. Fasc.2. Улаанбаатар, 1994. т.10-16.

⁷ Боровка Г.И. Археологическое обследование среднего течения реки Толы // Северная Монголия. Т. II. Вып. II. Л., Изд-во АН СССР, 1927. С.43-88.

судалгааны ажлаар явахдаа тэр нутагт буй эртний дурсгалт зүйлсийг сонирхон судалж, эрэн сурвалжилсаар онцлог сонин хийц дүрстэй 17 хүн чулуу илрүүлэн олсноо нэг бүрчлэн тодорхойлж, түрэгийн хүн чулуутай харьцуулан дүгнээд, гэрэл зургийг хавсаргаж 1930 онд Ленинград хотноо тусгай ном болгон хэвлүүлжээ. В.А.Казакевичийн илрүүлж судалсан хүн чулуудын газар нутгийн байршлыг одоогийн засаг захиргааны хуваарийн дагуу авч үзвэл, Дарьганга сумын Алтан овооны дэргэд 3, Хонгор овооны орчим 1, Хөргийн хөндийд 6, Гөхөлд 2, Сүмтийн баруун дэл хэмээх газарт 2, Онгон сумын Таван толгойд 2, Наран сумын Хүнт ухаад 1 хүн чулууг тус тус олж тэмдэглэсэн байна⁸.

1948-1949 онд Монголын эзэнт гүрний нийслэл Хархорум хотын туурийг малтан шинжлэх ажлыг гүйцэтгэсэн ЗХУ-ын ШУА болон Монголын Шинжлэх Ухааны Хүрээлэнгийн хамтарсан экспедицийн К.В.Вяткина ахлагчтай угсаатны зүйн анги баруун зүг аялахдаа Завхан аймгийн Сонгино сумын төвөөс 10 км зайтай хашлага бүхий 4 хүн чулуу, мөн сумын сумын Улаан хад хэмээх газарт хашлага бүхий 3 хүн чулуу, Цоргын голын хөвөөнд тахилын дөрвөн хашлага байсны нэгэнд хүн чулуу, Сонгино сумын Тариат багийн нутаг Мангины өвөр Баянголын адгийн 3 хүн чулуу, Загастайн голын Улаан эрэг гэдэг газарт (одоогийн Яруу сумын нутаг) орших нэгэн буган чулуун хөшөө, Өвөрхангай аймгийн Хужирт сумын Шунхлай уулын хаднаа хонхойлон цохиж сийлсэн зураг зэрэг хэд хэдэн чулуун дурсгалын товч тодорхойлолт, гэрэл зургийн хамт 1959 онд нийтэлжээ⁹.

1950-аад онд манай үндэсний мэргэжилтнүүд чулуун дурсгалыг бие даан илрүүлэн олж, шинжлэн судалж эхэлсэн үе юм. Тухайлбал, 1952 онд О.Намнандорж Ховд аймгийн Манхан сумын Хойд Цэнхэрийн агуйн зосон зургийг олж заримыг нийтлэн неолитын үед холбогдуулан үзжээ¹⁰. 1955 онд археологич Ц.Доржсүрэн Увс аймгийн Хатуугийн уул¹¹, 1957-1959 онд Н.Сэр-Оджав Архангай аймгийн Өндөрсант сумын Цэнэгтийн ам¹², Баян-Өлгий аймгийн Уйгар сумын Хөх хөтлийн Тост өтөг зэрэг газраас ан амьтан, буга, ан

⁸ Казакевич В.А. Намогильные статуи в Дариганге. Материалы комиссии по исследованию Монгольской и ТТНР и Бурят-Монгольской АССР. Вып.5, - Л., 1930. - 64 с. (+8 рис, 16 табл, 1 карта).

⁹ Вяткина К.В. Археологические памятники в Монгольской Народной Респ. Улаанбаатарлике. // Советская этнография. 1959. № 1. с.97-99, рис 4,6.

¹⁰ Намнандорж О. Төрлөх нутгаа судалсан экспедицийн замын тэмдэглэлээс // ШУ.1953. Улаанбаатар, №1. т. 55.

¹¹ Доржсүрэн Ц. 1955 онд Тов баруун аймгуудад археологийн шинжилгээ хайгуулын ажил явуулсан тухай. ЭШБ. №2, Улаанбаатар, 1957. т.108.

¹² Сэр-Оджав Н. Монголын баруун хэдэн аймагт явуулсан археологийн шинжилгээ хайгуулын тухай // ШУ. Улаанбаатар, 1957, №5-6, т.17-19.

агнуурыг харуулсан сонирхолтой зургууд олжээ¹³. Мөн Х.Пэрлээ Архангай аймгийн Их тамир сумын нутаг Тайхар чулуунаас хар улаан зосоор зурсан зургийг мөн хадан дээрх бусад дурсгалын хамт судлан товхимол болон нийтлүүлжээ¹⁴.

1958 онд Монгол-Чехословакийн хамтарсан шинжилгээний анги Архангай аймгийн Хашаат сумын нутаг Хөшөө Цайдам дахь Түрэгийн жанжин Күл Тегиний цогцолбор дурсгалыг малтан судалсан бөгөөд энэ нь эртний түрэгийн язгууртны том цогцолбор дурсгалын сонгодог жишээ болно. Олон орны эрдэмтдийн сонирхлыг татсан энэхүү сүрлэг том байгууламжийг барихдаа 67м x 29 м хэмжээтэй хэрмээр хүрээлүүлэн төв хэсэгт нь 10,25 м x 10,25 м хэмжээтэй шүтээний сүмийг тусгайлан зассан өндөр шороон довжоон дээр цогцолсон байжээ. Энэхүү цогцолбороос дорно зүгт чиглүүлэн 3 км гаруй үргэлжилсэн зэл чулуу тавьснаас 169 ширхэг нь хадгалагдан үлдсэн ба үүний дотор хүн дүрстэй чулуу гурав байжээ. Мөн хэрмийн доторх талбайд эвдэрч хэмхэрсэн хэд хэдэн хүн чулууны үлдэгдэл байснаас гадна шүтээний сүмийн дотор талд малтаж үзэхэд Культегин жанжин, түүний хатан хоёрын чулуун хөргийн толгойн хэсэг олдсон байна¹⁵.

1960-аад оноос Монгол-Зөвлөлтийн түүх, соёлын хамтарсан экспедиц (МЗТСХЭ) өргөн хүрээнд ажиллаж эхэлсэн бөгөөд Зөвлөлтийн судлаачид чулуун дурсгалын судалгаанд зохих байр суурь эзэлнэ. Мөн энэ үед Монголын хадны зургийн томоохон дурсгалуудыг нээж, шинжилж эхэлсний зэрэгцээ буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөөдийн суурь судалгааны эхлэл тавигдсан байна. Тодруулбал, 1960 онд Ц.Доржсүрэн, Ц.Гочоо нар Хөвсгөл аймгийн Тольжгийн Боом¹⁶, А.П.Окладников, Д.Дорж¹⁷ нар Улаанбаатар хотын орчим Их Тэнгэрийн ам зэрэг газраас хадны зосон зураг илрүүлэн олсон байна. Үүний зэрэгцээ Дундговь аймгийн Өлзийт сумын “Тагт” бригадын нутагт орших Дэл уул, нар Өвөрхангай аймгийн Ховд сумын нутагт орших Тэвш уул, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутагт Биндэрийн Рашаан хад зэрэг газраас

¹³ Сэр-Оджав Н. 1957 онд явуулсан эртний судлалын хайгуулын ажлын тухай. ШУ.1958. №5. т.17.

¹⁴ Х.Пэрлээ. Тайхар чулуу // Археологийн судлал. Том.1. Fasc.4. Улаанбаатар, 1960.

¹⁵ Jisl L. Vyzkum Kulteginova pamatniku v Mongolske Lidove Republice. Archeologicke rozhledy. XII, №1, 1960. т.86-115.

¹⁶ Гочоо Ц, Доржсүрэн Ц. Хөвсгөл аймгийн Улаан Уул суманд хийсэн эртний судлалын тэмдэглэл // Археологийн судлал. Tomus. 11. Fasc. 2. Улаанбаатар, 1963.т 73-85.

¹⁷ Дорж Д. Монголын хүрлийн хадны зураг // Археологийн судлал. Tomus. II. Fasc. 3. Улаанбаатар, 1963. т 9-15.

томоохон хадны зургийн цогцолборуудыг илрүүлэн судалгааны эхлэлийг тавсан байна¹⁸.

Энэ үед В.В. Волков буган чулуун хөшөөний талаар судалгаа явуулж эхэлсэн бөгөөд тухайн үед мэдэгдэж байсан 60 орчим хөшөөнд тулгуурлан эдгээр дурсгалыг МЭӨ V-III зууны үед холбогдуулан он цагийг тодорхойлсон¹⁹ ба хожмын суурь бүтээлийн үндэс болсон бол Н. Сэр-Оджав, 1964 онд Төв, Хөвсгөл, Булган, Сэлэнгэ аймгийн нутгаас 30 гаруй буган хөшөө олж тодорхойлолт, гар ба гэрэл зургийн хамт нийтэлжээ²⁰. Мөн тэрээр, 1968 онд Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын Цагаан дэнжийн Улаан үзүүрээс 2 буган хөшөө олжээ²¹.

1968 онд академич Б.Ренчин “Corpus Scriptorum Mongolorum” цувралд Монгол нутаг дахь хадны бичээс, гэрэлт хөшөөний зүйл нэртэй тухайн үед илэрч шинжлэн судлагдаад байсан хадны зураг, бичээсний гэрэл зургийг эмхэтгэн нийтлүүлсэн байна²².

1970-аад онд МЗТСХЭ-ийн үйл ажиллагаа эрчимжин судалгааны суурь бүтээлүүд гарч эхэлсэн байна. Үүнд 1975 онд хэвлэгдсэн хадны зургийн анхны нэгэн сэдэвт бүтээл бол Дорж Д., Новгородова Э.А. Петроглифы Монголии. Част I. Улан-Батор хэмээх ном юм. Тус бүтээлд Монголын хадны зургийн судалгааны тоймыг бичиж, улмаар урьд өмнө бусад судлаачид болон өөрсдийнхөө олж илрүүлсэн хадны зургийг нийтлүүлсэн юм. Номонд Баян-Өлгий аймгийн Баян-Энгэр, Бугат сумын Халзан булаг, Увс аймгийн Хяргас сумын Бугат, Наранбулаг сумын Шар булгийн онц, Ховд аймгийн Үенч-Алтай сумын Ямаан ус, Ховд хотын орчим, Буянт сумын Чандмань хар үзүүр, Тэмээн хүзүү, Баатар хайрхан, Манхан сумын Цэнхэрийн гол, Бигэр сумын Бичигт хад, Хөвсгөл аймгийн Гачууртын бичигт, Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Бурхантын газар, Хөрөөгийн үзүүр, Өвөрхангай аймгийн Арвайхээр хотоос баруун урагш 32 км Бат-Өлзий сум, Ховд сумын Тэвш уул, Булган аймгийн Бугат сумын Бичигт хад, Төв аймгийн Зуун мод, Дундговь аймгийн Баянжаргалан сумын Цагаан айраг, Өлзийт сумын Дэлхийн зүүн бал, Хуучин

¹⁸ Дорж Д. Новгородова Э.А. Петроглифы Монголии. Улаанбаатар, 1975, ч. 1. т.8; Дорж Д. Тэвшийн хадны зургууд // Археологийн судлал. Tomus. IV. Fasc. 1. Улаанбаатар, 1965. т. 3-9.

¹⁹ Волков В.В. Бронзовый и ранний железный век Северной Монголии. Улаанбаатар, 1967, т.69-80.

²⁰ Сэр-Оджав Н. Монголын төв, умарт хэсгийг археологийн талаар судалсан нь. // Археологийн судлал, Tomus IV. Fasc.7. Улаанбаатар, 1965.

²¹ Сэр-Оджав Н. Баян-Өлгий аймгийн археологийн дурсгалыг судалсан нь. // Түүхийн судлал. Tomus VIII, Fasc.1-2. Улаанбаатар, 1969.

²² Ренчин Б. Монгол нутаг дахь хадны бичээс гэрэлт хөшөөний зүйл // Corpus Scriptorum Mongolorum. Tomus. XV. Fasc. 1. Улаанбаатар, 1968. 77 тал.

Өлзийт сум, Дэлгэрцогт сумын Гэр чулуу, Бага газрын чулуу Өмнөговь аймгийн Ноён сумын Завсар уул, Арабжих (*Ариэжих- Зох*), Манлай сумын Холбоос, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын Үзүүр цохио зэрэг газрын зургаас гол төлөв хэсэгчлэн авч оруулсан байна. Мөн энэ номд Монголын хадны зургийг дараах байдлаар ангилсан юм. Үүнд:

1. Чулуун зэвсгийн үе: Хойд Цэнхэрийн агуй, Рашаан хад, Чандмань Хар үзүүр, Тэмээн хүзүү, Бага газрын чулуу.

2. Хүрэл зэвсгийн үе (МЭӨ 15-12 зуун) ба төмөр зэвсгийн түрүү үе: Ямаан ус, Арабжих IV, Тэмээн чулууны ам, Баян-Өлгий, Их тэнгэрийн ам, Гачуурт, Бичигт хад, Тольжийн боом,

3. Хүннүгийн үе: МЭӨ I - МЭӨ I, II зуун. Ямаан усны морин тэрэг ба бусад тамган дүрст тэмдгүүд.

4. Түрэгийн үе: МЭ VII-VIII зуун Культегиний хөшөөн дээрх янгирын дүрст тамга, Мухар, Их Асгат, Эрдэнэбүрэн сумын зураг.

5. Киргизийн үе МЭ IX зууны сүүлч: Дорноговийн морьтой хүн.

6. Монголын үе (XIII-XIV) Их тэнгэрийн аманд хар бэхээр зурсан зураг хэмээн ангилсан юм²³.

Мөн 1976 онд Х.Пэрлээгийн “Монгол түмний гарлыг тамгаар хайж судлах нь” хэмээх эрдэм шинжилгээний бүтээл хэвлэгдсэн байна. Энэхүү бүтээлд Монгол нутгийн хад чулуун дээр болон археологийн дурсгалаас олдсон эртний тамгуудыг Ази, Европ, Америк, Африк тивийн ард түмнүүдийн дунд тархсан ижил төстэй тамгатай харьцуулан судалжээ. Археологийн дурсгал, архивын баримт аман мэдээнд тусгагдсан овгийн тамгуудаар Монголын ард түмний угсаа гарлыг судлах шинэ замыг хайж судалгааны шинэ арга боловсруулж чадсанд энэ бүтээлийн гол амжилт оршино. Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутаг Рашаан хаднаас зохиолч өөрөө нээж олж судалсан 270 гаруй тамган дүрсийг судалгааны ажлынхаа үндсэн материал болгон бичжээ. Рашаан хадны эдгээр тамган дүрсүүдтэй ижил төстэй тамган дүрсүүд Монгол орны нутагт Говь-Алтай аймгийн Морин туурайт, Эрдэнэ сумын Бигэр нуур, Халиун сумын Цагаан гол, Ховд аймгийн Байшин үзүүр, Бужгар, Архангай аймгийн Тайхар чулуу, Шивээт улаан, Төв аймгийн Бичигт улаан хад, Хар нүдэн, Цагаан байшин, Ноён уул, Дорноговь аймгийн Сухайт, Мөртийн Цагаан чулуу, Өмнөговь аймгийн Салбар уул, Хэнтий аймгийн Баянцогт овоо, Дүнгэнэдэг зэрэг газраас олсныг харьцуулан судалсан юм. Түүнчлэн Монгол

²³ Дорж Д. Новгорова Э.А. Петроглифы Монголии. Улаанбаатар, 1975, ч. 1. 232 тал.

орноос олдсон эдгээр тамган дүрсийг хөрш зэргэлдээ болон алс холоос олдсон тамган дүрстэй харьцуулан судалж Монгол угсаатны түүх Ази, Европын болон түүгээр ч барахгүй Умарт Африк, Умарт Америкийн ард түмнүүдтэй эрт цагаас эхлэн ямар нэгэн түүх, угсаа гарлын хэлхээ холбоотой болохыг харуулсан юм²⁴.

Энэ үед буган чулуун хөшөөдийг шинээр илрүүлэн олж судлах ажил нэлээд ахиц гарсан бөгөөд 1974 онд МЗТСХЭ-ийн хүрэл, төмөр зэвсгийн түрүү үеийн дурсгал судлах ангийнхан Хөвсгөл аймгийн Уушгийн өвөрт урьд мэдэгдэж байсан 15 буган хөшөөг судлан тэдгээрийг тус бүрд нь тодорхойлон бичиж нийтэлсний гадна В. Волков нар зарим хөшөөний тухай өгүүлэл бичсэн²⁵ бол археологич Д.Цэвээндорж Хангайн нурууны 10-аад газраас 70 орчим буган хөшөөг шинээр илрүүлэн нийтлүүлжээ²⁶.

Археологич Н. Сэр-Оджав нь Монгол Улсын нутагт буй түрэгийн үеийн археологийн дурсгалыг олон жил судлан шинжилж, түрэгийн эд өлгийн дурсгалын талаар “Эртний түрэгүүд // SA, T.V, f.2, Улаанбаатар, 1970” хэмээх нэгэн сэдэвт зохиолыг туурвисан бөгөөд уг бүтээлийн нэгэн бүлгийг хүн чулууны тухай асуудалд зориулж, энэхүү дурсгалын он цаг, учир холбогдлыг шинжлэх ухааны үндэстэй тайлбарлан бичсэн анхны монгол судлаачийн бүтээл болсон юм²⁷.

1980 аад онд Зөвлөлтийн археологич, академич А.П.Окладников монголын хадны зургийн талаар судалгааны хэд хэдэн суурь бүтээл гаргасан байна.

Түүний 1980 онд нийтлүүлсэн “Петроглифы Центральной Азии Ховд сомон /гора Тэбш/”. (Ленинград) бүтээлд Өвөрхангай аймгийн Ховд сумын нутагт орших Тэвш уулын хадны зургийг нарийвчлан судалсан үр дүнг нийтэлжээ²⁸.

1981 онд нийтлүүлсэн “Петроглифы Чулутын-гола” (Новосибирск) хэмээх номонд Архангай аймгийн Тариат сумын нутаг Олгойт 1, 2, Суман гол, Баянбулаг, Амарын голын (баруун зүүн хошуу) Чулуут голын баруун эрэг (Аларын голын цутгалын эсрэг), Дөрөлж, Тариат (Хуучин мөрөн) сум, Даагийн

²⁴ Пэрлээ Х. Монгол түмний гарлыг тамгаар хайж судлах нь. Улаанбаатар, 1976.

²⁵ Новгородова Э.А. Новые памятники искусства древней Монголии // Studia Archaeologica, Tomus V, Fasc. 5. Улаанбаатар, 1972. т.55-74.

²⁶ Цэвээндорж Д. Монгол нутгаас олдсон зарим буган хөшөөд // Археологийн судлал. Том VII. fasc.13. Улаанбаатар. 1978. т.53-64.

²⁷ Сэр-Оджав Н. Эртний түрэгүүд (VI-VIII зуун). Улаанбаатар, 1970.

²⁸ Окладников А.П. Петроглифы Центральной Азии Ховд сомон /гора Тэбш/. Ленинград.1980.

гол, Улиастайн гол, Дулааны үзүүр, Булган аймгийн Орхон сумын орчим Орхон голын эрэг, Төв аймгийн Тариат сумын Байт зэрэг 12 газраас 1978 онд олж илрүүлсэн зургуудыг гар зургийн 91 хүснэгт, 95 фото зураг товч тодорхойлолтын хамт нийтэлжээ²⁹.

Мөн онд гаргасан “Петроглифы Монголии” (Ленинград) гэдэг томоохон бүтээлд Монгол Улсын 11 аймгийн 46 газраас өөрөө болон шавь нарынхаа 1949 оноос хойш экспедицээр явахдаа олж судалсан зургуудыг оруулжээ³⁰.

1983 онд Д.Цэвээндорж “Монголын хүй нэгдлийн урлагийн дурсгал” номоо нийтлэхдээ, Монгол орны хадны зургийг урлагийн гол нэртэй дурсгалуудыг төлөөлөгч болгон оруулжээ. Хойд Цэнхэрийн агуй, Чандмань хар үзүүр, Ишгин толгой, Хад үзүүр зэрэг газрын хадны зургийг палеолитын үед холбогдуулан үзэж улмаар Алтайн нурууны ар биеийг дагасан палеолитын урлагийн том бүс Монгол нутагт байсан ба палеолитын урлагийн өөр нэг дурсгал болох Рашаан хадны зураг, Монгол орны зүүн хэсэг Хэнтийн уулсын нутагт байна гэж үзсэн юм. Увс аймгийн Сагил сумын нутаг Мажоогийн хадны зургийг мезолитын сүүл неолитын түрүү үед хамааруулан үзсэн юм. “Х” мэт тэмдэг бүхий Зураагийн улаан хадны төрлийн зосон зургийн неолитын үед, Их тэнгэрийн амны төрлийн “хашлага”-тай төстэй зосон зургуудыг хүрэл зэвсгийн үед холбогдуулан үзэж байна. Монгол орны газар газраас олдсон олон тооны хадны сийлмэл зургууд гол төлөв хүрэл ба төмөр зэвсгийн түрүү үед холбогддог бөгөөд, тэдгээр хадны зургийн урлагийн дурсгалууд бодит байдлаар, тоймлосон, загварчилсан гурван барилаар дүрслэгджээ³¹.

1984 онд Э.А.Новгородова “Монголын хадны зургийн ертөнц” гэдэг ном нийтэлсэн байна³². Энэхүү бүтээлдээ монголын хадны зургийн түүхэн хөгжлийг тоймлон харуулсан байна.

1987 онд Н. Сэр-Оджав “Баянлигийн хадны зураг” (Улаанбаатар, 1987) номоо нийтлүүлсэн юм. 1972 онд эдгээр зургийг Баянхонгор аймгийн Баянлиг сумын нутаг Бичигтийн ам гэдэг газраас зохиогч илрүүлжээ. Энэ нь хадны зургийн томоохон дурсгал бөгөөд ан агнуур, байлдаан, үржлийг бэлгэдсэн болон газар тариалангийн холбогдолтой зохиомж сэдэвтэй зургууд байна.

²⁹ Окладников А.П. Петроглифы Чулутын-гола (Монголия) Наука, Новосибирск, 1981. 182 с.

³⁰ Окладников А.П. Петроглифы Монголии. Ленинград, 1981. 228 с.

³¹ Цэвээндорж Д. Монголын хүй нэгдлийн урлагийн дурсгал. Улаанбаатар, 1983.

³² Новгородова Э.А. Мир петроглифов Монголии. Москва, 1984. 168 с.

Тэрээр эдгээр зургийг МЭӨ VII зуунаас МЭ I мянган жилд холбогдуулан үзжээ³³.

1981 онд В.В.Волков өмнө хийж байсан буган чулуун хөшөөний судалгааныхаа үр дүнг нэгтгэн 500 гаруйг буган чулуун хөшөөний хэрэглэгдэхүүн бүхий “Оленные камни Монголии” хэмээх нэгэн сэдэвт зохиолоо нийтлүүлсэн билээ³⁴. Хожим 2002 онд нэмэн баяжуулан дахин хэвлүүлсэн байна³⁵.

Мөн энэ үед түрэгийн хөшөө дурсгалын талаар багагүй ажил хийгдэж зохих үр дүнд хүрсэн байна. Үүнд, 1980 онд Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутаг Тоглохын тал, Эрдэнэмандал сумын нутаг Хар Хул хааны балгасны ойр орчим болон Хануйн хөндийд байх, өмнөх судлаачдын үзэж тэмдэглэсэн эртний түрэгийн тахил тайлгын зарим дурсгалыг нарийвчлан шинжилсэн байна³⁶.

Түүнчлэн МЗТСХЭ-ийн гишүүн Ю.С.Худяков 1979-1982 онд, Монгол нутагт өргөн хэмжээтэй тархсан түрэгийн үеийн чулуун хашлагт тахилын онгонуудыг тусгайлан судлах ажил гүйцэтгэж, Туул голын эхэн сав Дуганы хөтөл, Их Дэндий, Морин даваа, Тулгат гацаа, Хэнтий аймгийн Цэнхэрмандал сумын Хангал гол, Архангай аймгийн Тариат сумын нутаг Тэрхийн цагаан нуурын дэргэдэх Дадгын өвөлжөө, Нарийн хоолой зэрэг газарт буй чулуун хашлагуудыг судалсны үндсэнд түрэгийн үеийн “эгэл жирийн” хэмээгдэх тахилын онгоны байгууламжийн ангилал гаргаж, Дадга, Нарийн хоолойн хүн чулуун хөшөөдийг судлан нийтлүүлжээ³⁷

1990 онд нийтлэгдсэн нэгэн чухал бүтээл нь Л.Болдын “БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс” хэмээх зохиол юм. Энэхүү бүтээлд тухайн үед илэрч олдон, шинжлэн судлагдаад байсан эртний бичээс бүхий дурсгалуудын судалгааг нэгтгэн бичсэн байна³⁸.

³³ Сэр-Оджав Н. Баянлигийн хадны зураг. Улаанбаатар, 1987.

³⁴ Волков В.В. Оленные камни Монголии. Уланбатор, 1981. 254 с.

³⁵ Волков В.В. Оленные камни Монголии. Научный мир. Москва, 2020. 248 с.

³⁶ Сэр-Оджав Н., Баяр Д. БНМАУ-ын ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгээс Хар хорум хотыг малтан шинжилхээр томилон гаргасан экспедицийн 1980 оны хээрийн шинжилгээний ажлын тайлан // Монголын археологи: Хээрийн судалгааны тайлан (1979-1983) III. Улаанбаатар, 2016. т.166-168; Войтов В.Е. Древнетюркские памятники на Хануе // Советская археология, № 4, Москва, 1986. с.74-89.

³⁷ Худяков Ю.С. Древнетюркские поминальные памятники на территории Монголии. // Древние культуры Монголии. Новосибирск, 1985

³⁸ Болд Л. БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс (Түрэг бичгийн дурсгал) I. Улаанбаатар, 1990. 156 т.

1990 онд Монгол оронд өрнөсөн Ардчилсан хувьсгалын үрээр монголчууд хуучин зөвхөн социалист орнуудтай харилцаатай байсан нөхцөл байдал өөрчлөгдөж, дэлхийн олон улс орнуудтай харилцах болсноор тэдгээр орны судлаачид Монголын археологийн судалгааг сонирхон олон тооны төсөл хөтөлбөрүүд хамтран хэрэгжүүлэх боломж нээгдэж энэ салбарт нэлээд томоохон амжилт олсон юм. Тухайлбал: Америк, Япон, Франц зэрэг хөгжингүй орны судлаачид монголын судлаачидтай хамтран чулуун дурсгалыг судлах эхлэл тавигдсан билээ.

1994 онд Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академийн Түүхийн Хүрээлэн, АНУ-ын Орегони их сургууль, ОХУ-ын ШУА-ийн Сибирийн салбарын Археологи, Этнографийн хүрээлэнгийн хамтарсан “Монгол Алтай” хэмээх төслийн хүрээнд, судлаачид илрүүлэн шинжлэх ухааны эргэлтэд оруулан, тухайлан судалжээ. Монгол-Америк-Оросын хамтарсан “Монгол Алтай” төслийн багийнхан 1994-2004 онд Баян-Өлгий аймгийн нутагт Хар ямаат, Цагаан салаа/Бага-Ойгор, Хар ус, Цагаан ус, Шивээт хайрхан, Хар чулуу, Их Бага Хагийн гол, Хагийн нуур, Арал толгой зэрэг газруудаас шинэ чулуун зэвсгийн үеэс өнөөг хүртэлх олон тооны хадны зургийг 1994-2005 онд илрүүлэн судалж, олон арван ном илтгэл, өгүүллийг дэлхийн арав гаруй оронд монгол, орос, франц, англи зэрэг олон хэлээр нийтэлсэн юм³⁹. Хожим 2011 онд Францын нийслэл Парис хотноо хуралдсан ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өвийн хорооны 35 дугаар чуулганаар “Монгол Алтайн хадны зураг” дэлхийн өвд бүртгэсэн бөгөөд манай улсаас Дэлхийн өвд соёлын ангиллаар бүртгэгдсэн хоёр дахь дурсгалт газар болсон юм.

1995, 1996 онд А.П.Деревянко, Д.Цэвээндорж, Ж.Олсен нарын удирдсан Монгол-Орос-Америкийн Монголын чулуун зэвсгийн дурсгал судлах экспедиц Баянхонгор аймгийн Баянлиг сумын Цагаан агуй, Баян-Өндөр сумын Саальтын агуй зэрэг газруудаас улаан зосон зураг, Хар уулнаас сийлмэл

³⁹ Кубарев В.Д., Цэвээндорж Д., Якобсон Э. Петроглифы Цагаан-Салаа и Бага-Ойгура (Монгольский Алтай). Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2005. 640 с; Кубарев В.Д. Петроглифы Шивээт-Хайрхана (Монгольский Алтай). Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2009. 420 с; Цэвээндорж Д., Кубарев В.Д., Якобсон Э. Арал толгойн хадны зураг. Улаанбаатар, 2005; Цэвээндорж Д., Кубарев В.Д., Якобсон Э. Шивээт хайрханы хадны зураг. УБ., 2010; Jacobson E., Kubarev V., Tseevendorj D. Mongolie du Nord-Ouest: Tsagaan Salaa/Baga Oigor. Répertoire des Pictoglyphes d'Asie Centrale. Paris: De Boccard, 2001. T.V.6. 481 pp., 15 map., 399 pl.

зургийг олж илрүүлсэн байна⁴⁰. Энэ нь говийн бүсээс хадны зургийн дурсгалыг шинээр илрүүлж, тархалтын хүрээг тэлсэн чухал судалгаа болжээ.

1995 онд Т.Санжмятавын “Монголын хадны зураг”, 1999 онд Д.Цэвээндоржийн “Монголын эртний урлагийн түүх” зэрэг монголын чулуун дурсгалын суурь бүтээлүүд хэвлэгдсэн байна⁴¹.

Харин энэ үед буган чулуун хөшөөний талаар хийсэн судалгаа ховор бөгөөд нийтлэгдсэн бүтээл хомс байна.

Хүн чулуун хөшөөний талаар Баян-Өлгий аймгийн археологийн карт зохиох хайгуул шинжилгээний анги Д.Баяр, Д.Эрдэнэбаатар нарын бүрэлдэхүүнтэйгээр 1989-1990 онд ажилласан бөгөөд тус аймгийн 12 сумын нутаг болон аймгийн төв зэрэг газраар хайгуул судалгаа хийж түүхэн өөр цаг үед холбогдох олон тооны дурсгал бүртгэн тэмдэглэсэн байна. Дурдсан нутгуудаас Түрэгийн үеийн түүхэнд холбогдох 90 хүн чулуун хөшөө, тэдгээрийг дагалдан орших тахилын байгууламж зэргийг илрүүлэн судалж нэгэн сэдэвт зохиол нийтлүүлжээ⁴².

Мөн 1996 онд оросын археологич В.Е.Войтов олон жилийн турш монголд хийсэн судалгааны үр дүнгээ “Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв” нэртэйгээр Москва хотод хэвлүүлсэн нь манай орны чулуун дурсгалын үндсэн төрөл болох хүн чулуу болон тэдгээрийг дагалдан байрлах тахилын онгоныг тусгайлан судалж, эдгээр дурсгалыг төрөлжүүлэн ангилсан чухал бүтээл болжээ⁴³.

Мөн онд Япон улсын судлаач Т.Хаяши Монгол нутагт буй хүн чулуудын талаар хэвлэгдэн гарсан зохиол бүтээлийг уйгагүй судлан нэгтгэж, өөрийн биечлэн судалсан хөшөөдийн хамтаар эмхэтгэн нийлүүлж нийт 300 гаруй хүн чулууны хэрэглэгдэхүүнийг багтаасан “Stone Statues in Mongolia.

⁴⁰ Derevianco A.P., Olsen J.W., Tseveendorj D., Petrin V.T., Zenin A.N., Krivoschapkin A.L., Reeves R.W., Deviatkin E.V., Mylinikov V.P. // Archaeological Studies carried out by the joint Russian-Mongolian-American expedition in Mongolia in 1995. Novosibirsk, 1996. p.327.

⁴¹ Санжмятав Т. Монголын хадны зураг. Улаанбаатар, 1995; Цэвээндорж Д. Монголын эртний урлагийн түүх. - Улаанбаатар, 1999. 326 т.

⁴² Баяр Д., Эрдэнэбаатар Д. Монгол Алтайн хүн чулуун хөшөө. Улаанбаатар, 2000.

⁴³ Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. Москва, 1996. 152 с.

Osaka, 1996” нэгэн сэдэвт бүтээл хэвлүүлжээ. Хожим дахин хэвлүүлсэн байна⁴⁴.

1999 онд хэвлэгдсэн “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” хэмээх хамтын бүтээлд монгол нутагт орших түүх, соёлын дурсгалуудыг төрөл тус бүрээр нь бүлэглэн дурсгал бүрийн судалгааны тойм, товч тодорхойлолт болон зарим дурсгалд гэрэл болон гар зургийг оруулсан байна. Мөн дурсгалын төрөл бүрээр тархалтын зургийг анх удаа хийжээ. Энэхүү бүтээлд 70 гаруй хадны зураг, 50 орчим газрын буган чулуун хөшөөд, 70 гаруй газрын хүн чулууд болон хэд хэдэн газрын гэрэлт хөшөө, бичээс зэрэг хамрагдсан байна.

2000 он археологийн шинжилгээнд судалгааны арга зүй нэвтэрхийн зэрэгцээ технологийн дэвшил нэвтэрч шинэлэг үр дүнгүүд гарах болсон байна. Үүнд хадны зургийн талаар томоохон дурсгалт газруудыг бүрнээр нь судалж, нийтлэх, хөрш бүс нутгийн дурсгалуудтай харьцуулах талаар нэлээд ахиц гарсаар байгаа юм. Үүнд, Д. Цэвээндорж, Б. Гүнчинсүрэн, Я. Цэрэндагва, Д. Гарамжав. “Жавхлант хайрханы хадны зураг” (Улаанбаатар, 2004), Д. Цэвээндорж, Н. Батболд, Л. Батчулуун. “Молор толгойн хадны зураг” (Улаанбаатар, 2004), Д. Цэвээндорж, Н. Батболд “Дундговь аймгийн Дэл уулын Билүүний хадны зураг” (Улаанбаатар, 2005), Д. Цэвээндорж, В.Д. Кубарев, Э. Якобсон “Арал толгойн хадны зураг” (Улаанбаатар, 2005), В.Д. Кубарев, Д. Цэвээндорж, Э. Якобсон “Петроглифы Цагаан-Салаа и Бага Ойгура (Монгольский Алтай)” (Новосибирск, 2005) зэрэг зохиолууд багтаж байна.

Мөн 2009 онд “Монголын баруун хойд аймгийн хадны зураг” хэмээх бүтээлийг Жан Со-хо, Д.Цэвээндорж, М.Цэнгэл нар Сөүл хотод хэвлэгдсэн байна. Тус бүтээлд 2008 оноос Монгол Улсын ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Солонгос Улсын Зүүн хойд азийн түүхийн сантай хамтран Монголын баруун хойд аймгуудаар тархсан эртний хадны зургийн дурсгалуудыг судлах ажлыг эхлүүлжээ. Энэ ажлын хүрээнд судлаачид Увс, Хөвсгөл, Хэнтий аймгийн нутгаар тархсан хадны зургийн судалгаа, Архангай Хөвсгөл аймгийн нутгаар тархсан буган чулуун хөшөөний судалгааг явуулж тэдгээр дурсгалуудыг гэрэл болон гар зургаар баримтжуулж монгол, солонгос хэлээр нийтлүүлсэн аж. Ингэхдээ баруун хойд бүс нутгийн хадны зургийн тархалт болон сэдэв, үйлдсэн хэв маягийн онцлогийг гаргахыг хичээж, төв азийн түүхийн өмнөх эртний үеийн хадны зургийн нийтлэг шинжийг

⁴⁴ ユーラシア考古学選書 ユーラシアの石人 林 俊雄 (Т.Хаяаши, Евразийн хүн чулуун хөшөөд. Токио., 2005. - 245 т).

тодруулах, хөрш зэргэлдээ нутгуудын соёлын харилцааг тодорхойлохыг зорьжээ. Үүний тул Монголын баруун хойд аймгуудын хадны зургийн дурсгалуудыг Солонгосын (Андуны Сугугри, Гёнжүгийн Гымжандэ, Пуханы Чилпури, Ульсаны Чоньчоньли г.м) хадны зургуудтай харьцуулан судалж тухайн соёлын төв, тархалтын хүрээ, онцлог чанар зэрэг олон асуултад хариу өгөхийг оролдсон сонирхолтой бүтээл болжээ.

Харин сүүлийн хэдэн жилд Монгол улсад буган хөшөөний судалгаа идэвхжин өргөжихийн хэрээр олон арван бүтээл хэвлэгдэн гарчээ. Үүнд, Ж.Гантулга, Ч.Ерөөл-Эрдэнэ нарын хэвлүүлсэн “Хойд Тамирын голын сав нутаг дахь буган хөшөө” (УБ., 2011)¹³, Ц.Төрбатын эрхлэн хэвлүүлсэн “Монголын буган хөшөө” (УБ., 2016) зэрэг болно. Үүний зэрэгцээ 2010 онд сонирхогчдын түвшний нэгэн өнгөт альбом гадаадад хэвлэгдэн гарчээ.

2011 оноос хойш буган хөшөөний сэдвээр судалгааны нэгэн сэдэвт зохиол гурав хэвлэгдсэн байна. 2011 онд Ц.Төрбат, Ж.Баярсайхан, Д.Батсүх, Н.Баярхүү нарын хэвлүүлсэн “Жаргалантын амны буган хөшөөд” зохиолд тухайн үеийн буган хөшөө судлалын түвшнийг нэгтгэн дүгнэж гол асуудлуудыг хураангуйлан өгүүлэхийн зэрэгцээ Жаргалантын амны 25 буган хөшөөний дэлгэрэнгүй тодорхойлолт, гар болон гэрэл зургийн хамт нийтэлсэн байдаг¹⁶. 2016 онд Ж.Гантулга, Ч.Ерөөл-Эрдэнэ, Ж.Магай нар Хойд Тамирын хөндийн буган хөшөөний тухай нэгэн сэдэвт зохиолдоо 109 хөшөөний эрдэм шинжилгээний тодорхойлолт, гар ба гэрэл зургийг нийтэлжээ⁴⁵. Үүний 47 нь Монгол-Монакогийн хамтарсан археологийн төслийн ажлын хүрээнд шинээр нээгдсэн хөшөөд болно. Хамгийн сүүлд 2017 онд Ж.Баярсайханы хэвлүүлсэн “Монголын умард нутгийн буган хөшөөд” зохиолд Хөвсгөл аймгийн 193, Завхан аймгийн 50 буган хөшөөний дэлгэрэнгүй тодорхойлолт, гар болон гэрэл зургийг нийтэлж, буган хөшөө судлалын үндсэн сэдвүүдийг хамарсан нарийн хэлэлцүүлэг хийсэн нь судалгаанд чухал хувь нэмэр оруулсан бүтээл болсон байна⁴⁶.

Туркийн Олон Улсын Хамтын Ажиллагааны Байгууллагын (ТІКА) санхүүжилтээр хэрэгжсэн Монгол-Туркийн эрдэмтдийн хамтарсан “Монгол дахь Түрэгийн үеийн зарим хөшөө дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлах, сэргээн засварлах” төсөл нь түрэгийн үеийн тахилын онгон, хүн чулууны судлалд үлэмж ач холбогдолтой ажлыг гүйцэтгэсэн байна. Тус төслийн

⁴⁵ Гантулга Ж., Ерөөл-Эрдэнэ Ч., Магай Ж. Хойд Тамирын буган хөшөө. Монголын археологийн шинэ судалгаа. цуврал III. УБ., 2016.

⁴⁶ Баярсайхан Ж. Монголын умард нутгийн буган хөшөөд. - Интерпресс ХХК-д хэвлэв. Улаанбаатар, 2017. - 324 тал.

археологийн судалгааны хэсэг нь 2001-2003 онд Билгэ хааны онгоныг малтан судлах ажлыг үргэлжлүүлэн гүйцэтгэж Билгэ хааны тахилын онгоны бүтэц зохион байгуулалт, хэлбэр хэмжээг тодруулан энэ талаар урьд өмнөхөөс илүү бодит мэдээлэлтэй болж чадсан чухал үр дүнд хүрсэн юм⁴⁷.

2005 онд Ц.Баттулгын нийтлүүлсэн “Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд. Тэргүүн дэвтэр” хэмээх бүтээл нь нийтлэгдсэн нь тухайн үед нийтлэгдээгүй эсвэл шинээр олдсон болон судалгааны эргэлтэд орсон ч алдаа мадагтай зэрэг 10 гаруй бичгийн дурсгалуудын нарийвчилсан судалгааг багтаасан байна⁴⁸. Мөн Ц.Баттулга нарын энэ онд хэвлүүлсэн “Цогт хун тайжид холбогдох бичгийн дурсгалууд” хэмээх бүтээл нь тус сэдэвт холбогдох хадны бичээс, тэр орчмын хадны зургийг тухайлан шинжлэн, дүгнэсэн нэгэн сэдэвт бүтээл болжээ⁴⁹.

2010 онд МУИС-ийн Археологи-Антропологи тэнхимийн хээрийн шинжилгээний анги Сүхбаатар аймгийн Түвшинширээ сумын нутаг Донгойн ширээ хэмээх газар олон хөшөө чулуу, тахилын хавтан бүхий эртний тахилын онгон илрүүлэн олсон байна.

Энэхүү Донгойн ширээ хэмээх газарт орших Түрэгийн язгууртны тахилын онгонд 2013 онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн судлаачид малтлага судалгаа хийсэн байна. Уг судалгааны үр дүнд 20 гаруй хөшөөний хугархайг илрүүлснээс гадна 3 хөшөөнд 72 мөр, 3857 үсэг, 1193 үг, 86 гаруй тамга, 2 мөр хятан бичээс байгааг тогтоосон байна. Энэхүү дурсгал нь өнөөгийн манай улсын нутгаас илэрч олдоод буй Түрэгийн үеийн гэрэлт хөшөөдөөс хамгийн зүүн талынх нь бөгөөд зохиогчид тус бүтээлдээ үсэгзүй, хэлзүйн онцлог, тамганы хэлбэр, хашлага чулууны дүрслэл зэрэгт үндэслэн Донгойн ширээн гэрэлт хөшөө бүхий дурсгалыг 735-745 онд Түрэгийн хожуу хаант улсын үеийн хааны дараа орох ихэс язгууртанд зориулж байгуулсан хэмээх саналыг дэвшүүлжээ⁵⁰.

⁴⁷ Баяр Д., Амартүвшин Ч., Энхтөр А., Гэрэлбадрах Ж. Билгэ хааны тахилын онгоны судалгаа // *Studia Archaeologica*, Tomus (I) XXI, Fasc. 8. Улаанбаатар, 2003. т.75-83.

⁴⁸ Баттулга Ц. Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд. Тэргүүн дэвтэр. *Corpus Scriptorum*. Tomus I. Эрхилэн нийтлүүлсэн профессор Ц.Шагдарсүрэн. ADMON ХХК-ийн хэвлэх үйлдвэрт хэвлэв. Улаанбаатар, 2005. 214 тал + (Хавсралт гэрэл зураг).

⁴⁹ Ц.Баттулга, Ё.Жанчив, Д.Бүдсүрэн, Б.Пүрэвдэлгэр, Д.Уранцэцэг, Л.Халиун. Цогт хун тайжид холбогдох бичгийн дурсгалууд (Эх бичгийн судалгаа *Corpus Scriptorum*. Tomus III. Эрхилэн нийтлүүлсэн В.Баярсайхан. ADMON ХХК-ийн хэвлэх үйлдвэрт хэвлэв. Улаанбаатар, 2005. 84 тал (Хавсралт гэрэл зураг).

⁵⁰ Мөнхтулга Р., Болорбат Ц., Энхтөр А. Донгойн ширээн дурсгал. Эрхэлсэн Д.Цэвээндорж. Улаанбаатар, 2014.

Сүүлийн жилүүдэд эртний хөшөө дурсгал, тахилын онгоны судалгааг тухайлан хийж хэд хэдэн судлаач эрдмийн зэрэг хамгаалсан⁵¹ нь энэ төрлийн судалгааг шинэ түвшинд гаргасан байна.

Археологич Д.Цэвээндорж, Г.Гонгоржав нарын нийтлүүлсэн “Монголын археологийн дурсгалын чулуулгийн судалгаа” өгүүлэлд 16 аймгийн нутагт орших 180 хөшөө дурсгал, хадны зургийн эрдэс чулуулгийн тогтоц, найрлага, гарал үүсэл, төрөл зүйлийг хээрийн нөхцөлд тодорхойлон, Тэд чулуун дурсгалыг эрдэс чулуулгийн гарвал, төрөл зүйлээр нь нягтлан тодруулахад хадны зургийн 41,1 хувь нь маагмын, 47,0 хувь нь тунамал, 11,7 хувь нь хувирмал бичигт хад, гэрэлт хөшөөний 60 гаруй хувь магмын, гучаад хувь нь тунамал, 6,4 хувь нь хувирмал гаралтай байв.

Маагмын гарвалт чулуулган зурагт 21 хад чулууны 43 хувийг боржин, 24 хувийг базальт буюу хүрмэн чулуу, бусад хувийг андаш (андезит), боржиналагташ (порфир), хээрийн жонш-алагташ, хүрмэг, хээрийн жоншалагташ, хүрмэг (долерит), харлагжин (габбро) эзэлж байв.

Мөн тунамал чулуулган зурагт хадны 40 гаруй хувийг занарлаг, 20 хувийг шохойлог, 16 хувийг элсэн чулуу, бусад хувийг зануул (альвролит), сайрга (гравелит), хувирмал чулуулгийн зурагт зургаан хад чулуу нь талсжин (гнейс), гялтгануурт грейзен, гялааж (амфиболит), болоржин (кварцит), цахиржсан чулуу, нарийн ширхэгт хувирсан чулуулаг байв.

Бичээст хад чулуу, гэрэлт хөшөөний хувьд магмын чулуулган бичээст 19 хад чулуу, гэрэлт хөшөөний 80-аад хувь нь жижиг, дунд, том ширхэгт боржин, бусад хувь нь дундлаг, суурилаг бялхмал, алагжин (порфир) чулуулаг, хадан цагаан, тунамал чулуулган 9 дурсгалын 80-иад хувь нь элсэн чулуу, үлдсэн нь элсэн занар, шохойн чулуу эзэлж, хувирмал чулуулгаас гантиг чулуун хоёр дурсгал оролцсон байсан. Судалгаанд хамрагдсан бичээст нь 16 хад чулууны 31 хувийг боржин судал буюу аплит маягийн боржин, мөн 31 хувийг элсэн чулуу, цахиуржсан элсэн чулуу, үлдэх хувийг шохойн чулуу, дундлаг болон суурилаг бялхмал (эффузив) чулуулаг, элсэн занар, хадан цагаан, 17 гэрэлт хөшөөний 65 хувийг боржин (үүний дотор 50 гаруй хувийг

⁵¹ Тумур-Очир Идэрхангай. Тюркские оградки Монгольского Алтая: систематизация, хронология и интерпретация. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Барнаул, 2017; Мөнхтулга Р. Эртний Түрэгийн язгууртны тахилын онгоны судалгааны зарим асуудалууд. Доктор (Ph D)-ын зэрэг горилох нэгэн сэдвэт зохиол. Улаанбаатар, 2019.

дунд, 12 хувийг жижиг ширхэгт боржин) бусад хувийг гантиг, алагжин, элсэн чулуу эзэлж байсан.

Эртний хадны зургийг урлан бүтээгсдэд эхний үед сийлэх цоолборлоход хялбар дөт занарлаг, элслэг, шохойлог чулуу чухал хэрэгцээ бүхий байсан бол яваандаа тэдний багаж зэвсэг сайжирч, эрдэс чулуулгийн мэдлэг зузаарахын хэрээр уг сонголт нь ихээхэн багасаж маагмын чулуулгаас дунд юм уу жижиг ширхэгт боржин, хувирмал чулуулгаас ихэвчлэн гантиг, бадмар (доломит) буюу гантигжсан, бадмаржсан шохойш чулуулгийг шилэх болсон нь дээрхи баримтуудаас харагдсан гэхэд болно гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн байна⁵².

Мөн сүүлийн үед дэвшилтэд технологид тулгуурлан хийгдсэн судалгаанаас онцолбол археологич Ч. Амартүвшин, О.Батзориг нарын нийтлүүлсэн “Монгол нутаг дахь хүн чулуун хөшөөний судалгааны асуудалд (Газарзүйн мэдээллийн санд тулгуурласан дүн шинжилгээ)” хэмээх өгүүлэл орчин үеийн шинэ технологи ашиглан чулуун дурсгалын гол төрөл болох хүн чулуун хөшөөдийн мэдээллийн сан бүрдүүлэх аргачлалыг газар зүйн мэдээллийн системд тулгуурлан боловсруулсан байна. Энэхүү аргачлалаар газарзүйн солбицол байршлыг тогтоож тархалт болон бусад зүйлийг хавтгай дээр харуулсан газрын зураг бэлтгэх, хүн чулуун хөшөөдийг бүсчлэлийн кодын системд оруулах, нутаг дэвсгэр, хийц загвар, утга учир, чулууны төрөл, хамгаалалт зэрэг асуудалд анхаарлаа хандуулсан бөгөөд мэдээллийн санг бүрдүүлэхэд тухайн сэдэвт холбогдох нийт 30 гаруй тооны судалгааны нэгэн сэдэвт бүтээл, эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, тайлан эх хэрэглэгдэхүүнээс 731 хүн чулуун хөшөөний мэдээллийг цуглуулжээ. Эдгээрт, хүрэл зэвсгийн үеийн хүн чулуун хөшөө 2, хүний нүүр дүрсэлсэн буган хөшөө 14, Түрэг (VI-VIII зуун) үеийн 628, Уйгур (VIII-X зуун) үеийн 12, Хятан (X-XII зуун) үеийн 1, Монгол (XIII-XIV зуун) үеийн 74 хүн чулуун хөшөө багтсан бөгөөд хүн чулуун хөшөөний тархалтад хийх дүн шинжилгээ, олон он цагт хамаарах хүн чулуун хөшөөний хийц загварын ялгаа зэрэг асуудлыг авч үзсэн байна⁵³.

Түүнчлэн, Шинжлэх Ухааны Академийн Түүх, Археологийн Хүрээлэнгээс “Монголын археологийн өв” нэртэй цуврал катологийг биет дурсгал, олдвор хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан гаргаж байгаагийн II, VIII, IX

⁵² Цэвээндорж Д., Гонгоржав Г. Монголын археологийн дурсгалын чулуулгийн судалгаа // *Studia Archaeologica*, Tomus XXXIII, Fasc. 12. Улаанбаатар, 2013. т.182-194.

⁵³ Амартүвшин Ч., Батзориг О. Монгол нутаг дахь хүн чулуун хөшөөний судалгааны асуудалд (Газарзүйн мэдээллийн санд тулгуурласан дүн шинжилгээ) // *Studia Archaeologica*, Tomus XXXIV, Fasc. 23. Улаанбаатар, 2014. т.283-304.

боть Монголын буган хөшөө⁵⁴. (Эрхлэн хэвлүүлсэн Ц.Төрбат). IV боть Монголын хадны зураг. (Эрхлэн хэвлүүлсэн Н.Батболд), V боть Монголын хүн чулуу. (Эрхлэн хэвлүүлсэн Ч.Амартүвшин, Б.Бадма-Оюу) гарсан ба катологид тухайн сэдвийн голлох дурсгалыг онцлон авч гэрэл зураг, товч тайлбарын хамт танилцуулсан байна.

2021 онд Соёлын өвийн үндэсний төвөөс Монгол нутагт орших чулуун дурсгалуудыг аялал жуулчлалын бүтээгдэхүүн болгох, зохистой ашиглалтаар дамжуулан хадгалалт хамгаалалтыг сайжруулах зорилгоор “Монгол нутаг дахь чулуун соёлын өв: Аялал жуулчлалын хөтөч, тайлбарлагч нарт зориулсан гарын авлага” хамтын бүтээлийг эрхлэн гарсан байна. Тус бүтээлд монголчуудын соёлын өвийг хадгалж хамгаалж ирсэн түүхэн уламжлал болон чулуун соёлын өвийн шинжлэх ухааны тодорхойлолт, соёлын өвийн үнэ цэн, тухайн дурсгалд түгээмэл хэрэглэгддэг мэргэжлийн үг хэллэгийн англи орчуулга, гэрэл болон гар зураг, дурсгалын тархалтын газрын зураг, сүүлийн үеийн судалгааны үр дүн, тоо баримт зэргийг оруулжээ⁵⁵.

⁵⁴ Монголын археологийн өв. Монголын буган хөшөө II. Эрхлэн хэвлүүлсэн Ц.Төрбат. Улаанбаатар, 2016. 252 тал; Монголын археологийн өв. Монголын ба бүс нутгийн буган хөшөөний соёл. VIII, IX Эрдэм шинжилгээний катологи. I, II, Редактор: Ц.Төрбат. Улаанбаатар, 2018; Монголын археологийн өв. Монголын хадны зураг IV. Эрхлэн хэвлүүлсэн Н.Батболд. Улаанбаатар, 2016. 272 тал; Монголын археологийн өв. Монголын хадны зураг V. Эрхлэн хэвлүүлсэн Ч.Амартүвшин, Б.Бадма-Оюу. Улаанбаатар, 2016. 248 тал.

⁵⁵ Монгол нутаг дахь чулуун соёлын өв: Аялал жуулчлалын хөтөч, тайлбарлагч нарт зориулсан гарын авлага. Эрхэлсэн Г.Анхсанаа. УБ., 2020. 204 тал.

MOĞOLİSTAN'DAKİ TAŞ ANITLAR ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALARA GENEL BAKIŞ

*(Kaya resimleri, geyikli taş, insan figürlü taş heykeller, abideler ve yazılı
anıtlar aracılığıyla)*

Ankhsanaa GANBOLD*

Ülkemizde taş anıtların incelenmesi nispeten erken yapılmış ve önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bu kez, taştan yapılmış eserlerin araştırılmasıyla ilgili ana çalışmaların sonuçları, yayınları her on yıl için periyodik olarak incelenecektir.

Moğolistan'daki arkeolojik çalışmaların ilk döneminin ana çalışması 1891 yılında, Rusya Bilimler Akademisi'nden Akademisyen V. V. Radlov başkanlığındaki araştırma ekibi tarafından, Tuul ve Orhun Nehirleri'nin vadilerinde bulunan anıtlarda inceleme ve araştırma gerçekleştirilmesiyle yapılmıştır¹. Bu çalışma, Eski Türk Dönemi'ne ait abideler ve insan figürlü taş heykeller gibi taştan yapılmış anıtlara odaklanmıştır.

Avusturyalı doğa bilimci, etnograf Hans Leder 1891'de, Rus araştırmacı E. N. Klements 1897 yılında Tonyukuk'u, Finli araştırmacı G. I. Ramstedt² 1909'da Moyun Çor'u, Polonyalı bilim adamı V. L. Kotviç³ 1912 yılında Küli Çor anıtını ve 1906-1909 yıllarında Finli araştırmacı Grane⁴ Moğolistan'ın kuzeybatı kısmındaki anıtları ve kaya resimlerini ayrı ayrı keşfederek genel itibarıyla eski anıtlar ve yazılı anıtlar olarak bilim dünyasına soktular.

1921 yılında El Yazmaları Enstitüsü kurulmuştu. Bu enstitü ile birlikte Moğolistan'ın tarihi, kültürü, etnografyası, eskiçağ araştırmaları ile ilgili bilgi belge

* Moğolistan Kültürel Miras Merkezi Kültürel Miras Muhafaza ve Kurtarma Dairesi Başkanı, E-posta: g.anhaa@gmail.com

¹ Радлов В.В., Атлас древностей Монголий. - СПб., 1892. The Atlas of Historical Works in Mongolia (Selected Pages).

² Густав Рамстедт. Дорно этгээдэд долоон удаа (Черемис, Халимаг, Афганистан, Туркестан, Монголоор аялсан тэмдэглэл 1898-1912). Орчуулсан: М.Саруул-Эрдэнэ. Улаанбаатар, 2017

³ In the Heart of Mongolia, 100th Anniversary of W. Kotwicz's Expedition to Mongolia in 1912, Studies and Selected Source Materials, ed. by J. Tulisow, O. Inoue, A. Bareja-Starzynska, E. Dziurzynska, Polish Academy of Arts and Sciences, - Cracow., 2012.

⁴ Grano J.G. Archdologische Beobachtungen von meiner Reise in Sudsibirien der Nordwestmongolei im Jahre 1909. JSFO, - Helsingfors, 1910.

işlemleri, kaynak toplama çalışmaları geniş çapta yürütülmekte ve anıtlar ile kaya resimlerini tanımlama, kaydetme çalışmaları kesintisiz bir şekilde devam etmekteydi. Özellikle 1923 yılında Moğol dilini öğrenmek ve akademik staj yapmak için El Yazmaları Enstitüsüne üç Rus öğrenci (V. A. Kazakeviç, N. N. Babynin, A. V. Petrov) gelmişti. Bu öğrenciler, Örgöö şehrinden yaklaşık 30 km uzaklıkta bulunan Nalayh'daki Türk Kağanlığı Dönemi anıtını ve oradaki kömür madenini incelemek üzere gönderilmişti. Ayrıca stajyer öğrenci V. A. Kazakeviç, eski yazılı taşları ve anıtları incelemek için Setsen Han aymağının Ahay Beyc bölgesinde (günümüzdeki Dornogovi aymağının İh Het İlçesi) Büsiyn Taşı olarak adlandırılan bölgedeki Heseg Bayşin denilen eski kalıntı anıt yazıtları kopyalamak için büyük yazar D. Natsagdorj tarafından gönderilmişti.⁵

XX. yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında yapılan arkeolojik araştırmaların tarihsel-arkeolojik ve etnografik-arkeolojik nitelikte olduğunu belirtmek gereklidir. O dönemlerde El Yazmaları Enstitüsü'nün çalışanları O. Camyan, C. Tseveen, N. Dendev, Sovyet araştırmacı V. A. Kazakeviç, S. A. Kondratyev, A. D. Simukov ve D. D. Bukiniç gibi bilim adamları, Moğol arkeolojisinde arkeolojik analizin gelişiminin başlangıcı olan ilginç çalışmalar yapmışlardı.⁶

Ayrıca 1925 yılında meşhur Noyon Uulun Hun mezarı kazısına katılan arkeolog G. Borovka, Tuul Nehri'nin orta kesimindeki Ulaan Had, İh Alag, Dörvölcin adlı yerlerden çeşitli anıtlar keşfetmişti. Burada pek çok petroglif ve tamga keşfedilmiş, ilk defa geyik heykeli, dörtgen mezar ile kaya resimlerinin belirli bir döneme ait olduğu ve tarihlemesi yapılmıştı.⁷

1920'lerin sonlarında Moğolistan'ın güneydoğu kısmında bulunan "Darigang'ın insan figürlü taşı" olarak bilinen benzersiz bir tasarıma sahip insan figürlü taşlarını V. A. Kazakeviç analiz etti. Kendisi, 1927 yılında Çin Halk Cumhuriyeti'nin Dariganga bölgesinde etnografik ve dilbilimsel araştırmalarda bulunmak için o bölgenin eski anıtlarını inceleyip araştırdı. Benzersiz tasarıma sahip 17 insan figürlü taşı belirleyerek onları Türk Kağanlığı Dönemi insan figürlü taşlarıyla karşılaştırdı. Fotoğraflarını da ekleyerek 1930'da Leningrad'da özel bir kitap olarak yayınladı.

⁵ Батдорж Ч. Судар бичгийн хүрээлэнд ажилласан оросын гурван оюутан (1923-1926) // Mongolica Том XXII. №2. Институт восточных рукописей РАН (Азиатский Музей), 2019. с.41-45.

⁶ Цэвээндорж Д. Монголын археологийн судалгаа // Археологийн судлал. Том XIV. Fasc.2. Улаанбаатар, 1994. т.10-16.

⁷ Боровка Г.И. Археологическое обследование среднего течения реки Толы // Северная Монголия. Т. II. Вып. II. Л., Изд-во АН СССР, 1927. С.43-88.

V. A. Kazakeviç'in keşfettiği insan figürlü taşlarının yerlerini günümüz idarî programına göre bakacak olursak; Dariganga ilçesi Altan ovoо yakınlarında 3, Hongor ovoosu yakınlarında 1, Hörgiyn Vadisi'nde 6, Göhöl bölgesinde 2, Sümtiyn Baruun Del denilen bölgede 2, Ongon ilçesi Tavan Tolgoy bölgesinde 2, Naran ilçesi Hünt Uhaa bölgesinde 1 insan figürlü taşı ayrı ayrı bulunup kaydedildi.⁸

1948-49'da Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Harhorum'un şehir kalıntılarının kazısını yapan SSCB Bilimler Akademisi ve Moğolistan Bilimler Akademisi'nin ortak keşfinde K. V. Vyatkina ile birlikte etnografya ekibi batı tarafa gezi düzenlemişti. Zavhan aymağının Songino ilçe merkezine 10 km uzaklıkta çitlerle çevrili 4 insan figürlü taşı ve aynı ilçenin Ulaan Had adlı bölgesinde çitlerle çevrili 3 insan taşı, Tsorgo Nehri kıyısındaki dört sunak alanının birinde insan taşı, Songino İlçesi, Taryat köyünde Bayangol'de 3 insan taşı, Zagastayn Nehri'nin Ulaan Ereg denilen bölgesinde (günümüz Yaruu ilçesi) bulunan bir geyikli taş, Övörhangay aymağı Hucirt İlçesi Şunhlay Dağı'nın kayalarına oyulmuş resimler de dahil olmak üzere birkaç taş anıtın özet bir açıklaması fotoğraflarıyla birlikte 1959 yılında yayınlandı.⁹

1950'lerde Moğolistan'ın ulusal uzmanları taş anıtları bağımsız olarak keşfetmeye ve analiz etmeye başlamıştır. Özellikle 1952 yılında O. Namnandorc, Hovd aymağı Manhan İlçesi Hoyd Tsenher mağarasında çizilmiş resimler bulmuştu. Bazılarını Neolitik Dönem'le bağlantı olarak yayınlamıştı.¹⁰ 1955 yılında arkeolog Ts. Dorcsüren, Uvs aymağı Hatuugiyn Dağı'nda¹¹, 1957-59 yılında N. Ser-Odjav, Arhangay aymağı Öндөрсант İlçesi Tsenet ağzı¹² ve Bayan-Ölgiy aymağı, Uygur İlçesi, Höh Hötliyn Tost Ötөг gibi yerlerden yabani hayvan, geyik, avcılığı gösteren ilginç resimler bulmuştu.¹³ Ayrıca H. Perlee, Arhangay aymağı İh Tamir ilçesi Tayhar Çuluу'dan siyah-kırmızı olarak çizilmiş resmi aynı kaya üzerindeki başka şekillerle birlikte araştırıp yayınlamıştı.¹⁴

⁸ Казакевич В.А. Намогильные статуи в Дариганге. Материалы комиссии по исследованию Монгольской и ТТНР и Бурят-Монгольской АССР. Вып.5, - Л., 1930. - 64 с. (+8 рис, 16 табл, 1 карта).

⁹ Вяткина К.В. Археологические памятники в Монгольской Народной РеспУлаанбаатарлике. // Советская этнография. 1959. № 1. с.97-99, рис 4,6.

¹⁰ Намнандорж О. Төрлөх нутгаа судалсан экспедицийн замын тэмдэглэлээс // ШУ.1953. Улаанбаатар, №1. т. 55.

¹¹ Доржсүрэн Ц. 1955 онд Тов баруун аймгуудад археологийн шинжилгээ хайгуулын ажил явуулсан тухай. ЭШБ. №2, Улаанбаатар,1957. т.108.

¹² Сэр-Оджав Н. Монголын баруун хэдэн аймагт явуулсан археологийн шинжилгээ хайгуулын тухай // ШУ. Улаанбаатар, 1957, №5-6, т.17-19.

¹³ Сэр-Оджав Н. 1957 онд явуулсан эртний судлалын хайгуулын ажлын тухай. ШУ.1958. №5. т.17.

¹⁴ Х.Пэрлээ. Тайхар чулуу // Археологийн судлал. Том.1. Fasc.4. Улаанбаатар, 1960.

1958 yılında Moğol-Çekoslovak ortak araştırma ekibi, Arhangay aymağı Haşaат ilçesinde Höşöö Tsaydam'daki Türk Kağanlığı'ndan Köl Tegin'in anıt külliyesini kazıp araştırma yaptı. Bu, kadim Türk soylularının büyük bir anıt külliyesinin klasik örneğiydi. Birçok ülkeden akademisyenin ilgisini çeken bu görkemli yapı 67m x 29m boyutlarında bir duvarla çevrilmişti. Yapı, merkez kısmı 10,25m x 10,25m ölçülerinde, özel olarak düzeltilmiş yüksek toprak basamak üzerine inşa edilmişti. Anıt külliyesinin doğu tarafına doğru uzanan yaklaşık 3 km devam eden balballardan 169 adeti korunarak kalmıştı. Bunların arasında insan şekilli üç tane taş vardı. Ayrıca duvarların içindeki alanda birkaç kırılmış insan figürlü taş kalıntısının haricinde yapılan kazılarda Köl Tegin ve hatununun taştan kafa kısımları bulunmuştu.¹⁵

1960'lardan itibaren ortak Moğol-Sovyet tarihî ve kültürel keşif grubu geniş çapta çalışmaya başlamıştı. Sovyet araştırmacılar taş anıtların incelenmesinde belirgin yer işgal etmekteydi. Aynı zamanda Moğolistan'daki kaya resimlerinin önemli anıtları keşfedilip analiz edilmişti. Ayrıca geyikli taşlar ve insan figürlü taş heykelleri üzerine temel araştırmalara başlanmıştı. Özellikle 1960 yılında Ts. Dorcsüren ile Ts. Goçoo, Hövsgöl aymağı Tolcгийн Boom'da¹⁶, A. P. Okladnikov ve D. Dorc¹⁷, Ulaanbaatar ili yakınlarındaki İh Tenger ağzı gibi yerlerde kaya resimleri keşfetmişti. Aynı zamanda Dundgovi aymağı Ölziyt ilçesi "Tagt" Brigad bölgesindeki Del Dağı'nda, Övörhangay aymağı Hovd ilçesindeki Tevş Dağı'nda, Hentiy aymağı Batşireet ilçesindeki Binder Raşaan Kayası gibi yerlerde büyükçe kaya resmi yapıları keşfedilmişti.¹⁸

Bu dönemde V. V. Volkov, geyikli taş heykelleri hakkında araştırma yapmaya başlamıştı. Aynı dönemde bilinen yaklaşık 60 heykele dayanan bu şekilleri M.Ö. V-III yüzyıl olarak tarihlemiş¹⁹ ve sonraki çalışmaların temelini oluşturmuştu. N. Ser-Odjav, 1964 yılında Töv, Hövsgöl, Bulgan ve Selenge aymağlarından yaklaşık 30 geyikli heykel bulup el çizimi ve fotoğraflarıyla birlikte yayınlamıştı.²⁰

¹⁵ Jisl L. Vyzkum Kulteginova pamatniku v Mongolske Lidove Republice. Archeologicke rozhledy. XII, №1, 1960. т.86-115.

¹⁶ Гочоо Ц, Доржсүрэн Ц. Хөвсгөл аймгийн Улаан Уул суманд хийсэн эртний судлалын тэмдэглэл // Археологийн судлал. Tomus. 11. Fasc. 2. Улаанбаатар, 1963.т 73-85.

¹⁷ Дорж Д. Монголын хүрлийн хадны зураг // Археологийн судлал. Tomus. II. Fasc. 3. Улаанбаатар, 1963. т 9-15.

¹⁸ Дорж Д. Новгородова Э.А. Петроглифы Монголии. Улаанбаатар, 1975, ч. 1. т.8; Дорж Д. Тэвшийн хадны зургууд // Археологийн судлал. Tomus. IV. Fasc. 1. Улаанбаатар, 1965. т. 3-9;

¹⁹ Волков В.В. Бронзовый и ранний железный век Северной Монголии. Улаанбаатар, 1967, т.69-80.

²⁰ Сэр-Оджав Н. Монголын төв, умарт хэсгийг археологийн талаар судалсан нь. // Археологийн судлал, Tomus IV. Fasc.7. Улаанбаатар, 1965.

Ayrıca 1968’de Bayan-Ölgiy aymağı Tsengel İlçesi Tsagaan Denciyn Ulaan ucundan 2 geyikli heykel bulmuştu.²¹

1968 yılında akademisyen B. Rençin, “Corpus Scriptorum Mongolorum” adlı seride Moğolistan’da kaya resimleri ve yazıtlar başlıklı eserinde o dönemde keşfedilen kaya resimleri ve yazıtların fotoğraflarını derleyip yayınlamıştı.²² 1970’lerde ortak Moğol-Sovyet tarihî ve kültürel keşif grubunun faaliyetleri yoğunlaşmış ve temel araştırma çalışmaları ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu araştırmalardan ilki 1975 yılında kaya resmi konulu olarak “Dorc D, Novgorodova E. A., Petroglifi Mongoli, I, Ulan-Bator” adıyla yayınlanan eserdir.

Aynı eserde Moğolistan kaya resimleri araştırmalarına genel bir bakış yazılmıştı. Bununla birlikte daha önce diğer araştırmacıların ve kendilerinin keşfettikleri kaya resimlerini de yayınlamışlardı. Eserde Bayan-Ölgiy aymağı Bayan-Enger, Bugat ilçesi Halzan Bulag, Uvs aymağı Hyargas ilçesi Bugat, Haranbulag ilçesi Şar Bulgiyn Onts, Hovd aymağı Uyenç-Altay ilçesi Yamaan Us, Hovd ili yakınlarındaki Buyant ilçesi Çandmani Har Üzüür, Temeen Hüzüü, Baatar Hayrhan, Manhan ilçesi Tenher Nehri, Biger ilçesi Biçigt Had, Hövsgöl aymağı Gaçuurtin Biçig, Arhangay aymağı Battsengel ilçesi Burhant bölgesi, Höröögiiin Üzüür, Övörhangay aymağı Arvayheer’den kuzeybatıya doğru 32 km’de bulunan Bat-Ölziy ilçesi, Hovd ilçesi Tevş Dağı, Bulgan aymağı Bugat ilçesi Biçigt Had, Töv aymağı Zuun Mod, Dundgovi aymağı Bayancargalan ilçesi Tsagaan Ayrag, Ölziyt ilçesi Delhiyn Züün Bal, Huuçin Ölziyt ilçesi, Delgertsogt ilçesi Ger Çuluu, Baga Gazrın Çuluu Ömnögovi aymağı Hoyon ilçesi Zavsar Dağı, Arabcih (Arivcih-Zoh), Manlay ilçesi Holboos, Hentiy aymağı Batşireet ilçesi Üzüür Tsohio gibi yerlerin resimlerinden önemlileri kısmen alınıp dahil edilmişti. Ek olarak bu eserde Moğolistan’ın kaya resimleri aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

1. Taş Çağı: Kuzey Tsenher Mağarası, Raşaan Kayası, Çandmani Had Üzüür, Temeen Hüzüü, Baga Gazrın Çuluu.

2. Bronz Çağı (M.Ö. XV-XII. yüzyıl) ve Demir Çağı: Yamaan Us, Arabcih IV, Temeen Çuluun ağzı, Bayan-Ölgiy, İh Tenger Ağzı, Gaçuurt, Biçigt Had, Toliciyn Boom.

3. Hun Dönemi: M.Ö. I, II. yüzyıl. Yamaan Usnı at arabası ve diğer tamgalı şekiller.

²¹ Сэр-Оджав Н. Баян-Өлгий аймгийн археологийн дурсгалыг судалсан нь. // Түүхийн судлал. Tomus VIII, Fasc.1-2. Улаанбаатар, 1969.

²² Ренчин Б. Монгол нутаг дахь хадны бичээс гэрэлт хөшөөний зүйл // Corpus Scriptorum Mongolorum. Tomus. XV. Fasc. I. Улаанбаатар, 1968. 77 тал.

4. Türk Dönemi: M.S. VII-VIII. yüzyıl Köl Tegin anıtı üzerindeki dağ keçisi şekilli tamga, Muhar, İh Asgat, Erdenebüren ilçesi resimleri.

5. Kırgız Dönemi: M.S. IX. yüzyılın sonları: Dornogovi atlı insan.

6. Moğol dönemi: XIII-XIV, Büyük Gök'ün ağzına siyah mürekkeple çizilmiş bir resim olarak tasnif edilmiştir.²³

Ayrıca 1976 yılında H. Perle'nin "Moğol Halkının Kökenlerinin Damgalar Aracılığıyla Araştırılması" adlı bilimsel çalışması yayınlanmıştır. Bu çalışmada Moğolistan'daki kayalıklarda ve arkeolojik alanlarda bulunan eski damgalar, Asya, Avrupa, Amerika ve Afrika halkları arasında bulunan benzer damgalarla karşılaştırılmaktadır. Bu çalışmanın ana başarısı, arkeolojik anıtlara ve arşiv belgelerine yansıyan kabile damgaları aracılığıyla Moğol halkının kökenini incelemenin yeni bir yolunu bulmasında yatmaktadır. Yazar tarafından Hentiy aymağı, Batşireet ilçesinde, Raşaan Had'da keşfedilen ve incelenen 270'den fazla tamga, araştırmanın ana malzemesi olarak kullanılmıştır. Raşaan Had'daki bu tamgalara benzer tamgalar Moğolistan'ın Gobi-Altay aymağının Mörin Tuurayt, Erdene ilçesinin Biger Gölü, Haliun ilçesinin Tsagaan Nehri, Hovd aymağının Baişin Uzuur, Bujgar ve Arkhangay aymağının Taykhar Çuluu, Şiveet Ulaan, Töv Biçigt Ulaan Had, Har Nuden, Tsagaan Bayşin, Noyon Dağı, Dornogovi aymağından Suhayt, Murtiyn Tsagaan Çuluu, Umungovi aymağından Salbar Dağı, Hentiy aymağından Bayantsogt oovo ve Dungenedeg gibi yerlerden bulunanları karşılaştırdı ve inceledi. Ayrıca Moğolistan'da bulunan bu tamgaları komşu ülkelerde ve uzaklarda bulunan tamgalarla karşılaştırılarak Moğol etnik grubunun tarihi Asya, Avrupa ve hatta Kuzey Afrika ve Kuzey Amerika halkları ile erken zamanlardan itibaren bazı tarihî, soy ve köken bağı olduğunu göstermiştir.²⁴

Şu anda, geyikli taş heykellerinin keşfi ve incelenmesinde önemli ilerlemeler kaydedildi ve 1974'te Ukrayna Eğitim, Kültür, Spor ve Bilim Bakanlığı, Erken Tunç ve Demir Silah Anıtı Araştırma Dairesi Hövsgöl aymağı, Uuşgiyn Uvur'da önceden bilinen 15 geyikli taş heykelini araştırmanın dışında V. V. Volkov bazı heykeller hakkında bir makale yazmış²⁵, arkeolog D. Tseveendorj, Hangay Dağları'ndaki 10 yerden yaklaşık 70 geyikli taş heykeli keşfedip yayınlamıştır.²⁶

²³ Дорж Д. Новгородова Э.А. Петроглифы Монголии. Улаанбаатар, 1975, ч. 1. 232 тал.

²⁴ Пэрлээ Х. Монгол түмний гарлыг тамгаар хайж судлах нь. Улаанбаатар, 1976.

²⁵ Новгородова Э.А. Новые памятники искусства древней Монголии // Studia Archaeologica, Tomus V, Fasc. 5. Улаанбаатар, 1972. т.55-74.

²⁶ Цэвээндорж Д. Монгол нутгаас олдсон зарим буган хөшөөд // Археологийн судлал. Том VII. fasc.13. Улаанбаатар. 1978. т.53-64.

Arkeolog N. Ser-Odjav, Moğolistan'daki Türk Dönemi'ne ait arkeolojik anıtları uzun yıllar inceledi ve Türk anıtları hakkında "Eski Türkler // SA, T.V, f.2, Ulaanbaatar, 1970" adlı bir monografi yazdı. Moğol araştırmacı, bu anıtın tarihini ve önemini bilim temelinde açıklamaya çalıştı.²⁷

1980'lerde Sovyet arkeolog ve akademisyen A. P. Okladnikov, Moğol kaya resimleri üzerine birkaç temel araştırma çalışması yayınladı. 1980'de yayınladığı "Orta Asya'nın Petroglifleri Hovd somon /gora Tevş/" (Leningrad) adlı eserinde Övörhangay eyaletinin Hovd ilçesindeki Tevş Dağı'nın kaya resimlerine ilişkin ayrıntılı bir çalışmanın sonuçlarına yer verdi.²⁸

1981'de yayınlanan "Çulutın-gola Petroglifleri" (Novosibirsk) adlı kitabında Arkangay aymağının Tariat ilçesi Olgoyt 1. 2; Suman Nehri, Bayanbulag, Amar Nehri (sağ ve sol başı), Çuluut Nehri'nin batı kıyısı (Alar Nehri'nin kolu), Dörölj, Tariat (Eski Nehir) ilçesi, Daag Nehri, Uliastayn Nehri, Dulaani Uzuur, Bulhan aymağının Orhon ilçesi yakınlarındaki Orhon Nehri'nin kıyısı, Töv aymağının Tariat ilçesi Bayt gibi 12 yerden 1978 yılında bulup ortaya çıkarttığı resimleri; 91 adet elle çizilmiş tablo ve 95 adet fotoğrafı kısa açıklamalarıyla yayımlandı.²⁹

Aynı yıl, "Moğolistan'ın Petroglifleri" (Leningrad) adlı büyük ölçekli çalışması, 1949'dan itibaren Moğolistan'ın 11 ilinde 46 yerden kendisi ve öğrencileri tarafından bulunan ve incelenen resimleri içeriyordu.³⁰

1983 yılında D. Tseveendorj "Moğol Birleşmesinin Sanat Eserleri" adlı kitabını yayınladığında Moğol kaya resimlerine, sanat eserlerinin temel temsilcileri olarak yer verdi. Kuzeyde Tsenher mağarası, Çandman Har Uzuur, İşgin Tolgoy, Had Uzuur gibi yerlerdeki kaya resimlerini Paleolitik Dönem ile ilişkilendirip Moğolistan'daki Altay Dağları'nın sırtı boyunca geniş bir Paleolitik sanat alanı olduğuna ve Paleolitik sanatın bir başka eseri olan Raşaan kaya resimlerinin Moğolistan'ın doğusunda Hentiy Dağları'nda olduğuna inanılıyordu. Uvs aymağının Sagil ilçesindeki Mojoog kaya resimleri Neolitik ve erken Neolitik Dönem'le ilişkili görülür. "X" sembollü tüm resimlerin kırmızı kaya tipi olanları Neolitik Dönem'de, İh Tengerin Am şeklinde bariyer resimlerine benzeyenleri ise Tunç Çağı ile bağlantılı olarak değerlendirilir. Moğolistan'da bulunan çok sayıda kaya resmi, esas

²⁷ Сэр-Оджав Н. Эртний түрэгүүд (VI-VIII зуун). Улаанбаатар, 1970.

²⁸ Okladnikov A.P. Петроглифы Центральной Азии Ховд сомон /гора Тэвш/. Ленинград.1980

²⁹ Okladnikov A.P. Петроглифы Чулутын-гола (Монголия) Наука, Новосибирск, 1981. 182 с.

³⁰ Okladnikov A.P. Петроглифы Монголии. Ленинград,1981. 228 с.

olarak Tunç Çağı ve Demir Çağı ile ilgilidir ve bu kaya resimleri gerçekçi, ana hatları çizilmiş ve modellenmiş olmak üzere üç biçimde tasvir edilir.³¹

1984 yılında E. A. Novgorodova “Moğol Kaya Resimlerinin Dünyası” kitabını yayınladı.³² Bu çalışmada Moğol kaya resimlerinin tarihsel gelişimi gösterilmiştir.

1987 yılında N. Ser-Odjav, “Bayanlı’nın Kaya Resmi” kitabını yayınladı (Ulan Batur, 1987). 1972’de bu resimler yazar tarafından Bayanhongor eyaletinin Bayanlig ilçesinde, Biçigt’i ağzında keşfedildi. Bu; kaya resimlerinden oluşan büyük bir anıttır ve avlanma, savaş, üreme ve tarımla ilişki konularında resimler vardır. Bu resimler MÖ 7. yüzyıl ile MS 1. binyıla ilişkilendirilir.³³

1981’de V. V. Volkov, geyikli taş heykelleri üzerine daha önceki araştırmasının sonuçlarını, 500’den fazla geyikli taş heykel malzemesi içeren, “Moğolistan’ın Geyikli Taşları” başlıklı bir monografide yayınladı.³⁴ Daha sonra 2002 yılında zenginleştirilerek yeniden yayınlandı.³⁵

Bu dönemde Türk abideleri üzerine pek çok çalışma yapılmış ve güzel sonuçlar elde edilmiştir. Bu konuda, 1980 yılında, Arhangay eyaletinin Batsengel ilçesinde Tolgoh Tal, Erdenemandal ilçesinde Har Hul Haan harabelerinin yakınında ve Hanuy Vadisi’nde daha önceki araştırmacıların görüp kaydettiği eski Türk sunak anıtları ayrıntılı olarak incelenmiştir³⁶.

Ek olarak, Moğol-Sovyet Ortak Tarih ve Kültür Seferi üyesi Yu. S. Hudyakov 1979-1982’de, Moğolistan’da yaygın olarak bulunan Türk Dönemi’ne ait taş mahfazalardaki sunak anıtları üzerine özel bir çalışma yürütüp Tuul Nehri Havzası’nda Dugan, İh Dendiy, Morin Davaa, Tulgat Gatsaa, Hentiy aymağının Tsenhermandal ilçesinde Hangal Nehri, Arhangay aymağının Tariat ilçesinde Terhiyn Tsagaan Göl yakınlarındaki kışlak, Hariyn Hooloy gibi taş mahfazaların çalışmasına dayanarak Türk Dönemi’nin “sıradan” sunak yapılarının bir

³¹ Цэвээндорж Д. Монголын хүй нэгдлийн урлагийн дурсгал. Улаанбаатар, 1983.

³² Новгородова Э.А. Мир петроглифов Монголии. Москва, 1984. 168 с.

³³ Сэр-Оджав Н. Баянлигийн хадны зураг. Улаанбаатар, 1987

³⁴ Волков В.В. Оленные камни Монголии. Уланбатор, 1981. 254 с.

³⁵ Волков В.В. Оленные камни Монголии. Научный мир. Москва, 2020. 248 с.

³⁶ Сэр-Оджав Н., Баяр Д. БНМАУ-ын ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгээс Хар хорум хотыг малтан шинжилхээр томилон гаргасан экспедицийн 1980 оны хээрийн шинжилгээний ажлын тайлан // Монголын археологи: Хээрийн судалгааны тайлан (1979-1983) III. Улаанбаатар, 2016. т.166-168; Войтов В.Е. Древнетюркские памятники на Хануе // Советская археология, № 4, Москва, 1986. с.74-89.

sınıflandırmasını yaptı ve Dadga, Hariyn Hooloy insan figürlü taş heykelleri üzerine bir çalışma yayınladı.³⁷

1990 yılında yayınlanan önemli bir eser de L. Bold'un "Çin Halk Cumhuriyeti Topraklarındaki Kaya Yazıtları"dır. Bu çalışma, o dönemde keşfedilen ve analiz edilen eski yazıtlı anıtların araştırmasını özetlemektedir.³⁸

1990'da Moğolistan'daki Demokratik Devrim'in bir sonucu olarak, Moğolların eski sosyalist ülkelerle ilişkilerindeki durum değişmiş, dünyanın pek çok ülkesiyle etkileşim kurulmasıyla o ülkelerden araştırmacılar Moğol arkeolojisi araştırmalarına ilgi duymuş ve bu alanda büyük başarılar elde etmek için birçok proje ve program açılmıştır. Örneğin Amerika, Japonya, Fransa gibi gelişmiş ülkelerden araştırmacılar, Moğol araştırmacılarla iş birliği içinde taşan yapılmış anıtları incelemeye başladılar.

1994 yılında Moğol Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, ABD'deki Oregon Üniversitesi ve Rus Akademisi Sibirya Şubesi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün "Moğol Altay" ortak projesi çerçevesinde Rusya Bilimler Akademisi Bilimler Bölümü araştırmacıları keşifler yapıp onları bilimsel dolaşıma soktu. 1994-2004'te Bayan-Ölgiy aymagında Moğol-Amerikan-Rus ortak projesi kapsamında "Moğol Altay" ekibi Har Yamaa, Tsagaan Salaa/Baga-Oygor, Har Us, Tsagaan Us, Şiveet Hairhan, Har Çuluu, Ih Baga Hagiyn Nehri, Hagiyn Göl, Aral Tolgoy gibi yerlerden Neolitik Dönemden günümüze kadar çok sayıda kaya resmini keşfedip inceledi ve dünyanın ondan fazla ülkesinde Moğolca, Rusça, Fransızca ve İngilizce dahil birçok dilde kitap ve makale yayınladı.³⁹ Daha sonra 2011 yılında Fransa'nın başkenti Paris'te düzenlenen UNESCO Dünya Mirası Komitesi'nin 35. oturumunda "Moğol Altay Kaya Resimleri" Dünya Mirası Sit Alanı olarak tescillenmiş ve bizim ülkemizden Dünya Mirası Kültür Sit Alanı olarak tescillenen ikinci eser olmuştur.

1995 ve 1996 yılında A. P. Derevyanko, D. Tseveendorj ve J. Olsen liderliğindeki Moğol-Rus-Amerikan ortak çalışma ekibi Moğolistan'daki Tunç Çağı

³⁷ Худяков Ю.С. Древнетюркские поминальные памятники на территории Монголии. // Древние культуры Монголии. Новосибирск, 1985.

³⁸ Болд Л. БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс (Түрэг бичгийн дурсгал) I. Улаанбаатар, 1990. 156 т.

³⁹ Кубарев В.Д., Цэвээндорж Д., Якобсон Э. Петроглифы Цагаан-Салаа и Бага-Ойгура (Монгольский Алтай). Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2005. 640 с; Кубарев В.Д. Петроглифы Шивээт-Хайрхана (Монгольский Алтай). Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2009. 420 с; Цэвээндорж Д., Кубарев В.Д., Якобсон Э. Арал толгойн хадны зураг. Улаанбаатар, 2005; Цэвээндорж Д., Кубарев В.Д., Якобсон Э. Шивээт хайрханы хадны зураг. УБ., 2010; Jacobson E., Kubarev V., Tseevendorj D. Mongolie du Nord-Ouest: Tsagaan Salaa/Baga Oigor. Répertoire des Pictoglyphes d'Asie Centrale. Paris: De Boccard, 2001. T.V.6. 481 pp., 15 map., 399 pl.

anıtları araştırmalarını yaparak Bayanhongor aymağı, Bayanlig ilçesindeki Tsagaan Agui, Bayan-Undur ilçesinde Saalitiyn Agui adlı bölgelerden kırmızı aşı boyası, Kara Dağ bölgesinden oyulmuş resim bulmuştur.⁴⁰ Bu çalışma Gobi bölgesinde yeni keşfedilen kaya resmi anıtlarını ortaya çıkaran ve dağıtım alanını genişleten önemli bir çalışmadır.

1995 yılında T. Sancmyatav'ın "Moğolistan Kaya Resimleri" ve 1999 yılında D. Tseveendorj'un "Moğolistan'ın Eski Sanat Tarihi" adlı Moğolistan'ın taş anıtların temel eserleri yayınlanmıştır.⁴¹

Ancak o dönemde, geyikli taş eserler hakkında yapılan çalışmalar nadirdi ve çok az sayıda yayınlanmış eser vardı.

İnsan figürlü taş heykeller hakkında Bayan-Ölgiy aymağının arkeolojik haritalar oluşturmak için D. Bayar ve D. Erdenebaatar'ın yürüttüğü yüzey araştırma ekibi, 1989-1990 yıllarında o aymağın merkezinde ve 12 ilçesinde araştırma yaparak tarihin farklı dönemlerine ait çok sayıda anıtı kayıt altına almıştır. Bahsedilen bölgelerden Eski Türk Dönemi'ne ait 90 adet insan figürlü heykel ve bunlara eşlik eden anıt yapıları keşfederek bir monografi yayınlamıştır.⁴²

Ayrıca, 1996 yılında Rus arkeolog V. E. Voitov uzun yıllar Moğolistan'da yaptığı araştırmaların sonuçlarını "Drevnetyurkskiy panteon i model' mirozdaniya v kul'tovo-pominal'nykh pamyatnikakh Mongolii VI-VIII vv" adıyla Moskova'da yayınlaması, ülkemizdeki taştan yapılmış anıtların ana türü olan insan figürlü taş heykel ve onlara eşlik eden anıt külliyelerini araştıran ve bu anıtları kategorize eden önemli bir eser olmuştur.⁴³

Aynı yıl Japon araştırmacı T. Hayashi, Moğolistan'daki insan figürlü taş heykeller hakkında yayınlanan çalışmaları ısrarlı bir şekilde araştırmış ve bizzat incelediği anıtlarla bir araya getirerek toplam 300'den fazla insan figürlü taş heykel malzemesini içeren "Stone Statues in Mongolia. Osaka, 1996" adlı bir monograf yayınlamıştır. Bu eser daha sonra yeniden yayınlanmıştır⁴⁴.

⁴⁰ Derevianco A.P., Olsen J.W., Tseveendorj D., Petrin V.T., Zenin A.N., Krivoschapkin A.L., Reeves R.W., Deviatkin E.V., Mylinikov V.P. // Archaeological Studies carried out by the joint Russian-Mongolian-American expedition in Mongolia in 1995. Novosibirsk, 1996. p.327.

⁴¹ Санжмятав Т. Монголын хадны зураг. Улаанбаатар, 1995; Цэвээндорж Д. Монголын эртний урлагийн түүх. - Улаанбаатар, 1999. 326 т.

⁴² Баяр Д., Эрдэнэбаатар Д. Монгол Алтайн хүн чулуун хөшөө. Улаанбаатар, 2000.

⁴³ Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. Москва, 1996. 152 с.

⁴⁴ ユーラシア考古学選書 ユーラシアの石人 林 俊雄 (Т.Хаяаши, Евразийн хүн чулуун хөшөөд. Токио., 2005. - 245 т).

1999 yılında yayınlanan “Moğolistan’daki Tarihî ve Kültürel Anıtlar” adlı ortak çalışmada, Moğolistan’daki tarihî ve kültürel anıtlar türlerine göre gruplandırılmış, her bir anıtın bir araştırma özeti ve kısa bir açıklaması, ayrıca bazılarının fotoğrafları ve elle çizilmiş resimleri verilmiştir. Ayrıca ilk kez her bir anıt türü için dağılım haritası yapılmıştır. Bu eser 70’den fazla kaya resmi, 50 civarında alanın geyikli taş heykelleri, 70’den fazla alanın insan figürlü taş heykelleri ve birkaç alanın abideleri ve yazıtlarını içermektedir.

2000 yılında arkeolojik araştırma yöntemlerinin ve teknolojik ilerlemenin dışarıdan gelmesiyle birlikte yeni sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bu konuda, önemli kaya resmi içeren alanların incelenmesi ve çalışmaların yayınlanması ve bunların komşu bölgelerdeki anıtlarla karşılaştırılması konusunda hâlâ önemli ilerlemeler kaydedilmektedir. Örneğin; D. Tseveendorj, B. Gunchinsuren, Ya. Tserendagva, D. Garamjav “Cavkhlant Khairkhan'ın Kaya Resimleri” (Ulaanbaatar, 2004), D. Tseveendorj, N. Butbold, L. Batchuluun “Molor Tolgoyn Kaya Resimleri” (Ulaanbaatar, 2004), D. Tseveendorj ve N. Batbold “Dundgov ili, Del Uul’un Bilüüniy Kaya Resimleri” (Ulaanbaatar, 2005), D. Tseveendorj, V. D. Kubarev, E. Yakobson “Aral Tolgoyn Kaya Resimleri” (Ulaanbaatar, 2005), V. D. Kubarev, D. Tseveendorj, E. Jakobson “Petroglyphs Tsagaan-Salaa i Baga Oygura (Mongol'skiy Altay)” (Novosibirsk, 2005).

Ayrıca 2009 yılında Zhang So-ho, D. Tseveendorj ve M. Tsengel tarafından Seul’de “Moğolistan’ın Kuzeybatı Eyaletinin Kaya Resimleri” adlı çalışması yayınlanmıştır. Bu eserde, 2008 yılında Moğol Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü ve Kore Kuzeydoğu Asya Tarih Vakfı iş birliğinde Moğolistan’ın kuzeybatı eyaletlerine dağılmış eski kaya resim anıtlarını araştırmaya başlamışlardır. Bu çalışma çerçevesinde araştırmacılar, Uvs, Hövsgöl ve Hentiy aymaglarına dağılmış kaya resimleri ile Arhangay Hövsgöl illerine dağılmış geyikli taş heykelleri üzerinde bir çalışma yürüttüler, bu anıtlar fotoğraflar ve elle çizilmiş resimlerle belgelenmiş ve Moğolca ve Korece yayınlanmıştır. Bu çalışmada, kaya resimlerinin Moğolistan’ın kuzeybatı bölgesindeki dağılımını, tema ve üslup özelliklerini ortaya koymaya, Orta Asya tarih öncesi kaya resimlerinin ortak özelliklerini netleştirmeye ve komşu bölgelerin kültürel ilişkilerini belirlemeye çalışmışlardır. Dolayısıyla, Moğolistan’ın kuzeybatı illerindeki kaya resimleri ile Kore’nin (Andun’dan Sugugri, Gyeongju’dan Gyumjande, Puhan’dan Chilpuri, Ulsan’dan Chonchonli, vb.) kuzeybatı illerindeki kaya resimlerini karşılaştırarak bu kültürün merkezi, yayılış alanı, kaya resimlerinin özellikleri gibi pek çok soruya cevap vermeye çalışan önemli bir çalışmayı ortaya koymuşlardır.

Ancak son yıllarda Moğolistan'da geyikli taş heykeller üzerine yapılan çalışmaların aktif hâle gelmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte onlarca eser yayınlandı. Bunlar arasında J. Gantulga ve Ch. Yeruul-Erdene tarafından yayınlanan “Kuzey Tamir Nehri Havzası'ndaki Geyikli Taş Heykelleri” (UB., 2011)¹³ ve T. Turbat editörlüğündeki “Moğolistan'daki Geyikli Taş Heykelleri” (UB., 2016) bulunmaktadır. Aynı zamanda 2010 yılında yurt dışında amatör düzeyde renkli bir albüm yayınlanmıştır.

2011'den itibaren geyikli taş heykel konusunda üç araştırma monografisi yayınlanmıştır. 2011 yılında Ts.Turbat, J. Bayarsaikhan, D. Batsukh, N. Bayarkhuu adlı araştırmacıların yayınladığı “Jargalantyn Amny Bуган Höshöod” adlı eserde o dönemdeki geyikli taş heykellerin araştırma seviyesini değerlendirerek ana konuları özetlemenin yanı sıra Jargalantyn Aman'daki 25 adet geyikli taş heykelin detaylı açıklaması, el çizimi ve fotoğrafları ile birlikte yayınlamıştır. 2016 yılında J. Gantulga, Ç. Yeruul-Erdene, J. Magail adlı araştırmacılar Hoyd Tamiryn Höndiy'nin geyikli taş heykelleri üzerindeki bir monografide, 109 anıtın bilimsel açıklamalarını, el çizimleri ve fotoğraflarını yayınlamıştır⁴⁵. Bunlardan 47'si Moğol-Monako ortak arkeolojik projesi çerçevesinde yeni keşfedilen anıtlardır. En son 2017 yılında J. Bayarsaikhan tarafında yayınlanan “Kuzey Moğolistan Bölgesindeki Geyikli Taş Heykelleri” adlı eserde Hövsgöl aymağının 193 adet, Zavkhan aymağının 50 geyikli taş heykeli hakkında detaylı açıklama, el çizimleri ve fotoğrafları yayınlanarak geyikli taş heykel çalışmalarının ana konularını kapsayan detaylı bir çalışma hazırlanmıştır. Bu eser araştırmalara önemli katkılar sağlamış bir çalışmadır.⁴⁶

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) tarafından finanse edilen Moğol-Türk ortak “Moğolistan'daki Eski Türk Dönemi'ne Ait Bazı Anıtların Muhafaza ve Kurtarılması, Araştırılması ve Restorasyonu” araştırma projesi Eski Türk Dönemi'ne ait anıt külliye ve insan figürlü taş anıtların incelenmesinde önemli çalışmalara imza attı. 2001-2003 yıllarında projenin arkeolojik araştırma bölümü, Bilge Kağan anıtının kazı çalışmalarına devam ederek Bilge Kağan anıtının yapısı, şekli ve boyutu netleştirilerek, anıt hakkında eskisinden daha gerçek bilgilere ulaşarak önemli bir sonucu elde etmiştir.⁴⁷

2005 yılında Ts. Battulga tarafından yayınlanan “Mongolyn Runi Bichgiyn Baga Dursгалууд. Tergüün Devter” adlı eserde o dönemde yayınlanmayan veya yeni

⁴⁵ Гантулга Ж., Ерөөл-Эрдэнэ Ч., Магай Ж. Хойд Тамирын буган хөшөө. Монголын археологийн шинэ судалгаа. цуврал III. УБ., 2016.

⁴⁶ Баярсайхан Ж. Монголын умард нутгийн буган хөшөөд. - Интерпресс ХХК-д хэвлэв. Улаанбаатар, 2017. - 324 тал.

⁴⁷ Баяр Д., Амартүвшин Ч., Энхтөр А., Гэрэлбадрах Ж. Билгэ хааны тахилын онгоны судалгаа // Studia Archaeologica, Tomus (I) XXI, Fasc. 8. Улаанбаатар, 2003. т.75-83.

keşfedilen ve araştırma dünyasına girmiş olsa da hataları olanlar dahil olmak üzere 10'dan fazla yazıtın ayrıntılı bir çalışması hazırlanmıştır.⁴⁸ Ayrıca Ts. Battulga'nın aynı yıl yayınlanan "Tsogt Khun Tayjid Kholbogdokh bichgiyn Dursgaluud" adlı çalışması, konuyla ilgili kaya yazıtları ve kaya resimlerini analiz eden ve değerlendiren bir monografi olmuştur.⁴⁹

2010 yılında Moğolistan Devlet Üniversitesi, Arkeoloji ve Antropoloji Bölümü'nün araştırma ekibi, Suhbaatar aymağı, Tuvşinşiree ilçesindeki Dongoyн Şiree adlı yerde çok sayıda taş heykeli ve sunak taşları içeren eski bir anıt külliye keşfetmiştir.

2013 yılında, Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü araştırmacıları, Dongoyн Şiree olarak adlandırılan bölgede bulunan Türk soylularının anıt külliyesinin kazı çalışmasını yapmıştır. Bu araştırma sonucunda 20'den fazla heykel parçası bulmakla beraber 3 heykelde 72 satır, 3857 harf, 1193 kelime, 86'dan fazla damga ve 2 satır Kitan yazısı olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Bu anıt, bugün ülkemizde bulunan Eski Türk Dönemi'ne ait abidelerin en doğusundakidir ve yazarları bu eserde, alfabe özellikleri, dilbilgisi, damga şekli ve taş levhalarının tasvirinden hareketle Dongoyн Şiree abidesini II Göktürk Kağanlığı Dönemi'nde kağandan sonra gelen üst düzeydeki yetkili bir asilzade için 735-745 yıllarında inşa edildiğini ileri sürmüştür⁵⁰.

Son yıllarda eski anıtlar ve anıt külliye üzerine yapılan çalışmalar ayrı ayrı yürütülerek birkaç araştırmacı bu alanda doktora tezi yazmış⁵¹, bu tür araştırmaları yeni bir düzeye getirmiştir.

Arkeologlar D. Tseveendorj ve G. Gongorjav tarafından yayınlanan "Mongolyn Arkhyeologiin Dursгалын Chuluulgiin судалгаа" adlı makalede, 16 aymagda bulunan 180 anıt ve kaya resimlerinin mineral kaya oluşumu, içeriği,

⁴⁸ Баттулга Ц. Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд. Тэргүүн дэвтэр. Corpus Scriptorum. Tomus I. Эрхилэн нийтэлүүлсэн профессор Ц.Шагдарсүрэн. ADMON ХХК-ийн хэвлэх үйлдвэрт хэвлэв. Улаанбаатар, 2005. 214 тал + (Хавсралт гэрэл зураг).

⁴⁹ Ц.Баттулга, Ё.Жанчив, Д.Бүдсүрэн, Б.Пүрэвдэлгэр, Д.Уранцэцэг, Л.Халиун. Цогт хун тайжид холбогдох бичгийн дурсгалууд (Эх бичгийн судалгаа Corpus Scriptorum. Tomus III. Эрхилэн нийтэлүүлсэн В.Баярсайхан. ADMON ХХК-ийн хэвлэх үйлдвэрт хэвлэв. Улаанбаатар, 2005. 84 тал (Хавсралт гэрэл зураг).

⁵⁰ Мөнхтулга Р., Болорбат Ц., Энхтөр А. Донгойн ширээн дурсгал. Эрхэлсэн Д.Цэвээндорж. Улаанбаатар, 2014.

⁵¹ Тумур-Очир Идэрхангай. Тюркские оградки Монгольского Алтая: систематизация, хронология и интерпретация. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Барнаул, 2017; Мөнхтулга Р. Эртний Түрэгийн язгууртны тахилын онгоны судалгааны зарим асуудалууд. Доктор (Ph D)-ын зэрэг горилох нэгэн сэдвэг зохиол. Улаанбаатар, 2019.

kökeni ve türü saha alanında belirlenmiştir. Onlar taş anıtın mineral kayaların kökenini ve türlerini netleştirdiğinde kaya resminin yüzde 41,1 magnezyum, yüzde 47,0 tortu, yüzde 11,7 metamorfik kayaç, abidenin yüzde 60'tan fazlası magnezyum, yüzde 30 civarında tortu ve yüzde 6,4 metamorfik kaynaklıydı.

Magma kökenli kaya resimlerindeki 21 kayanın yüzde 43'ü granit, yüzde 24'ü bazalt veya çört, diğer yüzdeler ise andezit (andezit), granit (porfir), feldspat-alagdash, feldspat, feldspat, dolerit ve gabro içermekteydi. Sedimanter kayaçların %40'tan fazlası killi yaprak taşı, %20'si kireçli, %16'sı kumtaşı ve geri kalanı silttaşı (alvrolit), sirga (gravelit), metamorfik kayaçtaki altı kaya kristalin (gnays), mika gresen, amfibolit, kuvarsit, ince taneli metamorfik kayaçlardan oluşur.

Yazıtlı kayalar ve anıtlara gelince, 19 magmatik kaya yazıt vardır ve anıtların yüzde 80'i küçük, orta ve büyük taneli granittir; geri kalanı orta büyüklükte, temel magmatik, alacalı (porfir) kayalar, beyaz kayalar, tortul kayaçlardan; %80'i kumtaşı, geri kalanı kumtaşı, kireçtaşı ve metamorfik kaya ve mermerden yapılmış iki anıt vardı. Yazıtlar arasında yer alan 16 kayanın yüzde 31'i granit veya aplit tipi granit, yüzde 31'i kumtaşı ve silisli kumtaşı, kalan yüzdesi ise kireçtaşı, orta ve bazik magmatik (taşkın) kayaçlar, kum, beyaz kaya ve 17 anıtın 65'i granit (%50'den fazlası orta ve %12 küçük taneli granit dahil) ve diğer mermer ve kumtaşı parçalarından oluşur.

İlk kaya resimlerinin yapılmasında, oyması kolay olan killi yaprak taşı, kum ve kireçtaşı önemliydi; ancak sonunda, araçları geliştikçe ve mineral kayalar hakkındaki bilgileri arttıkça seçim büyük ölçüde azalmış ve magmatik kayaçlardan orta veya küçük taneli granit, metamorfik kayaçlardan genellikle mermer, yakut (dolomit), yakut kireçtaşını seçmenin mümkün olduğu sonucuna varılmıştır.⁵²

Ayrıca son zamanlarda ileri teknolojiye dayalı araştırmalardan söz edersek arkeolog Ç. Amartuvshin ve O. Batzorig tarafından yayınlanan "Mongol Nutag Dakhi Khün Chuluun Khöshööniiy Sudalgaany Asuudald (Gazarzüin medeelliyn sand tulguurlasan dün shinjilgee)" adlı makalede modern teknoloji kullanılarak taş anıtın ana türü olan insan figürlü taşların veri tabanı oluşturma yöntemi coğrafi bilgi sistemine dayalı olarak geliştirilmiştir. Bu yöntemi kullanarak coğrafi konumun belirlenip dağılım ve diğer özellikleriyle 2 boyutlu bir harita hazırlanması, insan figürlü taşların bölgeleme kodu sistemine dahil edilmesi; bölge, tasarım, anlam, taş türü ve korunması gibi konulara odaklanılarak veri tabanı oluştururken konuyla ilgili 30'dan fazla monografi, makale ve kaynak malzemelerden toplam 731 adet insan

⁵² Цэвээндорж Д., Гонгоржав Г. Монголын археологийн дурсгалын чулуулгийн судалгаа // Studia Archaeologica, Tomus XXXIII, Fasc. 12. Улаанбаатар, 2013. Т.182-194.

figürlü taş hakkında bilgi toplamışlardır. Bunlar arasında Tunç Çağı'na ait insan figürlü 2 adet taş, 14 insan yüzü tasvir edilen geyikli taş, Eski Türk Dönemi'nden (VI-VIII yüzyıllar) 628, Uygur Dönemi'nden (VIII-X yüzyıllar) 12, Kitan Dönemi'nden (X-XII yüzyıl) 1, Moğol Dönemi'nden (XIII-XIV yüzyıl) 74 adet insan figürlü taş dahil olmak üzere, bu insan figürlü taşların dağılımının analizi ve farklı dönemlere ait insan figürlü taşların tasarım ve üslup farklılıkları ele alınmıştır.⁵³

Ayrıca Bilimler Akademisi Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü'nden “Mongolyn Arkhyeologiin Öv” adlı bir dizi kataloğu somut eserlere, buluntulara dayanarak çıkartmışlardır ve II, VIII ve I. ciltler Moğolistan'ın Geyikli Taşları⁵⁴ (Ts.Turbat tarafından yayınlanmıştır) hakkındadır. IV. cilt Moğolistan'ın Kaya Resimleri (N. Batbold tarafından yayınlanmıştır), V. cilt Moğolistan'ın İnsan Figürlü Taşları (Ç. Amartuvshin, B. Badma-Oyu tarafından yayınlanmıştır) hakkındadır. Katalogda, konunun temel eserleri vurgulanmış, fotoğraflar ve kısa açıklamalarla sunulmuştur.

2021'de Moğolistan Milli Kültürel Miras Merkezi, Moğolistan'daki taş anıtları turizm ürününe dönüştürecek uygun kullanım yoluyla muhafaza ve kurtarmayı geliştirmek amacıyla “Moğolistan'daki Taştan Yapılmış Kültürel Miras: Turist Rehberleri ve Tercümanlar İçin Bir El Kitabı” adlı ortak bir çalışma yayınlamıştır. Eser, Moğolların kültürel mirasını koruyan tarihî geleneklerin ve taş kültür mirasının bilimsel anlatımını içermektedir. Kültürel miras değeri ve anıtta yaygın olarak kullanılan mesleki terimlerin İngilizce tercümesi, fotoğraf ve el çizimleri, anıtların dağılım haritaları, son araştırma sonuçları ve verileri bu el kitabında yer almaktadır.⁵⁵

⁵³ Амартүвшин Ч., Батзориг О. Монгол нутаг дахь хүн чулуун хөшөөний судалгааны асуудалд (Газарзүйн мэдээллийн санд тулгуурласан дүн шинжилгээ) // Studia Archaeologica, Tomus XXXIV, Fasc. 23. Улаанбаатар, 2014. т.283-304.

⁵⁴ Монголын археологийн өв. Монголын буган хөшөө II. Эрхлэн хэвлүүлсэн Ц.Төрбат. Улаанбаатар, 2016. 252 тал; Монголын археологийн өв. Монголын ба бүс нутгийн буган хөшөөний соёл. VIII, IX Эрдэм шинжилгээний катологи. I. II, Редактор: Ц.Төрбат. Улаанбаатар, 2018; Монголын археологийн өв. Монголын хадны зураг IV. Эрхлэн хэвлүүлсэн Н.Батболд. Улаанбаатар, 2016. 272 тал; Монголын археологийн өв. Монголын хадны зураг V. Эрхлэн хэвлүүлсэн Ч.Амартүвшин, Б.Бадма-Оюу. Улаанбаатар, 2016. 248 тал.

⁵⁵ Монгол нутаг дахь чулуун соёлын өв: Аялал жуулчлалын хөтөч, тайлбарлагч нарт зориулсан гарын авлага. Эрхэлсэн Г.Анхсанаа. УБ., 2020. 204 тал.

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ЧУЛУУН ДУРСГАЛЫН ХАДГАЛАЛТ ХАМГААЛАЛТ: ЭРСДЭЛ, СУДАЛГАА, АРГА ЗАМ

Анхсанаа ГАНБОЛД*

Өнөөгийн Монгол Улсын нутаг дэвсгэр дээр чулуу зэвсгийн үеэс ХХ зууны сүүл үе хүртэлх түүхийн урт удаан хугацааг хамрах хүмүүсийн үйл ажиллагааг харуулсан биет дурсгалууд олон тоотой хадгалагдаж байна. Эдгээрийг нэг бүрчлэн хамруулсан судалгаа хараахан хийгдээгүй боловч шинжлэх ухааны олон салбарын үүднээс янз бүрийн арга зүйгээр судлах ажил ХІХ зууны сүүлчээс эхэлж тасралтгүй хийгдсээр өнөөдрийн түвшинд хүрсэн билээ. Үүний нэг нь соёлын өвийн хадгалалт хамгаалалтын судалгаа юм.

Соёлын өв тэр дундаа археологийн дурсгалын судалгаа манай оронд 1889 онд Оросын эрдэмтэн Н.М.Ядринцев Орхон голын хөндийгөөс эртний үл уншигдах бичээст хөшөө олж, Монголын Эзэнт Их Гүрний нийслэл болж байсан Хархорум хотын ор үлдцийг малтаж эрдэм шинжилгээний тодорхойлолт бичсэн цагаас Монгол орны археологийн судалгааны ажил эхэлсэн гэж үздэг. Түүний дараа 1890 онд Финляндын эрдэмтэн Г.Гейкелээр удирдуулсан шинжилгээний анги Хөшөө Цайдамд буй Билгэ хаан, Күльтегиний хөшөөний руни бичээсийг судалжээ.

Энэ үеэс одоог хүртэлх Монголын археологийн судалгааны үечлэлийг манай судлаачид улс орны нийгэм, улс төрийн байдал, судалгаа хийсэн он дараалал зэргийг харгалзан 1921 он хүртэлх үе, 1921-1949 он, 1950-аад оноос 1990 он, 1990 оноос хойших үе хэмээн ангилан үзсэн байдаг¹.

Дээрх үечлэл бүрд хийсэн судалгаа нь тус тусын онцлогтой боловч ямар нэг хэмжээгээр чулуун дурсгалыг шинжилж байсан нийтлэг шинжтэй байна. Ер нь чулуун дурсгал бол түүхийн аль нэг үед тухайн бүс нутагт аж төрж байсан хүмүүсийн нийгэм, соёлын түвшнийг илэрхийлэх бүх талын

* Соёлын Өвийн Үндэсний Төв, Авран Хамгаалах, Эрсдэлийн Судалгааны Газар, g.anhaa@gmail.com

¹ Эрдэнэбат У. Археологийн үндэс судалгааны аргазүй. Улаанбаатар, 2012. т.140-192; Энхбат Г., Батсуурь Ж. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалд сөрөг нөлөөт хүчин зүйлсийн учруулах эрсдэлийн үнэлгээний судалгаа. Улаанбаатар, 2020. т.31-42.

мэдээллийг зураг, бичиг болон хэлбэр дүрсээр дамжуулан өнөө үед тээн ирсэн соёлын үнэт зүйлд зүй ёсоор тооцогдоно. Энэ бүх үнэт зүйлс монголчуудын төдийгүй хүн төрөлхтний өнгөрсөн цаг үеийг таньж мэдэх гол судлагдахуун болж, түүхийн мэдлэг бүтээхэд үнэлж баршгүй үүрэг гүйцэтгэж байдаг тул түүний гадаргуу дээр хадгалагдан үлдсэн үнэт зүйлсийг байгалийн болон нийгмийн сөрөг нөлөөллөөс хамгаалж оршин тогтнох чадварыг бэхжүүлэх нь мөн чухлаар тавигддаг.

ЮНЕСКО-гийн конвенциудад соёлын өвийг хамгаалах үйл ажиллагааг “бүртгэн баримтжуулалт, судалгаа шинжилгээ, хадгалалт хамгаалалт, сэргээн засварлалт, зохистой ашиглалт” гэсэн өөр хоорондоо хамаарал бүхий таван хэсгээс бүрддэг цогц ойлголт хэмээн үздэг. Манай оронд эдгээрээс чулуун дурсгалын судалгаа шинжилгээний ажил түлхүү хийгдсэн бөгөөд бусад үйл ажиллагаанууд харьцангуй хожуу эхэлснээс гадна харилцан адилгүй түвшинд хийгдсэн байна. Эдгээрээс

Чулуун дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын цогцоор нь анхлан хөндсөн бүтээл З.Оюунбилэг “Монголын чулуун дурсгалын консервацийн асуудал” нэгэн сэдэвт зохиол юм. Тэрээр тус сэдвээр докторын зэрэг хамгаалсан бөгөөд бүтээлдээ дурсгалт барилга, чулуун хөшөө дурсгалын хадгалалт хамгаалалт, бэхжүүлэлт, сэргээн засварлалтын талаар онол арга зүйн үндэс, хэрэгжүүлэх арга замыг тодорхойлохын зэрэгцээ амжилттай гүйцэтгэх үндэс нь дурсгалд сөргөөр нөлөөлж буй хүчин зүйлүүдийг шинжлэх ухааны үндэстэй тодорхойлж, ангилалт хийх явдал юм гэж үзжээ. Тэрээр монгол дахь түүх, соёлын дурсгалд нөлөөлөх хүчин зүйлсийг байгалийн болон нийгмийн хүчин зүйлс гэж хоёр хуваан түүнд нөлөөлөх нөлөөллүүдийг тодорхойлжээ¹.

2008 онд БСШУЯ, ЮНЕСКО-гийн Монголын үндэсний комисс, ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, ICOMOS-ын Монголын Үндэсний Хороо, Улсын Мэргэжлийн Хяналтын Газар, ШУА-ийн Палеонтологийн Төв хамтран анх удаа “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт” сэдэвт Үндэсний семинар зохион байгуулсан ба энэ семинарт ТСҮХД-ын төрөл тус бүрээр хадгалалт хамгаалалтын асуудлыг хэлэлцсэн бөгөөд Н.Батболд, М.Цэнгэл, Н.Баярхүү нар “Хадны зураг, бичгийн дурсгал”, Д.Баяр, Р.Мөнхтулга нар Хөшөө дурсгал (буган хөшөө, хүн чулуу, гэрэлт

¹ Оюунбилэг З., Монголын чулуун дурсгалын консервацийн асуудал. - Улаанбаатар., 2008. 198 тал.

хөшөө) сэдвээр илтгэл хэлэлцүүлж, чулуун дурсгалд эрсдэл учруулагч хүчин зүйлс ба нөлөөллийг тодорхойлсон байна³.

2015 онд МУИС-ийн Археологи, Антроплогийн тэнхимээс зохион байгуулсан эрдэм шинжилгээний хуралд судлаач Ч.Догсом, Ш.Оюунтуяа нар “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалд байгалийн зарим хүчин зүйлсийн нөлөөлөл (Дэлхийн өв - Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын жишээн дээр)” илтгэлд тус Соёлын Дурсгалт Газрын нутаг дэвсгэр дэх ТСҮХД-ууд, чулуун дурсгалуудад агаарын температур, дулааны өөрчлөлт, хур тунадас, салхи эрхэн нөлөөлж байгаа талаарх судалгааг хийж, нийтлүүлсэн байна⁴.

Мөн Г.Энхбат нар Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалд сөрөг нөлөөт хүчин зүйлсийн учруулах эрсдэлийн үнэлгээг хийхдээ дурсгалуудыг найман хэсэгт ангилснаас чулуун дурсгалуудыг Хадны зураг, бичгийн дурсгал, Хөшөө дурсгал төрөлд хамруулан түүнд сөрөг нөлөөт хүчин зүйлсийн учруулах эрсдэлийн үнэлгээг тогтоож, газрын зурагт буулгах судалгааг хийсэн байна⁵.

2018 онд Үндэсний хөтөлбөрийг боловсруулахын өмнө “Чулуун дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын нөхцөл байдлын дүн шинжилгээ” гэсэн сэдэвтэй судалгааг хийсэн байдаг. Энэ судалгаагаар Монгол нутаг дахь чулуун дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын өнөөдрийн бодит нөхцөл байдлыг тогтоох, түүнд нөлөөлж буй хүчин зүйлсийг тодорхойлох, үнэлгээ хийх, цаашид хэрэгжүүлэх арга хэмжээг төлөвлөх үүднээс эдгээр үйл ажиллагаатай шууд болон шууд бусаар холбогдох Монгол Улсын хууль, журам, стандарт, статистик мэдээ, судалгааны бүтээл, олон улсын конвенц, туршлага, арга зүй зэргийг ашиглан бөгөөд төрийн захиргааны байгууллага болон 21 аймгийн музей, мэргэжлийн хяналтын газар, эрдэм шинжилгээний байгууллага, их дээд сургууль, хувь судлаачдыг хамруулсан санал асуулгаар чулуун дурсгалд сөргөөр нөлөөлж буй хүчин зүйлсийг олж тогтоох оролдлого хийсэн юм⁶.

³ Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. Үндэсний семинар. // Ред: Цэвээндорж Д., Уртнасан Н. Улаанбаатар, 2008.

⁴ Догсом Ч., Оюунтуяа Ш. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалд байгалийн зарим хүчин зүйлсийн нөлөөлөл (Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын жишээн дээр) // Соёлын өв судлал I. Улаанбаатар, 2016. т.43-49.

⁵ Энхбат Г., Батсуурь Ж. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалд сөрөг нөлөөт хүчин зүйлсийн учруулах эрсдэлийн үнэлгээний судалгаа. Улаанбаатар, 2020. т.124-165.

⁶ Г.Анхсанаа. Чулуун дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын нөхцөл байдлын дүн шинжилгээ. Соёлын өвийн үндэсний төв. Улаанбаатар, 2018 37 тал.

Дэлхийн улс орнууд чулуун дурсгалыг байгаль, нийгмийн сөрөг нөлөөллөөс хамгаалах талаар өөрийн орны цаг агаарын нөхцөл байдал, тухайн өвд хандах нийгмийн хандлага, эдийн засгийн чадавх, хүний нөөцийн болон техник, технологийн нөөцөд тулгуурлан өөрийн орны болон бусад улсын хамтын хүчин чармайлтаар төрөл бүрийн хамгааллын арга хэмжээ авч хэрэгжүүлж байна⁷. Хэдийгээр улс орнуудын чулуун дурсгалыг хамгаалах арга хэмжээнүүд харилцан адилгүй байдаг ч эцсийн зорилго нь чулуунд хадгалагдан үлдсэн бүх төрлийн үнэт зүйлсийг түүний эх төрх, бүрэн бүтэн цогц байдлыг алдагдуулахгүйгээр хамгаалахад оршдог байна.

Манай улсын хувьд 2015 онд явуулсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын үзлэг тооллогоор хадны зураг бичгийн дурсгалт газар 1350, хөшөө чулуу 1685, тахил тайлгын байгууламж 2931 тус тус бүртгэгдсэн байна. Харамсалтай нь эдгээр дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын байдал нэн хүнд нөхцөлд байгааг үзлэг тооллогын тайлан мэдээнд дурдсан байна.

Тиймээс манай улсын түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын ихэнх хэсгийг эзэлж байгаа чулуун дурсгалын хадгалалт хамгаалалтыг сайжруулах бодит үйл ажиллагааг тусгасан “Чулуун соёлын өв” үндэсний хөтөлбөрийг 2019-2024 оны хооронд хэрэгжүүлэхээр Монгол Улсын Засгийн газрын 2019 оны 69 дүгээр тогтоолоор баталжээ.

“Чулуун соёлын өв” үндэсний хөтөлбөр Монгол Улсын нутаг дэвсгэр дээр оршин байгаа түүх, соёл, шинжлэх ухааны хувьд чухал ач холбогдолтой хадны зураг, бичээс, буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөө, тамга тэмдэг, бичээс бүхий хөшөө, амьтны дүрст чулуун дурсгал, зураг, тамга бүхий хавтан чулуун дурсгалууд зэрэг чулуун соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулах, судалж шинжлэх, хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах, сурталчлан таниулах, зохистой ашиглах замаар чулуун соёлын өвийн оршин тогтнох чадавхыг бэхжүүлж, хамгаалах зорилгын хүрээнд,

1. Чулуун соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулах;
2. Чулуун соёлын өвийг хамгаалах, сэргээн засварлах;
3. Чулуун соёлын өвийг сурталчлах

⁷ The Atlas of Climate Change Impact on European Cultural Heritage Scientific Analysis and Management Strategies Edited by C. Sabbioni, P. Brimblecombe and M. Cassar. European Union, 2012.

Чулуун соёлын өвийг түшиглэсэн аялал жуулчлалын шинэ бүтээгдэхүүн, үйлчилгээг бий болгох гэсэн зорилт дэвшүүлэн 2019-2024 оны хооронд хэрэгжүүлэхээр тусгасан байна⁸.

Хөтөлбөрийн дээрх зорилго, зорилтыг хэрэгжүүлэх арга хэмжээний төлөвлөгөөг Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын сайдын 2019 оны А/368 дугаар тушаалаар баталсан бөгөөд 2.4. Устах эрсдэлд орсон дурсгалыг унаган газраас нь зөөж тээвэрлэн аюулгүй газарт шилжүүлэн байрлуулахаар нэр бүхий 5 дурсгалт газрыг оруулсан байна. Эдгээрээс 2020-2021 оны байдлаар Булган аймгийн Сайхан сумын нутагт орших Могойн шинэ ус (Моюнчур)-ны гэрэлт хөшөө, мэлхий чулуун суурь⁹ (зураг 1-4), Сүхбаатар аймгийн Онгон сумын нутагт орших Таван толгойн чулуун хөргүүд¹⁰ (зураг 5-7), Дорноговь аймгийн Иххэт сумын нутагт орших Хэсэг байшинтын гэрэлт хөшөөний чулуун мэлхий (зураг 14-15)¹¹ зэрэг чулуун дурсгалуудыг Улаанбаатар хотод татан авчран Соёлын өвийн үндэсний төв, Чингис хааны музейд байрлуулаад байгаа.

Түүнчлэн Архангай аймгийн Хотонт сумын нутаг дэвсгэрт орших Уйгурын нийслэл Хар балгасны дэргэд байрлалтай гэрэлт хөшөөний хэсгүүдийн (зураг 9-13)¹⁰ хадгалалт хамгаалалтыг сайжруулах, сэргээн засварлах үүднээс холбогдох хууль, журмын хүрээнд аюулгүй газарт зөөж тээвэрлэн авран хамгаалах шаардлагатай болсон бөгөөд 2021 онд Соёлын өвийн үндэсний төвөөс Улаанбаатарт зөөж авч ирэх ажлыг зохион байгуулсан байна (зураг 8)¹².

Чулуун дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын өмнө тулгараад байгаа нөхцөл байдлыг тодорхойлж дүн шинжилгээ хийж, оршин тогтнох чадавхыг

⁸ <https://legalinfo.mn/mn/detail/14098>

⁹ Соёлын сайдын 2021 оны А/15 дугаар тушаалын дагуу Соёлын өвийн үндэсний төвийн захирлын 2020 оны А/20 тоот тушаалаар зөөж тээвэрлэн Улаанбаатарт аюулгүй газарт шилжүүлэн байрлуулсан.

¹⁰ Соёлын сайдын 2021 оны А/15 дугаар тушаалын дагуу Соёлын өвийн үндэсний төвийн захирлын 2020 оны А/20 тоот тушаалаар зөөж тээвэрлэн Улаанбаатарт аюулгүй газарт шилжүүлэн байрлуулсан. Нэг чулуун хөргийн цээжиний хэсэг Онгон сумын Соёлын төвд хадгалагдан үлдсэн.

¹¹ Соёлын сайдын 2021 оны А/247 дугаар тушаалын дагуу Соёлын өвийн үндэсний төвийн захирлын 2020 оны А/72 тоот тушаалаар зөөж тээвэрлэн Улаанбаатарт аюулгүй газарт шилжүүлэн байрлуулсан.

¹² Соёлын сайдын 2020 оны А/23 дугаар тушаалын дагуу Соёлын өвийн үндэсний төвийн захирлын 2021 оны А/41 тоот тушаалаар зөөж тээвэрлэн Улаанбаатарт аюулгүй газарт шилжүүлэн байрлуулсан.

бэхжүүлэх арга замыг эрэлхийлж, нэн яаралтай авч хэрэгжүүлэх шаардлагатай арга замуудыг тодорхойлж байна. Үүнд:

- Чулуун дурсгалын бүртгэл, мэдээллийн сангийн үйл ажиллагааг улам бүр боловсронгуй болгох, мэдээлэл цуглуулах арга хэмжээг мэргэжлийн судлаачдын оролцоотойгоор зохион байгуулах, мэдээлэл боловсруулах, дамжуулах, хадгалах техникийн болон сүлжээний чадавхыг нэмэгдүүлж, аюулгүй байдлыг хангах шаардлагатай тулгараад байна. Мөн баримтжуулалтын гэрэл зураг, дүрс бичлэг болон бусад тоон мэдээллийн шалгуур үзүүлэлтийг тодорхой болгож нэгдсэн арга зүйгээр хангах, чулуун дурсгалыг газрын эрх зүйн хамгааллын хүрээнд хамруулж зохих мэдээллийн санд бүртгүүлэх,
- Орон нутгийн соёлын өвийн ажилтнуудын чулуун дурсгалын талаарх мэдлэгийг практик нэмэгдүүлэн, чадавхжуулах,
- Чулуун дурсгалын үнэт зүйлсийг судлах ажлыг эрчимжүүлэх, судалгааны үр дүнг олон нийтэд сурталчлах, чулуун дурсгалын үнэ цэнэ, ач холбогдлыг нэмэгдүүлэх замаар монгол судлалыг хөхиүлэн дэмжих,
- Байгалийн болон хүний буруутай үйл ажиллагааны нөлөөнд автаж устах аюулд өртсөн чулуун дурсгалыг цэвэрлэх, бэхжүүлэх, сэргээн засварлах, хамгаалалтын хайс хашаа барих, дэргэд нь тайлбар танилцуулга байрлуулах, зарим дурсгалыг унаган газраас нь зөөж аюулгүй газарт хадгалах зэргээр хамгааллын цогц арга хэмжээг тодорхой төлөвлөгөөтэйгөөр хэрэгжүүлэх,
- Чулуун дурсгалын үнэ цэнэ, ач холбогдлыг төрөл бүрийн боловсролын үйл ажиллагаагаар дамжуулан бүх насныханд зориулсан тайлбарлан таниулах сурталчлах замаар тэдний зүгээс соёлын өвд учруулж буй сөрөг нөлөөллийг бууруулах, соёлын өвийг хамгаалах үйл ажиллагаанд татан оролцуулах,
- Чулуун дурсгалыг түшиглэсэн аялал жуулчлалын үйл ажиллагааг хөхиүлэн дэмжих замаар чулуун дурсгалын үнэ цэнэ, ач холбогдлыг өсгөх, хөдөө орон нутагт ажлын байр нэмэгдүүлэх, хөгжлийн бодлоготой уялдуулах,
- Чулуун дурсгалын гол төлөөлөл болох хадны зураг, бичгийн дурсгалын хамрах талбай, тоо ширхгийн бүртгэх шинжлэх

ухааны үндэслэлтэй арга зүйг боловсруулж, бүртгэлийн бүртгэлийн программ хангамжид оруулах,

- Чулуун дурсгалыг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах арга зүйг боловсруулах, орчны судалгаа хийх талаар манай улсын онцлогт тохирсон туршлага бага тул, өндөр хөгжилтэй туршлага хуримтлуулсан улс орнуудтай хамтран ажиллаж боловсон хүчин бэлтгэх, шаардлагатай техник тоног төхөөрөмжөөр хангах,
- Чулуун дурсгалыг бүртгэх, судлах, хадгалах, сэргээн засварлах, ашиглах үйл ажиллагаанд оролцож буй үндэсний мэргэжилтнүүдийн чадавхыг дээшлүүлэх, зарим байгууллагыг шаардлагатай техник тоног төхөөрөмжөөр хангах,
- Чулуун дурсгал бүхий дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг кадастрын бүртгэлд бүртгүүлж, газрын харилцаа, ашиглалттай холбоотой төрийн бодлоготой уялдуулах зэрэг арга хэмжээг шат дараатай авч хэрэгжүүлэх бодит шаардлага тулгарч байна.



Зураг 1. Могойн шинэ усны гэрэлт хөшөөг зөөж шилжүүлэх үйл явц (2021.10.16-18)



Зураг 2. Могойн шинэ усны гэрэлт хөшөөг зөөж шилжүүлэх үйл явц (2021.10.16-18)



Зураг 3. Могойн шинэ усны гэрэлт хөшөөг зөөж шилжүүлэх үйл явц (2021.10.16-18)



Зураг 4. Могойн шинэ усны гэрэлт хөшөөг зөөж шилжүүлэх үйл явцыг нутгийн иргэд эсэргүүцэж байгаа нь (2021.10.17)



Зураг 5. Таван толгойн хүн чулуун хөшөөдийг зөөж шилжүүлэх үйл явц (2021.10.21-23)



Зураг 6. Таван толгойн хүн чулуун хөшөөдийг зөөж шилжүүлэх үйл явц (2021.10.21-23)



Зураг 7. Таван толгойн хүн чулуун хөшөөдийг зөөж шилжүүлэх үйл явц (2021.10.21-23)



Зураг 8. Улаанбаатарт зөөж шилжүүлсэн чулуун дурсгалууд (2021.10.24)



Зураг 9, 10. Хар балгасны гэрэлт хөшөөний зарим хэсгийг зөөж шилжүүлэх үйл явц (2021.6.11-14)



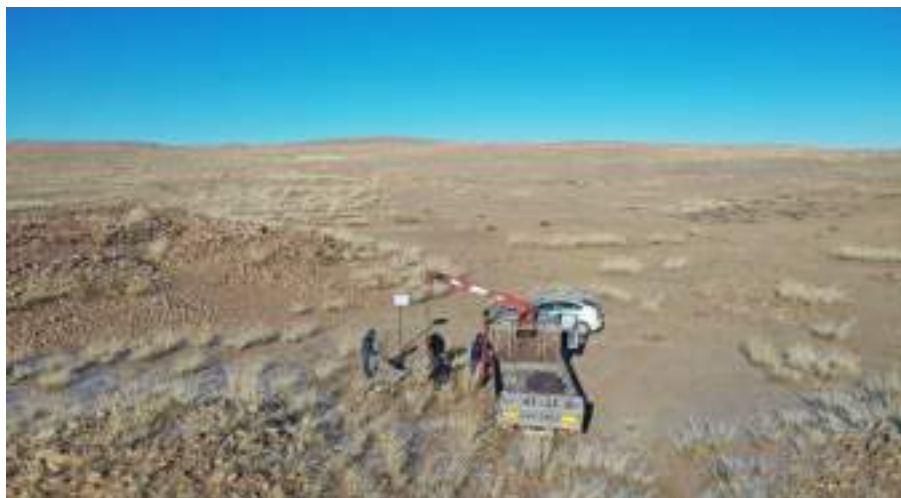
Зураг 11. Хар балгасны гэрэлт хөшөөг Соёлын өвийн үндэсний төвийн чулуун дурсгалыг сэргээн засварлах лабораторид буулгаж байгаа нь (2021.6.11-14)



Зураг 12. Хар балгасны гэрэлт хөшөөг Соёлын өвийн үндэсний төвийн чулуун дурсг



Зураг 13. Хар балгасны гэрэлт хөшөөг Соёлын өвийн үндэсний төвийн чулуун дурсгалыг сэргээн засварлах лабораторид буулгаж байгаа нь (2021.6.11-14)



Зураг 14. Хэсэг байшингийн гэрэлт хөшөөний суурь мэлхий чулууг зөөж шилжүүлэх үйл явц (2021.12.10-15)



Зураг 15. Хэсэг байшингийн гэрэлт хөшөөний суурь мэлхий чулууг Соёлын өвийн үндэсний төвийн чулуун дурсгалыг сэргээн засварлах лабораторид буулгаж байгаа нь (2021.12.10-15)

MOĞOLİSTAN'DAKİ TAŞ ANITLARI MUHAFAZA VE KURTARMA: RİSKLER, ARAŞTIRMALAR VE YÖNTEMLER

Ankhsanaa GANBOLD*

Günümüz Moğolistan topraklarında, Taş Devri'nden 20. yüzyılın sonuna kadar uzun bir tarihi kapsayan süreçte insanların faaliyetlerini gösteren çok sayıda somut kültürel miras bulunmaktadır. Bunlarla ilgili kapsamlı bir çalışma henüz yapılmamış olmakla birlikte birçok bilim dalının bakış açısıyla 19. yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli yöntemler kullanılarak yapılan araştırmalar sürekli olarak yürütülmüş ve günümüz düzeyine ulaşmıştır. Bunlardan biri de kültürel miras kaydetme ve koruma araştırmalarıdır.

Kültürel miras, özellikle arkeolojik araştırmaların ülkemizde 1889 yılında Rus bilim adamı N.M. Yadrinsev'in Orhun Nehri Vadisi'nde eski, bilinmeyen bir yazıt bulması ve zamanında Moğol İmparatorluğu'nun başkenti olan Karakorum şehrinin kalıntılarında kazı çalışmaları yapılmasıyla başladığı kabul ediliyor. Ondan sonra 1890 yılında Fin bilim adamı G. Heikel başkanlığında bir araştırma ekibi Khöshöö Tsaidam'daki Bilge Kağan ve Kül Tigin anıtlarındaki runik yazıyı araştırdılar.

Araştırmacılarımız bu dönemden günümüze kadar olan, Moğolistan'daki arkeolojik araştırma dönemini 1921'e kadar, 1921-1949 yılları arasında, 1950'lerden 1990 yılına ve 1990'dan sonrası olarak sınıflandırmaktadır¹.

Yukarıdaki dönemlerin her birinde gerçekleştirilen araştırmaların kendine has özellikleri olmakla birlikte bir ölçüde taş anıtları inceleme ortak özelliği vardır. Genel olarak taş anıtlar, tarihin belli bir döneminde o bölgede yaşamış insanların sosyal ve kültürel düzeyini tüm yönleriyle temsil eden resim, yazı ve şekiller aracılığıyla günümüze taşınmış kültürel değerler olarak değerlendirilmektedir.

* Moğolistan Kültürel Miras Merkezi Kültürel Miras Muhafaza ve Kurtarma Dairesi Başkanı, E-posta: g.anhaa@gmail.com

¹ Эрдэнэбат У. Археологийн үндэс судалгааны аргазүй. Улаанбаатар, 2012. т.140-192; Энхбат Г., Батсуурь Ж. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалд сөрөг нөлөөт хүчин зүйлсийн учруулах эрсдэлийн үнэлгээний судалгаа. Улаанбаатар, 2020. т.31-42.

Tüm bu değerlerin Moğolların yanı sıra insanlığın geçmişi tanınması için asıl konu hâline gelmesi ve tarihsel bilginin oluşmasında paha biçilemez bir rol oynaması sebebiyle, yüzeyinde korunan değerleri olumsuz doğal ve sosyal etkilerden koruyarak hayatta kalma yeteneğini güçlendirmek de önemlidir.

UNESCO sözleşmelerinde kültürel mirasın korunması, birbiriyle ilişkili beş bölümden oluşan kapsamlı anlayış olarak ele alınmaktadır. Bunlar “kayıt, araştırma, muhafaza ve kurtarma, restorasyon ve uygun kullanım”dır. Ülkemizde taş anıtların araştırma çalışmaları yoğun bir şekilde yapılmış ve diğer çalışmalar nispeten geç başlamış ve farklı seviyelerde yürütülmüştür.

Bunlardan taş anıtların muhafazasını ve kurtarılmasını kapsamlı bir şekilde ilk kez ele alan Z. Oyunbileg’in eseri, “Moğolistan’ın Taş Anıtlarının Korunması” adlı çalışmasıdır. Kendisi bu konuyla ilgili doktora tezini yazmış ve çalışmasında anıtsal yapıların, taş anıtların muhafaza ve kurtarılması, güçlendirilmesi, restorasyonuna yönelik teorik ve metodolojik temelleri ve uygulama yöntemlerinin belirlenmesinin yanı sıra, başarılı bir uygulamanın temelini, anıtı olumsuz etkileyen faktörlerin bilimsel bir temelde belirlenip sınıflandırılması olduğuna inanılmaktadır.

O Moğolistan’daki tarihî ve kültürel anıtları etkileyen faktörleri doğal ve sosyal faktörler olarak tanımlayıp etkileri belirtmiştir¹.

2008 yılında Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı, UNESCO Moğolistan Milli Komisyonu, Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü, ICOMOS Moğolistan Milli Komitesi, Devlet Profesyonel Teftiş Departmanı, Bilimler Akademisi Paleontoloji Araştırma Merkezi ortaklaşa ilk kez “Moğolistan Topraklarındaki Tarihî ve Kültürel Taşınmaz Anıtların Muhafaza ve Kurtarılması” konulu ulusal bir seminer düzenledi ve bu seminerde tarihî ve kültürel taşınmaz anıtların her bir çeşidin muhafaza ve kurtarma konuları ele alındı. Bunun yanı sıra Batbold. N; Tsengel, M.; Bayarkhuu, N. adlı araştırmacılar “Kaya resimleri ve yazıtlar” Bayar, D., Munkhtulga, R. adlı araştırmacılar anıtlarla ilgili konular (geyikli taş, insan figürlü taşlar, abideler) üzerine bildiriler sunarak taş anıtlar üzerindeki risk faktörleri ve etkileri belirlemişlerdir².

2015 yılında Moğolistan Devlet Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Bölümü tarafından düzenlenen konferansta Dogsom, Ç., Oyuntuya, Ş. adlı araştırmacılar “Bazı Doğal Faktörlerin Tarihî ve Kültürel Taşınmaz Eserler

¹ Оюунбилэг З., Монголын чулуун дурсгалын консервацийн асуудал. - Улаанбаатар., 2008. 198 тал.

² Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. Үндэсний семинар. // Ред: Цэвээндорж Д., Уртнасан Н. Улаанбаатар, 2008.

Üzerindeki Etkisi (Dünya Mirası- Orhun Vadisi Kültürel Anıtı Örneği Üzerine)” konulu bildirisinde kültürel anıtın bulunduğu bölgedeki hava sıcaklığı, ısı değişimi, yağış ve rüzgârın taş anıtlara gösterilen etkisi üzerine durmuş ve ilgili çalışması yayınlamıştır³.

Ayrıca, Enkhbat, G. Moğolistan’daki tarihî ve kültürel taşınmaz anıtlara olumsuz etki faktörlerinin riskini değerlendirirken, anıtları sekiz kategoride sınıflandırarak taş anıtlar, kaya resimleri, yazıtlar, heykel anıtlar olarak onları etkileyen olumsuz faktörlerin risk değerlendirmesini oluşturmuş ve haritalanması için bir çalışma yapmıştır⁴.

2018 yılında Ulusal Program geliştirilmeden önce “Taş Anıtı Muhafaza, Kurtarma ve Durum Analizi” konulu bir çalışma yapılmıştır. Bu araştırmada Moğolistan’daki taş anıtların muhafazası ve kurtarılması konusunda bugünkü gerçek durumu belirlemek, bunu etkileyen faktörleri belirlemek, değerlendirmek, ilerleyen dönemlerdeki uygulama önlemini planlamak için bu faaliyetlerle doğrudan veya dolaylı olarak ilgili Moğolistan kanunları, yönetmelikleri, standartları, istatistikleri ve araştırma makaleleri, uluslararası sözleşmeleri, ortak düşünceleri, deneyim ve metodolojisi kullanılarak, devlet idari kuruluşları ve 21 il müzesi, profesyonel teftiş departmanları, akademik kurumlar ve üniversiteler, bireysel araştırmacıların katıldığı bir anket yoluyla taş anıtlar üzerinde olumsuz etkiye sahip olan faktörleri bulma çalışmaları yapılmıştır⁵.

Ülkeler taş anıtların doğa ve toplumun olumsuz etkilerinden korunması konusunda kendi ülkelerindeki hava koşulları, mirasa yönelik sosyal tutumlar, ekonomik potansiyel, insan kaynakları, teknik ve teknolojik kaynaklara dayalı kendi ülkelerinin ve diğer ülkelerin ortak çabalarıyla çeşitli koruma tedbirleri uygulamaktadır⁶. Taş anıtların korunması için alınan önlemler ülkeden ülkeye farklılık gösterse de nihai amaç taşta muhafaza edilen her türlü değeri, orijinal görünümünü ve bütünlüğünü kaybetmeden korumasıdır.

³ Догсом Ч., Оюунтуяа Ш. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалд байгалийн зарим хүчин зүйлсийн нөлөөлөл (Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын жишээн дээр) // Соёлын өв судлал I. Улаанбаатар, 2016. т.43-49.

⁴ Энхбат Г., Батсуурь Ж. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалд сөрөг нөлөөт хүчин зүйлсийн учруулах эрсдэлийн үнэлгээний судалгаа. Улаанбаатар, 2020. т.124-165.

⁵ Г.Анхсанаа. Чулуун дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын нөхцөл байдлын дүн шинжилгээ. Соёлын өвийн үндэсний төв. Улаанбаатар, 2018 37 тал

⁶ The Atlas of Climate Change Impact on European Cultural Heritage Scientific Analysis and Management Strategies Edited by C. Sabbioni, P. Brimblecombe and M. Cassar. European Union, 2012

Ülkemizde 2015 yılında yapılan tarihî ve kültürel taşınmaz anıtların sayımına göre 1350 adet kaya resmi ve yazıtı, 1685 adet heykel anıtı/anıtsal taş, 2931 adet anıt külliye tescil edilmiştir. Ne yazık ki, teftiş sayımı raporunda bu anıtların muhafazasının ve kurtarılmasının çok zor durumda olduğu belirtilmiştir.

Dolayısıyla, ülkemizin tarihî ve kültürel taşınmaz anıtlarının büyük çoğunluğunu oluşturan taş eserleri muhafaza ve kurtarma fiili, iyileştirme somut faaliyetlerini yansıtan Taş Kültür Mirası Ulusal Programı 2019-2024 yılları arasında uygulanacak şekilde Moğolistan Hükümeti'nin 2019 tarihli 69 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Taş Kültür Mirası Ulusal Programı Moğolistan topraklarında bulunan tarih, kültür, bilimsel öneme sahip kaya resimleri, yazıtlar, geyikli taş, insan figürlü taş, damga ve işaret, abideler, hayvan figürlü taş anıtlar, resimli ve damgalı taş anıtlar, taş kültürünün mirasını kaydetme ve belgeleme, araştırma, koruma, restorasyon, tanıtma ve uygun kullanım yoluyla taş kültür mirasının yaşatılabilirliğinin güçlendirilmesi ve korunması amacı çerçevesinde,

1. Taş kültür mirasının tescili ve belgelenmesi;
2. Taş kültür mirasının korunması ve restorasyonu;
3. Taş kültürü mirasını tanıtma;
4. Taş kültürü mirasına dayalı yeni turizm ürünleri ve hizmetleri oluşturma gibi hedefleri 2019-2024 yılları arasında gerçekleştirecektir⁷.

Programın yukarıdaki amaç ve hedeflerini uygulamak için hazırladığı eylem planı Eğitim, Kültür, Bilim ve Spor Bakanı 2019 tarihli A/368 sayılı karar ile onaylanmıştır. 2.4. maddesinde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan anıtları buldukları yerlerden uzaklaştırmak ve güvenli yerlere nakletmek amacıyla 5 farklı anıt yerinden söz edilmiştir. Bunlar arasında 2020-2021 yılı itibari ile Bulgan ili Saikhan ilçesi bölgesinde bulunan Mogoyın Şine Us (Moyunçur) abidesi, kaplumbağa kaidesi⁸ (Fotoğraf 1-4), Sühbaatar ili, Ongon ilçesinde bulunan Tavan Tolgoyn Çuluun Hörgüü⁹ (Fotoğraf 5-7), Dornogovi ili İhhet ilçesinde yer alan Heseğ Bayşint Abidenin kaidesi (Fotoğraf 14-15)¹⁰ Moğolistan Ulusal Kültürel

⁷ <https://legalinfo.mn/mn/detail/14098>

⁸ Kültür Bakanının 2021 tarihli A/15 sayılı kararı uyarınca, Moğolistan Milli Kültürel Miras Merkezi Müdürünün 2020 tarihli A/20 sayılı kararı gereğince taşıtılarak Ulaanbaatar'da güvenli bir yere nakledilip yerleştirilmiştir. .

⁹ Kültür Bakanının 2021 tarihli A/15 sayılı kararı uyarınca, Moğolistan Milli Kültürel Miras Merkezi Müdürünün 2020 tarihli A/20 sayılı kararı gereğince taşıtılarak Ulaanbaatar'da güvenli bir yere nakledilip yerleştirilmiştir. . Ongon ilçesinin Kültür Merkezi'nde bir taş portre büstü korunmaktadır.

¹⁰ 2021 tarihli A/247 sayılı Kültür Bakanının emri ve 2020 tarihli A/72 sayılı Milli Kültürel Miras Merkezi Müdürünün emri uyarınca nakledilerek Ulaanbaatar'da güvenli bir yere nakledilmiştir.

Miras Merkezi tarafından Ulanbator'a nakledilerek Cengiz Han Müzesi'ne yerleştirilmiştir.

Ayrıca Arhangay ili, Hotont ilçesinde yer alan Uygur Devleti'nin başkenti Har Balgas kalıntılarının yakınında bulunan abidelerin bazı bölümlerinin (Fotoğraf 9-13)¹¹ muhafazasını iyileştirmek, restorasyonu için ilgili yasa ve yönetmelikler çerçevesinde güvenli bir yere nakletmek suretiyle korunması gerektiğinden 2021'de Moğolistan Ulusal Kültürel Miras Merkezi tarafından Ulanbator'a nakletme çalışması gerçekleşmiştir (Fotoğraf 8)¹².

Burada taş anıtların muhafaza ve kurtarılmasında karşılaşılan durum tespit ve analiz edilmekte, var olma kabiliyetini güçlendirmenin yolları aranmakta ve acilen uygulanması gereken yöntemler belirlenmektedir. Örneğin;

- Taş anıt kayıt ve veri tabanı işlemlerinin daha da iyileştirilmesi, profesyonel araştırmacıların katılımıyla veri toplama etkinlikleri düzenlemek, veri işleme ve iletim, depolama teknik ve ağ kapasitesinin artırılması ve güvenliğin sağlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca, dokümantasyon fotoğrafı, video kaydı ve diğer sayısal bilgi kriterlerinin netleştirilmesi ve bunların tek bir metodoloji ile sağlanması, taş anıt arazisinin yasal koruma çerçevesine dahil edilmesi ve uygun veri tabanına kaydedilmesi,
- Yerel kültürel miras çalışanlarının taş anıtlarla ilgili bilgi ve kapasitelerinin artırılması,
- Taş anıtların değerlerine ilişkin çalışmaların yoğunlaştırılması, araştırma sonuçlarının halka tanıtılması ve taş anıtların değer ve önemini arttırılma yoluyla Mongolistik araştırmalarının teşvik edilmesi,
- Doğal ve insan faaliyetleri nedeniyle tehlike altında olan taş anıtları temizlemek, güçlendirmek, restore etmek, koruyucu bir çit inşa etmek, eserin yanına tanıtım yerleştirmek, bazı anıtları orijinal yerlerinden taşımak ve güvenli bir yerde muhafaza etmek gibi kapsamlı koruma önlemlerinin net bir planla uygulanması,
- Çeşitli eğitim faaliyetleri ile her yaş grubu için taş anıtların değerini ve önemini anlatıp tanıtarak, kültürel miras üzerindeki olumsuz etkiyi azaltmak ve onları kültürel mirası koruma faaliyetlerine dahil etmek,

¹¹ Kültür Bakanı'nın 2020 tarihli A/23 sayılı emri ve Milli Kültürel Miras Merkezi Müdürü'nün 2021 tarihli A/41 sayılı emri uyarınca nakledilerek Ulaanbaatar'da güvenli bir yere nakledilmiştir.

- Taş anıtlara dayalı turizm faaliyetlerini teşvik ederek taş anıtların değerini ve önemini arttırmak, ilçelerdeki istihdamı arttırmak ve kalkınma politikası ile koordineli çalışmak,
- Taş anıtların ana temsilcileri olan kaya resimlerinin ve yazıtlarının kapsama alanı, veri kaydı için bilimsel temelli bir metodoloji geliştirmek, bunların kayda girmesi
- Taş anıtların muhafaza edilmesi ve kurtarılması, restorasyonu için yöntemlerin geliştirilmesi amacıyla ülkemizde çevre araştırmalarının yürütülmesi konusunda çok az deneyimin olması nedeniyle, personel yetiştirme ve gerekli teknik donanımı sağlama konusunda ileri düzeyde deneyime sahip ülkelerle işbirliği yapmak,
- Taş anıtların tescili, araştırılması, korunması, restorasyonu ve kullanımı ile ilgili faaliyetlerde ulusal uzmanların kapasitesinin geliştirilmesi, bazı kuruluşlara gerekli teknik donanımın sağlanması,
- Taş anıtların bulunduğu anıtın koruma alanını kadastro kütüğüne kaydettirmek ve bunun arazi ilişkileri ve kullanımına ilişkin devlet politikasıyla uyumlu hle getirilmesi gibi önlemlerin adım adım uygulanmasına gerçekten ihtiyaç duyulmaktadır.



Fotoğraf 1. Mogoyın Şine Us Abidesi Nakletme süreci (16-18 Ekim 2021)



Fotoğraf 2. Mogoyn Şine Us Abidesi Nakletme süreci (16-18 Ekim 2021)



Fotoğraf 3. Mogoyn Şine Us Abidesi Nakletme süreci (16-18 Ekim 2021)



Fotoğraf 4. Mogoyñ Şine Us Abidesinin taşınmasına protesto eden yerel halk (17 Ekim 2021)



Fotoğraf 5. Tavan Tolgoyn İnsan Figürlü Taş Nakletme süreci (2021.10.21-23)



Fotoğraf 6. Tavan Tolgoyn İnsan Figürlü Taş Nakletme süreci (2021.10.21-23)



Fotoğraf 7. Tavan Tolgoyn İnsan Figürlü Taş Nakletme süreci (2021.10.21-23)



Fotoğraf 8. Ulaanbaatar'a Taşınan Taş Anıtları (24 Ekim 2021)



Fotoğraf 9 ve 10. Kara Harbalgas'ın Yazıtının Bazı Bölümlerinin Nakledilme Süreci (11-14 Haziran 2021)



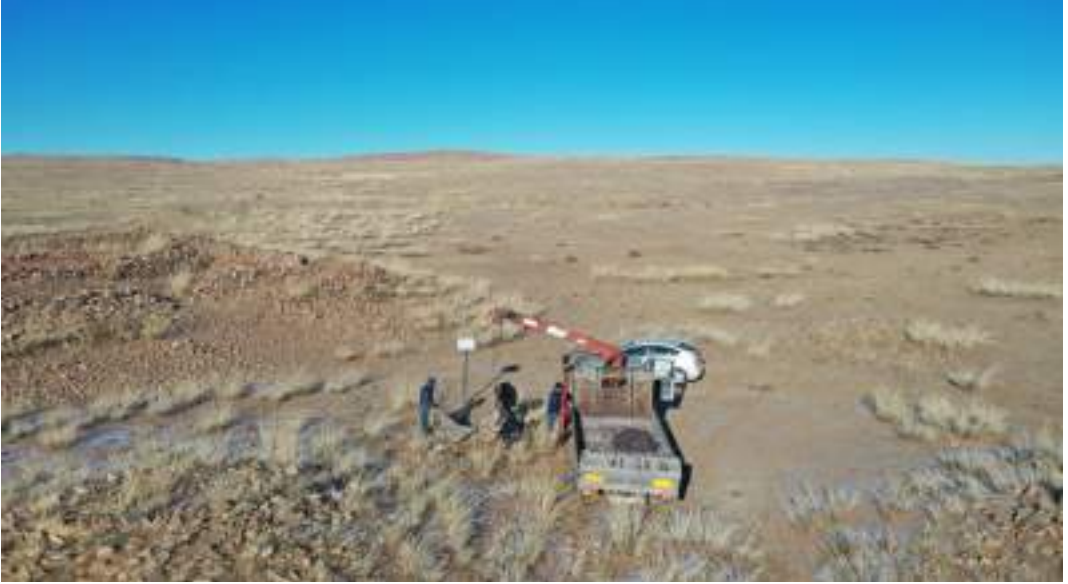
Fotoğraf 11. Kara Balgas Abidesi, Moğolistan Milli Kültürel Miras Merkezi'nin taş anıt restorasyon laboratuvarına kaldırılan süreci (11-14 Haziran 2021)



Fotoğraf 12. Kara Balgas Abidesi, Moğolistan Milli Kültürel Miras Merkezi'nin taş anıt restorasyon laboratuvarına kaldırılan süreci (11-14 Haziran 2021)



Fotoğraf 13. Kara Balgas Abidesi, Moğolistan Milli Kültürel Miras Merkezi'nin taş anıt restorasyon laboratuvarına kaldırılan süreci (11-14 Haziran 2021)



Fotoğraf 14. Heseğ Bayşint'in Abide Kaplumbağa Kaidesi Nakletme Süreci (10-15 Aralık, 2021)



Fotoğraf 15. Heseğ Bayşint'in Abide Kaplumbağa Kaidesi, Moğolistan Milli Kültürel Miras Merkezi'nin taş anıt restorasyon laboratuvarına kaldırılan süreci (10-15 Aralık, 2021)

KÖL TİĞİN, BİLGE KAGAN VE TUNYUKUK YAZITLARININ BULUNDUĞU BÖLGELERDEKİ ARKEOLOJİ ÇALIŞMALARI

Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Bir Rus'un başkanlığında, 1889 tarihinde bulunan ve bütün dünya ilim çevrelerinin ilgisini çeken Orkun Abideleri üzerine çok değişik ülkelerden yıllardır ilim adamlarının çalıştığını hepimiz bilmekteyiz¹. En son olarak da bu eserleri ortaya koyanların torunları Türkiye Türkü bilim adamlarıyla, dost Mogolistan'ın değerli âlimleri birlikte çalışarak tarihe ışık tutmaya gayret ettiler.

Bulunduğu günden itibaren üzerinde en çok çalışılan Türkçe belgelerin başında hiç şüphesiz Kök Türk alfabesiyle yazılmış olan Orkun Kitabeleri gelmektedir. Tabiki bunların önemi Türk tarihi ve kültürü açısından içerisinde yer alan değerli bilgilerden kaynaklanmaktadır. Çünkü burada Türk tarihini, edebiyatını, sanatını, gelenek ve göreneklerini, dinini, ordu teşkilatını, sosyal hayatını, kısaca Türk milletine ait ne varsa hepsini görmek mümkündür. Bu bakımdan sadece Türkiye Türklerini değil, bütün dünya Türklüğünü ilgilendirmektedir. Elbette bu yazıtların değeri Türk tarihi ve kültürüyle de sınırlı değildir. Aynı zamanda onların çağdaşı olan Asya kavimlerinden Çin, İran, Sogd, Kore, Tibet, Mogol vs. ile Bizans, Arap gibi milletlerin tarih ve kültürleriyle de ilişkilidir².

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-posta: sgomec@ankara.edu.tr

¹ Türk-Mogol kazı heyetinden önce 1958 tarihinde bir Çek-Mogol grup da bölgede arkeolojik faaliyetlerde bulunmuştur.

² S.Y. Gömeç, "Orkun Abidelerinin Okunuşunun 100. Yılı Münasebetiyle", **Türk Kültürü**, 31/365, Ankara 1993, s.518-519.



Karabalgasun Yazıt Alanı ve Yazıtın Tepeliği

İnsan medeniyeti tarih ve yazı ile başlıyor ise, Türkler bu açıdan oldukça şanslı bir millettir. Çünkü onlar dünyada kendisine ait bir dili ve yazısı olan ender toplumlardandır. Türk milleti, sanıldığı gibi bilinen beşbin yıllık tarihi boyunca sadece savaş yapıp, coğrafya değiştirmekle hayatını geçirmiş göçebe bir halk değildir. Dünyanın en eski milletlerinden biri olan Türk kavmi, zaman içerisinde kendine has bir kültür meydana getirmiş ve bu kültürü sayesinde yeryüzündeki diğer toplumlardan ayrılmıştır³.

Malûm olduğu üzere, ilk defa Kök Türkçe yazılı abidelerin varlığından bahseden, 13. yüzyıl İlhanlı tarihçilerinden Ata Melik Alaaddin Cüveynî'dir. Daha sonra bir botanikçi olan Daniel Gottlieb Messerschmidt, 1721'de Yenisey vadisinde yaptığı araştırmalar sırasında, Kök Türkçe ile yazılmış taşların varlığından haber vermiş, fakat o bu eserlerin hangi dille ve kimlere ait olduğunu bilmediğinden yankı uyandırmamıştı. Ama ilim âleminin en büyük keşiflerinden biri olan Kök Türk harfli kitabelerin bulunması ve dünyaya tanıtılması, İsveçli bir subay olan Philip Johann von Tabbert-Strahlanberg'in 1730'da çıkan "Das Nord und Östliche Teil von Europa und Asia" adlı eseri sayesinde. Daha sonra bu yazıtların okunması için dünyada büyük bir yarış başlamış ve ilk önce büyük âlim Thomsen abideleri deşifre etmiştir⁴. Böylece araştırmacıların eline kıymeti hiçbir şey ile ölçülemeyecek olan vesikâlar geçmiş oldu. Buna rağmen ne yazık ki, belli başlı birkaç kitabenin dışında, diğerlerinden faydalanma yoluna gidilmemiştir.

³ S. Y. Gömeç, "Türk Milli Kimliğinin Teşekkülünde Türk Dilinin Önemi", **21. Yüzyılda Türkiye'de Sosyal Bilimler ve Toplum Sorunları Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Ankara 2013, s.75-82.

⁴ S.Y.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 3. Baskı, Ankara 2014, s.299.



Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtları

Bununla beraber Türkiye’de, 1992 senesinde TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı) kurulduktan sonra eğitim ve kültür alanlarında bir dizi çalışmalar yapıldı. Bu yıllarda TİKA’nın gerçekleştirmek için hazırladığı bir proje de, Mogolistan ve çevre bölgelerdeki Türk eserlerinin kurtarılmasıyla alakalı idi. Saadettin Y. Gömeç ve bir grup ilim adamının gündeme getirdiği bu projenin temelinde Mogolistan’da, özellikle Orkun (Hoşo Saydam) ve Nalayh havalisindeki Türk anıtlarının restorasyonu ile korunması yer alıyordu. Hoşo Saydam’da bulunan Bilge Kagan ve Köl Tigin Anıt Mezarlıklarında kazılar yapılacak, yılların tahribatına uğrayan bu kompleksler tamir edilecek, gerekirse yerinde veya bir müzede korunmaya alınacak, bölgede araştırmacıların yararlanabilmesi ve konaklamaları için merkezler kurulacak, en yakın yerleşim biriminden buraya ulaşmak gayesiyle bir yol yapılacaktı. Bu hem Köl Tigin ve Bilge Kagan, hem de Tunyukuk Anıt Alanı için düşünülmüştü⁵. Ayrıca bu büyük abidelerin kopyaları alınarak, her biri Türk Cumhuriyetlerinin başkentlerine dikilecekti.

Nitekim 1993 yılında tamamlanan bu çalışmadan Türkiye Cumhuriyeti’nin ilgili kurumlarının haberi oldu. 1995’te dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı’nın Mogolistan’ı ziyaret etmesi ve burada iki ülke arasında imzalanan bir mutabakat zaptı ile proje uygulamaya geçti. İşte bu anlaşmaya bağlı olarak Türkiye Cumhuriyeti 1996’dan itibaren bölgede birtakım faaliyetlerde bulundu. Bu amaçla da zaman zaman Orkun ve Tunyukuk Yazıtlarının yer aldığı Nalayh havalisine ekipler yollandı⁶.

⁵ S.Y.Gömeç, “Mogolistan’daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları”, **Yüce Erek**, 6/33, Ankara 2004, s.11.

⁶ Tıpkı Köl Tigin ve Bilge Kagan anıt mezarlıklarındaki gibi Türk bilim heyetinden önceki ilk ciddi arkeolojik çalışmalar 1957 senesinde Mogollarca gerçekleştirilmiştir.



2001 Türk-Moğol Kazı Ekibi ve Tarih Enstitüsünün Önü

Günümüzde “Dünya Mirası” listesi içerisinde yer alan bu anıtlar üzerine Türk ilim adamları tarafından gerçekleştirilen ilk ciddi arkeoloji faaliyetleri ise 1997 senesine rastlar. 1998’de yine kazı alanlarına Türkiye tarafından birer depo-kazı evi inşa edildi.



Kazı Evi ve Çadırlar

Müzenin Çizimi

Bununla birlikte çeşitli sebepler yüzünden 2000 yılına kadar bu işe bir ara verilmiş, ama 2000 tarihinde yeniden kazı ve restorasyon faaliyetlerine başlanılmıştır. Bunun üzerine bölgede çalışma yapacak bir heyet hazırlandı ve bu ekibin içerisinde değişik üniversitelerden konularında uzman pekçok ilim adamı yer aldı. Onlar Mogolistan’da buldukları müddetçe anıtların restorasyonu, depo evlere taşınması, harita ve jeofizik çalışmaları başta olmak üzere, çok değerli işler gerçekleştirdiler.

Bunun ardından 2000 yılında olduğu gibi, 2001 kazı dönemi için de bir çalışma grubu önceden belirlenmiş, bunların faaliyet planları yine araştırma sahasına gelmeden hazırlanmış ve Mogolistan’a gönderilmişlerdir. Buna binaen ilk defa 2001’de çalışma grubu içerisinde yer alan bir uzman müzeci Tunyukuk Abidesinde çalışmalarını yürüttü. Bu müze uzmanı daha sonra Orkun bölgesine gelmiştir. Her iki depo binasını da inceleyip, abideleri ve diğer eserleri yerinde tedkik etti. Gözlemlerini değerlendiren müzeci, yazıtların bulunduğu alanları esas alarak bir plan çizdi ve depo olarak hazırlanan binaların müzeye dönüştürülmeleri için alt

yapıları tamamlandı⁷. Neticede Türk ilim adamlarının Bilge Kagan Müzesi adını verdikleri, fakat Mogol yetkililerin Hoşo Saydam ismini koydukları Orkun bölgesindeki bina, 2004 yılında Türkiye’den giden hükümet temsilcilerinin de katılımıyla dünyanın en modern müzelerinden biri olarak hizmete açıldı. Burada bizi üzen bir nokta var ki, Türkiye’nin bu işte insiyatifi elinden kaçırmasıdır. Bütün teknik, ilmi ve maddi kaynaklar Türkiye Cumhuriyeti tarafından sağlanmış, hatta bölgeye ulaşmak için Türk devletince buraya bir yol yapılmış olmasına rağmen ne müzenin isminin belirlenmesinde, ne de müzenin girişindeki tarihçede Türk ilim heyetlerine yer verilmemesi dikkat çekici bir durumdur.

İlk çalışmalarını Nalayh’taki Tunyukuk Anıt Mezarlığı etrafında yapan haritacılar ayrı olarak, restorasyon ekibi anıt mezarlık içerisinde bulunan heykelleri depo binasına taşıdılar. Bu arada yazılı taşlar ve sanduka mezar üzerinde temizlik işleri gerçekleştirildi. Bilge Tunyukuk Anıt Mezarlığının batısında yer alan balballardan birkaçı da ayağa kaldırıldı. Bilindiği gibi Bilge Kagan ve Köl Tigin anıt mezarlıklarının önünde olduğu üzere burada da doğuya doğru 200 metre kadar uzayıp giden bir balbal silsilesi söz konusudur. Önümüzdeki senelerde Tunyukuk Yazıtları bölgesinde kazı faaliyetlerine başlanabilmesi için Mogolistan’da kalış süresinin son on gününde jeofizik ve harita ekibi burada çalıştı⁸. Çevredeki bütün kurgan yerleri haritalara işlendiği gibi, anomali veren kurganlar da tespit edildi.



Tunyukuk Anıt Alanı

Bununla birlikte 2001 yılı programının en önemli ayaklarından birini teşkil eden ve daha önceden üç parça ve yatık durumda bulunan Bilge Kagan Yazıtı’nın ayağa kaldırılması ve birleştirilmesi için bir dizi hazırlık gerçekleştirilmiştir. Abideyi taşıyacak kaide bulunmadığından, çelik bir ayak yaptırılarak Bilge Kagan Yazıtının

⁷ **Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Çalışmaları**, Ankara 2003, s.1-4; **Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2003 Çalışmaları**, Ankara 2005, s.1-4.

⁸ S.Y.Gömeç, “Balbalların Peşinden”, **Türk Kültürü**, 39/462, Ankara 2001, s.577-579; S.Y.Gömeç, “Mogolistan’daki Türk Anıtlarında Yürütülen Çalışmalar ve Son Durum”, **I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni**, Afyon 2009, s.96.

dik konuma getirildiğini söyleyebiliriz. Adeta Bilge Kagan Yazıtı dikilişinden 1266 yıl sonra yeniden bütün ihtişamıyla ayağa kaldırıldı. Bilge Kagan Kitabesi'nin artık dağılmaya yüz tutmuş olan kaplumbağası ikiye parçalanmış durumdayken müzeye taşınarak, üzerinde koruma tedbirleri uygulandı. Ayrıca Köl Tigin yazıtı taşının dağılmış kaplumbağa kaidesini birleştirmek için müze evine getirdiğimizi de belirtmek isteriz.



Köl Tigin Yazıtı'nın Taşınması

Bilge Kagan Yazıtı'nın Dikilişi

Hiç şüphesiz 2001 yılı çalışmalarından birisi de kazı faaliyetleridir. İlim adamları ilk aşamada her şeyden evvel Bilge Kagan Anıt Mezarlığının restorasyonuna yönelik planlar çıkarmaya gayret ettiler. Buna bağlı olarak Köl Tigin ve Bilge Kagan Anıtlarının jeofizik ve harita alanları genişletilmiş, adeta güneydeki taşlı dağdan, kuzeydeki dağlara kadar uzanan sahanın ölçümleri aşağı-yukarı yapılmıştır. En azından buradaki kazı çalışmaları bir gün tamamen biterse toprağın altında ne vardı veya ne unuttuk gibi bir endişemiz kalmayacak.



Köl Tigin Yazıtı

Köl Tigin Yazıtının Kaplumbağası

Kazı programı sırasında, değişik açmalardan farklı boyutlarda ve özelliklerde ok uçları, at dizginlerine ait olduğu sanılan halkalar, gem parçaları, elbise kopçaları, kemer iğnesi, çatı kiremitlerini süsleyen desenli kapaklar, bir at kafası ile bir koyun

iskeleti çıkarılmıştır ki, bazı Mogol bilim adamları onların buraya dini tören amacıyla atıldığını ifade etmektedirler⁹. Ayrıca çeşitli keramik parçaları da bulundu.



Ok Uçları ve Keramik Parçalar

Kazı işlemleri sürerken ilginç yapı ve malzemelere de rastlanıldığı görülmüştür. Mesela bunlardan birisi yazıtın ön tarafındaki bölümde, kaynaklarda belirtilmeyen bir kırık heykeldir. Maalesef baş kısmı bulunmayan bu heykelin kime ait olduğunun tespiti zordur. Ayrıca yine şimdiye kadar Radloff dahil kimsenin bahsetmediği, sunağın kuzey tarafında ve 1.5-2 metre uzaklıktaki bir lahdin desenli köşe taşlarının çıkması sayılabilir. Uzmanlar bu sanduka mezarın fotoğraflamasını yaptıkları gibi, kopyalarını da aldılar. Kanaatimizce bu sembolik kabir Bilge'nin çocuklarından birine veya akrabasına aittir¹⁰. Bugüne değin bu tür anıt mezarların içerisinde böyle bir mimari görülmemektedir.



Bilge Kagan'daki Sunak Taşı

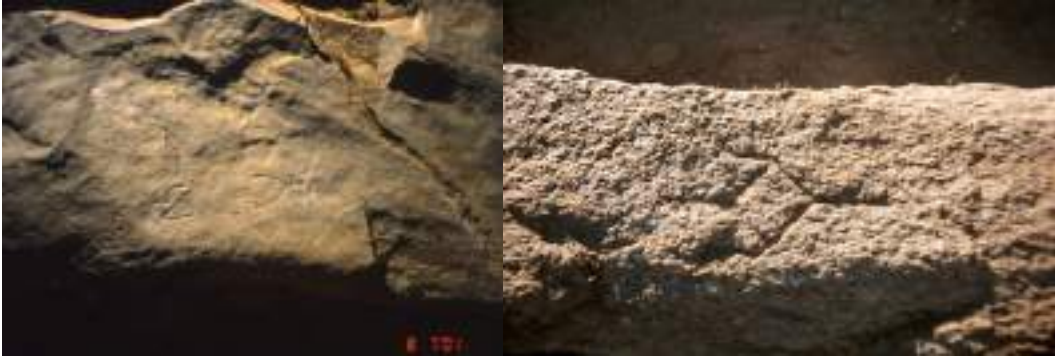
Bilge Kagan'daki Sembolik Mezar

Bir diğer önemli buluntu da, Bilge Kagan Yazıtından 31 metre doğuda, ikinci ya da üçüncü balbal olduğu sanılan taşın üzerindeki iki tamgadır ki, buna da daha

⁹ S.Y.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları", **Kırım Dergisi**, 9/35, Ankara 2001, s.8-9; S.Y.Gömeç, "Kök Türkler ve Moğolistan'daki Türk Anıtları", **Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Sayı 381, Ankara 2004, s.52-53.

¹⁰ S.Y.Gömeç, "Bilge Kagan Külliyesi'ndeki Anıt Mezar", **Orkun**, Sayı 44, İstanbul 2001, s.31.

önce hiçbir eserde rastlanılmıyor. Belki de anıt mezarlığa en büyük zararı Uygur ve Kırgız Türkleri vermelerine rağmen, onların da bu kutsal mekâna hiç sahip olmadıklarını söylemek haksızlıktır.



Bilge Kagan Anıt Alanındaki Tamgalı Balballar

Ayrıca 2003 senesinde de ortaya çıkarılan yeni tamgalı balballar anılmaya değer. Bu tamgaların Kök Türk-Uygur çağlarında sıkça kullanıldığını, hatta bugün çeşitli Türk ve Mogol boylarınca da hâlâ önemi olabileceğini düşünüyoruz. Silinmiş veyahut da kırılmış yerdeki tamga daha önce pekçok yazıtta ve balbalda görülen keçi ya da kotuz tamgaya benzemektedir. Diğerinin ise ay ve güneşten ibaret olduğunu sanıyoruz. Ay ve güneş Türk konar-göçer hayatında olduğu gibi dini literatüründe de son derece önemli bir yere sahiptir. Bunlar konar-göçer hayat tarzında vazgeçilmez iki unsurdur. Güneş her gün dünyayı aydınlatan, ısıtan, canlılara hayat veren bir nesne olduğu gibi, ay da göçerlerin gecelerini ışıtan, yollarını aydınlatan bir varlıktır¹¹. Dolayısıyla eski Türk hayat biçimi ve anlayışında yeri tartışılmaz.



Bunlardan başka Bilge Kagan Anıt Mezarlığının kazı çalışmaları esnasında doğu tarafı, güney ucunda iki yeni balbal üzerinde farklı iki tamgayı daha tespit etme imkânına kavuşulmuştur. Aralarındaki uzaklık 2 m civarında bulunan kuzeydeki taşın üzerinde adeta çift taraflı misineyi andıran bir şekil vardır. Güneyde yer alan balbal üzerine kazınmış olan tamga bizim şimdiye kadar gördüklerimizden biraz

¹¹ S.Y.Gömeç, **Şamanizm Eski Türk Dini**, 2. Baskı, Ankara 2011, s.47-48.

farklıdır. Bu tamga sanki bir tugu andırmaktadır. Ancak üç tuglu bir sancak görünümündedir.



Bilge Kagan Anıt Alanındaki Tamgalı Balballar

Kazı çalışmalarının sona ermesinden bir gün önce, yani 28 Ağustos 2003 tarihinde ilim adamları bir balbal daha ortaya çıkardılar. Bunun üzerindeki de evvelce Mogolistan'da rastlanılan hiçbir tamgaya benzemiyor. Bu tamga, neredeyse bir çadırın üzerinde duran kelebek veya çadır motifini hatırlatıyor.



Bilge Kagan Anıt Alanı

Bilge Kagan Sunak Alanı

Mogolistan'daki Türk Anıtları Kazı ve Restorasyon çalışmaları sırasında, Prof.Dr. Saadettin Y. Gömeç'in başkanlık ettiği faaliyetlerin 2001 ve 2003 yılı buluntuları arasındaki balbalların durumu ve daha önce çıkarılanları karşılaştırdığımızda belki şunları söyleyebiliriz: Bilge Kagan ve Köl Tigin Anıt Mezarlıklarının önünde doğuya doğru uzayıp giden balbalların yanı sıra, anıt mezarlıkların dış duvarlarının içinde belirli mesafelerle dizilmiş tamgalı ve tamgasız balballara rastlanılmıştır. Bu balbalların dışarıdakilerden farklı olması gerekir. Herhalde bunlar Köl Tigin ve Bilge Kagan'ın cenaze merasimine katılan devletleri ve Türk boylarını simgeliyordu. Tamgalıların Türk kabilelerini, tamgasızların ise

yabancılara ait olma ihtimali vardır. Bir başka düşünce de, bu balballar Kök Türk Kaganlığına bağlı Türk ve yabancı kavimleri temsil ediyor olabilir¹².



Bilge Kagan'ın Heykeli



Tunyukuk Yazıtı

Bununla beraber Köl Tigin Yazıtının 2-3 km kuzeyinde bir sembolik mezar belirlenmiş ve burada da Türk-Mogol ilim heyeti elemanları incelemeler yapmıştır. Lahit parçalarının üç adet olduğu görülüyor. Maalesef taşlardan birisi kayıp, diğerleri de kırılmış durumdadır. Ekipteki uzmanlar tarafından bu desenli mezar taşlarının kağıt kopyaları alınarak müzeye taşıtılmış ve önümüzdeki senelerde bunların kalıplarının çıkartılarak, kopyalarının yerine konmasına karar verilmiştir¹³.



Anonim Mezar



Hazinenin Bulunduğu Yer

Mogolistan'daki Türk Anıtları Projesinin 2001 yılı faaliyetlerinin kazı ayağının bir diğer önemli buluntusu da, devlet başkanlarına ait olduğu sanılan bir gümüş kutu içindeki eşyalardır ki, bunlar bize göre bir hazine kıymetindedir. Mezar

¹² S.Y.Gömeç, "Orkun'daki Büyük Kurgan ve 2003 Yılında Çıkan Tamgalı Balballar", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 207, İstanbul 2004, s.32-33.

¹³ Gömeç, "Bilge Kagan Külliyesi'ndeki Anıt Mezar", s.31.

yapılırken buraya geyik heykelcikleri, altın ve gümüş taslar, değerli mücevherler ve diğer madenlerden yapılmış parçaların da konulduğu görülüyor.



Bilge Kagan Hazinesinin İlk Görüntüleri

Bu hazine sunak ile bunun kuzeyindeki sembolik mezar arasında ve en alt zemine gömülmüş bir şekilde keşfedilmiştir. Daha önceden sanduka mezarın etrafında bir kanunsuz kazı gerçekleştirildiği halde bu parçaların çalınmaması veya görülmemesi insanlık için bir şanstır. Bilge Kagan'a, dolayısıyla devlete ait bu hazine yüzlerce parçadan meydana gelmektedir. Özellikle sandık olduğunu varsaydığımız nesnenin üzerindeki gümüş süsler binlerce adettir. Mogol bilim adamlarından öğrendiğimiz kadarıyla, Mogolistan'da rastlanan en önemli buluntudur. Bu parçaların bir eşinin daha ortaya çıkarılmadığı söylenmektedir. Türk tarihinde şimdiye kadar ele geçirilen en mühim eserlerin başında geldiği bir hakikattir. "Altın Elbiseli Adam" kalıntılarının ardından böyle bir arkeolojik malzemenin varlığı göz-ardı edilemeyecek bir keşiftir. Kaganın tacı ve kemeri de dâhil olmak üzere çeşitli süs ve ziynet eşyalarının içerisinde bulunduğu bu eserlerin kıymeti hiçbir şey ile ölçülememektedir¹⁴. Neticede fotoğraflama ve envanter kayıtları yapıldıktan sonra buluntular iki taraf temsilcilerinin hazırladığı bir tutanak ile Mogolistan Milli Tarih Müzesine verilmiştir.

¹⁴ S.Y.Gömeç, "Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları", **Türk Kültürü**, 40/471, Ankara 2002, s.422-423; S.Y.Gömeç, "Bilge Kagan'ın Hazinesi Nasıl Taşındı?", **Orkun**, Sayı 45, İstanbul 2001, s.22-24.



Gümüş Süslemeler ve Buluntuların Temizlenmesi

Bu keşif şu açıdan da önemlidir: Şimdiye kadar Türkistan ve Sibirya gibi Türk yurtlarının pek çok yerinde arkeolojik kazılar yapıldı. Buralardan çok değerli nesnelere ele geçti. Ancak o malzemelerin hangi Türk hakanı veya beyine ait olduğunu tespit edemiyoruz. Hâlbuki Bilge Kagan Anıt Mezarlığında rastlanan bu hazinenin içindeki kut kuşlu tac, kemer vs. şeyleri, bizzat burada yer alan Bilge Kagan'a ait heykelin üstünde de görmek mümkündür.



Altın Sürahi ve Taslar



Türk Kaganlarının Tacı

Mogolistan Türk Anıtları Projesi ekibi 2001 yılında, adeta Türk tarihi ve kültüründe pek çok şeyin yeniden ele alınmasını sağladılar. Bu eserler ve yapılan çalışmalar hakkında daha çok şeylerin söyleneceği bir gerçektir. Ayrıca daha evvel Radloff'un da bahsettiği üzere Bilge Kagan Anıt Mezarlığının yazıt kısmına varmadan önceki giriş alanında, sağda ve solda koç heykelleri de ortaya çıkarıldı. Ama maalesef mükemmel bir şekilde işlenmiş olan her iki koçun da başları parçalanmıştır.



Koç ve Arslan Heykelleri

Kazı çalışmaları sırasında kaplumbağanın önündeki bölgede Bilge Kagan Yazıtına ait kırık yazı parçalarına da rastlanıldı. Daha önceden bu yerde ciddi bir araştırma yapılmadığından, 2003'te de başka kırık parçaları toplama imkânına sahip olunmuştur. Ayrıca şimdiye kadar Bilge Kagan Yazıtı'nın eksik ve okunamayan yerlerinden birisi de sunak taşı temizlenirken ortaya çıkarıldı. Bilim heyeti içerisinde yer alan Türk dili ve edebiyatı uzmanı bir epigraf, Mogolistan'ın çeşitli yerlerindeki Türk dönemi abidelerinin ve eserlerinin daha önceki yıllarda olduğu gibi belgeleme işlemini gerçekleştirmesi de önemli bir faaliyettir. Daha sonra bunlar atlas şeklinde ilim âleminin hizmetine sokulmuştur¹⁵. Bilge Kagan Anıt Mezarlığında 2001 yılı kazı çalışmaları bittikten sonra açılan yerler kapatılmış ve kazı alanı geniş bir dikenli tel ile çevrilmiştir.



Bilge Kagan'daki At İskeleti

Bilge Kagan'daki Koyun İskeleti

Orkun havalisi doğudan batıya, kuzeyden güneye eski Türklere; özellikle de Kök Türk dönemine ait yüzlerce buluntuyu ihtiva eder. Vadiyi çevreleyen dağlarda Hun ve Kök Türk çağına dair mezarların olabileceği gibi, Kök Türklerin ünlü hükümdarları ve beylerine ait de kurganlara rastlamak mümkündür. Zaten çalışma yapılan saha çepe-çevre Kök Türk Börülü (A-shih-na/Aşına/Çina/Çona) ailesinin

¹⁵ C. Alyılmaz, **Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu**, Ankara 2005; C.Alyılmaz, **(Kök) Türk Harfli Yazıtların İzinde**, Ankara 2007.

mezarlığı durumundadır¹⁶. Bu nedenle 2001’de etraftaki bazı kurganların da jeofizik ve haritalama işlemleri gerçekleştirildi.

Bu projeden ayrı olarak yapılması düşünülen Karabalgasun harabelerinin de yüzey çalışmalarına yönelik ön hazırlıklarda bulunulmuş; jeofizik, harita ve kazı ekibi elemanları çalışacakları alanı yakından tanıma imkânına kavuşmuşlardı. Ancak Türkiye bu konuya ciddiyetle eğilmeyince, Mogollar Karabalgasun’un kazısını yabancılara verdiler. Maalesef Türklerin en eski başkentini şimdi ecnebler araştırmaya başladı ve 2011 senesinde sarayın surlarının dışında açılan bir hakan mezarında muhteşem duvar resimleri ve malzemeler ele geçirildi.

Türkiye Cumhuriyeti’nin 1997 senesinde başlattığı ve önemli bir eksiklik olan, Orkun ve Nalayh bölgesindeki Türk eserlerinin kopyalarının alınması işi de tamamlandı. 2004-2006 arasında da restorasyon faaliyetleri sürmüş, yazılı taşların kalıpları çıkarılmıştır. Böylece daha önce müze evine alınan eserlerin yerlerine en azından kopyalarının dikilebilme imkânı doğmuştur. Belki de bütün bu çalışmalar bittikten sonra tarih eski ihtişamıyla yeniden diriltilecektir. Bu proje dünyadaki en kapsamlı yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarından birisi idi. Burada yapılan iş Türk tarihiyle kültürüne önemli derecede ışık tuttu.

Kazı çalışmalarının 2002 döneminde de yine Türkiye’den yollanan grup ile Mogol uzmanlar, Bilge Kagan Anıt Mezarlığının değişik bölgelerinde mimari yapının hususiyetlerini belirlemeye yönelik kazıları yürüttüler.

Bununla birlikte 2003 senesi kazı programı dahilindeki çalışmalar sonucunda, 1268 yıl önce Bilge Kagan’ın çocukları tarafından inşa edilen anıt mezarlığın planı ortaya çıkarılmış; bu inşaatta kullanılan malzemeler tespit olunmuş ve bu veriler neticesinde yapılacak orijinal kopyanın muhteviyatı hususundaki fikirler ortaya konmuştur. Bundan sonraki aşamada öncelikli hedef, Bilge Kagan Anıt Mezarlığının bir benzerini Orkun Vadisine inşa etmektir.

¹⁶ S.Y.Gömeç, “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları Hakkında”, **Yüce Ereğ**, 3/24, Ankara 2001, s.8.



Kanal Sistemi



Barka Giden Yol

Bilindiği üzere Mogolistan’da kazı faaliyetleri ancak iki ay gibi muayyen bir sürede gerçekleştirilebiliyor. Hem Türkiye’den giden hocalar, hem de Mogol meslektaşların vakitlerinin fazla olmamasının yanı-sıra, Mogolistan’ın iklim şartları ancak yaz ayında, o da haziran ortası ile ağustosun yarısına kadar çalışmalara imkân tanımaktadır. Mevsim durumunun anormal ölçüde tutarsızlığı zaman zaman faaliyetlerin de aksamasına sebep olmaktadır.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir keşif de, 2001 tarihinde Bilge Kagan’ın hazinelerinin ortaya çıkarılmasından sonra, 2003 döneminde 1268 yıl öncesine ait Kök Türk devri kültürünü yansıtan resimli bir çatı kiremitine rastlanılmasıdır¹⁷. Elbette biz biliyoruz ki, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarının ilgili yerlerinde onların cenaze merasimlerinden bahsedilirken, bir sürü devletten elçiler gelmiştir. Ayrıca bu anıt mezarlıkların yapıları esnasında hususiyetle Türk ve Çinli ustalarla, sanatçıların birlikte çalıştığını kaynaklar bize haber veriyorlar. Adı geçen Türkçe belgelerden ve Çin vesikalarından Köl Tigin ile Bilge Kagan Anıt Mezarlıklarında bu ressam ve ustaların binaların çeşitli yerlerine savaş ve av sahneleri, belki de Köl Tigin ile Bilge Kagan’ın kendileriyle, yakınlarını çizdiklerini öğreniyoruz¹⁸. Fakat hem Köl Tigin, hem de Bilge Kagan Anıt Mezarlığında şimdiye kadar yapılan kazılarda herhangi bir resimli sahneye tesadüf edilmemiş idi. Bunu da şuradan biliyoruz; bu mekânlarda Türklerden önce kazı yürüten yabancı heyetlerin raporlarında da bu türden bir not görülüyor. Ama şunu da söylemeliyiz ki, kırmızı-beyaz duvar boyalarına rastlanılıyordu. Bu sebeple 2003 yılı kazı faaliyetlerinde ele

¹⁷ S.Y.Gömeç, “Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş”, **Orkun**, Sayı 77, İstanbul 2004, s.30-31; S.Y.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.253.

¹⁸ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 11-13. satır: “Yogçı, sıgıtçı, Kıtany, Tatabı bodun başlayı, Udar Sengün kelti. Tabgaç kaganta İsiyi Likeng (Lü Hsiang) kelti. Bir tümen ağı altun, küküş kergeksiz kelürti. Töpüt kaganta bölön kelti. Kuriya kün batsıkdakı Sogd Berçik-er, Bukarak ulus bodunta Enik Sengün, Ogul Tarkan kelti. On Ok oğlum Türğiş kaganta Makaraç Tamgaçı, Oguz Bilge Tamgaçı kelti. Kırkız kaganta Tarduş Inançu Çor kelti. Bark itgüçi, bediz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çıkamı Çang Sengün kelti”.

geçirilen savaş, yas veya av sahneli resim, gerçek manada Türk kültür tarihi açısından büyük bir önem taşıyor.



Bilge Kagan Anıt Mezarlığındaki Resimli Kiremit

Bunun yanı-sıra 2003 yılı kazı döneminde çeşitli madeni eşya ve paralar, özellikle de kurban olarak sunulan hayvan iskeletlerine rastlanılmakla beraber, kazı çalışmalarının son günlerinde, 28 Ağustos 2003 tarihinde giriş yerinin önünde, sağ tarafta Uygur dönemine ait olduğu sanılan baklava motifli bir küp bulunmuş idi¹⁹.



Bilge Kagan'ın Altın Geyiği

Bilge Kagan Yazıt Alanındaki Küp

Son olarak 2007 senesi yazındaki restorasyon faaliyetleri ile Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarıyla, taş kaplumbağalarının kalıpları alınarak, birer tane suretleri yapılmış, bunlar da anıt mezarlıkların olduğu yere koyulduktan sonra, gerçek eserlerin tamamı koruma altına alınmıştır. Ayrıca Orkun'daki depo hızlı bir şekilde modern müze binasına dönüştürülmüştür. Projenin bir ayağını meydana getiren yol da 2008 senesinde tamamlanarak, hizmete açıldı.

¹⁹ Gömeç, "Mogolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", s.17; Gömeç, "Kök Türkler ve Moğolistan'daki...", s.52.

Bütün bu kazı çalışmaları ve elde edilenler, Türk tarihine ve kültürüne bakış açımızın genişlemesine yardımcı olduğu gibi, günümüzden binlerce yıl önce yaşamış olan atalarına karşı Türkiye Türklerinin vefa borçlarını yerine getirmeleri şeklinde de değerlendirilebilir.

Kaynaklar

Alyılmaz, C., **Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu**, Ankara 2005

Alyılmaz, C., **(Kök) Türk Harfli Yazıtların İzinde**, Ankara 2007

Gömeç, S.Y., “Orkun Abidelerinin Okunuşunun 100. Yılı Münasebetiyle”, **Türk Kültürü**, 31/365, Ankara 1993

Gömeç, S.Y., “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları”, **Kırım Dergisi**, 9/35, Ankara 2001

Gömeç, S.Y., “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları Hakkında”, **Yüce Erek**, 3/24, Ankara 2001

Gömeç, S.Y., “Balbalların Peşinden”, **Türk Kültürü**, 39/462, Ankara 2001

Gömeç, S.Y., “Bilge Kagan Külliyesi’ndeki Anıt Mezar”, **Orkun**, Sayı 44, İstanbul 2001

Gömeç, S.Y., “Bilge Kagan’ın Hazinesi Nasıl Taşındı?”, **Orkun**, Sayı 45, İstanbul 2001

Gömeç, S.Y., “Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları”, **Türk Kültürü**, 40/471, Ankara 2002

Gömeç, S.Y., “Kök Türkler ve Moğolistan’daki Türk Anıtları”, **Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Sayı 381, Ankara 2004

Gömeç, S.Y., “Mogolistan’daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları”, **Yüce Erek**, 6/33, Ankara 2004

Gömeç, S.Y., “Mogolistan’daki Türk Anıtlarında Yürütülen Çalışmalar ve Son Durum”, **I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni**, Afyon 2009

Gömeç, S.Y., “Orkun’daki Büyük Kurgan ve 2003 Yılında Çıkan Tamgalı Balballar”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 207, İstanbul 2004

Gömeç, S.Y., “Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş”, **Orkun**, Sayı 77, İstanbul 2004

Gömeç, S.Y., **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011

Gömeç, S.Y., **Şamanizm Eski Türk Dini**, 2. Baskı, Ankara 2011

Gömeç, S.Y., “Türk Milli Kimliğinin Teşekkülünde Türk Dilinin Önemi”, **21. Yüzyılda Türkiye’de Sosyal Bilimler ve Toplum Sorunları Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Ankara 2013

Gömeç, S.Y., **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 3. Baskı, Ankara 2014

Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Çalışmaları, Ankara 2003

Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2003 Çalışmaları, Ankara 2005

ХАДГАЛАЛТ ХАМГААЛАЛТЫН ШИНЖЛЭХ УХААН БА СОЁЛЫН ӨВИЙН СЭРГЭЭН ЗАСВАРЛАЛТ

Оюунтулга МЭНДБАЗАР*

1. Удиртгал

Соёлын өвийн үндэсний төвөөс авч хэрэгжүүлж байгаа бодлогын нэгээхэн том зорилт нь олон улсын жишигт нийцсэн соёлын өвийн хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааны суурь судалгааг хэрэгжүүлэх, хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааны суурь ойлголт аргагүйг нутагшуулах зорилгоор онол практик хосолсон сургалт үл хөдлөх чулуун дурсгал, түүхэн дурсгалт уран барилга, археологийн хот суурин гэсэн чиглэлд хүрээлэн буй орчны судалгаа, материал судлал, эрсдэл гэмтэл тодорхойлох агаарын тандалт судалгаа, материалын судалгаа, гэмтлийн түвшин тодорхойлох судалгааг улирлын чанартай харьцуулах хэлбэрээр хийж эхлээд байна.

Судалгааны давуу тал

Энэхүү судалгааны хувьд дотоодын нөөц бололцоонд тулгуурлан соёлын өвийн хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааны олон талт суурь судалгааны ажлыг тодорхой хэмжээнд эхлүүлэх, академийн харьяа шинжлэх ухааны хүрээлэнгүүд, их дээд сургуулийн мэргэжилтнүүдийн оролцоог нэмэх зэрэг хамтын ажиллагааг уялдуулан судалгааны үр дүн чанарыг сайжруулах давуу талтай юм.

Үл хөдлөх дурсгал нь байгалийн хүчин зүйлийн нөлөөлөлд хамгийн ихээр орж гэмтэж муудах гол шалтгаан нь болж байдаг. Тиймээс үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт, тогтвортой орчин бүрдүүлэлт хийх, хүрээлэн буй орчны эрсдэлийг бууруулах судалгаанд байгалийн шинжлэх ухааны олон талт судалгааны аргагүй зайлшгүй шаардлагатай байдаг.

* Соёлын Өвийн Үндэсний Төвийн Хадгалалт Хамгаалалт Технологи Судалгааны Газрын Дарга Доктор, ponyта49@yahoo.com

Манай судалгааны багийн хувьд Хөдөө аж ахуйн их сургуулийн харьяа сургууль Агроекологийн их сургуулийн мэргэжилтнүүд хамтран ажиллаж байгаа бөгөөд байгалийн шинжлэх ухааны судалгааны арга зүйг соёлын өвийн хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухаанд нутагшуулах чиглэлээр ажиллаж байгаа нь соёлын салбарын хүрээнд мэргэжилтэн боловсон хүчин, шаардлагатай тоног төхөөрөмж дутагдалтай хэсгийг мэргэжлийн түвшинд хангаж нөхөн ажиллаж байгаа нь энэхүү судалгааны бас нэг давуу тал болж байна.

Судалгааны арга зүй

Бидний судалгаа нь эхлэл нь үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааны суурь судалгааг олон улсын жишигт нийцсэн, олон улсын туршлагыг харьцуулсан хэлбэрээр дотоодын мэргэжилтнүүдэд онол практик хосолсон байдлаар сургалт зохион байгуулж, тоног төхөөрөмжид суурилсан бодит чадвар эзэмшүүлэх, судалгааны үр дүнг хэрхэн боловсруулан судалгаанд үр дүнтэй ашиглах гэсэн сэдвийн хүрээнд ажиллаж байна.

Судалгааны аргазүй нь дараах үндсэн 5 хэсэгт хуваагдана. Үүнд:

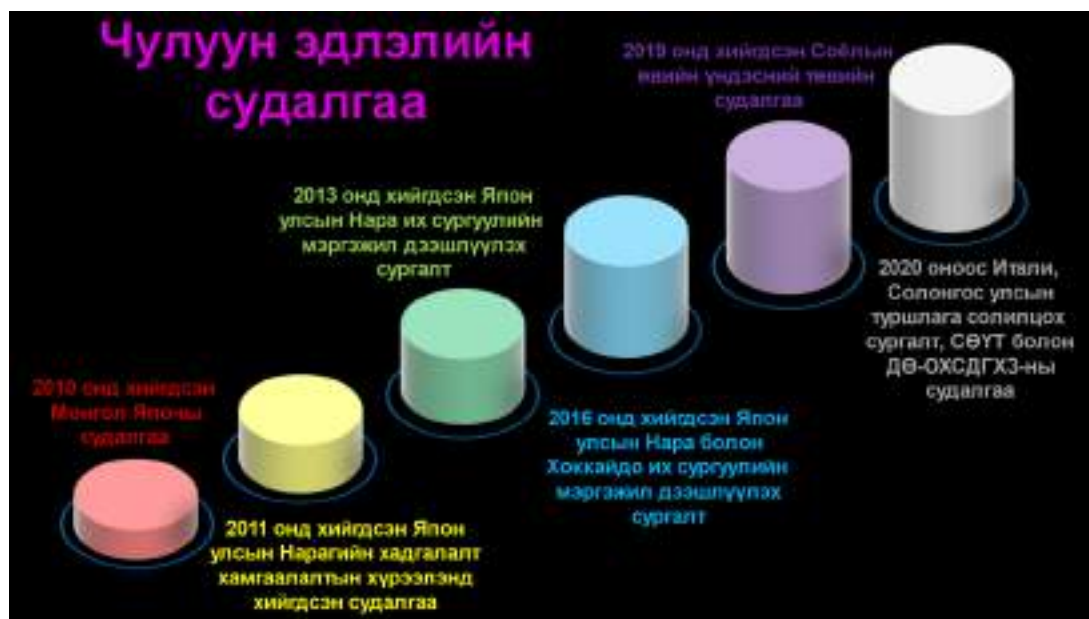
1. Онолын мэдлэг
2. Дадлага ажил
3. Хүрээлэн буй орчны судалгаа
4. Агаарын тандалт судалгаа
5. Судалгааны үр дүнг дурсгалын хүрээлэн буй орчны онцлогт тааруулан үр дүнтэй ашиглаж, хэрэгжүүлэх гэсэн дараалал авч хэрэгжүүлсээр байна.

Судалгааг бид бүхэн харьцуулсан хэлбэрээр хийсэн бөгөөд үл хөдлөх дурсгалын хувьд цаг агаарын нөлөөтэй хими физик өгөршилд харилцан адилгүй орж байдаг. Монгол улсын хувьд 4 улирал зонхилсон эрс тэс уур амьсгалтай учир улирал тус бүрд нарийвчилсан тандалт судалгаа хийх залшгүй шаардлагатай.

2. Судлагдсан байдал

Үл хөдлөх чулуун дурсгалын хүрээлэн буй орчны судалгааны ерөнхий ойлголт, судалгааны аргазүй нь материал харгалзахгүй ижил төстэй байдлаар хийгддэг бөгөөд Монгол улсын хэмжээнд 2007 оноос эхэлсэн Монгол-Японы

хамтарсан судалгааны баг Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутаг Биндэр уулын зүүн урд байрлах Рашаан хадны дурсгалт газрыг анхлан хийсэн гэж үздэг.



Зураг 1: Судалгаа хийгдсэн байдал

Соёлын биет өвийг хадгалан хамгаалах, сэргээн засварлах аргазүй нь олон улсын түвшинд хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааны үндсэн суурь ойлголтод тулгуурлан нарийвчилсан судалгаа хийдэг. Монгол улсын хувьд энэ чиглэлийн судалгаа дутмаг ерөнхий ойлголт болон хэрэгжилт маш бага байсан хэдий ч сүүлийн 10 жилд энэ төрлийн судалгаа олон улсын жишигт нийцсэн түвшинд харьцангуй сайжирч, нарийн мэргэжилтэй боловсон хүчин, тоног төхөөрөмж, лабораторийн орчин нөхцөл бүрдэж эхэлж байна.

1952 онд Японы Токио хотын “Соёлын өвийн үндэсний хүрээлэн”-д “Соёлын өвийн хадгалалт хамгаалалтын тэнхим” шинээр нээгдсэнээр хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааны нэршил үүссэн гэж үздэг.

Conservation гэдэг нь урт удаан хугацаа өнгөрсний дараа ч тухайн бүтээлийн анхны эх төрхийг хэвээр нь хадгалж авч үлдэхийн тулд материалын онцлогт таарсан тогтвортой орчин бүрдүүлж хадгалан хамгаалах зорилгоор эвдрэл гэмтэлд оруулалгүй шинжлэх ухааны үндэслэлтэй судалгаа шинжилгээ болон соёлын биет өвийн төрөл зүйд тохирох сэргээн засварлалт хийж урт хугацааны хадгалалт хамгаалалт хийхийг хэлдэг.

Монгол улсын хувьд соёлын биет өвийн хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааныг сэргээн засварлалт гэх нэрийн дор хийх ойлголт түгээмэл

байсан хэдий ч сүүлийн жилүүдэд хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухаан гэх нэр томъёог ашиглах болсон. Хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааны үндсэн ойлголтыг олон улсад ‘Restoration’ буюу сэргээн засварлалт гэх нэр томъёоноос ‘Conservation’ буюу хадгалалт хамгаалалт гэх нэр томъёог илүү оновчтой нэр томъёо гэж үзэх болсон. Restoration’ гэдэг нь ‘Conservation’ гэдэг үйл ажиллагааны шат дамжлага, процессын нэгээхэн хэсэг юм гэж үзэх болсон.

Preservation’ буюу хадгалалт гэдэг нь сэргээн засварлалт хийх шаардлагагүй материалын онцлогт таарсан стандарт орчин үүсгэх замаар хадгалалт хамгаалалт хийхийг хэлдэг гэх мэт нэр томъёоны хэрэглээг мөн олон улсын жишигт нийцсэн байдлаар туршлага судалж авч хэрэгжүүлэх чиглэлтэй болсон.

Английн эрдэмтэн доктор Оди /Oddy/ (“Британийн музей”-н “Соёлын өвийн хадгалалт хамгаалалтын судалгааны хүрээлэн”-ийн захирал асан) өөрийн бүтээл болох “The Art of Conservator” хэмээх номд соёлын биет өвийн хадгалалт хамгаалалтыг идэвхтэй болон идэвхгүй гэсэн 2 төрөлд хувааж үзсэн байдаг.

Идэвхтэй хадгалалт хамгаалалт гэдэг нь механик аргаар дурсгалд гар хүрч олон удаагийн давтамжтай сэргээн засварлалт хийхийг хэлдэг бөгөөд энэхүү арга нь биет өвийн материалын элэгдэл, эх төрхийг бага багаар өөрчилж гэмтээх эрсдэл дагуулдаг учир олон улсын сүүлийн үеийн чиг хандлага нь идэвхгүй буюу дурсгалын хүрээлэн буй орчны тогтвортой орчин бүрдүүлж, эрсдэлийг багасгах замаар гар хүрэхгүй хэлбэрээр удаан хугацааны хадгалалт хамгаалалт хийх арга зүй авч хэрэгжүүлэх хандлагатай болсон.

Тиймээс дурсгалын хүрээлэн буй орчны судалгаа хийх замаар материалын төрөлзүй тус бүр дээр эрсдэлийн тандалт судалгаа хийж, эрсдэлийг тодорхойлж багасгах чиглэлийг голлон ажиллаж байна.

3. Дадлага ажил ба хэрэгжүүлэлт

Соёлын өвийн хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааны олон талт суурь судалгааны чиглэлээр онолын мэдлэгээр сургалт хийхээс гадна хээрийн судалгааны явцад хийгдэж буй ажилд судлаачдын оролцоо хамтын ажиллагааг голлон дадлага хийлгэх замаар тоног төхөөрөмжийг судалгаанд бие даан хэрэглэх сургалтыг үе шаттайгаар хэрэгжүүлэн мэргэжилтэн бэлтгэж байна.

Үл хөдлөх дурсгалыг агаараас тандан судлах, 3 хэмжээст зураглал хийх, өндрийн болон бодит зураглалаар баримтжуулах, хүрээлэн буй орчны биологийн эрсдэлийн судалгааны ургамлыг индекс зураглал хийх, дурсгалыг

нарийн хэмжээсээр зурган баримтжуулалт хийх, хөрсний дээж авч лабораторийн түвшинд боловсруулалт хийх, материалын анхан шатны найрлага тогтоох XRF буюу рентген флуоресценцийн багажит анализын аргаар химийн элемент тогтоох, материалын гадаргуу хэсгийн гандалт, өнгөний хэсгийг тодорхойлох, материалын тоон болон чанарын судалгаа хийх, материалын төрөлзүйн судалгаа хийх арга зүй гэх мэт судалгааны чиглэлээр анхан болон дунд шатны мэдлэг чадварыг эзэмшсэн.



Зураг 2: Хөрсний дээж авах байдал



Зураг 3: Материалын судалгаа



Зураг 4: Сургалт хийж буй байдал



Зураг 5: Агаарын тандалт судалгаа

4. Хүрээлэн буй орчны судалгаа

Үл хөдлөх чулуун дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын гол нэг асуудал нь тухайн соёлын өвийн гэмтэлд нөлөөлж буй хүчин зүйлийг зөв тодорхойлж, эрсдэлийг багасгах судалгааг хийх байдаг. Соёлын биет өв болох органик болон органик бус материалыг гэмтээх гол шалтгаан нь хими физик гэмтэл, биологийн гэмтэл, механик гэмтэл гэсэн ерөнхий төрөлд хуваагддаг.

Хүрээлэн буй орчны судалгааг цаг агаарын нөлөөлөл, агаарын чийгшил дахь параметрийн үзүүлэлт, хөрсний давсжилт болон эзлэхүүн идэгч элементийг тогтоох, агаарын зураглал хийж баримтжуулах, мульти спектр зураглал хийх, 3 хэмжээст зураглал дээр элэгдэл хорогдлын харьцуулсан судалгаа хийх, хагарлыг ажиглаж мониторинг судалгаа хийх, материалын гадаргуу хэсгийн гандалтыг тодорхойлох гэсэн төрлөөр дурсгалт газрын сонгон харилцан адилгүй төрөлжүүлэн хийж байна.



Зураг 6: Гэмтэл үүсгэх хүчин зүйл

Соёлын биет өвийн гэмтэлд нөлөөлөх голлох хүчин зүйлийг олон улсын жишигт нийцсэн хэлбэрээр зураг 6 дээр нарийвчилсан байдлаар үзүүлэв. Үүнд:

1. Шавж буюу биологийн хүчин зүйл
2. Малын хөл гэх мэт механик гэмтэл
3. Дулааны хэлбэлзэл
4. Хурц гэрэлтүүлэг
5. Агаарын чийгшил дахь параметр үзүүлэлт
6. Нарны хэт ягаан туяа
7. Хүний буруутай үйл ажиллагаа буюу механик гэмтэл
8. Нян бактери, хөгц мөөгөнцрөөс үүдэлтэй гэмтэл гэсэн төрөлзүйд ангилан авч үздэг.



Зураг 7: Хөрсний дээж бэлтгэх байдал



Зураг 8: Хөрсний найрлага тогтоох



Зураг 9: Хагны баримтжуулалт



Зураг 10: Материалын судалгаа



Зураг 11: Гандалт хэмжих судалгаа



Зураг 12: Гадаргуу хэсгийн бохирдол

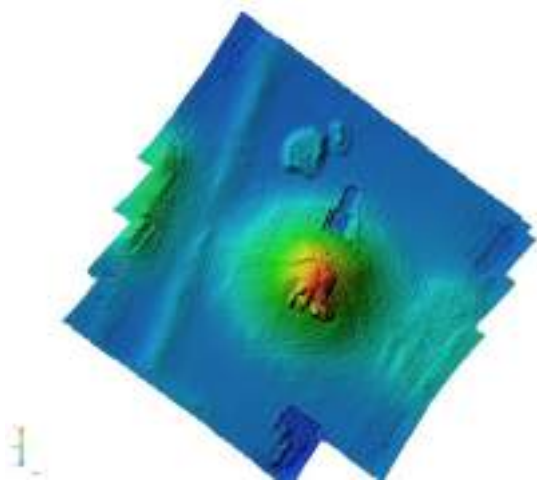
5. Агаарын тандалт судалгаа

Үл хөдлөх дурсгал дээр Монгол улсын хэмжээнд олон улсын жишигт нийцсэн хүрээлэн буй орчны эрсдэлийн судалгааны эхлэлийг Орхоны хөндийн дурсгалт газрын зарим дурсгал, ялангуяа Уйгурын нийслэл Харбалгас хотын туурь дээр хийсэн. Агаарын тандалт судалгааг DJI компанийн Mavic 2 загварын нисэх төхөөрөмжийн тусламжтай баримтжуулалт хийн 3 хэмжээст дүрслэл үүсгэх замаар өндрийн зураглал, бодит зураглал хийж элэгдэл хорогдлын харьцуулсан судалгааг 5 жилийн давтамжтай хийх, мульти спектрийн зураглал хийж ургамлын индексээс биологийн гэмтлийн төрлийг тогтоох судалгааг хослуулан хийсэн. Энэхүү харьцуулах судалгааг мэдээллийн сан бүрдүүлэх зорилгоор жил тутам хийх шаардлагатай бөгөөд Монгол улсын хэмжээнд

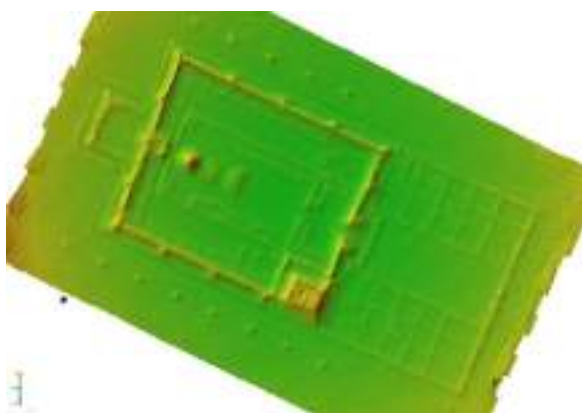
хамгийн анхны урт хугацааны харьцуулалт хийсэн дурсгал нь Уйгурын нийслэл Хар балгас хотын туурь юм.

2013 онд Монгол-Японы хамтарсан хээрийн шинжилгээний судалгааны баг болох Монгол талаас ШУА-Археологийн хүрээлэн, Япон талаас Нара их сургуулийн судалгааны багын хамтарсан FARO загварын лазер сканер ашиглан 3 хэмжээст нарийвчилсан зураглал хийсэн баримтжуулалт дээр 9 жилийн дараах элэгдэл хорогдлыг харьцуулсан мэдээллийн санг DJI компанийн Mavic 2 загварын нисэх төхөөрөмжийн тусламжтай 3 хэмжээст зураглал хийн харьцуулсан мэдээллийн сан үүсгэж чадсан.

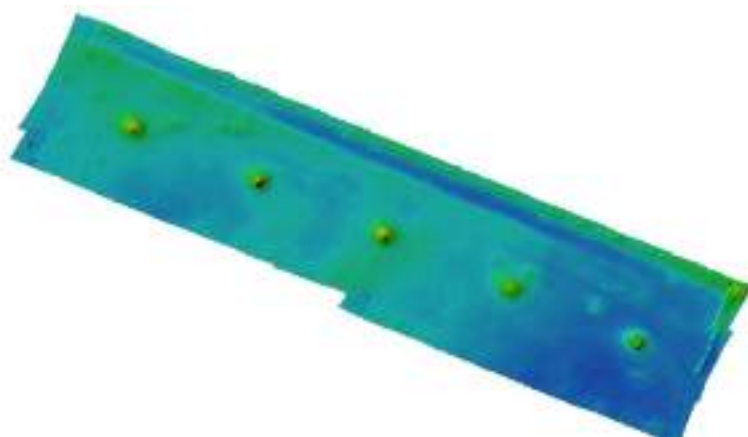
5.1 Уйгурын нийслэл Харбалгас хотын туурь



Зураг 13: Суваргын DEM зураг



Зураг 14: Туурийн DEM зураг



Зураг 15: Жижиг суваргын DEM зураг

5.2. Уйгурын нийслэл Харбалгас хотын гол суваргын 3 хэмжээст зураглал



Зураг 16: Суваргын 3 хэмжээст зураглал /DJI-Mavic 2/



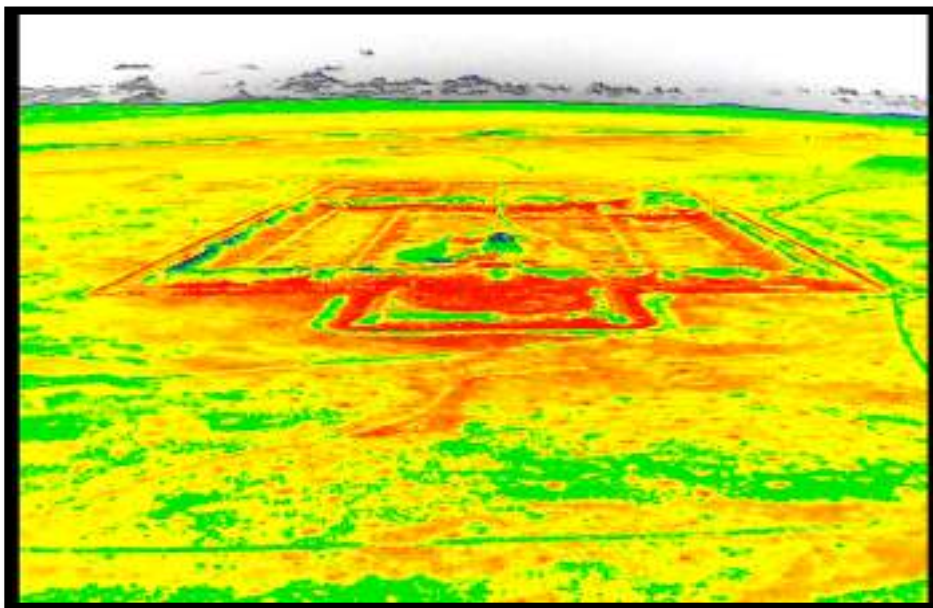
Зураг 17: Суваргын 3 хэмжээст харьцуулсан зураглал



Зураг 18: Суваргын 3 хэмжээст харьцуулсан зураглал /Урд хэсэг/



Зураг 19: Суваргын 3 хэмжээст харьцуулсан зураглал /Хойд хэсэг/



Зураг 20: Туурийн мульти спектр зураглал

Агаарын тандалт судалгаагаар хийгдсэн 3 хэмжээст зураглалаас харахад гол суваргын шавар хэсэг нь 9 жилийн хугацаанд урсаж нимгэрсэн, урд хэсгийн хэсэг байгууламж нурсан, суваргын шавар шороо хэсэг зөөлөрсөн зэрэг ерөнхий хэмжээ нь гадаргуу хэсгээсээ дээрээс доош чиглэлтэй урсаж нимгэрсэн, салхин талын хойд хэсгийн гадаргууд нүхжилт үүссэн байгаа нь дурсгал цаашид эрчимтэй гэмтэж устаж үгүй болох эрсдэлийг харуулж байна.

2008 оноос Монгол-Германы хамтарсан археологийн судалгааны үр дүнд үндсэн их биеийг хөх тоосгоор хийж гадаргуу хэсэгт шаварлаг бүрхүүл үүсгэн модон бэхэлгээ хийсэн болох нь тодорхой болсон. Тиймээс цаашид гол суваргыг хадгалан хамгаалах байгалийн хүчин зүйлийн нөлөөллийг багасгах арга хэмжээ авахгүй бол халуун хүйтний хэлбэлзэлд конденсаци үүсэх замаар шаврын нурангад нөлөөлөх, байгалийн хүчин зүйл зарим тохиолдолд механик гэмтэлд орох зэргээр гэмтэл үргэлжилсээр байна.

Үл хөдлөх дурсгалын хүрээлэн буй орчны эрсдэлийн судалгаа хийх явцад Орхоны хөндийн дурсгалт газрын сонгон объект дээр голлох гэмтлийг ангиалан авч үзсэн. Үүнд:

1. Шувууны сангаснаас үүсэх аммиакийн хий NH_3
2. Механик гэмтлээс үүдэлтэй физик-химийн гэмтэл
3. Гадаргуу хэсэг дээр ургасан хаг, ургамал бүхий биологийн гэмтэл
4. Давсны ууршилт буюу давсжилт/ CaCO_3 , CaSO_4 , NaCl , Na_2SO_4 гэх мэт/
5. Цаг агаарын нөлөөлөл

6. Хүхрийн исэл (SO) ба чулуулгийн кальцийн карбонатын (CaCO₃) урвал, нарны хэт ягаан туяаны нөлөөтэй гадаргуу хэсгийн харлалт гэсэн төрлүүд зонхилж байсан.

Энэхүү гэмтлийн төрлөөс хамаарч үл хөдлөх дурсгалын гэмтлийн түвшинг дараах 5 төрөлд ангилан авч үзсэн. Үүнд:

- ❖ Гэмтлийн түвшин 1: Гадаргуу түлэгдэх, өнгө хувирах, гандах, гялтагнах, ус шингээлт нэмэгдэх.
- ❖ Гэмтлийн түвшин 2: Чулуулгийн шохой (кальцийн карбонат CaCO₃) ба агаарт агуулагдах нүүрстөрөгчийн давхар исэл (CO₂) хүчиллэг бороотой урвалд орох, төмрийн агууламж багасах.
- ❖ Гэмтлийн түвшин 3: Гадаргуу барзайх, зураасан судал болон нүхжилт үүсэх.
- ❖ Гэмтлийн түвшин 4: Гадаргууд өгөршил явагдах.
- ❖ Гэмтлийн түвшин 5: Хагарал үүсэх гэсэн төрлөөр ангилж, Орхоны хөндийн дурсгалт газрын хувьд сонгосон объект тус бүр болон бусад дурсгалын материал дээр нийт гэмтлийн түвшин нийтлэг ажиглагдаж байсан.



Зураг 21: Ус тунасан байдал



Зураг 22: Хагарал үүссэн байдал



Зураг 23: Ургамал ургасан байдал



Зураг 24: Тосны бохирдо

Эрсдэл үүсгэж байгаа хүчин зүйлийг материал судлал талаас нь төрөл зүйн судалгаа хийж органик болон органик бус материалын хувьд хэрхэн физик-химийн гэмтлийн нөлөөлөлд орж, цаг уурын ямар орчинд байгалийн гэмтэл эрчимтэй нөлөөлөх чиглэлийн судалгааг хөрс, ургамал сангас, хаг, цаг уурын нийтлэг параметр үзүүлэлт, дурсгалын гадаргуу хэсгийн гандалтыг механик аргаар хэмжих, дурсгалын хэсэгт харьцуулсан мэдээллийн сан үүсгэх дурсгалын гадаргуу хэсгийн талбайн сонгон авч, мониторинг судалгаа хэлбэрээр олон талт судалгааг хослуулан ажиллаж байна.

Монгол улсын хэмжээнд үл хөдлөх чулуун дурсгал дээр нийтлэг ажиглагдах түгээмэл гэмтэл нь хүний буруутай үйл ажиллагаанаас хамааралтай механик гэмтэл байна. Шашин шүтлэгтэй холбоотой зан үйлийн сэдлээр дурсгалын гадаргуу тос сүү гэх мэт тос тосон бүтээгдэхүүн түрхэх явдал маш их байна. Тосон бүтээгдэхүүний хүчиллэг чанар нь чулуун материалыг бүрдүүлж буй элемент эрдэстэй урвалд орж чулууг гэмтээх, өгөршилд оруулах, гадаргуу хэсгийн өнгөний хувиралд оруулах гол хүчин зүйлийн нэг болдог.

Тиймээс үл хөдлөх чулуун дурсгалын гадаргуу хэсгийн гүн бохирдлыг арилгах аргазүй боловсруулах чиглэлээр эрчимтэй судалгаа шинжилгээ хийж байна. Нийтлэг гэмтэл болох чулуулгийн гадаргуу хэсгийн тосон бүрхүүлийн бохирдол цэвэрлэх ажилбарыг 6 төрлийн бодисоор цэвэрлэх харьцуулсан аргазүйгээр хийсэн. Цэвэрлэгээнд 1.этанол C_2H_5OH , 2.ацетон C_3H_6O , 3.Ксилол C_8H_{10} , 4.толуол $C_6H_5CH_3$, 5.трилон Б-EDTA- $C_{10}H_{18}N_2Na_2O_{10}$ 1%, нэрмэл ус 99%, 6.растворитель гэх 6 төрлийн шингэн уусмал ашиглан тосон бүрхүүлийг арилгах сорилтыг хөвөн болон даавуунд шингээн арчих хэлбэрээр хийсэн. Чулуулгийн гадаргуу хэсгийг OLYMPUS-TOUGH TG-5 загварын аппаратаар 40 дахин томруулан зураглал хийж ажиглахад гадаргуу хэсэгт шар тосны түрхсэн тос бүрэн шингэсэн хайлсан байдалтай гадаргуу хэсгийг бага хэмжээний бараан болгосон, бүрэн хайлж нэвчилт тодорхой хэмжээнд явагдаж, гадаргуу хэсэгт тоос шорооны бохирдолтой наалдаж, халуунд хайлж хүйтэнд царцах байдлаар үлдсэн байсан.

Чулуулгийн гадаргуу хэсгийн тосны бохирдлыг 6 төрлийн уусгагч бодисоор арчихад

1. Этанол C_2H_5OH нь гадаргуу хэсгийн тоос шорооны бохирдлыг бүрэн арилгаж байсан боловч тосны бохирдлыг арилгалгүй өтгөрүүлж зууралдуулах төлөвт шилжүүлж байсан.

2. Ацетон C_3H_6O нь гадаргуу хэсгийн тоос шорооны бохирдлыг бүрэн арилгаж байсан боловч тосны бохирдлыг арилгалгүй чулууны гадаргуу хэсгийг царцааж цайруулах үйлчилгээ үзүүлж байсан.

3. Ксилол C_8H_{10} нь гадаргуу хэсгийн тоос шорооны бохирдлыг бүрэн арилгаж байсан боловч тосны бохирдлыг арилгалгүй өтгөрүүлж загал бараан болгох төлөвт шилжиж байсан.

4. Толуол $C_6H_5CH_3$ нь гадаргуу хэсгийн тоос шорооны бохирдлыг бүрэн арилгаж, тосны бохирдлыг мөн адил бүрэн уусган задалж байсан.

5. Трилон Б-EDTA- $C_{10}H_{18}N_2Na_2O_{10}$ 1%, нэрмэл ус 99% нь гадаргуу хэсгийн тоос шорооны бохирдлыг бүрэн арилгаж байсан боловч тосны бохирдлыг арилгалгүй чулууны гадаргуу хэсэгт гялайлгах үйлчилгээ үзүүлж байсан.

6. Растворитель буюу будаг шингэлэгч нь гадаргуу хэсгийн тоос шорооны бохирдлыг бүрэн арилгаж байсан боловч тосны бохирдлыг арилгалгүй чулуулгийн гадаргуу хэсгийг харлуулах үйлчилгээ үзүүлж байсан.

Цэвэрлэгээнд ашигласан бодис хэрэглэгдэхүүний үр дүнгээс харахад тосны бохирдолд хамгийн сайн үйлчилгээ үзүүлсэн нь толуол $C_6H_5CH_3$ буюу үнэрт нүүрс ус төрөгчийн усанд уусдаггүй тосонд уусдаг уусгагч байсан бөгөөд чулуун гадаргуу хэсгийн тосыг бүрэн арилгасан. Толуол нь анхилуун үнэртэй нүүрс устөрөгчид хамаарах органик нэгдэл бөгөөд бензолын устөрөгчийн атомуудын нэгийг метилийн бүлгээр орлуулдаг бүтэцтэй бодис юм.



Зураг 25: Бохирдсон гадаргуу



Зураг 26: Цэвэрлэгээний дараа



Зураг 27: Цэвэрлэж буй байдал

Цэвэрлэгээний үр дүнг харьцуулан судлах зорилгоор гадаргуу хэсгийн өнгөний хувирлыг цэвэрлэгээний өмнө ба дараа гэсэн байдлаар гадаргуу хэсгийн өнгөний зураглалыг X-rite il Pro Colorimeter хэмжилтийн төхөөрөмжөөр хийсэн.

“Мэлхий толгой дээр хийсэн цэвэрлэгээний өнгөний дүн шинжилгээ”

Өнгөний хэмжилтийн CIELAB утга:

Мэлхий толгой цэгүүд:	L	a	b
Үндсэн чулуу	62.1021	5.004	15.2695
Бохир хэсэг	29.0407	2.2168	5.3149

Томзол	45.6724	2.2706	2.2706
Кисизол	33.0631	2.1817	7.6918
Триليون б	29.8807	1.8201	6.7618

Өнгөний зөрүү:

Өнгөний зөрүү буюу ΔE-г дараах томъёогоор тооцно.

$$\Delta E_{ab}^* = \sqrt{(L_2^* - L_1^*)^2 + (a_2^* - a_1^*)^2 + (b_2^* - b_1^*)^2}$$

Өнгөний зөрүүний утгын шинж чанаруудыг дараах байдлаар тайлбарлана.

Delta E / өнгөний зөрүү	Шинж чанар
<= 1.0	Хүний нүдэнд ажиглагдахааргүй өнгөний зөрүүтэй.
1 - 2	Ойроос нарийн ажиглахад мэдрэгдэх.
2 - 10	Зэрвэс харахад ажиглагдах.
11 - 49	Өнгөний эрс ялгаатай.
100	Эсрэг өнгөтэй.

Мэлхий толгой дээрх өнгөний утгуудыг бохир хэсгүүдээ цэвэрлэсэн хэсэг болон үндсэн чулууны өнгөтэй харьцуулан өнгөний зөрүүг тооцсон үр дүн дараах байдлаар гарсан.

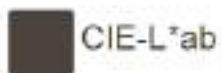
Үндсэн чулуу:

Бохир хэсэг:



ΔE=34.6398 /Өнгөний эрс ялгаатай/

Бохир хэсэг:



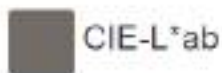
L 29.0407

A 2.2168

B 5.3149

CIE-L*ab

Толуол C₆H₅CH₃:



L 45.6724

A 2.2706

B 2.2706

CIE-L*ab

$\Delta E=16.9081$ /Өнгөний эрс ялгаатай/

Бохир хэсэг:



L 29.0407

A 2.2168

B 5.3149

CIE-L*ab

Ксилол C₈H₁₀:



L 33.0631

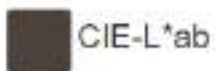
A 2.1817

B 7.6918

CIE-L*ab

$\Delta E=4.6723$ /Зэрвэс харахад ажиглагдах/

Бохир хэсэг:



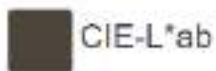
L 29.0407

A 2.2168

B 5.3149

CIE-L*ab

Трилон Б-EDTA- C₁₀H₁₈N₂Na₂O₁₀ 1%:



L 29.8407

A 1.8201

B 6.7616

CIE-L*ab

$\Delta E=1.7194$ /Ойроос нарийн ажиглахад мэдрэгдэх/

6. Судалгааны үр дүнг дурсгалын хүрээлэн буй орчны онцлогт тааруулан үр дүнтэй ашиглаж, хэрэгжүүлэх

Үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааны олон суурь судалгааг дотоодын мэргэжилтнүүдэд нийтлэг байдлаар хийх анхан болон дунд шатны мэдлэгээр хангах, олон улсын түвшинд хийгдэж буй хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааны цогц судалгааг Монгол оронд нутагшуулах эхлэлийг системтэйгээр эхлэх, мэргэжлийн судлаачдын оролцоог салбар тус бүрийн хүрээнд татан оруулах, мэргэжилтэн бэлтгэх, соёлын биет өвийн хадгалалт хамгаалалтын шинжлэх ухааны үндсэн суурь ойлголтыг өгч шаардлагатай судалгааг олон нийт, тэр дундаа судлаачид дунд танилцуулах ажлыг жил бүр хийж байна.

Цаашид энэ чиглэлийн судалгааг хийхэд гадны дотны мэргэжилтнүүдтэй хамтарсан судалгаа, сургалт хийж, соёлын салбарын мэргэжилтнүүдийн оролцоог нэмэх, олон нийтэд соёлын өвийн боловсрол өгч хайрлан хамгаалах, жил бүр харьцуулсан мэдээллийн сан бүрдүүлэх судалгааг олон талт чиглэлээр хийх, судалгаанд шаардлагатай төсөв мөнгөний асуудлыг тогтолцооны хувьд шийдэж, тогтмол эрдэм шинжилгээний зардалтай байлгах нь нэн чухал асуудал болж байна.

Номзүй

14G403 メンドバザル・オユントルガ2017年。モンゴル国出土木製遺物の科学的保存処理研究・奈良大学大学院文化財史料学専攻博士後期課程

アンドラス モルガス、今津節生 2003・木製文化財の保存と展望-ヨーロッパにおける遺跡出土木材の保存法を中心として、遺跡の保存と調査

今津節生 1999 糖アルコール含浸法による保存処理法の実例・出土木製品の保存科学的研究-奈良県四条古墳出土木製品の保存処理に関する共同研究、奈良県橿原考古学研究所

伊藤康司 平成 27 年 3 月トレハロース含浸処理法の開発と実用化・より環境にやさしく経済的な方法へ 平成 24~26 年度科学研究費助成事業基盤研究 (C) 研究成果報告書

М.Оюунтулга 2017 оны 12сар Модон эдлэлийн судалгаа ба хадгалалт хамгаалалтын тулгамдсан асуудал, Музей судлал Үндэсний түүхийн музей Улаанбаатар хот.

Mendbazar Oyuntulga 2010, 『Reserch Report of liaodynastys Castle Town site Chintolgoi, Mongolia』, Nara University · The institute of archeology of Academy of Sciences Mongolia,

メンドバザル オユントルガ 2014 年。 日本文化財科学会・モンゴルにおける出土木製品の保存処理について。 日本文化材科学会第 31 回大会 研究発表要旨集 336 p -337 p

М.Оюунтулга 2016 оны 12сар МОДОН ЭДЛЭЛИЙН ХАДГАЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТАНД “ТРЕХАЛОС” САХАРЫН УУСМАЛЫГ АШИГЛАСАН СУДАЛГАА (Алтайн мөнх цэвдэгт, ойт хээрийн бүсийн олдворын жишээн дээр) Улаанбаатар их сургууль 129-135 Улаанбаатар хот.

М.Оюунтулга 2016 оны 12 сар МОДОН ЭДЛЭЛИЙН ХАДГАЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТАНД “ТРЕХАЛОС” САХАРЫН УУСМАЛЫГ АШИГЛАСАН СУДАЛГАА (тал хээрийн бүсийн олдворын жишээн дээр) Үндэсний түүхийн музей Улаанбаатар хот.

金原美奈子、金原裕美子・モンゴル遺跡出土における樹種同定 2018年。一般社団法人文化財科学研究センター

Хархорум музей Б.Дэжидмаа, Соёлын өвийн үндэсний төв М.Оюунтулга PhD, Соёлын өвийн үндэсний төв С.Даваадарь, Германы Археологийн хүрээлэн К.Франкен PhD, МУИС У.Эрдэнэбат PhD, ШУА-ийн Түүх Археологийн хүрээлэн Т.Батбаяр, Германы Археологийн хүрээлэн Х.Роланд PhD 2016 оны 10 сар. УЙГУРЫН НИЙСЛЭЛ ХАР БАЛГАСЫН ОРДОН ХОТЫН ХУДГААС ИЛЭРСЭН ТӨМӨР ЦООЖ, ХҮРЭЛ ХОНХНЫ СЭРГЭЭН ЗАСВАРЛАЛТЫН АЖИЛ, Үндэсний түүхийн музей Улаанбаатар хот.

М.Оюунтулга, Н.Чинтөгөлдөр 2021 оны 11 сар, ХАР БАЛГАСЫН САХАРЫН УУСМАЛД БЭХЖҮҮЛСЭН МОДНЫ СЭРГЭЭН ЗАСВАРЛАЛТЫН АЖЛЫН ТАЙЛАН, Соёлын өвийн үндэсний төв Улаанбаатар хот.

Roy S. Berns, “Principles of Color Technology”, New York, John Wiley & Sons, 2000

Kurt Nassau, “Color for Science, Art and Technology”, Netherland, Elsevier, 2006
User Manual of X-rite i1 Pro Colorimeter, China, Trademark of X-rite, 2017

KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI VE RESTORASYONU

Oyuntulga MENDBAZAR*

1. Giriş

Kültürel Miras Merkezi tarafından uygulanmakta olan politikanın en önemli hedeflerinden biri, kültürel mirasın uluslararası standartlara uygun olarak korunmasına yönelik temel bilimsel araştırmaların yürütülmesidir. Bunun yanı sıra koruma biliminin temel kavram ve yöntemlerinin yerelleştirilmesine yönelik teorik ve uygulamalı eğitimde taşınmaz taş anıtlar, tarihî anıtlar, mimarî ve arkeolojik kentler doğrultusunda çevre ve malzeme, risk ve hasarı belirlemek için havadan gözetleme, hasar derecesini belirleme gibi araştırmalar mevsimsel karşılaştırmalar şeklinde yapılmaya başlanmıştır.

Araştırmanın Avantajları

Bu araştırma özelinde, yerli kaynaklara dayalı olarak kültürel mirası koruma biliminin disiplinler arası temel araştırma çalışmalarının belirli ölçüde başlatılması ve akademiye bağlı bilimsel enstitüler ile üniversite uzmanlarının katılımını artırma gibi iş birliklerini koordine ederek araştırma sonuçlarının kalitesini artırmak avantajlı tarafı oluşturmaktadır.

Taşınmaz anıtlar, doğal faktörlerin neden olduğu tahribattan en çok etkilenenlerdir. Bu nedenle taşınmaz anıtların korunması, kalıcı bir ortam oluşturulması ve çevresel risklerin azaltılması çalışmalarında doğa bilimlerinin disiplinler arası araştırma yöntemlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Araştırma ekibimiz, Ziraat Üniversitesi'ne bağlı bir okul olan Agroekoloji Üniversitesi'nin uzmanlarıyla iş birliği yapmaktadır. Ayrıca doğa bilimleri araştırma metodolojisini kültürel mirasın korunması bilimine entegre etmek için

* Moğolistan Ulusal Kültürel Miras Merkezi Koruma Teknolojileri Araştırma Dairesi Başkanı, E-posta: ponyma49@yahoo.com

çalışmaktadırlar. Bu çalışmanın bir başka avantajı ise kültür sektöründeki uzman kadro ve gerekli ekipman eksikliğinin profesyonel olarak telafi edilmesidir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışma, taşınmaz anıtların korunmasına ilişkin bilimsel alandaki araştırmaları, uluslararası standartlara uygun olarak ve uluslararası deneyimleri karşılaştırmak suretiyle yerli uzmanlara teori ve pratiğin bir arada sunulduğu eğitimler düzenleyip uygulama ve donanıma dayalı pratik beceriler kazandırılarak araştırma sonuçlarının nasıl geliştirileceği ve etkin bir şekilde nasıl kullanılacağı konusunda çalışmaktadır.

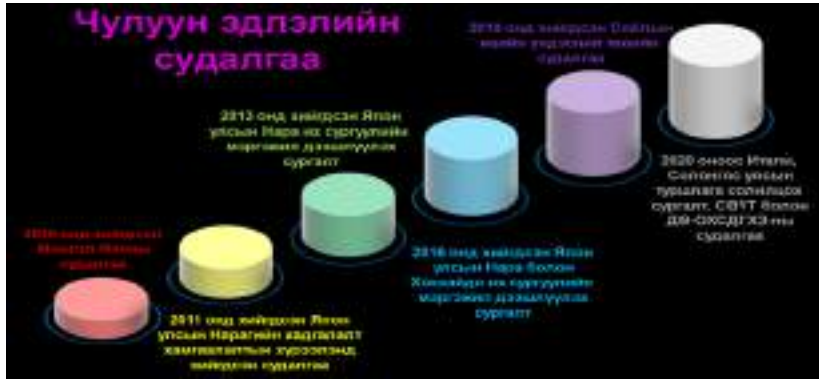
Araştırma yöntemi aşağıdaki 5 ana bölüme ayrılmıştır. Bunlar;

1. Teorik bilgi
2. Staj
3. Çevre çalışmaları
4. Havadan gözetleme araştırmaları
5. Araştırma sonuçlarının anıt ortamının özelliklerine uygun olarak kullanılması ve uygulanması düzeni halen devam etmektedir.

Araştırma karşılaştırmalı olarak tarafımızca yapılmış olup taşınmaz anıtlar için havanın etkisiyle kimyasal ve fiziksel ayrışma farklılık göstermektedir. Moğolistan'da dört mevsimde süren sert iklim nedeniyle her mevsimde detaylı izleme araştırmalarının yapılması gerekmektedir.

2. Yapılmış Çalışmalar

Taşınmaz taş anıtların çevre çalışmalarındaki genel anlayış ve araştırma yöntemi, malzemedен bağımsız olarak benzerdir. Moğolistan'da 2007 yılında başlayan Moğol-Japon ortak araştırma ekibinin Hentiy ili, Batşireet ilçesi, Binder Dağı'nın güneydoğusunda yer alan Raşaan kayası anıtını inceleyen ilk ekip olduğu belirtilmektedir.



Fotoğraf 1: Araştırmanın durumu¹

Somut kültürel mirasın korunması ve restorasyon yöntemleri, uluslararası düzeyde koruma biliminin temel kavramlarına dayanarak ayrıntılı olarak incelenmektedir. Moğolistan’da bu araştırma alanıyla ilgili genel anlayış ve uygulamalar fazla gelişmiş değildir. Ancak son on yılda bu tür araştırmalar uluslararası standartları karşılayacak şekilde nispeten gelişmiştir. Dahası uzmanlaşmış kadro, ekipman ve laboratuvar ortamı da oluşmaya başlamıştır.

1952 yılında Japonya’nın Tokyo şehrindeki Kültürel Miras Kurumu’nda yeni açılan “Kültürel Varlıkları Koruma Bölümü” ile korumanın bilimsel olarak isimlendirilmesinin ortaya çıktığı belirtilmektedir.

Muhafaza etme, bir eserin uzun süre geçtikten sonra bile orijinal görünümünü korumak için malzemenin özelliklerine uygun, kalıcı bir ortam oluşturma amacına yönelik malzemeye zarar vermeden bilimsel çalışmalar yürütmek ve fizikî kültürel mirasın tipolojisine uygun araştırma, restorasyon ve uzun vadeli olarak korunması demektir.

Moğolistan’da kültürel mirası koruma bilimi yaygın olarak restorasyon olarak anılmasına rağmen son yıllarda koruma bilimi terimi kullanılmaya başlanmıştır. Koruma biliminin temel kavramı birçok ülkede “Restoration” teriminden daha uygun bir terim olarak “Conservation” kabul edilmektedir. “Restoration” kelimesinin “Conservation” sürecinin bir aşaması ve parçası olduğu görüşü hakimdir.

¹ Taş araştırması. 2010 yılında yapılmış Moğol-Japon çalışması (kırmızı renk). 2011 yılında Japonya’nın Nara Koruma Enstitüsü’nde yapılmış çalışma (sarı renk). 2013 yılında Japonya’nın Nara Üniversitesi’nde düzenlenen mesleki gelişim kursu (yeşil renk). 2016 yılında Japonya’nın Nara ve Hokkaydo Üniversitelerinde yapılmış mesleki gelişim kursu (mavi renk). 2019 yılında yapılmış Kültürel Miras Kurumu’nun araştırması (mor renk). 2020 yılından itibaren İtalya ve Güney Kore deneyim paylaşma kursu (beyaz renk).

Restorasyon gerektirmeyen malzemelerin özelliklerine uygun standart bir ortam yaratarak koruma gibi terimlerin kullanımı da uluslararası standartlara uygun olarak araştırılmış ve uygulanmıştır.

İngiliz bilim adamı Dr. Oddy (British Museum'un "Kültürel Mirası Koruma Enstitüsü" eski yöneticisi), "The Art of Conservator" adlı kitabında somut kültürel mirasın korunmasını aktif ve pasif olmak üzere iki türe ayırmıştır.

Aktif koruma, anıtların mekanik yollarla tekrarlanan restorasyonunu ifade eder. Bu yöntem, somut miras malzemelerinin aşınması ve orijinal görünümünün kademeli olarak değişmesi gibi hasar riski taşır. Bu nedenle son dönemlerin uluslararası eğilimi, pasif veya diğer bir ifadeyle kalıcı bir çevre ortamı oluşturulup hasar riskini en aza indirmenin yolları bulunarak uzun vadeli koruma yöntemlerini benimseme eğilimindedir.

Bu nedenle anıtın çevre çalışmalarına yönelik araştırmalar yapılarak her tür malzeme üzerinde risk gözetimi çalışmaları yürütülmektedir. Ağırlıklı olarak risklerin belirlenmesi ve en aza indirilmesi üzerinde durulmaktadır.

3. Staj ve Uygulama

Kültürel mirasın korunmasına ilişkin disiplinler arası temel araştırmalar alanında teorik bilgi eğitiminin haricinde araştırmacıların saha çalışması sırasında yürütülen çalışmalara katılımıyla uygulamalı eğitimler düzenlenerek araştırmalarda ekipmanın bireysel kullanımına yönelik eğitimler kademeli olarak uygulanıp uzmanlar yetiştirilmektedir.

Taşınmaz anıtların havadan araştırılması, 3 boyutlu haritalama, yükseklik ve gerçek zamanlı dokümantasyon, çevresel biyolojik risk araştırması bitki örtüsü indeks haritalaması, anıtların ayrıntılı fotoğraf dokümantasyonu, laboratuvar düzeyinde toprak örnekleme ve işleme, X ışını veya röntgen analizi yoluyla kimyasal elementlerin belirlenmesi, materyallerin yüzey solması ve renginin belirlenmesi, materyallerin nicel ve nitel araştırması, materyal türü araştırma metodolojisi vb. gibi araştırma alanında edinilmiş birincil ve ikincil becerileri kapsamaktadır.



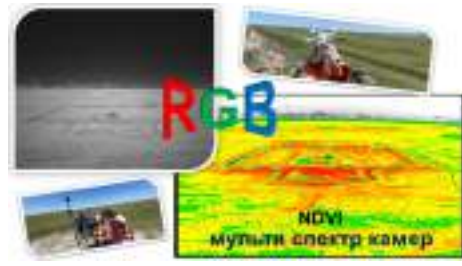
Fotoğraf 2: Toprak örnekleme durumu



Fotoğraf 3: Malzeme araştırması



Fotoğraf 4: Kurs, eğitim durumu



Fotoğraf 5: Havadan gözetleme araştırması

4. Çevre Çalışmaları

Taşınmaz taş anıtların korunmasında en önemli konulardan biri, kültürel mirasın zarar görmesine etki eden faktörlerin belirlenmesi ve risklerin en aza indirilmesine yönelik araştırmalar yapılmasıdır. Somut kültürel miras olan organik ve inorganik malzemelere verilen hasarın başlıca nedenleri kimyasal-fiziksel hasarlar, biyolojik hasarlar ve mekanik hasarlar olmak üzere genel türlere ayrılmaktadır.

Çevresel çalışmalar, havanın etkisi, nem parametreleri, toprak tuzluluk oranı ve hacim elementleri, havadan haritalama ve dokümantasyon, çok merkezli haritalama, 3D haritalama üzerine karşılaştırmalı erozyon çalışmaları, çatlakların gözlemlenmesi ve yüzey kuraklığının belirlenmesi gibi farklı türdeki saha tipleri üzerinde gerçekleştirilir.



Fotoğraf 6: Hasara neden olan faktör

Somut kültürel mirasa verilen zararı etkileyen ana faktörler, uluslararası standartlara uygun olarak Şekil 6'da detaylandırılmıştır. Buna göre;

1. Böcekler veya biyolojik faktörler
2. Hayvan ayakları gibi mekanik hasar
3. Termal dalgalanmalar
4. Parlak aydınlatma
5. Hava nemi parametreleri
6. Ultraviyole ışınları
7. İnsanların hatalı faaliyetleri veya mekanik hasar
8. Bakteri ve küfün neden olduğu hasarlar gibi kategorize edilir.

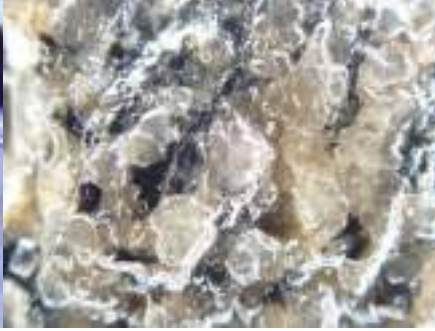


Fotoğraf 7: Toprak numunesi hazırlama **Fotoğraf 8: Toprak bileşenlerinin belirlenmesi**



Fotoğraf 9: Liken durum tespiti

Fotoğraf 10: Malzeme araştırması



Fotoğraf 11: Kuraklık ölçüm çalışması

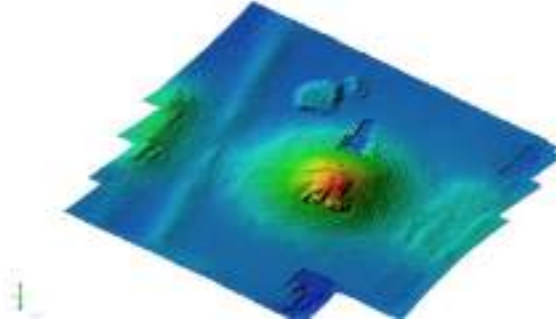
Fotoğraf 12: Yüzey kirliliği çalışması

5. Havadan Gözetleme Araştırması

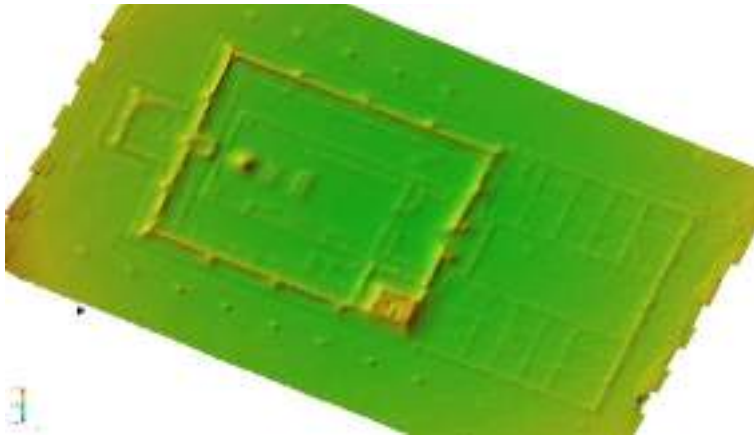
Moğolistan'da uluslararası standartlara uygun olarak taşınmaz anıtlarla ilgili çevresel risk çalışmasının başlangıcı, Orhun Vadisi'ndeki bazı anıtlarda, özellikle de Uygur başkenti Harbalgas şehir kalıntılarında yapıldı. Bitki örtüsü endeksinden kaynaklanan biyolojik hasarın türünü belirlemeye yönelik olarak beş yıllık aralıklarla erozyon izleme çalışması ve çoklu spektral haritalama ile birlikte havadan gözetleme araştırması gerçekleştirildi. Bu havadan gözetleme araştırması, DJI Mavic II model drone yardımıyla dokümantasyon ve 3D görüntüleme kullanılarak gerçekleştirildi. Bu karşılaştırmalı araştırma, bir veri tabanı oluşturmak için yıllık olarak yapılması gerekmektedir. Moğolistan'daki ilk uzun vadeli karşılaştırmalı alanı Uygur başkenti Har Balgas şehrinin kalıntılarıdır.

2013 yılında Moğol-Japon ortak saha analiz ekibi, Moğolistan Bilim ve Arkeoloji Enstitüsü ve Japonya Nara Üniversitesi araştırma ekibi, FARO model lazer tarayıcını kullanarak ayrıntılı bir 3D taslak çizimi gerçekleştirdi. 9 yıllık bir erozyon sonrasında DJI şirketinin Mavic II modeli drone ile 3D taslağını yapıp karşılaştırmalı bir veri tabanı oluşturmayı başardı.

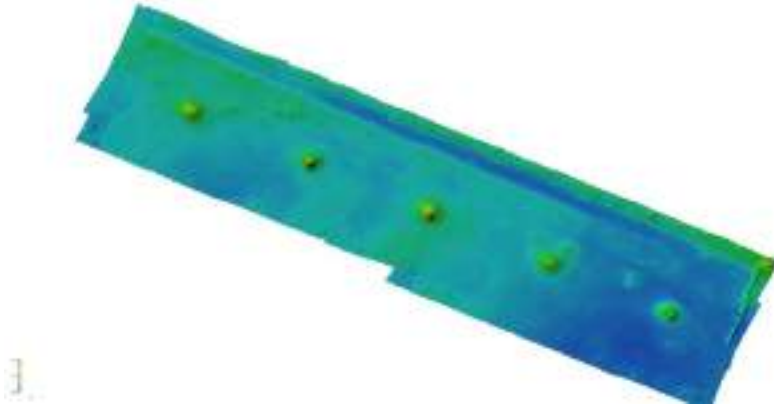
5.1. Uygur Başkenti Harbalgas'ın Şehir Kalıntıları



Fotoğraf 13: Stupanın DEM görüntüsü



Fotoğraf 14: Şehir kalıntısının DEM görüntüsü



Fotoğraf 15: Küçük stupaların DEM görüntüsü

5.2. Uygur Başkenti Harbalgas Şehrinin Ana Stupanın 3D Taslağı



Fotoğraf 16: Stupanın 3D taslağı /DJI Mavic II/



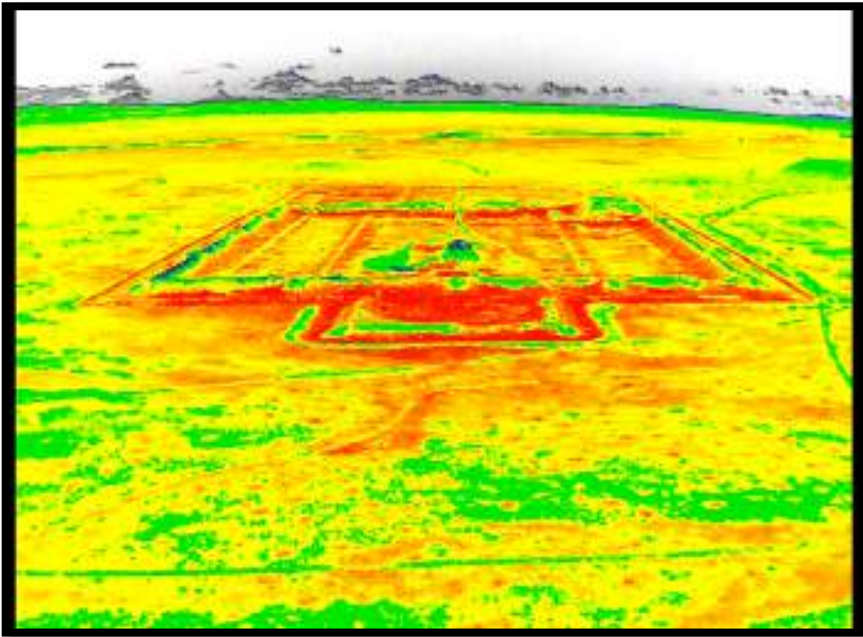
Fotoğraf 17: Stupanın 3D karşılaştırmalı taslağı



Fotoğraf 18: Stupanın 3D karşılaştırmalı taslağı /güney kısmı/



Fotoğraf 19: Stupanın 3D karşılaştırmalı taslağı /kuzey kısmı/



Fotoğraf 20: Kalıntının multi-spektrumlu taslağı

Havadan yapılan gözetleme çalışmasının 3D haritasına bakılacak olursa ana pagodanın kil bölümünün 9 yıllık bir süre zarfında incelendiği, güney kısımdaki bazı yapıların çöktüğü, pagodanın çamur ve toprağının yumuşadığı ve genel boyutun yüzey alanı yukarıdan aşağıya doğru akarak incelendiği, rüzgar tarafının kuzey kısmının yüzeyinde delikler olduğu anıtın daha fazla yoğun hasar görme ve yok olma riskine işaret etmektedir.

2008 yılından bu yana Moğol-Alman ortak arkeolojik araştırmaları sonucunda ana gövdenin mavi tuğlalardan yapıldığı ve yüzeyin ahşap bağlantı elemanları ile güçlendirilmiş kil kaplamadan yapıldığı anlaşılmıştır. Bu nedenle, ana stupanın korunmasında doğal faktörlerin etkisini azaltacak önlemler alınmazsa, sıcak ve soğuk dalgalanmalarda yoğunlaşma yoluyla oluşacak toprak kaymalarıyla hasar devam edecek ve bazı durumlarda doğal faktörler mekanik hasara neden olacaktır.

Taşınmaz anıtların çevresel risklerinin incelenmesi sırasında Orhun Vadisi anıtlarından seçilen nesnelere büyük hasarlar şöyle sınıflandırıldı:

1. Kuş pisliğinden kaynaklanan amonyak gazı NH₃
2. Mekanik hasarın neden olduğu fizik-kimyasal hasar
3. Likenler ve yüzeyde büyüyen bitkiler ile biyolojik hasar
4. Tuzun buharlaşması veya tuzlulaşma /CaCO₃, CaSO₄, NaCl, Na₂SO₄, vb./
5. Havanın etkisi
6. Kükürt oksit (SO) ve kaya kalsiyum karbonatın (CaCO₃) reaksiyonu ve güneşin ultraviyole ışınları nedeniyle yüzeyin kararması türleri bunlardı.

Hasar türüne bağlı olarak, taşınmaz anıtlara verilen hasar seviyesi aşağıdaki gibi 5 türe ayrılmıştır:

- Hasar seviyesi 1: Yüzeyde yanma, renk atması, solma, parlama, artan suyun emilimi.
- Hasar Seviyesi 2: Havadaki kaya kirecinin (kalsiyum karbonat CaCO₃) ve karbondioksit (CO₂) asit yağmuru ile reaksiyonu, azaltılmış demir içeriği.
- Hasar seviyesi 3: Yüzeyde pürüzleşme, çizgilenme ve çukurlaşma.
- Hasar seviyesi 4: Yüzeylerin aşınması.
- Hasar seviyesi 5: Çatlakların oluşum türüne göre sınıflandırılan genel hasar seviyesi, Orhun Vadisi anıtlarından seçilen her nesnede ve diğer anıt malzemelerinde yaygın hasar seviyesi gözlemlendi.



Fotoğraf 21: Sedimentasyon durumu



Fotoğraf 22: Çatlak oluşumu



Fotoğraf 23: Bitkilerin büyüme durumu



Fotoğraf 24: Yağ kirliliği

Malzeme bilimi açısından risk oluşturan faktörlerin, organik ve inorganik malzemelerin fiziko-kimyasal hasarlardan nasıl etkilendiğinin ve hangi iklim ortamında doğal hasarın toprak, bitki artıkları, likenlerden yoğun olarak etkileneceğini tipolojik olarak belirlemek için ortak iklim parametreleri, kuraklığın mekanik yöntemlerle ayrışmasını ölçmek için anıt alanının yüzeyinin incelenmesi ve karşılaştırmalı bir veri tabanı oluşturulması şeklinde disiplinler arası araştırmaların bir kombinasyonu üzerinde çalışılmaktadır.

Moğolistan'daki taşınmaz taş anıtlarda görülen en yaygın hasarlar, insan kaynaklı yaralanmalara bağlı mekanik hasarlardır. Anıtın yüzeyine dinî ritüel motifler için çok sayıda yağ ve süt gibi ürünler kullanılmaktadır. Kullanılan yağlı ürünlerin asitliği, taş malzemeyi oluşturan minerallerle reaksiyona girerek taşın zarar görmesine neden olur. Aynı zamanda bu ürünlerin kullanılması yıpranmaya ve yüzey renginin değişmesine neden olan ana faktörlerden biridir.

Bu nedenle, taşınmaz taş anıtların yüzeyinin derin kirlenmesini gidermek ve yöntemler geliştirmek için yoğun araştırmalar yürütülmektedir. Yaygın bir hasar olan kaya yüzeyindeki yağ tabakasının temizlenmesi işlemi 6 farklı madde ile karşılaştırmalı temizleme yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Temizleme işleminde; 1. etanol C_2H_5OH , 2. aseton C_3H_6O , 3. ksilen C_8H_{10} , 4. toluen $C_6H_5CH_3$, 5. trilon %1 B-EDTA- $C_{10}H_{18}N_2Na_2O_{10}$ ve %99 damıtılmış su, 6.

rastvoritel gibi 6 tip sıvı çözelti kullanılarak yağ kaplamasının çıkarılması için yapılan test, pamuklu ve bez, mendil gibi emici bir bezle silinir. Kayanın yüzey alanı, 40 kat büyütme bir model olan OLYMPUS-TOUGH TG-5 modeli ile görüntülendiğinde, yüzeye uygulanan yağ ile taşın yüzeyinin tamamen emildiği ve yüzeyin hafif koyulaştığı gözlenmiştir. Yüzey, bir dereceye kadar eritilip penetrasyon gerçekleşmiştir. Sonrasında yüzey toz kirliliği ile kaplanmış ve sıcakta erimeye ve soğukta donmaya bırakılmıştır.

Taş yüzeyindeki yağ kirliliğini 6 çeşit solvent ile silme uygulamasında;

1. Etanol C_2H_5OH , yüzeydeki toz kirliliğini tamamen ortadan kaldırmasına rağmen yağ kirliliğini ortadan kaldırmadı ve viskozite durumuna getirdi.

2. Aseton C_3H_6O toz kirliliğini yüzeyden tamamen uzaklaştırmasına rağmen yağ kirliliğini gideremedi ve taş yüzeyini beyazlatmıştır.

3. Ksilen C_8H_{10} , toz kirliliğini yüzeyden tamamen uzaklaştırmasına rağmen yağ kirliliğini gideremedi ve koyu bir görünüme dönüştü.

4. Toluen $C_6H_5CH_3$ toz kirliliğini yüzeyden tamamen uzaklaştırdı ve yağ kirliliğini tamamen çözdü.

5. Trilon %1 B-EDTA- $C_{10}H_{18}N_2Na_2O_{10}$, %99 damıtılmış su, toz kirliliğini yüzeyden tamamen uzaklaştırmasına rağmen yağ kirliliğini gidermedi ve taş yüzeyine parlaklık görüldü.

6. Rastvoritel veya tiner, yüzeydeki toz kirliliğini tamamen gidermesine rağmen yağ kirliliğini gidermedi ve kayanın yüzeyi koyu bir görünüme dönüştü.

Temizlik yaparken kullanılan maddelerinin sonuçlarına göre, yağ kirliliği için en iyi performansı, yağı taş yüzeyinden tamamen çıkararak suda çözünmeyen ve yağda çözünen aromatik bir hidrokarbon çözücü olan toluen $C_6H_5CH_3$ göstermiştir. Toluen, aromatik hidrokarbonlara ait organik bir bileşiktir. Ayrıca benzenin hidrojen atomlarından birini bir metil grubuyla değiştiren yapılandırılmış bir maddedir.



Fotoğraf 25: Kirlenmiş yüzey

Fotoğraf 26: Temizlik sonrası



Fotoğraf 27: Temizleme işlemi sırasında

Temizlik sonuçlarının karşılaştırılması amacıyla temizlik öncesi ve sonrası yüzey alanının renk değişimi X-rite i1 Pro Colorimeter ölçüm cihazı ile yapılmıştır.

“Kaplumbağa kafasına yapılan temizliğin renk analizi”

Renk ölçümü için CIELAB değeri:

Kaplumbağanın kafa kısmı:	L	a	b
Ana taş	62.1021	5.004	15.2695
Kirli kısım	29.0407	2.2168	5.3149
Tomzol	45.6724	2.2706	2.2706
Kisizol	33.0631	2.1817	7.6918
Trilion B	29.8807	1.8201	6.7618

Renk farkı:

Renk farkı veya ΔE aşağıdaki formülle hesaplanır.

$$\Delta E_{ab}^* = \sqrt{(L_2^* - L_1^*)^2 + (a_2^* - a_1^*)^2 + (b_2^* - b_1^*)^2}$$

Renk farkı değerinin özellikleri aşağıda açıklanmıştır.

Delta E / Renk farkı	Özellikler
<= 1.0	İnsan gözüyle görünmeyen renk farkı.
1 - 2	Yakından ayrıntılı bakış.
2 - 10	İlk bakışta gözlemlenen.
11 - 49	Kontrast renkler.
100	Zıt renkler.

Kaplumbağa kafasındaki renk değerleri, kirli kısımlar temizlendikten sonra ana taşım rengi ile karşılaştırılması sonucunda elde edilen değerler şu şekildedir:

Ana kısım:



CIE-L*a*b*

L 62.1021

A 5.004

B 15.2695

CIE-L*a*b*

Kirli kısım:



CIE-L*a*b*

L 29.0407

A 2.2168

B 5.3149

CIE-L*a*b*

$\Delta E=34.6398$ / Renk kontrastı

Kirli kısım:

Toluen C₆H₅CH₃:



L	29.0407
A	2.2168
B	5.3149
CIE-L*a*b ▾	



L	45.6724
A	2.2706
B	2.2706
CIE-L*a*b ▾	

$\Delta E=16.9081$ / Renk kontrastı

Kirli Kısım:

Ksilen C₈H₁₀:



L	29.0407
A	2.2168
B	5.3149
CIE-L*a*b ▾	



L	33.0631
A	2.1817
B	7.6918
CIE-L*a*b ▾	

$\Delta E=4.6723$ /Bir bakışta görülebilir/

Kirli kısım:

Trilon B-EDTA- C₁₀H₁₈N₂Na₂O₁₀ 1%:



L	29.0407
A	2.2168
B	5.3149
CIE-L*a*b ▾	



L	29.8807
A	1.8201
B	6.7618
CIE-L*a*b ▾	

$\Delta E=1.7194$ / Yakından bakıldığında görülebilir/

6. Araştırma Sonuçlarının Anıtın Çevre Özellikleriyle Eşleştirilip Etkin Bir Şekilde Kullanılması

Taşınmaz anıtların korunmasına ilişkin birçok bilimsel çalışma yürütülmekte olup yerel uzmanlara temel ve orta düzeyde bilgi sağlamak, Moğolistan'da uluslararası düzeyde yürütülen korumaya ilişkin kapsamlı bilimsel çalışmaları sistematik olarak başlatmak, her alanda profesyonel araştırmacıların katılımını sağlamak, somut kültürel mirasın korunması biliminin temel anlayışını açıklayarak her yıl uzmanlar yetiştirmek ve gerekli çalışmaları araştırmacılar da dahil olmak üzere kamuoyuna sunmak gibi çalışmalar yapılmaktadır.

Gelecekte yerli ve yabancı uzmanlarla birlikte bu alanda ortak araştırmalar ve eğitimler yapmak, kültür sektörüne uzmanların katılımını artırmak, kültürel miras konusunda halkı eğitmek, disiplinler arası bir şekilde yıllık karşılaştırmalı bir veri tabanı oluşturmak, araştırma yapmak için gerekli olan bütçe ve malî konuları sistemli bir şekilde çözmek, düzenli akademik harcamaları sağlamak çok önemli bir durumu ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

14G403 メンドバザル・オユントルガ 2017年。モンゴル国出土木製遺物の科学的保存処理研究・奈良大学大学院文化財史料学専攻博士後期課程

アンドラス モルガス、今津節生 2003・木製文化財の保存と展望-ヨーロッパにおける遺跡出土木材の保存法を中心として、遺跡の保存と調査

今津節生 1999 糖アルコール含浸法による保存処理法の実例・出土木製品の保存科学的研究-奈良県四条古墳出土木製品の保存処理に関する共同研究、奈良県橿原考古学研究所

伊藤康司 平成 27 年 3 月トレハロース含浸処理法の開発と実用化・より環境にやさしく経済的な方法へ 平成 24~26 年度科学研究費助成事業基盤研究 (C) 研究成果報告書

M.Оюунтулга 2017 оны 12сар Модон эдлэлийн судалгаа ба хадгалалт хамгаалалтын тулгамдсан асуудал, Музей судлал Үндэсний түүхийн музей Улаанбаатар хот.

Mendbazar Oyuntulga 2010, 『Reserch Report of liaodynastys Castle Town site Chintolgoi, Mongolia』, Nara University・The institute of archeology of Academy of Sciences Mongolia.

メンドバザル オユントルガ 2014 年。 日本文化財科学会・モンゴルにおける出土木製品の保存処理について。 日本文化材科学会第 31 回大会 研究発表要旨集 336 p-337p

М.Оюунтулга 2016 оны 12сар МОДОН ЭДЛЭЛИЙН ХАДГАЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТАНД “ТРЕХАЛОС” САХАРЫН УУСМАЛЫГ АШИГЛАСАН СУДАЛГАА (Алтайн мөнх цэвдэгт, ойт хээрийн бүсийн олдворын жишээн дээр) Улаанбаатар их сургууль 129-135 Улаанбаатар хот.

М.Оюунтулга 2016 оны 12 сар МОДОН ЭДЛЭЛИЙН ХАДГАЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТАНД “ТРЕХАЛОС” САХАРЫН УУСМАЛЫГ АШИГЛАСАН СУДАЛГАА (тал хээрийн бүсийн олдворын жишээн дээр) Үндэсний түүхийн музей Улаанбаатар хот.

金原美奈子、金原裕美子・モンゴル遺跡出土における樹種同定 2018年。一般社団法人文化財科学研究センター

Хархорум музей Б.Дэжидмаа, Соёлын өвийн үндэсний төв М.Оюунтулга PhD, Соёлын өвийн үндэсний төв С.Даваадарь, Германы Археологийн хүрээлэн К.Франкен PhD, МУИС У.Эрдэнэбат PhD, ШУА-ийн Түүх Археологийн хүрээлэн Т.Батбаяр, Германы Археологийн хүрээлэн Х.Роланд PhD 2016 оны 10 сар. УЙГУРЫН НИЙСЛЭЛ ХАР БАЛГАСЫН ОРДОН ХОТЫН ХУДГААС ИЛЭРСЭН ТӨМӨР ЦООЖ, ХҮРЭЛ ХОНХНЫ СЭРГЭЭН ЗАСВАРЛАЛТЫН АЖИЛ, Үндэсний түүхийн музей Улаанбаатар хот.

М.Оюунтулга, Н.Чинтөгөлдөр 2021 оны 11 сар, ХАР БАЛГАСЫН САХАРЫН УУСМАЛД БЭХЖҮҮЛСЭН МОДНЫ СЭРГЭЭН ЗАСВАРЛАЛТЫН АЖЛЫН ТАЙЛАН, Соёлын өвийн үндэсний төв Улаанбаатар хот.

Roy S. Berns, “Principles of Color Technology”, New York, John Wiley & Sons, 2000.

Kurt Nassau, “Color for Science, Art and Technology”, Netherland, Elsevier, 2006
User Manual of X-rite i1 Pro Colorimeter, China, Trademark of X-rite, 2017.

TÜRKİYE CUMHURBAŞKANLARI ve TÜRKOLOJİ

Osman Fikri SERTKAYA*

Ağustos 1983’de kabul edilen 2876 sayılı kanun ile Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu adlı yeni bir müessese kuruldu. Yüksek Kurum’un başına da Suat İlhan adlı emekli bir korgeneral atandı. Ben de Yüksek Kurum’a bağlı kuruluşlardan ikincisi olan Türk Dil Kurumu’nun 40 kişiden oluşan bilim kuruluna üye olarak seçildim.

Bir müddet sonra Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren Orta Asya Türk devletlerinin dilini ve kültürünü bilen birkaç kişinin adını Suat İlhan’dan isteyince Türk Dil Kurumu Başkanı Hasan Eren Ahmet Bican Ercilasun, Fikret Türkmen ve Osman Fikri Sertkaya isimlerini vermiş. Zaman zaman bilgimize başvuruldu. Ben burada köşk danışmanlarından birisi olarak önce 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile olan hatıramı sizinle paylaşmak istiyorum.

Yıl 1995. Türkiye Kırgızistan’da Manas Törenleri’ne katılacak. Temmuz’da Köşkten davet geldi. “Sayın Cumhurbaşkanı Manas hakkında sizinle konuşacak. Perşembe günü öğleden sonra 15’te bekleniyorsunuz.” denildi.

Belirtilen zamanda köşkte oldum. Sayın Demirel çalışma masasında önünde küçük fişler, çalışıyordu. Bana “Oturun!” dedi ve Manas destanını sordu. Anlatmaya başladım. O da zaman zaman küçük notlar alıyordu. Bir ara Hizmetkâra “bize çay getirin!” buyurdular. Çayı içerken ben “Sayın Cumhurbaşkanım! Moğolistan’a ne zaman gidiyoruz?” diye sordum. Demirel “Moğolistan’da ne var?” diye sordu. Ben cevapladım: Benim nüfus kayıtlarım orada. Demirel “Siz göçmen misiniz? Sen nerede doğdun?” diye sordu. Ben de “Ben Adana’da doğdum” diye cevapladım. Demirel “Ailen Adana’ya nereden gelmiş?” diye sordu. Ben cevapladım. “Kerkük’ün Bulak mahallesinden gelip Adana’nın Büyük Dikili Köyüne yerleşmişler”. Demirel sordu. “Pek iyi nüfus kayıtların nasıl oluyor da Moğolistan’da oluyor?”. Ben cevapladım. “Sizinkiler de orada değil mi?”. Demirel gülererek “Sen benim Ispartalı olduğumu bilmiyor musun?” diye sorunca ben cevabı verdim.

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, E-posta: sertkayaof46@gmail.com

“İsparta’ya gökten zembille mi indiriniz?”. Bunun üzerine “Sen şu işi baştan anlat bakalım” diye buyurdular.

Ben de anlatmaya başladım. “Üniversiteye başladığım 60’lı yıllarda Türkiye’de 50 milyonduk. Özellikle Sovyetler Birliği’nde ve diğer Sovyet uydularında 100 milyon Türk daha varmış. Seksenli yılların sonuna doğru Sovyetler bir projeyi Bulgaristan’da başlattılar. Bir gün içerisinde Bulgaristan’daki bütün Türklere Slav isimleri koydular. Söz gelimi Türkolog İsmet Küleci’nin adı Martin Simyenov oldu. Bu deneme tutarsa sıra diğer Türklere gelecekti. Ayrıca Moğolistan’da bizim nüfus kâğıtlarımız olan Köl Tigin, Tonyukuk, Bilge Kağan, Köl İç Çor, Ongin başta olmak üzere Göktürk harfli anıtlarımız var. Bu anıtların bellerine birkaç lokum dinamit koyup havaya uçursalar, geçmişimiz silinecek. Asya Türk devletlerinin başkanları zât-ı âlilerine “Ağabey” diyorlar. Sizin Kırgızistan’dan sonra Moğolistan’a giderek bu anıtları sahiplenmeniz gerekmiyor mu? Nazarbayev, Akayev, Kerimov gibi isimlerden önce ben kendi devlet başkanımın bu anıtları ziyaret eden ilk devlet başkanı olmasını arzu ediyorum. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı bu yakışır diye düşünüyorum” dedim. Çaylar bitmişti. Demirel “Mesaj alınmıştır Osman. Şimdi konumuza devam edelim” buyurdular.

Biz 25-28 Ağustos 1995’te Kırgızistan’da yapılan Manas toplantılarına katıldık. Ben ve arkadaşlarım Cumhurbaşkanı Akayev’in eşi Meryem Hanım’ın elinden Manas madalyalarımızı aldık. Ben Manas Destanı’nın 1000. yılı şerefine Milletler Arası İlmî Sempozyum’da “Manas” Eposunun kelip çıkışı cönündö başlıklı bildirimini Kırgız Türkçesinde sundum. Bildiri metnim Manas 1000, Bişkek Bildirileri, 26-31 Ağustos 1995, Ankara 1997’nin 177-184. sayfelerinde yayımlandı. 31 Ağustos günü de Türkiye’ye döndük.

Biz Kırgızistan’da iken köşkten evime telefon edilmiş. Eşim Ayşegül’e “Cumhurbaşkanımız Osman Bey’i uçağına davet ediyor” denilince, Ayşegül “zaten şimdi birlikte Kırgızistan’dalar” demiş. Bunun üzerine “Bu Tacikistan ve Moğolistan ziyareti” denilmiş. Birkaç gün sonra belgeler geldi. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Necdet Seçkinöz imzalı davet yazısında Cumhurbaşkanımız Süleyman Demirel’in 10-13 Eylül 1995 tarihlerinde Tacikistan ve Moğolistan’a gideceğinden bahisle bu seyahate benim kendi davetlisi olarak katılmamı istediğı yazıyordu. Uzatmayayım. Biz önce Tacikistan’a gittik. Gece Tacikistan’da kaldık. 12 Eylül sabahı Moğolistan’a devam ettik.

Moğolistan’da otelimize yerleştikten ve öğle yemeğinden sonra otobüs ile Tonyukuk yazıtına hareket ettik. Daha önce gelen Cumhurbaşkanımıza bir Moğol açıklama yapıyor, bir başkası da bu açıklamayı İngilizceye çeviriyordu. Ben kafileye yetiştim. Milli Eğitim Bakanımız Ayvaz Gökdemir “Efendim Osman Bey geldi”

dedi. Demirel de “Gel bakalım Osman! Bize bu konuda bilgi ver bakalım” buyurdular. Ben de birinci taşın ilk satırını okuyarak açıklama yapmaya başladım. Bana “bütün bu söylediklerin burada yazıyor mu? diye sorunca, “ben size özetliyorum efendim” dedim. Üçüncü yüze geldik. “Şu satırı oku bakalım” denilince Göktürkçe metni okudum ve çevirdim. Sonra Tonyukuk’un ikinci taşına geçtik. O yazıtı da açıkladım. Yerdeki kerpiç döşemenin sonunda mermer duvarları ve üzerindeki motifleri arz ettim. Bu külliyeinin kurtarılması için TİKA bünyesinde proje hazırlanmasını buyurdular.



Tonyukuk anıtının birinci taşı hakkında bilgi arz ederken



Tonyukuk anıtının ikinci taşı hakkında bilgi arz ederken



Hatıra resminden bazı isimler: Yılmaz Öztuna, Yusuf Halaçoğlu, Emine Gürsoy-Naskali, Nejat Diyarbakirli, Halil İnalçık, Ahmet Bican Ercilasun, İnci Enginün, Mehmet Sağlam, Oturanlardan: Tuncer Gülensoy, Melek Delilbaşı, Fikret Türkmen, Osman Fikri Sertkaya, Reşat Genç.

Ertesi gün helikopterlerle K l Tigin ve Bilge Kaĝan anıtlarının bulunduğu H s   aydam'a u tuk. Sayın Cumhurbaşkanımıza K l Tigin yazıtı hakkında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun bilgi arz etti. Bu ziyarette bulunan kiŐilerle hatıra fotoğrafı  ektirildi.

Helikopterlerle geri döndük. Bavullarımız uçağa yüklenmiŐti. Ben bu seyahati elimden geldiği kadar videoya çektim. Uçağa binmek için merdivenlere gelen DıŐiŐleri Bakanımız Prof. Dr. Erdal önünü vermiş olduğum bilgilerden dolayı beni kutladı, yanımnda bulunan meslekdaşım Tuncer Gülensoy "Sayın Dış  Őleri Bakanımıza kitabından verdin mi? diye sorunca, "uçakta z t-1  lilerine takdim edeceğim efendim" dedim ve 1995'te yayımladığım Göktürk Tarihinin Meseleleri adlı kitabımı imzalayarak takdim ettim. U ak hareket edince, Cumhurbaşkanı Demirel "Erdal ne okuyorsun?" diye sormuŐ. "Osman Bey'in kitabını okuyorum" deyince "Ver bakalım!" demiş, 30 sahifesini okumuş.



U ak hareket edeli yarım saati geçmişti. "Sayın Cumhurbaşkanımız geliyor" denilince ceketlerimizi giydik. Demirel hepimizle tek tek konuŐtu. Bana da "Osman! Erdal'a verdiğin kitabının 30 sahifesini okudum. K  ukten öğrendiğimiz birçok

yanlışı düzeltiyorsun. Yarım saat sonra yanıma gel. Sana bazı şeyler soracağım” buyurdular. Böylece tadına doyum olmaz bir seyahat yaşanmış oldu.



Ayvaz ve Sevgi Gökdemirle birlikte Køl Tigin Yazıtında

Ancak olay benim açımdan sonlanmadı. Salı günü gecesi ev telefonum çaldı. Arayan Köşkte Cumhurbaşkanımızın maiyetinde çalışan öğrencim Serap idi. Cumhurbaşkanı TİKA Başkanı Umut Arık, Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek ve diğer ilgililerle bir değerlendirme toplantısı yapmış. Benden de sitayişle bahsetmiş. “Bir Türk genci, konusuna hâkim, kitabını yazmış, siz yeni harfleri nasıl okursanız

o da Göktürk yazısını öyle okudu. Umut Bey! TİKA projesine kimi başkan seçerseniz seçin, ancak projenin Genel Sekreteri Osman Fikri Sertkaya olacak” buyurmuş. Ertesi sabah TİKA Başkanı telefon etti. Görüşme isteğinde bulundu. Perşembe sabahı 09.00 olarak randevulaştık. Cumhurbaşkanımızın arzusunu duyurdu. Ben de şartımı söyledim. “Bana ayda bir milyar (şimdiki para birimi ile 1000 TL) ödeyeceksiniz. Ben bu aylığı kabul etmem. Daha sonra da kendime “Osman bu projeden zengin oldu” dedirtmem. Benim param var. Görev ücretsiz olursa çalışırım” dedim. Cumhurbaşkanına cevabımı söylediklerinde “Osman Bey nev’i şahsına münhasır bir kişiliğe sahiptir, istediğini yapın” buyurmuş. Ben beş yıl devam eden Höşö Çaydam projesinde hiç Moğolistan’a gitmedim. Epigraf olarak ilk üç yıl Cengiz Alyılmaz’ı, son iki yıl da Erhan Aydın’ı görevlendirdim. Böylece ayrılan bütçe imkânlarında Depo-Müze binası yapıldı, üç parça olan Bilge Kağan anıtı yapıştirıldı. Kaplumbağa kaidesi üzerine konuldu. Hülasa anıtlarımız dış tesirlerden koruma altına alınmış oldu.



Höşö Çaydam Müzesi'nin bileti



Köl Tigin Yazıtında Ayşegül Sertkaya ile



Bilge Kağan Yazıtında Ayşegül Sertkaya ile

Göktürk anıtlarını ve yazıtlarını başta Hüseyin Nihal Atsız, Zeki Velidi Togan, Reşid Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, Muharrem Ergin gibi hocalarımız görmeyi çok arzu etmişlerdi. Ancak anıtları görmek 1987’de bana, 1990’da da Ahmet’e kısmet oldu. Sonra yol açıldı. Birçok Türkolog anıtları ziyaret etti.



Osman Fikri Sertkaya ile Ahmet Bican Ercilasun Köl Tigin Yazıtında

Demirel sonrası iktidarlar değişti. Cengiz Alyılmaz'ın ilgililere duyurması ile Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Erdene-yin Züü manastırından Höşö-Çaydam'daki Depo- Müze binasına kadarki 47 kilometrelik yolun yapılmasını sağladı.

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Başbakan iken 11-12 Nisan 2013'te Moğolistan'a bir ziyarette bulundu. TİKA'nın Ulanbator'daki Moğolistan Temsilcisi beni aradı. "Hocam! Bir heyetle Sayın Başbakanımız geliyor. Programda anıtların ziyaretleri var. Ne dememi uygun görürsünüz?" diye sordu. Ben de "Şunları duyurmalısın" diyerek devam ettim. "Sayın Başbakanım. Buranın halkı başbakanı bilmez. Türk kardeşlerimizin padişahı Erdene-yin Züü Manastırından Höşö-Çaydam Müzesi'ne kadarki yolu yaptırmış diyorlar. Size sevgileri var. Biz Türkiye olarak Moğolistan'da kazı yaptık. Ancak kazı sonlandı. Burada Rus, Japon, Fransız, Alman, Amerikalı kazı yapıyor. Bulduklarını da gizlice ülkelerine kaçırıyorlar, bizim tarihimizi çalıyorlar. Emir buyursanız da Tonyukuk anıtında TİKA yeniden kazıya başlarsa, ülkemiz kazanır" mealinde konuş dedim. Başbakan geldiğinde Höşö-Çaydam'a helikopterle gitmesini uygun bulmamışlar. Milletvekilleri gitmiş. Bazı devlet adamları ile Başbakan Erdoğan, Bülent Arınç, Özel kalem müdürü, TİKA temsilcisi Tonyukuk anıtına gitmişler. TİKA temsilcisi benim söylediklerimi arzedince, Başbakan Büyükelçiye dönerek, "buranın 8 kilometrelik yolu yapılsın, buraya su hattı çekilsin ve TİKA kazı ekibini seçsin, Tonyukuk kazıları başlasın" buyurmuş.

Prof. Ahmet Taşağıl ve ekibi Tonyukuk kazılarını yaptı. Biraz ileriye de depo-müze binası yapıldı. Arazideki bazı taşlar ve heykeller depo-müze'ye kaldırıldı.



Ayşegül ve Osman Fikri Sertkaya Tonyukuk anıtı önünde

Sonuç olarak bu topraklarda Hunlardan sonra Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar yaşadılar ve bazıları henüz bulunmamış olan yazılı taşları bıraktılar. Sonra Cengiz Han geldi. Dünyayı fethetti. Bu coğrafyayı yurt kıldı. Birçok da Moğolca yazılı belge bırakıldı. Moğol kardeşlerimiz bu coğrafyada 13. yüzyıldan 21. yüzyılda bu güne kadar Kazaklarla, Duhalarla birlikte yaşıyorlar. Biz zamanında bize düşenleri yaptık. Şimdi nöbet sırası Şaban Doğan Bey ve arkadaşlarındadır. Onların görevi Moğol ve Türk kardeşliğini pekiştirmek, Moğolistan coğrafyasında birlikte çalışmak, kazılar yapmak, bulunanları yayımlamak olmalıdır. Ulan Bator'da çağdaş bir Müze binasının yapılması da ilk görev olarak kabul edilmelidir. Saygılarımla arz ediyorum.

GÖKTÜRK (RUNİK) HARFLİ YAZITLARIN ENVANTER VE ALFABE PROBLEMLERİ ÜZERİNE*

Osman Fikri SERTKAYA**

1974 yılından 2006 yılına kadar geçen 32 yıl içerisinde Göktürklerin dili, tarihi, kültürü hakkında 56 araştırma yaptım. 1974-1994 arasında yayımladığım 29 araştırmamı 1995’de *Göktürk Tarihinin Meseleleri / Probleme der köktürkischen Geschichte / Some Problems of Köktürk History*¹ adlı kitabımda yayımladım.

1995-2013 yılları arasında yazdığım 38 araştırma ve incelememden ve emekli olduktan sonra yazdığım 12 yazımı (toplam 50 yazımı) ikinci cilt olarak *Göktürkler Üzerine Araştırmalar ve Tartışmalar* başlığı ile yayımlayacağım. Böylece Göktürk kültürü üzerine 80 kadar yazı yayımlamış oldum. Ancak Göktürk araştırma ve incelemelerini yaparken en fazla dikkatimi çeken konu envanter ve bibliyografya problemi oldu. Çünkü bugüne kadar Göktürk harfleri ile yazılan metinlerin doğru dürüst bir envanteri ile envanterin tam bir bibliyografyası yapılamamıştır. Bu konunun en büyük zorluğu da Göktürk harfli metinlerin çok geniş bir coğrafyaya dağılmış olmasıdır.

		Lena-Baykal
Altay/Hakas/Tuva	Yenisey	
	Moğolistan	
Kırgız /Kazak	Doğu Türkistan (Şincan)	Çin

* 9-11 Ekim 2006 tarihleri arasında Astana (KAZAKİSTAN)’da toplanan Ancient Turkic Monuments (Paleography, Textology / Textual Criticism, History of Writing) adlı uluslararası toplantıda sunulan bu bildiri, 10-15 Eylül 2007 tarihleri arasında Ankara’da toplanan 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (38. International Congress of Asian and North African Studies)’nde 13 Eylül 2007, Perşembe günü 11.30-13.00 arasında Osman Fikri Sertkaya’nın başkanlığında Dmitri D. Vasilyev, Çetin C. Cumagulov ve Cengiz Alyılmaz’ın iştiraki ile yapılan Göktürklerin Runik Harfli Anıt ve Yazıtları (Envanter, Alfabe, Bibliyografya ve Yayın Problemleri) adlı Panel’de verilen bilgilerle güncelleştirilmiştir. *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2 Bahar 2008, 7-34 s.

** Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, E-posta: sertkayaof46@gmail.com

¹ Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1995, 360 s.

Lena Nehri kıyılarından başlayarak Doğu ve Batı Türkistan'a, Kafkasya'dan başlayarak Balkanlarda Romanya'ya ve Macaristan'a kadar yayılan bir coğrafyada yüzyıllarca yıl yazılarak kullanılan bir yazının metinlerini tespit etmek, tasnif etmek, okumak ve anlamlandırmak kolay değildir. Bu metinler; altın, gümüş, bronz, demir, kemik, kil/balçıktan yapılan malzemeler olarak para, bıçak, kılıç, tabak, çanak, küp, tarak, bilezik, yüzük, küpe, kemer plakası veya ağırşak gibi günlük hayatta kullanılan eşyalar üzerine yazılmış veya kaya üzerine yazılmış mezar taşları ile devlet yazıtları veyahut kağıt üzerine yazılmış metinler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu geniş coğrafyada bulunan anıt ve yazıtların envanteri ile bibliyografyası konusunda önce Moğolistan yazıtları Ch. Perlee tarafından "Karta runičeskih pismen na territorii MNR" adlı makalesinde listelendi.²

Osman Fikri Sertkaya "Köl Tigin'in ölümünün 1250. yıl dönümü dolayısı ile Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Köktürk harfli metinler üzerinde yapılan arkeolojik ve filolojik çalışmalara toplu bir bakış" adlı makalesinde Moğolistan yazıtlarını üzerinde yapılan çalışmalarla birlikte yayımladı.³

Dmitri D. Vasilyev "Pamyatniki Tyurkskoy Runičeskoj Pis'mennosti Aziatskogo Arealı" başlıklı birincisi 1976'da⁴ ikincisi de 1978'de⁵ olmak üzere iki yazı yayımladı. Daha sonra da bu yazılarını *Grafičeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runičeskoj Pismennosti Aziatskogo Arealı* adlı kitabında genişleterek yayımladı.⁶

Şimdi Göktürk yazıtlarının dağılımına bir bakalım.

I. Lena-Baykal Bölgesi Yazıtları (18 + 8 = 26 yazıt)

D. D. Vasilyev 1983'te Lena-Baykal Bölgesinde bulunan 18 yazıtı listelemiştir.

1. Petrov yazıtı	10. "Haç" yazıtı
2. Davidov yazıtı	11. Haşhay yazıtı
3. Pisannıy adası yazıtı	12. "Pryaslitse" I yazıtı
4. Kurtuhay yazıtı	13. "Pryaslitse" II yazıtı

² *Studia Museologica*, 1/2, Ulaan-Baatar, 1968, s. 10-12.

³ *Bellefen* (Türk Tarih Kurumu), XLVII/185 (Oak 1983), Ankara, 1984, s. 67-85.

⁴ *Sovyetskaya Tyurkologiya* 1976/1, s. 71-81.

⁵ *Sovyetskaya Tyurkologiya*, 1978/5 s. 92-95.

⁶ Moskova 1983, s. 160 s.

5. Şişkin-Şaman yazıtı	14. Alçike yazıtı
6. Koçug yazıtı	15. Siine nehri alt ağzındaki runaya benzer isaretler - I
7. Sagan-Zaba yazıtı	16. Siine nehri alt ağzındaki runaya benzer isaretler - II
8. Kamenka yazıtı	17. Taş alet üzerindeki runaya benzer isaretler
9. Manhay I yazıtı	18. Oblomke taş kalıntısındaki yazıt

Dmitri D. Vasilyev, 2007’de Ankara’da yapılan Icanas Panelinde 1983’ten 2006 sonuna kadar bu bölgede 8 yeni yazıtın bulunduğunu bildirerek bölgenin yazıt sayısını 26’ya çıkarmıştı. 2006-2022 arasında bu bölgede bulunan yazıt sayısını bilmiyoruz.

II. Yenisey Bölgesi Yazıtları (145 + 67 = 212 yazıt)

Yenisey havalisi yazıtları konusunda ilk 40 metin Wilhelm Radloff tarafından sıralanmıştı. Ancak Dmitri D. Vasilyev’in *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya* adlı eserinde verilen liste ile haritayı esas aldığımızda 1983 yılı itibarı ile aşağıda listesi verilen 145 metnin tavsifinin yapıldığını görürüz. D. D. Vasilyev *Korpus Tyurkskih Runičeskih Nadpisey Yujnoy Sibiri* = Güney Sibiry Runik Türk Yazıtları Külliyyatı başlığı altında *Drevnetyurkskaya Epigrafika Yeniseya = Bölüm 2. Yenisey’in Eskitürk Epigrafisi* adını taşıyacak olan eserine 1980 sonrası bulunan 67 yeni metinle Yenisey yazıtlarının sayısını 212’ye yükseltmiş bulunuyor. 146-212 arası metinlerin listesini Korpus’un bu ikinci cildi yayımlandıktan sonra göreceğiz.

E 1. Uyük-Tarлак (Uyük-Tarlık).	(Radloff – Uy Ta).	Minusinsk Müzesi
E 2. Uyük-Arjan (Uyük-Arñan).	(Radloff – Uy A).	Minusinsk Müzesi
E 3. Uyük-Turan	(Radloff – Uy Tu).	Tuva Müzesi
E 4. Ottuk-Das I (“Tuva dikili taşı B”).	(Radloff – UO).	Tuva Müzesi
E 5. Barık I (Barlık I).	(Radloff – Ba I).	Tuva Müzesi
E 6. Barık II (Barlık II).	(Radloff – Ba II).	Tuva Müzesi
E 7. Barık III (Barlık III).	(Radloff – Ba III).	Tuva Müzesi
E 8. Barık IV (Barlık IV).	(Radloff – Ba IV)	Tuva Müzesi
E 9. Kara-Sug (Ulug-Kem-Kara-Sug).	(Radloff – UK).	Tuva Müzesi

E 10. Elegest I (Eleges).	(Radloff – UE).	Minusinsk Müzesi
E 11. Begre	(Radloff – Be).	Minusinsk Müzesi
E 12. Aldı-Bel I (Ulug-Kem-Kulı-Kem).	(Radloff – Uku)	Yerinde
E 13. Ça-ğol I (Cakul-Çakul I)	(Radloff – Tsch.O.).	Minusinsk Müzesi
E 14. Ça-ğol II (Cakul-Çakul II)	(Radloff – Utsch. I).	Tuva Müzesi
E 15. Ça-ğol III (Cakul-Çakul III)	(Radloff – Utsch. II).	Tuva Müzesi
E 16. Ça-ğol IV (Cakul-Çakul IV)	(Radloff – Utsch. III).	Helsinki Müzesi
E 17. Ça-ğol V (Cakul-Çakul V)	(Radloff – Utsch. IV).	Tuva Müzesi
E 18. Ça-ğol VI (Cakul-Çakul VI)	(Radloff – Utsch. V).	Tuva Müzesi
E 19. Ça-ğol VII (Cakul-Çakul VII)	(Radloff – Utsch. VI).	Tuva Müzesi
E 20. Ça-ğol VIII (Cakul-Çakul VIII)	(Radloff – Utsch. VII).	Tuva Müzesi
E 21. Ça-ğol IX (Cakul-Çakul IX)	(Radloff – Utsch. VIII).	Tuva Müzesi
E 22. Ça-ğol X (Cakul-Çakul X)	(Radloff – Utsch. IX).	Tuva Müzesi
E 23. Ça-ğol XI (Cakul-Çakul XI)	(Radloff – Utsch. X).	Tuva Müzesi
E 24. Haya-Uju (kaya resmi) (Kemçik Kaya-başı).	(Radloff – KK).	Yerinde
E 25. Oznaçennoye I	(Radloff – OS).	Minusinsk Müzesi
E 26. Oçurı (Açurı).	(Radloff – Atsch.).	Minusinsk Müzesi
E 27. Oya	(Radloff – MM II).	Minusinsk Müzesi
E 28. Altın-Köl I (Altın-Kul I).	(Radloff – AA).	Minusinsk Müzesi
E 29. Altın-Köl II (Altın-Kul II).	(Radloff – MM III)	Minusinsk Müzesi

E 30. Uybat I	(Radloff – Tsch. K.).	Minusinsk Müzesi
E 31. Uybat II	(Radloff – MM I).	Minusinsk Müzesi
E 32. Uybat III	(Radloff – Tsch. M.).	Minusinsk Müzesi
E 33. Uybat IV (Uzun-Oba).	(Radloff – UsO).	Minusinsk Müzesi
E 34. Uybat V (Kara-Kurgan)	(Radloff – KaK).	Yerinde
E 35. Tuba I	(Radloff – Te I).	Minusinsk Müzesi
E 36. Tuba II (kaya yazıtı)	(Radloff – Te II).	Minusinsk Müzesi
E 37. Tuba III (“Tes Bahadırı).	(Radloff – Te III).	Minusinsk Müzesi
E 38. Ak-Yus (Kaya yazıtı) (Ak-İyus).	(Radloff – AJ).	Yerinde
E 39. Kara-Yus I (Kaya yazıtı) (“Sulek yazıtları”); Kara-İyus).	(Radloff – KJ).	Yerinde
E 40. Taseba.	(Radloff – T).	Kayıp MM (?)

E 41. Hemçik-Çırgakı (Kemçik-Cırgak)	Minusinsk Müzesi
E 42. Bay-Bulun I (Minusinsk Müzesi anıtı).	Minusinsk Müzesi
E 43. Kızıl-Çıraa I (Ulu hem = Uluğ kem).	Tuva Müzesi
E 44. Kızıl-Çıraa II.	Tuva Müzesi
E 45. Köjeelig-hovu = Keelig Hovu	Tuva Müzesi
E 46. Tele.	Tuva Müzesi
E 47. Suci = Bel anıtı (Moğolistan anıtı).	Moğolistan (?) Kayıp
E 48. Abakan anıtı (Abakan nehri anıtı).	Minusinsk Müzesi
E 49. Bay Bulun II (Birinci Tuva anıtı).	Minusinsk Müzesi
E 50. Tuva “B” (İkinci Tuva anıtı).	Minusinsk Müzesi
E 51. Tuva “D” (Üçüncü Tuva anıtı).	Minusinsk Müzesi
E 52. Elegest II (Elegest nehri ikinci anıtı).	Tuva Müzesi

E 53. Elegest III (Elegest nehri üçüncü anıtı).	Tuva Müzesi
E 54. Ottuk- Daş III.	Minusinsk Müzesi
E 55. Tuva “G” (Tuva dikili taşı “G”).	Minusinsk Müzesi
E 56. Malinovka.	Minusinsk Müzesi (?) Kayıp.
E 57. Saygın (Borbak-Arıg).	Tuva Müzesi
E 58. Kezek-hüree.	Tuva Müzesi
E 59. Herbis-Baarı.	Tuva Müzesi
E 60. Sargal-Aksı.	Yerinde
E 61. Suglug-Adır-Aksı.	Yerinde
E 62. Kanmıldıg-hovu.	Yerinde
E 63. Ortaa hem.	Yerinde
E 64. Ottuk- Daş II.	Minusinsk Müzesi
E 65. Kara-Bulun I.	Tuva Müzesi
E 66. Kara-Bulun II (Bağır anıtı).	Tuva Müzesi
E 67. Kara-Bulun III.	Kayıp
E 68. El-Bajı.	Minusinsk Müzesi
E 69. Çer-çarık.	Minusinsk Müzesi
E 70. Elegest IV (“İr-hol”)	Tuva Müzesi
E 71. Podkuninskoye.	Kayıp (MAE (?))
E 72. Aldın-Bel II.	Yerinde
E 73. İyme I	(İlk tesis edildiği yerde bulunamamıştır). Kayıp
E 74. Samagaltay.	Yerinde
E 75. Kuten-Buluk.	Yerinde
E 76. Ayna I.	Kayıp
E 77. Ayna II.	Minusinsk Müzesi (Env. 5194)

E 78. Sikke I.	Minusinsk Müzesi (Env. 1288; 5885)
E 79. Sikke II.	Minusinsk Müzesi (Env. 5617)
E 80. Kemer takımındaki bronz levha.	Minusinsk Müzesi
E 81. Kopön altın küp I (“Altın şişecik”).	(Moskova Devlet Müzesi)
E 82. Kopön altın küp II (“Altın şişecik”).	Moskova Devlet Müzesi
E 83. Uybat VII (Uybat gümüş kabı).	Leningrad Ermitaj Müzesi
E 84. Ayna III.	Abakan Hakas Müzesi (5242)
E 85. Ayna IV.	Minusinsk Müzesi (Env. 5243)
E 86. Oçurı’dan Galka. (“Galka taş tılsımı”).	Minusinsk Müzesi (Env. XXII/40)
E 87. Ağırşak	Minusinsk Müzesi (Env. 2164)
E 88. Ağırşak-Mühür.	Abakan Hakas Müzesi
E 89. Övür levhası I.	Tuva Müzesi (Yerinde)
E 90. Övür levhası II.	Tuva Müzesi
E 91. Bedelîg nehir yatağı taşı.	Tuva Müzesi
E 92. Demir-Sug	Tuva Müzesi
E 93. Yur-Sayır I (Yır-Sayır I).	Yerinde
E 94. Yur-Sayır II (Yır-Sayır II).	Tuva Müzesi
E 95. Hemçik-Bom I (kaya yazıtı).	Yerinde
E 96. Hemçik-Bom II.	Tuva Müzesi
E 97. Hemçik-Bom III.	Tuva Müzesi
E 98. Uybat VI (“Uybat sabrası”)	Abakan Hakas Müzesi
E 99. Ortaa-Tey.	Tuva Müzesi
E 100. Bayan-Kol yakınındaki dikili taş.	Tuva Müzesi
E 101. Baykalovo (Kaya yazıtı).	Yerinde

E 102. Arcan I kurganından gem üzerindeki yazıt.	Leningrad Ermitaj Müzesi
E 103. Arcan II kurganından bronz toka üzerindeki yazıt.	Leningrad Ermitaj Müzesi
E 104. Oznaçennoye II.	Hakas NİİYaLİ’de.
E 105. Tuva koleksiyonundaki levha. (Tuva Müzesi’ndeki dikili taş).	Tuva Müzesi
E 106. Çerbi civarındaki dikili taş.	Tuva Müzesi
E 107. Hadınnıg.	Yerinde
E 108. Uyük-Oorzak I.	Tuva Müzesi
E 109. Uyük-Oorzak II.	Tuva Müzesi
E 110. Uyük-Oorzak III.	Tuva Müzesi
E 111. Tepsey I (kaya yazıtı).	Yerinde
E 112. Tepsey II (kaya yazıtı).	Yerinde
E 113. Tepsey III (kaya yazıtı).	Yerinde
E 114. Tepsey IV (kaya yazıtı).	Yerinde
E 115. Tepsey V (kaya yazıtı).	Yerinde
E 116. Tepsey VI (kaya yazıtı).	Yerinde
E 117. Tepsey VII (kaya yazıtı).	Yerinde
E 118. Turan dağı yazıtı (kaya yazıtı).	Tahrip edilmistir
E 119. Sağlı yazıtı (Sağlı’da bulunan balbal yazıtı)	(Tuva NİİYaLİ’de) Kızıl
E 120. Tugutüp dikili taşı I. (“Krasnoyarsk Müzesi’ndeki dikili tas I”)	Krasnoyarsk Müzesi
E 121. Tugutüp dikili taşı II. (“Krasnoyarsk Müzesi’ndeki dikili tas I”)	Krasnoyarsk Müzesi
E 123. Tepsey VIII (kaya yazıtı).	Yerinde
E 124. Tepsey IX (kaya yazıtı).	Yerinde
E 125. Tepsey X (kaya yazıtı).	Yerinde
E 126. Tepsey XI (kaya yazıtı).	Yerinde
E 127. Ayna yazıtı V.	Minusinsk Müzesi

(MM'de resmi bulunmaktadır).	
E 128. Ayna yazıtı VI.	Minusinsk Müzesi (Env. 5147)
E 129. Ayna yazıtı VII.	Minusinsk Müzesi (Env. 5148)
E 130. Ayna yazıtı VIII. Minusinsk Müzesi (Env. 5195)	Minusinsk Müzesi (Env. 5195)
E 131. Bronz levha.	Minusinsk Müzesi (Env. 6144)
E 132. Uybat VIII.	Yerinde
E 133. Kopön (Çaa-tas Taşı) Altın Küp III.	Yerinde
E 134. Ust'-Sos (kaya yazıtı).	Yerinde
E 135. Ust'-Kulog (kaya yazıtı).	Yerinde
E 136. Mugur-Sargol I (kaya yazıtı).	Yerinde
E 137. Kres-ħaya (kaya yazıtı).	Yerinde
E 138. Kara-Yus II (kaya yazıtı).	Yerinde
E 139. Çaptıkov taşı.	Yerinde
E 140. Mugur-Sargol II (kaya yazıtı).	Yerinde
E 141. Aymırlıg kurganından yay kaplaması/kılıfı.	SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü, Leningrad Şubesi
E 142. Aymırlıg kurganından yay kaplaması/kılıfı.	SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü, Leningrad Şubesi
E 143. Ayna IX.	(Ural Devlet Üniversitesi Arkeoloji Odası). Sifre A2/147
E 144. Novosyolova (kaya yazıtı).	Yerinde
E 145. Mugur-Sargol III (kaya yazıtı).	Yerinde

146.-212. anıtların/yazıtların tamamının sıralanması D. D. Vasilyev'in baskıda olan II. cildinde yer almaktadır.

1983'tan sonra Yenisey havâlisinde yeni yazıtlar bulunmuştur. Bunlardan üç tanesi [E 147-Eerbek I, E 149-Eerbek III, E 152-San'çi III]'dir. Bu üç yazıt İgor Valentinoviç Kormuşin'in *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Teksti i issledovaniya*⁷ adlı kitabında yayımlanmıştır. Fakat 146 numaralı Yenisey metninden itibaren bulunan yazıtların bir listesi bugüne kadar yapılmamıştır. Ayrıca bulunan metinlerin alfabe farklılıkları yüzünden Yenisey bölgesindeki yazıtların türü "Klâsik Yenisey Runik alfabesi yazıtları" ve "Güney Yenisey Runik alfabesi yazıtları" şeklinde iki gruba ayrılınca konu biraz daha karışmıştır. Bu konuyu biraz açmak gerekiyor.

III. Güney Yenisey Bölgesi Yazıtları (18 + 1 = 19 yazıt)

V. F. Kapelko 1977'de Hakasya'da runa sayısı belirsiz olan Ozernaya Kayası yazıtı ile 35 (9+21=30 + ~ 5 =35) runadan oluşan Edegey - I yazıtını buldu. Onları da 11 işaretten oluşan Edegey - II yazıtı, sağdan sola doğru yazılan Edegey - III yazıtı ile 1985'te Tuva'da bulunan Çinge yazıtı takip etti.

Bu beş yazıt incelendiği zaman dili belli olmayan ve klâsik Yenisey alfabesinin dışında bir alfabe ile yazılan bir metin gurubu ile karşılaşıldığı anlaşıldı. Bu yeni alfabe "Güney Yenisey runik alfabesi" adı, yazıtlara da Güney Yenisey yazıtları adı verildi. 1977-1985 yılları arasında bulunan bu beş yazıtın dışında bu alfabenin özelliklerini taşıyan, ancak Klâsik Yenisey alfabesi ile yazıldığı zannedilen, önceki dokuz yazıt ile birlikte Güney Yenisey runik alfabesi ile yazılan 14 yazıt grubu tespit edilmiş oldu. Daha sonraki yıllarda yapılan kazılarla Edegey - IV, Edegey - V, Edegey - VI ve Karban yazıtlarının bulunması ile Güney Sibirya Runik alfabesi ile yazılan metin sayısı 18'e yükseldi.

Güney Yenisey Runik alfabesi ile yazılan metinler tarihlendirildiğinde bu alfabe metinlerinin VIII-X. yy'lar arası yazıldığı anlaşıldı. Bu 18 yazıtta birçok farklı runik işaret tespit edildi. Güney Yenisey Runik Alfabesinin işaretleri Klâsik Yenisey Runik alfabesi ile karşılaştırıldığı zaman tespit edilen 57 işaretten 34'ünün şekil benzerliği gösterdiği, buna karşılık tam uyuşmanın 14 işaretle gerçekleştiği görüldü. Böylece Sayan-Altay bölgesinde birbirinden farklı iki tip Yenisey runik alfabesinin varlığı kesinleşmiş oldu.

GY 01 - E 39/1. Sülek Kaya yazıtı III (Kara-yüs, stk. 2)	GY - 10 Ozernaya kayası II
GY 02 - E 39/2. Sülek Kaya yazıtı IV (Kara-yüs, stk. 3)	GY - 11 Edegey - I
GY 03 - E 39/3. Sülek Kaya yazıtı V (Kara-yüs, stk. 4)	GY - 12 Edegey - II

⁷ Moskova, 1997, 304 s.

GY 04 - E 39/4. Sülek Kaya yazıtı VI (Kara-yüs, stk. 6)	GY- 13 Edegey - III
GY 05 - E 87 E 87	GY - 14 Çinge
GY 06 - E 83 E 83	GY - 15 Edegey - IV
GY 07 - Pryaslitse Minusinskogo Muzeya M. A. Devlet (1982)	GY - 16 Edegey - V
GY 08 - Aymırlıg -I (Boynuzdan yay üzerindeki yazıt)	GY - 17 Edegey - VI
GY 09 - Aymırlıg -II (Boynuzdan yay üzerindeki yazıt)	GY - 18 Karban

IV. Altay Yazıtları (102 + 12 = 114 yazıt)

Dağlık Altay bölgesinde bulunan yazıtların sayısı 2012 yılı sonuna kadar 101 yazıt idi. Türk okuyucusu bu 101 yazıttan ilk ikisini (A-1 Çarış-Sibirya maşrabası; A-2 Katandı maşrabası) Hüseyin Namık Orkun'un "İki gümüş maşraba yazıtı" (*Eski Türk Yazıtları*, III, İstanbul, 1939, s. 143-149) adlı yazısından bilmektedir. Diğer yazıtlar hakkında ise bir bilgisi yoktur.

İgor Leonidoviç Kızlasov'un *Pamyatniki Runičeskoj Pismennosti Gornogo Altaya* (= *Dağlık Altay'ın Runikharfli Anıtları*), (Gorno-Altaysk, 2002, 162 s.) adlı eseri özellikle zikre değer. Kızlasov bu eserinde olmak üzere Kalbak Taş'ta bulunan ilk 31 yazıt ile Bar-Burgaz I-II ve Taldu-Ayrı yazıtlarının (toplam 34 yazıt) incelemelerini yapmış, metinleri transkripsiyonlayıp çevirmiştir.

Güney Sibirya'nın runik yazıları üzerinde sistemli ilk çalışma 1971 yılından itibaren Yenisey havasisi ile Dağlık Altay, Hakasya ve Tuva Cumhuriyetlerinde Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev tarafından başlanmıştır. D. D. Vasilyev *Korpus Tyurkskih Runičeskiy Nadpisey Yujnoy Sibiri. Çast 1. Drevnetyurkskaya Epigrafika Altaya* (*Güney Sibirya'nın Runik Türk Yazıtları Külliyyatı. Bölüm 1. Eski Türk Altay Epigrafisi*) başlığı ile Türk Akademisi yayını olarak Astana'da bastırmaktadır.

Ancak İgor Leonidoviç Kızlasov'un *Pamyatniki Runičeskoj Pismennosti Gornogo Altaya* (= *Dağlık Altay'ın Runik Harfli Anıtları*), (Gorno-Altaysk, 2002, 162 s.) adlı eseri özellikle zikre değer. Kızlasov bu eserinde olmak üzere Kalbak Taş'ta bulunan ilk 31 yazıt ile Bar-Burgaz I-II ve Taldu-Ayrı yazıtlarının (toplam 34 yazıt) incelemelerini yapmış, metinleri transkripsiyonlayıp çevirmiştir.

Dağlık Altay bölgesinin runik yazıtları üzerindeki üçüncü çalışma grubu Tıbıkova-Nevskaya-Erdal (bundan sonra: TNE) 'dan oluşan çalışma grubudur. Bu çalışma grubunun hazırladıkları eseri *Katalog Drevnetyurkskih Pamyatnikov Gornogo*

Altaya (= *Dağlık Altay (Bölgesinin) Runik Harfli Eski Türk Yazıtlarının Kataloğu*), Gorno-Altaysk, 2012, 149 s. başlığı ile yayımlamıştır.

Dağlık Altay bölgesinin runik yazıtları üzerindeki dördüncü çalışma grubu Kadıralı Konkobayev'in başkanlığında Nurdın Useyev, Neğizbek Şabdanaliyev, Boris (Barsbek) Kindikov gibi saha elemanları tarafından yürütülmüş ve *Altay Cumhuriyeti'ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü*, Astana, 2015, 368 s. olarak Türkiye Türkçesinde yayımlanmıştır. Albümün Rusça baskısı da vardır.

Beşinci olarak öğrencimiz Selda Serim, Altay metinleri üzerinde Manas Üniversitesi'nde çalışıyordu. Ancak benim yaş haddinden emekli olmam ile bu çalışmanın devamı ile ilgili bilgim koptu.

Altay yazıtlarının listesini Konkobayev-Useyev ve Şabdanaliyev'in eserlerinden listeleyerek vermekteyim.

Kadıralı Konkobay'dan öğrendiğim şifahi bilgiye göre eserin basımından sonra sahara 12 yeni yazıt bulmuşlardır. Böylece Altay yazıtlarının sayısı $101+12 = 113$ 'e yükselmiştir.

1. Çarış /Sibirya maşrapası	26. Kalbak-Taş V
2. Katanda maşrapası	27. Kalbak-Taş V
3. Tuyakta I (Tuyuk tuu) Maşrapası	28. Kalbak-Taş VIII
4. Kuray I (Kuuray) Maşrapası	29. Kalbak-Taş IX
5. Kuray II (Kuuray) (Bel takısı)	30. Kalbak-Taş X
6. Möndör-Sokkon I/1	31. Kalbak-Taş XI
7. Mondör-Sokkon I/2	32. Kalbak-Taş XII
8. Möndür-Sokkon I/3	33. Kalbak-Taş II/XV
9. Möndür-Sokkon I/4	34. Jalgız-Töbe I
10. Möndür-Sokkon II	35. Jalgız-Töbe II
11. Möndür-Sokkon III	36. Möndür-Sokkon V
12. Möndür-Sokkon IV	37. Biçiktu-Boom XI-XII
13. Biçiktu-Boom I	38. Möndür-Sokkon IX
14. Biçiktu-Boom II/1	39. Kalbak-Taş XIII
15. Biçiktu-Boom II/2	40. Kalbak-Taş XVII

16. Biçiktu-Boom III	41. Kalbak-Taş XVIII
17. Biçiktu-Boom IV	42. Kalbak-Taş XIX
18. Bar-Burgazı I	43. Kalbak-Taş XX
19. Adır Kaya	44. Kalbak-Taş XXI
20. Taldu-ayrı	45. Kalbak-Taş XXII
21. Bar-Burgazı II	46. Kalbak-Taş XXIII
22. Bar-Burgazı III	47. Kalbak-Taş XXIV
23. Kalbak-Taş I	48. Kalbak-Taş XXVI (Çagan-Uzun)
24. Kalbak-Taş III	49. Kupçegen
25. Kalbak-Taş III/IV	50. Karban (Egri Taş)
51. Tuyekta II	76. Biçiktu-Boom VIII
52. Tuyekta III	77. Biçiktu-Boom X
53. Teke-Turu	78. Kurgak I
54. Biçiktu-Boom IV (Yamanı-Us)	79. Kızıl-Kabak I
55. Biçiktu-Boom V	80. Kızıl-Kabak II
56. Kalbak-Taş XIV	81. Biçiktu-Boom IX
57. Kalbak-Taş XVI	82. Mendür-Sokkon VIII
58. Kalbak-Taş XXX	83. Bol'şoy Yaloman
59. Kalbak-Taş XXXI	84. Yabogan
60. Kalbak-Taş XXV	85. İnegen I
61. Kalbak-Taş XXVII	86. İnegen II
62. Kalbak-Taş XXVIII	87. Kurgak II
63. Kalbak-Taş XXIX	88. Tuyekta IV
64. Manırlı-Kobı I	89. Ust-Uba
65. Manırlı-Kobı II	90. Tuyekta IV
66. Sogodek	91. Tumsuk-Kobı
67. Tekpenek	92. Tuekta VI
68. Çirik-Taş	93. Biçiktu-Boom XIII

69. Biçiktu-Boom VII	94. Biçiktu-Boom XIV
70. Kara Bom / Semisart	95. Biçiktu-Boom XV
71. Mendür-Sokkon VII	96. Biçiktu-Boom XVI/1
72. Ustyügi Sarı-Kobı	97. Biçiktu-Boom XVI/2
73. Mendür-Sokkon VI	98. Biçiktu-Boom XVI/3)
74. Sakıyla-Kobı I	99. Kara-Tu I
75. Sakıyla-Kobı II	100. Kara-Tu II
	101. Kulada

V. Moğolistan Yazıtları (205 yazıt)

Moğolistan'daki Göktürk harfli eserlerin ilk listesi Ch. Perlee tarafından yapılmıştır.⁸ D. D. Vasilyev ise listelerinde bir numaralı metin Köl Tigin anıtı olmak üzere Moğolistan'daki 33 Köktürk harfli metni sıralamıştır.⁹ Bu konuda Osman Fikri Sertkaya'nın da çeşitli listelemeleri¹⁰ ve tasnifleri¹¹ bulunmaktadır. Moğolistan runik malzemesinin bir tasnifi ise Cengiz Alyılmaz tarafından yapılmış ve malzeme sayısı 79'a çıkarılmıştır.¹²

No	Yazıtın veya yazıtı ait parçanın adı	Satır sayısı	Yazıtın veya yazıtı ait parçanın bugün bulunduğu yer	Yazıtın veya yazıtı ait parçanın kaydı	veya ait gps
1	Köl Tigin (Orhon-1)	71	(Höşööt) Kocho Tsaydam	1373 m, 336905, 5270113	48T UTM

⁸ Ch. Perlee, "Karta runičeskih pis'men na territorii MHP", *Studia Müzeologica*, 1960, s. 10-12.

⁹ *Sovjetskaya Tyurkologiya*, 1976/I, s. 71-81; "II", aynı yer, 1978/5, s. 92-95.

¹⁰ Osman Fikri Sertkaya, "Köl Tigin'in kitabesinin dikilmesinin 1250. yıl dönümü dolayısı ile Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Köktürk harfli metinler üzerinde yapılan arkeolojik ve filolojik çalışmalara toplu bir bakış", *Türk Kültürü*, XXI/234 (Ekim 1982), s. 747 (17)-756 (32); Osman Fikri Sertkaya, "Köl Tigin'in ölümünün 1250. yıl dönümü dolayısı ile Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Köktürk harfli metinler üzerinde yapılan arkeolojik ve filolojik çalışmalara toplu bir bakış", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, XLVII/185 (Ocak 1983), Ankara 1984, s. 67-85.

¹¹ Osman Fikri Sertkaya, "Göktürk yazıtları", *Orkun*, Türkçü Dergi, 1. sayı, Mart 1998, s. 24-25.

¹² C. Alyılmaz, "Moğolistanda eski Türk kültür ve medeniyetine ait bazı eserler ve buldukları yerler", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 21, Erzurum 2003, s. 181-199.

2	Bilge Tonyukuk	62	Nalayh / Bayn Tsokto	1528 m, 48T 0685770, UTM 5285348
3	Bilge Kağan (Orhon-II)	79	Arhangay Aymag, Kocho Tsaydam Bölgesi, TİKA DMK Binası	1378 m, 48T 0337319, UTM 5269389
4	Ongi	19	Övörhangay Aymag, Uyanga Sum, Maantiin Burd Bölgesi	1840 m, 48T 0328909, UTM 5125730
5	Karabalgasun I	6	Arhangay Aymag, Hotont Sum Har Balgas Bölgesi	1428 m, 48T 0323295, UTM 5255137
6	Karabalgasun II	12	Ulaanbaatar, Tarih Enstitüsü Bahçesi	1313 m, 48T 0647397, UTM 5308740
7	Karabalgasun III	Köktürk, Soğd ve Çin harfli 6 parçada birbirinden farklı sayıda satırlar	Arhangay Aymag, Hotont Sum Har Balgas Bölgesi	1428 m, 48T 0323295, UTM 5255137
8	Köl İç Çor (İh-Höşööt)	29	Töv Aymag, Delgerhaan Sum, İh Höşööt mevkii	46° 55 Kuzey enlemi, 104° 33 Doğu boylamı
9	Bayan Çor / Moyun Çor / Selenga / Sine-Us (Yeni Su)	55	Arhangay Aymag'ın Hayrhan Sum ile Bulgan Aymag'ın Sayhan Sum	1478 m, 48U 0294299, UTM 5380232

			sınırlarının kesiştiği Mogoyın Sine-Us (Yılanlı Yeni Su) Bölgesi	
10	Bel (Suci)	11	?	?
11	Höl Asgat / İh Asgat (Tekeş K.1 Todun İnisi Altun Tamgan Tarkan) yazıtları	10	Bulgan Aymag, Mogod Sum, Asgatın H.ndiy B.lgesi	1415 m, 48 U 0335821, UTM 5318946
12	Ulug Hanoy Gölü / İh Hanuy Nuur (Göller Bölgesi)	6	Arhangay Aymag, Erdene Mandal Sum, İh Hanuy Nuur Bölgesi	1508 m, 47 U 0675062, UTM 5373415
13	Hoyd Tamir yazıtları	22 +12	Arhangay Aymag, İh Tamir Sum	1596 m, 47T 0669407, UTM 5274337
14	Çoyr	6	Ulaanbaatar, Tarih Müzesi	1292 m, 48T 0643112, UTM 5309214
15	Nalayha (Ulaanbaatar kiremit)	4	Sahtedir?	?
16	Gürbelcin / Gurvaljin Uulin (Üçgen Dağ)	1	Bulgan Aymag, Gurvanbulag Sum	1176 m, 48T 0391596, UTM 5276223
17	Hangiday	4	Bulgan Aymag, Dasinçılan Sum	1119 m, 48T 0417951, UTM 5281380
18	Ar Hanan	3	Bulgan Aymag, Hisig-undur Sum Bölgesi	1292 m, 48U 0408787, UTM 5323955

19	Ak-Baş Dağı –I (Çagan-Tolgoy)	1	?	?
20	Ak-Baş Dağı –II (Çagan-Tolgoy)	1	?	?
21	Mutrın Temdeg Deerh (Kutlug’un Mührü)	İki satır halinde yazılmış 1 kelime	Dundgovi Aymag’ın merkezi Mandalgov Müzesi	1412 m, 48T 0599069, UTM 5069072
22	Zuriyn Owoo (Somon Tes)	1	Zavhan Aymag ile Hövsgöl Aymag sınırlarının kesiştığı yer; Tsagan Uul Sum	?
23	Doloodoyın (Ulankum / Kızıl Kum) 1satır Uygur + 1 satır Göktürk	7?	Uvs AymagTürgen Sum, Har Us Bölgesi	?
24	Sevrey Somon	7 satır Göktürk+7 satır Sogt	Umngov Aymag, Sevrey Sum	?
25	Öbör-Dörölji	1	Hovd Aymag?	?
26	Hentey-1	2	?	?
27	Hentey-II	1	?	?
28	Arka Bogdo (Arts Bogdo)	1	?	?
29	Nomın Barintagiyn Teeg Deerh (Çinggis tası) ? Sahte bir yazıt		?	?

30	Zooson Deerh Yazıtı (Göktürk harfli para)	1	?	?
31	Terh (Taryat)	30	Ulaanbaatar, Tarih Enstitüsü'ne ait konteyner	1313 m, 48T 0647397, UTM 5308740
32	Tes	22	Ulaanbaatar, Tarih Enstitüsü'ne ait konteyner	1313 m, 48T 0647397, UTM 5308740
33	Beger yazıtları	4-5 satır	Gov Altay Aymag, Beger Sum	?
34	Kutlug-Ula	4	?	?
35	Keçinin Suyu (Yamanı-us)	2	Hovd Aymag, Manhan Sum	?
36	Köl Tigin'in yanındaki külliye 3.	Yazıt yok.	Arhangay Aymag, Kocho Tsaydam Bölgesi	1373 m, 48T 0336563, UTM 5270909
37	Örük (İgde) / Oryok (Küçük Kaya)	?	Hövsgöl Aymag, Tsagan Nuur Sum	?
38	Açıt Nuur (Acı Gölü) I	2	Bayan Ölgey Aymag Müzesi'nin bahçesi	1734 m, 45U 0717348, UTM 5428323
39	Açıt Nuur (Acı Gölü) II	1	?	?
40	Arts-Bogdo (Tövs) II	?	?	?
41	Arts-Bogdo (Tövs) III	?	?	?

42	Gurban-Mantal I	?	Bayanhongor Aymag?	?
43	Gurban-Mantal II	?	Bayanhongor Aymag?	?
44	Nogon-Tolgoy. Bu yazıt, tes yazıtının adı olabilir mi?			
45	Hotol-Us (Tepe suyu)	?	Övörhangay Aymag, Koçın-us Sum	?
46	Yazıt parçası	?	?	?
47	Ereenharganat / Hatuu-Us (Sert Su)	1	Bayan Ölgey Aymag, Bugut Sum, Hatuugiin Gol Bölgesi, Nohoy Hutsdag Uul mevkii	1632 m, 46U 0309683, UTM 5458766
48	Zurh Uul	1	Bayan Ölgey Aymag, Nagoon Nuur Sum	?
49	Olon Nuur Saka dönemi dikili taşı Yazı yok		Bayan Ölgey Aymag, Bayan Nuur Sum, Olon Nuur Bölgesi	Epigrafik incelemesi 1999'da yapıldığında GPS kullanılmadığından tespit edilmiş GPS kaydı yoktur.
50	Deluun Sum (Ortalık) Yazıtı	1	Bayan Ölgey Aymag, Deluun Sum	?
51	Del Uul Yazıtı: I	1	Dundgovi Aymag, Del Uul Bölgesi, Baruun Biluunii Eh mevkii	1338 m, 48T 0568908, UTM 4921458

52	Del Uul Yazıtı: II	1	Dundgovi Aymag, Del Uul Bölgesi, Baruun Biluunii Eh mevkii	1335 m, 48T 0568821, UTM 4921546
53	Del Uul Yazıtı: III	1	Dundgovi Aymag, Del Uul Bölgesi, Baruun Biluunii Eh mevkii	1342 m, 48T 568813, UTM 4921512
54	Del Uul Yazıtı: IV	4	Dundgovi Aymag, Del Uul Bölgesi, Baruun Biluunii Eh mevkii	1337 m, 48T 0568666, UTM 4921536
55	Zuun Oroy Kışlak	1	Bayan Ölgey Aymag, Ulaan Hus Sum	?
56	Har Magnayn (Kara Alın)	1	Bayan Ölgey Aymag, Tsagaan Sum Bölgesi	2315 m, 45U 0694541, UTM 5497399
57	Baga Oygör	1	Bayan Ölgey Aymag, Ulaan Hus Sum Bölgesi	2446 m, 45U 0599240, UTM 5464650
58	İh Biçigt I	2	Dundgovi Aymag, Ugtaal Sum	1409 m, 48T 0709023, UTM 5088070
59	İh Biçigt II	1	Dundgovi Aymag, Ugtaal Sum Bölgesi	1409 m, 48T 0709023, UTM 5088070
60	Tsetsuhey	1	Zavhan Aymag İh Uul Sum	?
61	Tsahirın	?	Sagil Sum, Tömör Tsorgo (?)	?

62	Tsenher Mandal Yazıtı	?	Hentey Aymag, Tsenher Mandal Sum-Huchan	?
63	Darviyn	?	Hovd Aymag, Darvi Sum, Sar Bulag Uul	?
64	Gurban Mandal	?	Bayan Hongor Aymag, Bustagaan Sum, Gurban Mandal Uul	?
65	Hanan Had(m)	?	Hovd Aymag, Uyan. Sum, Yamani Us	?
66	Hutag Uul	?	Övörhangay Aymag, Burun Ulaan Sum	?
67	Nogon Nuur	?	Bayan Ölgey Aymag Nagoon Nuur Sum	?
68	Övörhangay	1	Övörhangay Aymag, Arvayheer Müzesi	1840 m, 48T 0328909, UTM 5125730
69	Raşaan Had	?	Hentey Aymag, Binder Sum, Rasaan Dağı	?
70	Tevsiyn	?	Ulaanbaatar, Tarih Enstitüsü'ne ait konteyner	1313 m, 48T 0647397, UTM 5308740
71	Bilge Tonyukuk III	?	Ulaanbaatar, Tarih Enstitüsü Arkeoloji Laboratuvarı	1313 m, 48T 0647397, UTM 5308740

72	Şiveet Ulaan (Damgalı Taşı)	?	Arhangay Aymag, Hayrhan Sum, tapmağın bahçesi	1360 m, 47U 0716265, UTM 5386613
73	Türk Adının Taşı	1	Arhangay Aymag, Kocho Tsaydam B.lgesi, TİKA DMK Binası	1378 m, 48T 0337319, UTM 5269389
74	Köl Tigin yazıtının kaplumbağa kaidesi üzerindeki yazıtı ait iki parça		Arhangay Aymag, Kocho Tsaydam Bölgesi, TİKA DMK Binası	1378 m, 48T 0337319, UTM 5269389
75	Köl Tigin yazıtına ait iki büyük parça		Ulaanbaatar, Tarih Enstitüsü'ne ait konteyner	1313 m, 48T 0647397, UTM 5308740
76	Köl Tigin yazıtına ait altı büyük parça		Arhangay Aymag, Kocho Tsaydam Bölgesi, TİKA DMK Binası	1378 m, 48T 0337319, UTM 5269389
77	Bilge Kağan yazıtına ait dört küçük parça		Arhangay Aymag, Kocho Tsaydam Bölgesi, TİKA DMK Binası	1378 m, 48T 0337319, UTM 5269389
78	Ongi yazıtına ait tepelik ve üç parça		Övörhangay Aymag, Uyanga Sum, Maantiin Burd Bölgesi	2118 m, 48T 0283308, UTM 5185563
79	Taryat yazıtının kaplumbağa	1	Ulaanbaatar, Tarih Enstitüsü Bahçesi	1313 m, 48T 0647397, UTM 5308740

kaidesi üzerindeki yazıt			
--------------------------	--	--	--

Cengiz Alyılmaz Panel’de bölgede yeni bulunan 11 yazıt ile yazıt sayısının 88 olduğunu bildirmişti. Tsendiyn Battulga’nın *Mongolun Runi Biçgiyn Dursgalın Şine Sudalgaa* (Moğolistandaki Runik Yazıtların Şekillerinin Yeni Araştırması)¹³ adlı son eserinde toplam yazıt sayısı (172+34) = 206 olduğuna göre 2007-2021 arasında 127 yeni yazıt bulunmuş olmalıdır.

1. Arhangay Aymag 49	10. Zavhan 2
2. Bayan Ölgii Aymag 13	11. Övörhangay 8
3. Bayan Hongur 16	12. Ömnögovı 6
4. Bulgan 6	13. Sühbaatar 3
5. Gov-Altay 18	14. Töv 9
6. Gov-Sümber 1	15. Uvs 4
7. Dornogovı 2	16. Hovd 13
8. Dornod 1	17. Hövsgöl 5
9. Dundgovı 13	18. Hentiy 3
	Toplam 204

VI. Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan yazıtları (95 yazıt)

Batı Türkistan yazıtları diyebileceğimiz Kırgızistan’dan 48 yazıt, Kazakistan’dan 31 yazıt, Özbekistan’dan 16 yazıt ve Tacikistan yazıtları olmak üzere toplam 95 yazıt üzerinde Çetin Cumagulov, Altay Amancolov, Kasımcan Sadikov gibi meslekdaşlarımızın çalışmaları bulunmaktadır.

Kırgızistan Yazıtları (41+7 = 48 Yazıt)

1	Birinci Talas anıtı
2	İkinci Talas anıtı
3	Üçüncü Talas anıtı
4	Dördüncü Talas anıtı
5	Beşinci Talas anıtı

¹³ Ulaanbaatar, 2022, s. 56-57.

6	Altıncı Talas anıtı (Tereksay yazıtı)
7	Yedinci Talas anıtı (Talas'ta bulunan Runik harfli çubuk]
8	Sekizinci Talas anıtı
9	Dokuzuncu Talas anıtı
10	Onuncu Talas anıtı
11	On birinci Talas anıtı
12	On ikinci Talas anıtı
13	On üçüncü Talas anıtı
14	Koy-Sarı yazıtı
15	Tereksay'da bulunan üç harfli yazıt
16	Kuru Bakayır dağ geçidinde bulunan yazıtlar
17	Taş portre üzerindeki yazıt
18	Aravan-Say'da bulunan yazıt
19	Kilden yapılmış ağırşak üzerindeki yazıt
20	Aktepe'de bulunan küp ağzının dış kenarındaki yazıt
21	.zg.n sehri civarında bulunan küp üzerindeki yazıt
22	Kara-Beyit [Sarıtaş]'te bulunan mezar taşı
	Koçkor anıtları
23	Birinci Koçkor yazıtı
24	İkinci Koçkor yazıtı
25	Üçüncü Koçkor yazıtı
26	Dördüncü Koçkor yazıtı
27	Beşinci Koçkor yazıtı
28	Altıncı Koçkor yazıtı
29	Yedinci Koçkor yazıtı
30	Sekizinci Koçkor yazıtı
31	Dokuzuncu Koçkor yazıtı
32	Onuncu Koçkor yazıtı

33	On birinci Koçkor yazıtı
34	On ikinci Koçkor yazıtı
35	On üçüncü Koçkor yazıtı
36	On dördüncü Koçkor yazıtı
37	On beşinci Koçkor yazıtı
38	On altıncı Koçkor yazıtı
39	On yedinci Koçkor yazıtı
40	On sekizinci Koçkor yazıtı
41	Talas'ta bulunan yeni yazıt

Kazakistan Yazıtları (30 Yazıt)

1	Taş balbal üzerindeki yazıt
2	Bronz yüzük üzerindeki yazıt
3	Taş boncuk üzerindeki yazıt
4	Jabaglı-Su'daki yazıt
5	Kilden yapılmış mühür
6	İrtis'ta bulunan bronz ayna üzerindeki yazıt
7	Batı Kazakistan'dan bronz ayna üzerindeki yazıt
8	Sır-Derya yazıtı
9	Bronz ayna üzerindeki yazıt
10	Karatal anıtı
11	İrtis'ta bulunan kemik plak üzerindeki yazıt
12	Atlah'ta bulunan taş mühür
13	Atlah'ta bulunan taş daire parçasındaki yazıt
14	Sasaniler devrine ait tabak üzerindeki yazıt
15	İli kaya yazıtları: 1. (Terek-Say yazıtı)
16	İli kaya yazıtları: 2. Sadır dağ geçidinde bulunan yazıt
17	İli kaya yazıtları: 3. Nadır dağ geçidinde bulunan yazıt

18	İli kaya yazıtları: 4. Tegermen civarında bulunan yazıt
19	Kegen yazıtı
20	Küçük yazıtlar ve yazıta benzer işaretler
21	Kürsüm'de bulunan taş mühür
22	Markak.I kaya taşı yazıtı
23	Pavlodar'da bulunan bilezik üzerindeki yazıt
24	Karatoma kurganında bulunan yazıt
25	Aktastı I kurganında bulunan yazıt
26	Esik kurganında bulunan yazıt
27	Merke yazıtı
28	Keramik kaplardaki iki yazıt
29	28 Talgar harabelerinde bulunan ağırsak üzerindeki Runik ve Grek harfli yazıtlar
30	Soytaban yazıtı

Özbekistan ve Tacikistan Yazıtları

1	Kala-i Kafir yazıtı
2	Kala-i Bolo yazıtı (I)
3	Kala-i Bolo yazıtı (II)
4	(Kala-i Bolo'da bulunan kap üzerindeki işaretler)
5	Kızıl-Pilyau'da bulunan küp parçası
6	Os-Hona'da bulunan küp parçası
7	Yangiabat mezarlığında bulunan küp üzerindeki yazıt
8	Begovat civarında bulunan kap üzerindeki yazıt
9	Fergana'da bulunan küp üzerindeki yazıt
10	Eski Türk Sogd belgesi
11	Bronz yüzük
12	Altın Asar şehir harabelerinde bulunan yazıt
13	Kızıl-Kum yazıtı

14	Lombitepe’de bulunan testideki yazı
15	Köhne Kes bölgesinden çıkartılan yazıtlar
16	Çeşmimiran’dan çıkartılan yazılı ibrik

VI. Avrasya Yazıları (21 + 12 + 3 = 36 Yazıt)

Avrasya belgesindeki runik harfli yazıtlar hakkında İgor Leonidoviç Kızlasov *Drevnetyurkskaya Runiçeskaya Pis'mennost' Evrazii* ve *Runiçeskaya Pis'mennosti Evraziyskiy Stepey* adlı değerli çalışmalar yapmış ve bu çalışmalarını yayımlamıştır.¹⁴

Bu bölgedeki yazıtlar Don yazıtları 21 yazıt), Kuban yazıtları (12) yazıt ve Don-Kuban yazıtları (3) olmak üzere toplam 36 yazıttır.

1. Don yazıtları (D) (21 yazıt)

D-1 Mayatskoe	D-12 Mayatskoe-9
D-2 Mayatskoe	D-13 Mayatskoe-10
D-3 Mayatskoe-	D-14 Mayatskoe-11
D-4 Mayatskoe	D-15 Mayatskoe-12
D-5 Mayatskoe	D-16 Mayatskoe-13
D-6 Mayatskoe	D-17 Mayatskoe-14
D-7 Sal'sk-Tsaritsın	D-18 Mayatskoe-15
D-8 Krivyanskoe	D-19 Mayatskoe-16
D-9 Kermen-Tolga	D-20 Mayatskoe-17
D-10 Mayatskoe-7	D-21 Mayatskoe-18
D-11 Mayatskoe-8	

2. Kuban yazıtları (K) (12 yazıt)

K-1 Sed'yar	K-7 Humarinskoe-8
K-2 Onosat	K-8 Humarinskoe-10

¹⁴ İgor L. Kızlasov, *Drevnetyurkskaya Runiçeskaya Pis'mennost' Evrazii*, Moskova, 1990, 180 s.; İgor L. Kızlasov, *Runiçeskaya Pis'mennosti Evraziyskiy Stepey*, Moskova, 1994, 328 s.

K-3 Humarinskoe-1, 4, 5	K-9 Mayaki
K-4 Humarinskoe-2, 3	K-10 Humarinskoe-9
K-5 Humarinskoe-6	K-11 Bilyar
K-6 Humarinskoe-7	K-12 Jitkov

3. Don-Kuban yazıtları (DK) (3 yazıt)

DK-1 Blyudo-Soltikova	DK-2 Afanas'yevo
DK-3 Kirovo	

VII. Kağıda yazılı Runik metinler (51 metin)

Kağıda yazılı runik metin sayısı 51'dir. Bazıları *Irk Bitig* gibi büyük hacimde bazıları yazma parçası şeklinde olan ve A. A. von Le Coq, V. Thomsen, W. Radloff, A. N. Bernştam, M. Resänän, F. Hommel, J. R. Hamilton-L. Bazin, S. Tezcan-P. Zieme, İ. L. Kızlasov ve Osman Fikri Sertkaya tarafından yayımlanan bu metinlerin listesi Osman Fikri Sertkaya tarafından yapılmıştır.¹⁵

Eğer 46 numaralı *Irk Bitig*'i kitap olarak hariç tutarsak kağıda yazılı metin sayısını 50 müstakil parça olarak kabul edebiliriz. *Irk Bitig*'le birlikte metin sayısı 51 olmaktadır.

Berlin Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (34 parça metin)

	Fundort Sigle (Bulunma yeri numarası)	Signatur (Yeni numarası)	Satır sayısı	Transkripsiyon	Fotoğraf
1.	TM 326	Mz. 388		von Le Coq (7)	*
2.	TM 327	MIK 35a-b		von Le Coq (3)	*
3.	TM 328	U. 178		---	*
4.	TM 330	Mz. 172		von Le Coq (5)	*

¹⁵ Osman Fikri Sertkaya, „Fragmente in Alttürkischer Runenschrift aus Turfan-Fundes“, Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 19, Wiesbaden 1985, s. 133-164. Türkçesi için bk. Osman Fikri Sertkaya, “Kağıda yazılı Göktürk metinleri ve kâğıda yazılı Göktürk alfabeleri”,Göktürk Tarihinin Meseleleri / Probleme der köktürkischen Geschichte / Some Problems of Köktürk History, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 131, Seri IV, Sayı : A. 40, Ankara 1995, s. 277-292.

5.	TM 331	U. 180 (uyg.)		---	*
6.	TM 332	?		von Le Coq (1)	*
7.	TM 334	U. 179		---	*

8.	TM 335	U. 171a / U. 171b		---	*
9.	TM 336	U. 174a		---	*
10.	TM 337	Mz. 385		Sertkaya (8)	*
11.	TM 337-x	Mz. 175		Sertkaya (5)	*
12.	TM 335-337	Mz. 403		Sertkaya (11)	*
13.	TM 337-339a-b	Mz. 402		von Le Coq (4)	*
14.	TM 339 / TM 57a-b	U. 175		---	*
15.	TM 340	Mz. 171		von Le Coq (8)	*
16.	TM 341	U. 177			*
17.	TM 342a-b	U. 5		von Le Coq (6)	*
18.	TM 533	Mz. 386		Sertkaya (9)	*
19.	TI.-a	Mz. 400		Sertkaya (10)	*
20.	T I D 20	Mz. 167		Sertkaya (1)	*
21.	T I x 21	Mz. 169		Sertkaya (2)	*
22.	T II D 19	Mz. 173		Sertkaya (3)	*
23.	T II D 52-K.	Mz. 174		Sertkaya (4)	*
24.	T II D 67	U. 172		---	*
25.	T II D B 227	Mz. 387		---	*
26.	T II K	Mz. 383		Sertkaya (7)	*
27.	T II T 14	?		Thomsen	*

28.	T II T 20	MIK 34b		von Le Coq (2)	*
29.	T II T 20	Mz. 377		Sertkaya (6)	*
30.	T II T x 6	U. 181 (uyg.)		Tezcan-Zieme	*
31.	-----	U. 173		---	*
32.	-----	U. 176		---	*
33.	TM 407	M. ?		---	*
34.	-----	MIK 200b		---	

İngiltere British Museum/Sir M. Aurel Stein Koleksiyonu (12 parça metin)

35.	8212/76 (a)			Thomsen;	
36.	8212/76 (b)			Thomsen;	
37.	8212/76 (c)			Thomsen;	
38.	8212/77			Thomsen;	
39.	8212/78 (a)			Thomsen; Hamilton- Bazin	
40.	8212/78 (b)			Thomsen; Hommel; Hamilton- Bazin	
41.	8212/78 (c)			Thomsen; Hamilton- Bazin	
42.	8212/77 (c)			Thomsen; Hamilton- Bazin	
43.	8212/78 (d)			Thomsen; Hamilton- Bazin	

44.	8212/79			Hamilton-Bazin	
45.	8212/104			Bang-Gabain- Ra Resänän; Bernšta	
46.	8212/161 IRK BİTİ				*

Japonya Kont Ôtani Kozui koleksiyonu (3 parça metin)

47.	Ryukoku 8129			Haneda- Yamada; Sertkaya İ. L. Kızlasov	
48.	Ryukoku 8130			P. Zieme	
49.	Ryukoku 6432			P. Zieme	

Sankt-Peterburg (1 parça metin)

50.	Toyok		W. Radloff		
-----	-------	--	---------------	--	--

Fransa, Biblioth que Nationale (1 parça metin)

51.	Pelliot, Tibet. 2132				
-----	----------------------	--	--	--	--

Kâğıda Yazılmış Orta Farsça Runik Metinler

Berlin Brandenburgische Akademie der Wissenschaften

	Fundort Sigle (Bulunma yeri numarası)	Signatur (Yeni numarası)	Dil i	Transkripsiy on	Fotoğra f
--	---	--------------------------------	----------	--------------------	--------------

Yayımlanmış metinler

1.	TM 332	Verloren! / Verlust!	???	von Le Coq (1)	
----	--------	-------------------------	-----	-------------------	--

2.	TM 337-339a-b	Mz. 402	mittel-iranisch	von Le Coq (4)	*
3.	TM 330	Mz. 172	mittel-iranisch	von Le Coq (5)	*

Yayımlanmamış metinler

4.	T II D 67	U. 172	mittel-iranisch	-- -	*
5.	T II [D] B 227	Mz. 387	Dili bilinmiyor	-- -	*
6.	T II D 169	MIK III 200b	???	-- -	*

Toplam olarak elimizde son yıllarda bulunanlarla birlikte irili ufaklı 800'den fazla runik metin bulunmaktadır. Bu metinleri değerlendirmek için şu çalışmalara öncelik vermek gerektiği kanısındayım.

Yukarıda çeşitli kimselerin tavsiflerini, listelerini verdim. Görüldüğü gibi verilen tavsiflerde, listelerde bir standart yoktur. İlk işimiz belirli standartları tespit ederek doğru sıralı bir envanter tespiti yapmak olmalıdır. Böylece yanlış değerlendirmeler önlenecektir. İkinci iş her yazıt için bibliyografik künyelerin verilmesidir. Gerçekten de büyük hacimli eserler için sayfeler dolusu çalışmalar zikredilebilir. Ancak küçük ve yeni bulunan yazıtlar için bu daha kolay bir iştir. Bu çalışmayı değerli meslekdaşım Erhan Aydın yapabilir. Kendisine burada yardımcı bir ekip de oluşturulabilir.

Bundan sonra yapılacak iş runik metinlerin bir sözlüğünün yapılmasıdır.

Saygılarımla arz ediyorum.

KÖL TİĞİN YAZITINDA İKİ OKUMA DÜZELTMESİ TEKLİFİ

Ayşegül SERTKAYA*

Köl Tigin yazıtının okuma ve anlamlandırma çalışmalarımda önceki nâşirlerden farklı bazı okuma ve anlamalarım oldu. Bunlardan ikisini burada sizlerle paylaşmak istiyorum.

Bunlardan ilk kelime Köl Tigin yazıtının Güney yüzünün birinci satırında nâşirler tarafından daha önce **birki** sonra da **biriki** okunan kelimedir. Ben bu kelimeyi **ul(a)yu in(i)ygün(ü)m ogl(a)n(ı)m (e)bir(e)ki og(u)ş(u)m bod(u)n(u)m** cümlesinde **(e)bir(e)ki/(i)bir(e)ki** şekillerinde okumuştum. Okuduğın şekilleri Altay-Tuva-Hakas sözlüklerinde aradım. Hakasça sözlükte **ibire** kelimesini buldum. Benim **ebire** okuyuşum karşısında kelimenin böyle okunabileceğine kanaat getirdim.

Yazıtların ilk nâşiri Wilhelm Radloff 1895’de Köl Tigin yazıtının güney yüzünün ilk satırında kelimeyi **birki** okumuş, ancak bu okuyuşuna anlam vermediği gibi sözlüğüne de almamıştır.¹ Radloff’tan bir yıl sonra ikinci nâşir Vilhelm Thomsen de kelimeyi **bir(i)ki** okumuş ancak açık bir anlam vermemişti.² Hüseyin Namık Orkun da Vilhelm Thomsen gibi kelimeyi **bir(i)ki** okudu, sözlüğünde de kelimeyi **birik-** “birikmek, toplanmak” fiilinde gösterdi.³

Talat Tekin 1968’de *A Grammar of Orkhon Turkic* de ibareyi ... **ulayu ini-yägünüm oğlanım biriki oğuşum** ...okuduğu cümlede kelimeyi **biriki** okudu ve

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi.

¹ Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, (Erste Lieferung), St. Petersburg, 1895, s. 31. ... **ulayu iniyikünim, oğlanım, birki uğuşım, budunum** ... “du meine Familie, meine Soldaten, meine Weisen, mein Volk, ... [sen benim ailem, benim askerim, benim bilgem, benim halkım, ...].

² Vilhelm Thomsen, *Inscriptions de L’Orkhon*, Helsingfors, s. 111-112; Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Ankara, 2002, s. 161. ... **ul(a)yu in(i)y(i)gün(i)m ogl(a)n(ı)m bir(i)ki ug(t)ş(i)m** ... vous qui venez apres moi, mes cadets (?), mes princes, et tous ensemble membres de ma race, ainsi que toi mon peuple; ... [benden sonra gelen siz, küçük kardeşlerim (?) prenslerim, bütün soyum sopum ve sen halkım!].

³ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul, 1936, s. 22-23. ... **ul(a)yu in(i)y(i)gün(i)m ogl(a)n(ı)m bir(i)ki ug(t)ş(i)m** ... [Benden sonra gelen küçük kardeş [ve] yeğenlerim (?), oğullarım, bütün soyum, milletim]; *Eski Türk Yazıtları*, IV, İstanbul, 1941, s. 29.

sözlüğünde de “and [ve]” şeklinde anlamlandırdı.⁴ Ancak Talat Tekin’in görüşü bu konuda net değildir. Sir Gerard Clauson’un 1972’de yayımladığı EDPT’nin tesirinde kalarak doktora tezinin yayımından yirmi yıl sonra yayımladığı *Orhon Yazıtları*⁵ adlı eserinde şu açıklamayı yapmıştır.

“KT G 1, BK K 1: **bir(i)ki**. Tekin’de “and”, yani “ve” olarak açıklanan şu kelimeyi⁶ “birleşik, müttehid” anlamında bir sıfat saymak doğru olacaktır. Kelime **birki** de okunabilir. Eski *birik-* (< *bȳr-i-k-) “birleşmek, bir araya gelmek” fiilinden *-i* zarf-fiil eki ile türemiş olan bu kelime Türk dil ve lehçelerinde *bȳrge* (Yak. *birge*) “birlikte, beraber” anlamında yaşamaktadır.’. Yine Talat Tekin *Orhon Türkçesi Grameri*,⁷ s. 219’da kelimeyi, tekrar 1895’te Radloff’un okuyuşu gibi, **birki** şeklinde okumuştur.

Muharrem Ergin 1970’te *Orhun Âbideleri* adlı eserinde **biriki** okuduğu kelimeye sözlüğünde “birikerek, katılarak, bütün, ve, arkasından, sonra” anlamlarını verdi.⁸

Sir Gerard Clauson 1972’de kelimeyi **biriki** okuyarak “united [birleşmiş]” anlamını vermiş⁹ ve kelimenin Türkçede sadece iki kez KT Güney 1. satır ile KT Doğu 27’de geçtiğini yazmıştır.

Hatice Şirin de *Köl Tigin Yazıtı. -Notlar-*, İstanbul, Aralık 2015 tarihli eserinde **biriki** okuduğu kelimeyi **biriki** (< **bir-i-k-i**) : **Birik-** eyleminden vokal gerundiumu kalıplaşması ile oluşmuş ad” olarak açıklamıştır.¹⁰

Son nâşir Ahmet Bican Ercilasun Ekim 2021’de İstanbul’da yayımlanan *Bengü İl Tuta Olurtaçı Sen. Köl Tigin-Bilge Kağan-Tunyukuk Anıtları* adlı eserinde kelimeyi **biriki** okuyarak (s. 64’te “birlik hâlindeki”, s. 84’te de “birlik olmuş”) şekillerinde anlamlandırmıştır. KT D 27’de **biriki bodunug ot sub kıldadım** [Öyle kazandım ki birlik olmuş milleti ateşle su haline getirmedim.]

Ben kelimeyi başta yazılmayan **e** sesi ile birlikte **ebire-ki** okuduğumu söylemişim. Çünkü Bilge Kagan, çevresindeki kişilere, sağında, solunda, önünde ve arkasında bulunan kişilere hitap ediyordu. Kelimeyi Hakas Türkçesi’nde **ibire** olarak

⁴ Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968, s. 231 ve 315b.

⁵ Ankara, 1988, s. 63/5.

⁶ 1968, 231, 315.

⁷ Ankara, 2000.

⁸ Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri, İstanbul*, 1970, s. 92.

⁹ EDPT 364a.

¹⁰ Hatice Şirin, *Köl Tigin Yazıtı. -Notlar-*, Aralık 2015, s. 49.

buldum¹¹ Hakas Türkçesi'ndeki **ibire** kelimesi “krugom, vokrug” [Ortam, muhit, çevre, yöre, etraf, daire] anlamına geliyordu.

Eski Türkçedeki **ebire** ~ **ibire** kelimesi **-b-** > **-v-** gelişmesi ile daha sonraki devrelerde **evire** ~ **ivire** olur. Kelime Türkiye Türkçesine geçerken vurgusuz orta hece ünlüsü düşer ve kelime **evre** şeklini alır. Bu yüzden kelime *Tarama Sözlüğü*'nde topaç çevirme anlatılırken **evre** şeklinde geçer.¹²

evre “çevre, etraf, muhit”. ... Bir müdevver tahta pâresinin ucunu sivriltüp mahrutî şekil iderler veya ol sivriltülen ucına mahmuz gibi bir demir kakarlar ve **evresine** اورسنه ip sarıp hemvâre zemin üzere atarlar ve ol ipi sühuletle kendi tarafına çekerler ...

Ben, önceki nâşirlerin **birki** ve **bir(i)ki** şeklindeki okumalarının hayal kelime “Ghost Word” olduğu görüşündeyim. Çünkü kelime bir daha Türkçenin hiçbir metninde geçmiyor. Ayrıca Şine Usu (Moyun Çor) yazıtında Doğu yüzünün 5. satırında **bir eki atlıg yablakın üçün**¹³ okunan ibareyi de **(e)bir(e)ki atlıg yablakın üçün** “çevredeki süvari düşmanın için” şeklinde düzeltirsek kelimenin Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarından sonra Şine Usu (Moyun Çor) yazıtında da **(e) bireki** şeklini bir kez daha görmüş oluruz.

* * *

İlk nâşirlerden beri yanlış okunduğuna inandığım bir başka kelime de KT yazıtının Güney yüzünün 3. satırındaki **Bunca bodun kop itdim. Ol amtı anyıg yok. Türk kagan Ötüken yış olursar, ilte bung yok** [Bunca milleti hep düzenledim. O şimdi kötü değil. Türk kağanı Ötüken'in ormanlı dağlarında oturursa, ülkede sıkıntı olmaz] cümlesindeki **ol amtı** kelimesidir.

Bu kelime EDPT 126b-127a'daki Eski Türkçe **ula-** “to repair, to join, together” anlamındaki fiilden **-m** eki ile yapılan **ula-m** (EDPT 146a) isminden gelmektedir. Kendisinden sonra gelen **-tı** eki şimdilerde enklitik denilen ve Eski Türkçede **am-tı** “şimdi”, **edgü-ti** “güzelce”, **katıg-dı** “iyice”, **yaraklıg-dı** “silahlı olarak”, **yeg-di** “daha iyi biçimde” kelimelerinde de geçen **-dı/-di, -tı/-ti** partikel ekidir. Bu partikel ekini **bu sabımın edgü-ti eşid katıg-dı tingla** “bu sözümü güzelce duy, iyice anla!” cümlesinde de geçmektedir.

¹¹ Nikolay A. Baskakov, A. İ. İnkijekova-Grekul, *Hakosko-Russkiy Slovar*, Moskova, 1953, s. 54b.

¹² *Tarama Sözlüğü, III, E-İ*, Ankara, 1967, s. 1574.

¹³ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul, 1936, s. 170 ve T. Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, 2000, s. 229.

Bana göre *bunca bodun kop itdim, ulamtı anyıg yok* cümlesi “Bunca milleti tamamıyla düzenledim. *Devam eden* kötülük/fenalık (veya sıkıntı) yok” şeklinde anlaşılabilir.

Ulamtı kelimesi TİEM 73’deki Kur’ân tercümesinin Âl-i İmrân sûresinin 75. âyetinde **ulamtı-lık** “devamlılık” şeklinde ve **kıl-** fiiliyle birlikte **ulamtı-lık kıl-** “devamlılık göstermek” şeklinde geçiyor.

*taķı kitâb iyelerindin kimerseyi bar, eger emîn tutsaņ anı köp mâlķa, ötegey anı seniņ tapa. taķı anlardın kimerseyi bar, kim eger emîn tutsaņ anı bir altun birle, ötegegey anı saņa, meger **ulamtı-lık kılsaņ** anıı üze turuķup.* “Ve ehl-i kitâbdan öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet bıraksan, onu sana eksiksiz iade eder (öder), ve onlardan (ehl-i kitâbdan) öylesi vardır ki ona bir altın dinar emanet bıraksan, eğer ki devamlılık gösterip onun üzerine baskı yapmazsa, sana iade etmez (ödemez)”.

ŞİNE US VE KARABALGASUN YAZITLARI ÜZERİNE

Hatice ŞİRİN*

Bu makalede bozkır Uygur Kağanlığı'na ait Şine Us (Moyun Çor, Bayan Çor, Selenginskiy kamen', Yaglakar) ve 1. Karabalgasun yazıtlarında, filolojik ve kültürel bakımlardan diğer kağanlık yazıtlarından ayrılan yönler incelenmiştir. Literatürde geniş bir yer kapladığından dolayı bu yazıtların tavsifi, bulunması, yayımlanması, tarihlendirilmesi meselelerine girilmemiştir. Küçük (2.) Karabalgasun yazıtı, tarihi dönemi tartışmalı olduğu için (Ōsawa 1999: 146) bu yazının kapsamı dışında tutuldu. Şine Us (ŞU) yazıtının 1913'teki ilk neşrinden (Ramstedt) bu yana yapılan yayınlardaki spekülâtif yorumlara ve fantastik ölçüdeki kurgusal okumalara değinilmeden nâşirlerin müştereken kabul ettikleri bölümlerden yararlandı. ŞU yazıtındaki farklılıklara genel bir filolojik bakışla değinildikten sonra, diğer yazıtlardan ayrılan iki yönü mekân ve zaman başlıklarıyla detaylandırıldı.

1. Karabalgasun (KB) yazıtının trilingual oluşu, Türkçe kısmın ileri derecede tahribata uğraması, ilk neşirlerde Çince versiyonun pek çok yanlışlarının bulunması, Sogdca versiyonunsa anlaşılabilmesi gibi hususlardan doğan kendine has bir karmaşıklıkta bulunmaktadır. Ancak 1990'ların sonundan itibaren Yoshida, Moriyasu ve Katayama neşirleriyle birçok karanlık nokta aydınlığa kavuşmuştur. Özellikle Yoshida tarafından Çince versiyonla da karşılaştırılarak sürekli güncellenen Sogdca versiyonda, bazı soru işaretleri halen bulunmakla birlikte, Bozkır Uygur Kağanlığı tarihinin yeniden yazılmasını gerektirecek birçok bulguya ulaşılmıştır. Bu makalede 1. KB yazıtının tahribattan dolayı bütünlük oluşturmayan Uygurca versiyonundan değil, Sogdca ve Çince versiyonlarından hareketle kadim Türk ve Uygur kağan ailesi soy adlarının (A-shi-na ve Yaglagar) kaydı meselesine, Uygur kağanlarının unvanlarındaki farklılıklara ve 1. KB yazıtındaki kültürel kodlar ile Sogd-Uygur dil temaslarına değinilecektir.

Mezkur yazıtlar, sadece Türk filolojisi ve tarihi açısından değil, dinler tarihi ve 8. yüzyıl İç Asya'sının uluslararası ilişkileri bakımından da büyük önem taşır. Makalenin amaçlarından biri de, bu yazıtların -Süci örneğinde olduğu gibi-

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, E-posta: hatice.sirin@ege.edu.tr

kayıplarının, açık havada bulunmalarından dolayı tahribatlarının önlenmesi için acilen ve bir bütün olarak koruma altına alınmaları ve dijital ortama¹ aktarılmaları gerektiğine dikkat çekmektir. Zira bu yazıtlar ya açık havadadır ya da parçalar halinde farklı müzelerdedir. Örneğin, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında eski Uygur Kağanlığı başkentinde (Ordu Balık) inceleme yapan Avrupalı ve Japon bilim heyetlerinin keşfettiği 1. KB yazıtının 40 parçasından -ki bunların yaklaşık 20'sinde yazılı metin bulunmaktadır-, Çince metnin bulunduğu bazı fragmanların kaybolduğu ve bunların nerede olduğunun bilinmediği, bölgeyi 1990'larda inceleyen Japon heyet tarafından bildirilmiştir (Moriyasu-Yoshida-Katayama 1999: 209-210; Yoshida 2010: 530).

ŞU yazıtındaki farklılıklara genel bir filolojik bakış

Kadim Türk devletinin I. döneminde kağanlığın kuzey bölgelerinde geniş bir alana yayılmış halde yaşayan *Tegreg* adlı soy / boy birlikleri, II. dönemde *Tokuz Oguz* adıyla kaydedilmişlerdir. Tokuz Oguzlar, Tegreglerin bir kısmıdır; Uygurlar da Tokuz Oguz camiası içinden çıkmışlardır (Togan 2022:37). 744'te kurulan ikinci büyük bozkır imparatorluğunun ilk kağanları (744-795 arası)² da, hakimiyetin Yağlakar sülalesinde olduğu On Uygurlardı. Bununla beraber Uygur adını, kendi diktikleri yazıtlarda (Tes, Taryat, Şine Us) selefleri gibi hiç de tantanalı olarak duyurmamışlar. Oysa, Bilge Kağan (BK), Kül Tigin (KT) ve Tonyukuk (T) yazıtlarında *türk bodun*, *türk kagan*, *türk begler*, *türk törüsi*, *türk teñrisi* gibi üst kimliğin, üstelik de epeyce belagatlı bir üslupla, vurgulandığı pek çok cümle vardır. Uygurlar, yazıtlarında kendi etnonimlerini pek gündeme getirmediği gibi; Türk etnoniminden *yok edilen*, *bulganın* (*bulga-* “kaosa sürüklemek”, *artatılan* (*artat-* “yıkma, tahrip etmek”) ve *içgertilen* (*içgert-* “itaat ettirmek) azılı bir baş düşman olarak bahsederler³

¹ Bu konuda bk. Şirin 2019.

² 795'te kağanın bir oğul bırakmadan ölmesi üzerine Uygur Kağanlığı'nın yönetimi Ku-tu-lu'ya geçer. Ku-tu-lu, Çin kaynaklarında T'ieh-le olarak geçen boy birliğinden Hsieh-tieh boyundandır (Mackerras 1972: 10, 107; 170.n.). Hsieh-tieh, Ediz olarak yorumlanmakla birlikte Giraud bu adın Ediz okunamayacağı görüşünü savunur. Ayrıntı için bk. Togan 2006: 283-284.

Ediz soy adı yeni bulunan Ulaan Tsokhiotyň Övöljöö yazıtında (*adiziy yurtı adiz atıñ eki yurtı* “Edizlerin konaklama/kamp yeri. Ediz atlarının ikinci konaklama/kamp yeri”) geçer (Doğan 2021: 100).

³ Uygurların kadim Türklere isyan edip onların hakimiyetini yıkmalarına kadar giden bu hoşnutsuzluklarının temelinde “kadim Türklerin Uygurları hakimiyete ortak etmemeleri, Uygurları merkezden ve merkez yoluyla elde edilenlerden uzakta tutmaları, müşavirlerini kendilerine rakip olmayacak Sogdlardan seçmeleri ve nihayet ağır vergiler” yatmaktadır (Togan 2017a: 114; Togan 2022: 37).

Genel olarak Uygur yazıtlarında ve Şine Us özelinde *bil-*, *ö-*, *sakin-*⁴, “düşünmek” anlamıyla *té-* gibi eylemler ve *bilig*, *sab* “söz; bilgi, mesaj”, *yég*, *yablak*, *edgü*, *alp*, *bängü* vb. kavram adları hiç geçmez. Cümle yüklemelerinin çoğu *tokıdım*, *süñüşdüm*, *sançdım*, (*katunun*) *altım*, *-kA yetdim*, *çärig étim* gibi savaş ve akın süreçlerini ifaade eden eylemlerden oluşur⁵. II. Türk kağanlığı yazıtlarında sıkça rastladığımız retorik sorular, öğütler ve istikbale matuf cümleler içermiyor oluşları, ŞU’nun ve diğer Uygur kağanlığı yazıtlarının alâmet-i fârikasıdır. Ben bu farkları Uygur dönemi yazıtlarının, kağanlığın kuruluşundan 10-15 yıl gibi kısa bir zaman dilimi sonra dikilmelerine bağlıyorum. II. Türk Kağanlığı yazıtları ise kağanlığın kuruluşundan yaklaşık 50 yıl sonra, yani hem siyasi hem de kültürel alanda ciddi bir deneyim ve birikimin oluşmasına yetecek sürenin ardından dikilmişlerdir. Üstelik Türk dilli olmasa da I. Türk Kağanlığı döneminden kalma başka yazıtların (Bugut, Hüys Tolgoy, Mongolküre) bulunması, bu tecrübeyi köklü hale getiren; dolayısıyla II. Türk Kağanlığı yazıtlarının sofistike retorik kalıplarıyla yazılmasını temin eden bir başka faktördür. Örneğin, ŞU yazıtında *teg* “gibi” edatının bir kez bile geçmemesi, bozkır Uygurlarının teşbih sanatından habersiz olmalarına veya ona ihtiyaç duymamalarına değil, yazıt geleneğine dair kolektif belleklerinin, bu edata mebzul miktarda yer veren II. Türk kağanları kadar güçlü olmamasına ve yazıtlarını nispeten alelacele dikmelerine bağlanabilir.

ŞU yazıtını, sadece birkaç yıl önce dikilen Taryat (ykl. 753) ile karşılaştırdığımızda, ŞU’da Tenrici ögelere de yer verilmediği görülür. Taryat’taki *üzä [k]ök täñri ya[r]l[ı]kaduk üçü[n asra yağı]z yér [igittük] üçün elimin törümin étint[im]* (B3) gibi bir cümlenin mevcudiyeti bile, başlıbaşına buna delildir. *Yarlıka-*fillinin *täñri* öznesiyle kullanımının azalması veya bundan vaz geçilmesi inanç sistemindeki çözülme sürecinin belirlenmesinde önemli bir ölçüttür⁶. Nitekim ŞU yazıtını dikilişinden⁷ sadece 2 yıl kadar sonra Uygur kağanı Bügü, Maniciliği Doğu

⁴ ŞU’da sadece bir kez *yavlak* zarfıyla geçen ve yayıncıların tümü tarafından “düşünmek” olarak anlaşılan (*yavlak*) *sakin-* eyleminin bu metinde “(kötülük) düşünmek, (kötülük) tasarlamak” anlamı taşıyor olabileceğini belirtmemiz gerek. Mezkur cümle bütünüyle *üç karluk yab(v)lak sakınıp tezdı kurıya on okka kirdi* “Üç Karluk fena halde / olağanüstü tasalanıp kaçtı, batıda On Oklara sığındı.” olarak anlaşılmalı. Zira Basmıllar ve Karluklar, Uygurların askeri ve politik rakipleri değillerdi ve Mackerras’ın ifadesiyle “bu iki boyu Uygurlar daima küçümsüyorlardı” (2000: 430). Üstelik *tez-*eylemi, yazıtların tamamında (KT D 34, BK D 37, BK D 40 vd) bozguna uğrayan kavimlerin çaresizce kaçışını karşılayan bir hareketin adı olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁵ *Sanç-* 14, *yorı-* 13, *tokı-* 7, *süñüş-* 6, *tut-* 5 defa geçer (Gürgün 2021: 166-170). Bunlar, farklı okumaları da hesaba katarsak yaklaşık 75 civarında olan fiil sayısının yüzde 60’ından fazladır.

⁶ Bk. KT G 9; KT D 15; KT D 28-29; BK K 7; BK D 13, BK D 23; BK K 9; BK K 10-11; BK D 14-15; BK D 33; BK D 34; T 16; T 40-41; T 53-54 (Şirin 2016).

⁷ ŞU yazıtının dikiliş tarihi Bazin’e göre 759 sonu ya da 760’tır. Cenazeye ilişkin alışılmış süreler göz önüne alındığında 760 tarihinin gerçeğe daha yakın olduğu kanısındadır (2011: 222).

Asya'da kabul eden ve halkına da kabul ettiren tek hükümdar olarak tarihe geçecektir (Mackerras 2000: 443).

Türk bozkır imparatorlarının tahta oturduklarının belgesini, özel olarak ŞU vermez ama genel olarak Uygur yazıtları vermektedir. Bu belge hem Tes, hem Taryat hem de ŞU'da *örğin yarat-/étit-/yaratıt-* “taht kurdurmak” şeklinde nesnesi (“taht”) sabit, eylemi değişken bir ibaredir. Uygur kağanlarının “taht”ta oturma geleneğinin kadim Türklerden geldiğini Grek kaynakları doğrular: “Bizans elçilik heyetini geleneksel bir göçebe lider olarak karşılayan İstemi ipeklerle donatılmış bir çadır içinde altın bir taht üstünde oturmaktadır. Tahtın gerekli durumda tek at tarafından çekilebilen iki adet tekerleği vardır” (Blockley 1985: 119; Dobrovits 2011: 388; Golden 2011: 39).

ŞU yazıtında coğrafya, mekan, insan

ŞU'yu diğer kağanlık yazıtlardan ayıran bir başka özelliği, çok sayıda ırmak, göl, dağ, tepe adını içermesidir. Bunların hemen hepsi Basmıl, Karluk ve Tatarlarla yapılan savaş ve çatışma bölgeleri, bir kısmı yazlık ve kışlık ikametgâh ve ordugâhların kurulduğu yerlerdir. Bu yer adları arasında kanaatimce en önemlisi Bay Balık'tır. Başkent (Ordu Balık) adının bir kez bile geçmediği Uygur yazıtlarında⁸ Bay Balık'tan bahsedilmesi, birkaç açıdan önemlidir. Bunlardan birincisi, imparatorlukta kağanlığın emrine amade [Sogd] ve Çinlilerden müteşekkil uzman bir ekibin hazır olduğudur. İkincisi bu iki halkla, diğer bozkır halklarına oranla daha uyumlu, barışçıl ve karşılıklı menfaata dayalı diplomatik ilişkiler tesis edildiğidir. Üçüncüsü ve belki de en önemlisi kentleşme olgusunun Türkler için yadırganacak bir yanının kalmamış olmamasıdır. Yüzyıllardır Sogdlarla bir arada yaşamış, bürokrat ve teknokratlarını Sogdlardan seçmiş bozkır kağanlıklarının, Sogdların sosyal değişim esnekliğinden, daha açık ifadeyle farklı dil ve kültürlere hızla uyum sağlamalarından etkilenmemesi olanaksızdır. Drompp'un ifadesiyle “Bazı elit Uygurlar için göçebelikte yolun sonuna gelinmesi, daha Bozkır kağanlığı döneminde başlamış ve Uygurların Tarım Havzasına yerleşmesiyle önemli ölçüde artmıştı, ama yerleşik yaşam 840 öncesinde Uygurlar arasında bilinmiyor değildi.” (Drompp 2005: 199.n.). Meseleye Uygurların hayat felsefesi açısından bakan Togan, kadim Türklerdeki “insan gücü üzerine kurulu hakimiyet”in Uygurlarda “toprak üzerine kurulu hakimiyet”e doğru değiştiğini; bu bakış açısının değişmesinde Sogd tüccarlarla yaptıkları işbirliği ve ticaret yolları üzerine kazdıkları depoların önemli

⁸ *Ordu Balık* adı Tang dönemi Türkçe metinlerinde geçmediği gibi Çince kaynaklarda da geçmez. İlk zikri (*Ordubaligh* şeklinde) şehir kalıntılarını bizzat ziyaret eden İranlı tarihçi Cuveyni'nin (ykl. 1226-1283) eserindedir (Drompp 2005: 28, 53.n).

bir başlangıç teşkil ettiğini belirtir (Togan 2022: 38). Uygurlardan İslam dünyasına taşınan ticari emtialar yol boyunca *oro / oru* “depo” adı verilen yer altı depolarında korunduğu için bunların buldukları yollar ve yolların geçtiği toprak üzerinde sahiyet ve hakimiyet fikri ortaya çıkmıştı (Togan 2020: 98). Togan’ın düşüncesini izlediğimizde Bay Balık’ın bu yer altı ambarlarının bulunduğu bir güzergahta veya alanda inşa edilmiş olabileceği akla gelmektedir.

Tang dönemi coğrafyacısı ve kartografi Jia Dan’ın (730-805) Xian’e (Selenge) ırmağının kuzey kıyısında konumlandığı ve Çinceye Fuguicheng (“Zengin Şehir”) olarak tercüme ettiği (Drompp 2005: 28-29,.54.n.) bu şehrin koordinatları, Yale ve Moğolistan Bilimler Akademisi arkeologlarınca Selenge’nin en büyük kollarından biri olan Egiin Gol’un 65 km güneybatısında belirlenmiştir. Daha önce yapılan arkeolojik çalışmalar temelinde hem Bay Balık’ın hem de Ordu Balık’ın büyük bir takas ticareti, zanaat, ziraat ve askeri karargâh merkezi olduğu düşünülür (Honeychurch-Amartuvshin 2007: 49; Aydın 2016: 47). Linguistik data da bu bilgileri tamamlar: Başkent (Ordu Balık) politik, kültürel ve ruhani merkez ise (ordu “kağan karargâhı; saray”), Bay Balık ticari ve pragmatik bir merkezdi (*bay* “zengin, müreffeh”); adlandırmalar tesadüfen yapılmamıştı ve başlangıçta bunlar birer sıfat tamlamasıydı. Yani *bay balık*, bir “zenginler şehri”; hatta bu tip sıfatların Eski Türkçede soyut kavram adı da kullanılabilmelerinden ötürü (Erdal 1991: 126) “*zenginlik kenti*” idi. Bu düşüncemizi teorik olarak doğrulayan bir veri bulunmaktadır: 1. KB yazıtının Çince versiyonunda kağanın iblis heykellerini, resimlerini ve figürlerini yakıp yok etmeleri emri verildiği yazar. Sogdca versiyonda bunların yakıldığı yer “zengin adında bir yer” olarak kayıtlıdır. Burasının, ŞU B 5’te geçen Bay Balık olduğu iddia edilir (Yoshida 2020: 16, 48).

Bay Balık, Minorsky’nin sonradan arkeolojik bulgularla doğrulanan teorisine göre, Uygur kağanlığındaki Çin ve Sogd uyruklu tebaasına (ve/veya tebaası için) toprağı işlemeleri, ziraat yapmaları için kurdurulmuştu (Minorsky 1948: 296). ŞU B 5’te bu bilginin verildiği cümleye (*so[gdak] ta[b]gaçka sālāñädä bay balık yapıtı bērtim*) gramatikal açıdan yaklaştığımızda, Tabgaç sözcüğüne eklenen datif ekinin bir diğer işlevinden dolayı mezkur şehrin “[Sogdak] ve Tabgaçlara” değil de “[Sogdak] ve Tabgaçlar için” yaptırıldığı sonucuna, hatta bu şehrin Sogd ve Tabgaçlar tarafından yine Sogd ve Tabgaçların ziraat ve ticari faaliyetleri için inşa ettirildiği sonucuna da ulaşabiliriz ki bu yorum Clauson, Erdal, Moriyasu ve Wilkens tarafından desteklenmiştir (Clauson 1972: 872; Erdal 1998: 150; Moriyasu vd. 2009: 31; Wilkens 2015: 208).

ŞU yazıtındaki Bay Balık dışındaki bir başka önemli toponim *Orkon ögüz*’dür. 6. Uybat’taki tartışmalı okuyuşu bir yana bırakırsak ŞU ve Taryat’ta ikişer

kez geçen Orkon adı (Aydın 2016: 116), daha önceki hiçbir yazıtta geçmemiştir ve sonrakilerde de geçmeyecektir. ŞU'da tahrip olmuş bir satırda *orkon ögüz* (K 3) ve okunabilir bir satırda (G 10) kağan karargâhının kurulduğu yerin tanımında geçer: *orkun balıklıg bältirintä el örginin anta [ö]rg(i)[p(ä)n] étitdi[m]*. Sözü edilen karargâh, nâşirlerin ırmak kolu olarak yorumladığı *Balıklıg* ile Orkon ırmağının kesiştiği bir yerde kurulmuştur. *Balıklıg* adı, kanaatimce burada *balıklıg ögüz* “balıklı ırmak” (krş. DLT: 218) yapısından kısalmış bir hidronim olmalıdır. Orhon ırmağının günümüzde 14, Selenge'nin 21 balık türünün (turnabalığı, sazan balığı, tatlı su levreği, Sibiryâ somonu, mersinbalığı, yayımbalığı vd.) habitatı olduğunu biliyoruz (Ocock vd. 2006: 34, 48, 54, 55, 59). Dolayısıyla ırmağın adı, kelimenin “çamurlu” anlamından değil, “Balıkla dolu” anlamından çıkmış olmalıdır. Zaten Kaşgarlı Mahmud'a baktığımızda *balıklıg*'ın “çamurlu” anlamı Argu diyalektine özgüdür (Dankoff-Kelly 1982: 369; Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 114, 163).

ŞU yazıtını diğer yazıtlardan ayıran bir başka özelliği de *yayla-* ve *kışla-* fiillerine ilk defa bu yazıtta beraberce yer verilmesidir (ŞU D 7, D 8, D9, G 2). *Kon-* ve *köç-* fiillerinin bir arada geçtiği yegane yazıt ise Taryat'tır (Ta B 4). Bu veriler, bozkır kağanlıklarının yaşam biçimlerini somut olarak belgelendirmeleri ve yazlık-kışlık mekanlar için nereleri tercih ettiklerini göstermeleri açısından epeyce değerlidir. *Yaka yakala-* şeklindeki bir *figura etymologica* da sadece ŞU yazıtına özgü bir veridir (ŞU D 8; G 2). Yazıt metninde *yaka* “giysinin boynun çevreleyen kısmı” değil “kıyı, sınır” (Doerfer 1975: No. 1802; Clauson 1972: 898); *yakala*⁹ ise “sınır çizmek” (Clauson 1972: 903) anlamındadır.

ŞU yazıtında zaman, takvim

ŞU yazıtının en çarpıcı yanlarından biri de yazıtta kullanılan kronolojik yöntemdir. Bazin, ŞU'daki kronolojik bilgilerin tarihsel bir Çin metninde olabileceği kadar yoğun ve kesin, 743 yılından itibaren tarihlerin çok net olduğuna dikkati çekerek, bu durumu Uygur kağanlarının Çin imparatorları gibi belirli ve sürekli bir müverrih kullandıkları ve bu tarihçilerin uzmanlaşmış yazıcılardan seçildiği şeklinde yorumlar (Bazin 2011: 226- 227). ŞU ve Taryat'ı karşılaştırdığımızda her iki yazıtta da Ozmış Tegin'in *kan* olması üzerine *koñ yıl*'ında (743) yapılan seferden zaman kipi farklı aynı cümleyle söz edilir: *ozmış tegin kan bolmış koñ yılka yorıdım* (ŞU K 9); *ozmış tegin kan boltı koñ yılka yorıdım* (Tary D 9). Taryat yazıtını farklı kılansa D5'te yılan yılında *Türk elini bulgattığından artattığından* (“kaosa sürükleyip yıktığından”) söz

⁹ *Yakala-* fiili bugünkü Kazakçada *jagala-* “bir yerin kıyısı boyunca yürümek”, Kırgızcada *cakala-* “kıyı boyunca yürümek”, Uygurcada *yakila-* “yakınında, kıyısında olmak” biçim ve anlamlarındadır. (Arikoğlu 2005: 73; Abduldıyev-İsayev 1969: 175; Ebilkasimov vd. 2011: 511; Schwarz 1992: 783).

etmesidir. Kanaatime göre bu yılan yılında yürütülen eylemler, ŞU K yüzünün harap olmuş 9. satırından önceki kısımlarında da yazılıydı. Kanıtlanması mümkün olmayan bu teori doğruysa, ŞU'daki olaylar da Taryat'takine koşut olarak 741'de başlatılmıştır.

ŞU ayrıca *ordinal sayı adı + ay + doğal sayı adı + yağı* yapısını¹⁰, Türk takvim sistematığına dahil eden ilk yazıttır. Bu gerçekten de tarih belirleme metodunda yepyeni bir olgudur. Ne 732 ve 735 tarihli II. Türk Kağanlığı yazıtlarında ne de ŞU'dan sadece altı yıl kadar evvel yazılıp dikilen ve ŞU ile pek çok ortak özellik hatta aynılık taşıyan¹¹ Taryat'ta böyle bir tarih metodu vardır. Bu metodun ŞU haricinde kullanıldığı tek metin 6. Hoyto Tamir (HT) yazıtıdır, ki 6. HT, bu yazıtlar için Bazin tarafından belirlenen 735-763 yıllarından en yeni olanlarından biridir. 6. HT'de geçen YG imlasını *ayıt* “kötü” (Sertkaya-Harcavbay 2001: 326) kabul edersek (krş. ŞU D 8: *ayıt*- “korkutmak, tedhiş etmek”), bu yazıtın ŞU ile aynı dönemin belgesi olduğunu kabul etmek gerekir. Kamer ayının ilk on günü içinde yer alan bir tarihi belirtmek için kullanılan bu yöntem, 13. yüzyıldan itibaren Moğollara da öğretilmiştir (Moğ. *şine* = Tü. *yağı*) (Bazin 2011: 225).

ŞU öncesi yazıtlarda sadece ölüm, yoğ ve yazıt dikilişiyle sınırlı olan kesin tarihlendirme, ŞU ve sonrasında başka olaylara da (savaş zamanları, yaylag ve kışlaglara yerleşme zamanları vd.) teşmil edilmiştir. Bundan sonra Uygurlar tarihlendirme konusunda öylesine uzmanlaşmışlardır ki Koço'da (Gaochang) Alp Kutlug Ulug Bilge Kan (795-808) zamanında kursif Uygur alfabesiyle yazılmış Manici bir kitabın kolofonundaki tarih¹² sayesinde Mani'nin kesin ölüm tarihi (274) saptanmıştır (Taqizadeh-Henning 1957: 12-121; Bazin 2011: 247; Clark 1997: 105). Bir başka Mani alfabeli eski Uygurca bir el yazması parçasında geçen tarih kaydı¹³ (Bang-Gabain 1929: 425-26) ise, Chavannes ve Pelliot'tan bu yana 2. An Lushan ayaklanması yılları (762/763) olarak kabul edilen Uygurların Manihaizmi resmi kabul tarihinin daha erken gerçekleştiğini (761) tartışmaya açar (Clark 2000: 90-99; Moriyasu 2015: 319).

¹⁰ Örneğin: *säkizinç ay bir yağıka sü yoriyin tēdim* “sekizinci ayın birinci gününde ‘Ordu sevk edeyim’ dedim (ŞU D 5) vd.: K 9, D 1, D 5, D 6, B 1, B 2, B 4.

¹¹ Rybatzki, ŞU yazıtını Taryat'ın özeti olarak değerlendirir (Rybatzki 2011: 66-67).

¹² *yemä täñri mänī burxan täñri yeri-ñärü bardükänta kīn bēš yüz artuki ekki ottuzunč lagzin yılka, ötükäntäki nom uluğı tükäl ärdämliḡ yarlagkančuči bilgä bāḡ täñri mar niv-mānī maxıstaka ayḡin bu ekki ...* (U 168/ T.II.D 173 a2V°) ‘In the 522nd year -that was the year of Pig- after the departure of the exalted prophet Mani to the Realm of the Gods, on the order of the Superior of the Doctrine residing in (the region of) Ötükän, the preacher endowed with all virtues, the wise lord and the divine master Nēw-Mānī mahıstag, these two ...’ (von le Coq 1911: 12; Taqizadeh-Henning 1957).

¹³ *uluḡ başlag atlıḡ yılning ekinti yılınıta nomı dini yadılmıšta* (Bang-Gabain 1929: 425-26).

1. KB yazıtı, A-shi-na ve Yağlakar

Yukarıda (son paragraf) dikkat çekilen husus, Manihaizme ilişkili Türkçe metinlerinin tarihi önemlerini bir kez daha ortaya koymaktadır. Üç dilli (Türkçe, Sogdca, Çince) 1. Karabalgasun yazıtı da bu metinlerden en eskisidir. 8. Uygur kağanının (808-821) ve seleflerinin askeri başarılarını anmak ve Manihaizmin Uygur patronajına geçişini kutlamak için yazılmıştır. Başta Uygurların Manihaizmi kabulü olmak üzere, bazı tarihi olaylar sadece bu yazıt sayesinde öğrenildiği için Bozkır Uygur Kağanlığı'nın, Çin ve Orta Asya Manicilik çalışmalarının en önemli tarihi kaynaklarından kabul edilir (Yoshida 2010: 530).

Türk tarihi açısından 1. KB yazıtını önemli kılan bir çok özelliği bulunur. Bunlardan ilki Geç Orta Çin kroniklerinde *A-shi-na*, 9. yy. Arap tarihlerinde (Ṭabarī) *Aşnās*, *Aşinās* olarak kayıtlı sözcüğün Bugut (ykl. 582) ve Karabalgasun (ykl. 821) yazıtlarının Soğdca metinlerinde tespit edilmesidir (Yoshida 2011: 81; Yoshida 2019: 99; Yoshida 2020: 38). *Aşina* soy adına müracaat, bu iki yazıtta sosyopolitik açıdan çok farklıdır. Bugut'ta meşruiyet sahibi bir A-shi-na'dan söz edilirken (*The kings of the Turkish Ashinas tribe have established this stone of law.* = Yoshida 2019: 105); 1. KB yazıtında çökmüş ve meşruiyetini kaybetmiş bir *A-shi-na* (... *they i.e. Uighurs, Basmils, and qarluqs, arrested the Tujue ruler of the Turks of Ashinas tribe (and) they themselves became rulers....* = Yoshida 2010: 32; Yoshida 2020: 38) dile getirilir. *A-shi-na* adı, son zamanlarda Altun Tamgan Tarkan yazıtı olarak da bilinen Höl-Asgat (İhe Asgat) yazıtında T. Ōsawa tarafından tespit edilmiştir. Ōsawa, bu büyük keşfinde, o zamana kadar Radloff transliterasyonu esas alınarak Tekeş Kül/Köl Tudun olarak okunagelen unvan öbeğinin ilk kelimesini *šNs* (*Aşinas*) okur; *Aşina*'nın değil, *Aşinas*'ın özgün biçim olduğu, kroniklerde Çinli katiplerin dört Çin karakteri kullanmamak için sondaki sesi yazmamış olabilecekleri ileri sürer (Ōsawa 2010: 23, 24, 26, 28)¹⁴.

1. KB yazıtında *Yağlakar* soy adı da geçer. Bu sözcüğün tartışmasız olarak geçtiği iki Türkçe yazıt vardır. Biri Taryat'tır. Burada (B 7) 5000 kişilik bir askeri kuvvetin kumandanı olan *ışbaras señün yağlakar* unvanında son ögedir (Tekin 1983: 820; Mert 2009: 181; Berta 2010: 247; Aydın 2011: 53). Diğeri ise G. J. Ramstedt'in 1900'de bulduğu, 1909'da S. Pälisi ile yeniden ziyaret ettiği Moğolistan'da

¹⁴ Ōsawa, Eski Türk Kağanlığı'nda *A-shi-na*'nın, Çin kroniklerinde kayıtlı Hiung-nu liderinin eşine verilmiş bir soy adıyla bağlantılı olduğunu ileri sürer. Son tahlilde A-ši-na'nın, Tung. *aši* ve Türk.-Moğ. *acı*'den türemiş olabileceğini, son ögenin boy adı *keñeres* ve unvan *ışbaras*'ta görülen çoğul eki olduğunu düşünür (2011: 152-153) ancak bu etimolojinin bu makalenin sınırlarını aşan çok zayıf yönleri (fonetik, morfolojik, semantik ve metodik) bulunmaktadır. *Aşina(s)* soy adıyla ilgili güncel ve detaylı etimolojik değerlendirmeler ve Ōsawa'nın kökenbilgisine ciddi argümanlarla yapılan eleştirisi için bk. Aydemir 2021: 24-51.

kopyalarını çıkardığı, günümüzde kayıp olan Süci'dedir (*uygur yérinte yaqlakar kanta / kan ata keltim*)¹⁵. Bunlar dışında *Yaqlakar* soy adı, -Kljaštorny-Livšic (1971) neşrinde bulunmamakla beraber-, Sevrey yazıtı¹⁶ Sogdca metninde yyl- ile başlayan sözcüğün Yoshida 2018 neşrindeki rekonstrüksiyonuyla karşımıza çıkar: yꞡ(l)[']x[r?]] (2018: 141).

1. KB yazıtında Uygur kağanlarının unvanları

1. KB yazıtının Sogdca ve Çince metinlerinde ilk sekiz Uygur hükümdarının elkapları neredeyse eksiksiz olarak kayıtlıdır. Bu isimlerin tam listesi Çinceleriyle beraber Kasai (2020: 64) ve Yoshida'da (2020: 91) bulunur. Bozkır Uygur imparator unvanlarının tek ortak paydası *Bilge Kağan*'dır¹⁷. Uygur kağanlarının tamamı bilaistisna bu unvanı alarak, bozkır Türk devletlerinde hanedan ve inanç sistemi değişse bile devletteki kurumsal sürekliliğe vurgu yaparlar. Ancak unvanlarda belirgin farklılıklar da vardır. Yağlakar hanedanından olan kağanlar *teñride bolmuş* unvan niteleyicisini (intitulation) alırken, Ediz hanedanlığı mensupları bu öğeleri kullanmazlar. Onlar *teñride kut / ülüg bulmuş* unvan niteleyicilerini tercih etmiştir (Rybatzki 2000: 144-245). Ayrıca, Bügü Kağan'dan itibaren hükümdarların unvanlarına Manihaizmin iki kurtarıcı ilahının ikametgâhı kabul edilen *ay* ve *kün* "güneş" de eklenir. Türkçe yazıtlarda adından doğrudan bahsedilmeyen, Çin kaynaklarında *I-ti-chien*¹⁸ ve *Mou-yü Xagan*, Orta Farsça Manihaist bir metnin kolofonunda *ulug élig, teñride kut bulmuş erdemín él tutmuş alp kutlug külüg bilge uygur xañan, zahag i magi* olarak geçen 3. Uygur kağanının (Bügü) unvanı, 1. KB yazıtının Çince metninde *jun dengliluo gu momishi* 君登里囉汨没蜜施 (*kün teñride kut bulmuş [él tutmuş alp külüg Bilge kagan]*)'dır (Müller 1912: 208-209; Clark 2000: 84, 2.n.; Moriyasu 2015: 328; Yoshida 2020: 91). *Kün* sözcüğünün¹⁹ unvana

¹⁵ Uzun zaman Kırgız Kağanlığı yazıtı olduğu düşünülen, sonradan Uygur kağanlığına ait olduğu kabul edilen bu yazıt son yıllarda yeniden Kırgız yazıtı olarak değerlendirilmekte (Berta 2010: 307; Rybatzki 2011: 64) ve Taryat'ta adı geçen *ışbaras señün yaqlakar* adına dikilmiş olabileceği düşünülmektedir (Berta 2010: 257, 228.n.).

¹⁶ Yoshida, 1. KB ile mukayese ettiği Sevrey yazıtının da üç dilli (Uygurca, Sogdca ve Çince) olabileceğini, en az 1. KB kadar büyük olduğunu, ama günümüze çok küçük bir fragmanın kaldığını düşünmektedir. Ona göre Sevrey yazıtı Bügü Kağan (759-779) tarafından, An Lushan ayaklanmasının bastırılmasında Tang hanedanlığına yapılan büyük desteği, Sevrey rotasından kağanlık merkezi Karabalgasun'a giden Çinli elçilere sergilemek için diktirilmiştir (2018: 144-145).

¹⁷ Hamilton, Bügü'nün 1. KB'un Çince metnindeki unvanını *Bilge Kağan* yerine Baga Xagan "Divine Khagan" olarak okur (Hamilton 1990: 25-6).

¹⁸ Bunun, Bügü'nün çocukluk adı olabileceği düşünülür (Clark 2000: 84, 2.n)

¹⁹ 君 = kün sözcüğünün yazıtın 6. satırındaki unvanın başında olması gerektiği, Bouillane de Lacoste'nin kopyalarını yeniden inceleyen Hamilton tarafından ortaya atılır (Hamilton 1990: 130). Bu görüş Moriyasu, Yoshida ve Clark tarafından da benimsenir.

eklenmesi, Moriyasu'ya göre Būgü'nün ölümünden sonradır ve Būgü'nün mitleştirilmesinin Ediz hanedanlığının erken evrelerinde başlamış olduğunu gösterir (2015: 328).

Būgü'den sonra gelen 4. kağanın (Tun Baga, Tun Bilga Tarkan, Alp Kutlug Bilge Kağan, 779/780-789) unvanında *ay* ve *kün* ögelerinin bulunmaması, onun anti-Manihaist ve anti-Sogd bir hizibin lideri olarak gerçekleştirdiği bir darbeye tahta geçmesine ve Maniciliğe olan derin husumetine bağlanır (Mackerras 1972: 152, 146.n.; Clark 2000: 85). Uygur Kağanlığı'nda artık dikey hale gelen veraset²⁰ kaidesinin bozulduğu bu vakada Tun Baga, göçebe bozkır geleneklerinin, *törün*ün ve *teñrici* inanının inatçı ve coşkulu bir mensubu olarak, Manihaist propagandası yapan kağanı (Būgü) katledip (779) tahta çıkmış, ancak yapılan bu darbe başarısına rağmen kalıcı olmamıştı. Tun Baga'nın ölümünden (789) sonra Manicilik yeniden canlarak kuvvetlenmeye başladığı için hükümdar elkaplarına *ay* ve *kün* tekrar eklenmiştir. Bu gelenek Koço Uygur devletinin (ykl. 850-1250) Manihaist hükümdarları tarafından 11. yüzyıl başlarına kadar sürdürülmüştür. KB yazıtını diktiren 8. kağandan itibaren unvanların ilk ögesinde artık *kün* ve *ay* vardır (Klimkeit 1983: 11; Zieme 1992: 325; Klimkeit 1998: 235).

1. KB yazıtında kültürel kodlar ve Sogd-Uygur dil teması

1. KB. yazıtında kayıtlı unvanlardaki Manihaist vurgular, bozkır kağanlığındaki kültürel kodların da farklılaşmaya başladığını gösterir. 2. Türk Devleti kağanlarının ve Būgü'den önceki Uygur kağanlarının *teñri* menşeli salahiyet ve kabiliyetleri, artık yeni kabul edilen dinin kurucuları ve büyükleriyle ilişkilendirilir. 7. Uygur kağanının (*teñride ülüg bulmuş alp kutlug ulug bilge kagan*) yiğitlikleri Melek Yakup ile mukayese edilir. Bu meleğin adı 1. KB'un Sogdca metninde iki kez geçer (Yoshida 2020: 17). Askeri başarılarıyla anılan Yakup adı, Çince Manihaist metinler ve 1. KB dışında Dunhuang'da²¹ bulunan Uygurca Mani belgelerinde de kayıtlıdır (Hamilton 1986: 40; Zieme 1975: 54). Būgü'nün, Turfan'da bulunan Orta Farsça Mani metinlerinin ketebe kayıtlarında *zahag i mani* "Mani'nin oğlu" unvanıyla anılması da bu bağlamdadır. Bu mitleştirmeyi, hiç kuşkusuz, mezkur iki kağanın Manihaizmin en önemli hamileri olmaları, Çin'de Manihaist tapınaklar inşa ettirmeleri, 7. kağanın Manicilere zulmeden Abbasi halifesine bir tür diplomatik nota

²⁰ Kadim Türk kağanlıklarındaki veraset sistemi için bk. Togan 2017b.

²¹ *tört yaruk ellig... teñrilerde tükel kut bulmuş burhanlarda a ülüg bulmuş nomku nom kutı teñride bilge bilig bulmuş kün... teñriteg körtle ay teñriteg yaruk yakow frışti teg alp erdemlig eki külüg çoglug tört sıñar küsi atı yadılmış eki türlügke tükellig eki dıdımka tegimlig ...* (Hamilton 1986: 40-41).

göndermesi²² gibi bir çok etmene bağlayabiliriz (Zieme 1992: 326; Mackerras 1972: 42; Yoshida 2020: 18).

1. KB. yazıtı Türkçenin Sogdca üzerindeki etkisi açısından da dikkate değer. Literatürde ağırlıklı olarak tersi (Sogdcadan Türkçeye) etkiden söz edilirken, 1. KB'un Sogdca versiyonundaki en önemli linguistik özelliğin, âşikâr bir Uygurca etki olduğu Hansen ve Yoshida tarafından dile getirilir. 9-10. yüzyıllarda Uygurca alıntı sözcükleri, Uygurca deyim ve sentaks özelliklerini kopyalayan Sogdca, Sims-Williams ve Hamilton tarafından artık bir melez dil sayılarak *Turco-Sogdian* olarak adlandırılır. (Hansen 1930: 29; Yoshida 2009: 572; Yoshida 2020: 26; Sims-Williams-Hamilton 1990, 2015). Krippes, "Sociolinguistic Notes on the Turcification of the Sogdians" (Sogdların Türkleşmesine dair sosyolinguistic notlar) adlı makalesinde bu sürecin 6. yüzyılda başlayıp Kaşgarlı Mahmud döneminde sonlandığını düşünür (Krippes 1991: 76) ki, DLT'deki "Sogdakların giyimleri ve davranışları Türklerinki gibidir. / Türkler gibi giyinip onların huylarını almışlardır." (Dankoff-Kelyy 1982: 352; Ercilasun-Akkoyunlu 2014:206) cümlesi bunun somut delilidir.

Toparlayacak olursak, 1. KB yazıtı Türklerde historigrafinin zirveye ulaştığı bir dönemeçtir. Yazıtın Uygurca ve Sogdca metinlerinden sorumlu Alp Inançu Baga Tarkan ve Çince metninden sorumlu İl Ögesi Yağlakar'dır. Uygurca ve Sogdca metinlerin bilingual bir Sogd tarafından yazıldığı düşünülür (Yoshida 2020: 31) ancak Bugut yazıtı bitigcisine dair ileri sürülen teori (Kljashornij-Livshits 1972: 76), 1. KB yazıtına da uygulanabilir. Yani bitigci Sogdcayı iyi bilen bir Türk de olabilir. Her halükarda yazıcıların kimliği belirsizdir. Üç dilli olması ayrı bir etütü gerektirir. Dinleyici kitlesi sadece Türkler değildir. Stratejik ve ideolojik bir karakteri bulunur ve manifestosunu sınırlar ötesine yayma amaçlıdır. Bozkır kağanlığının yeni bir inanışla çerçeveselendirilmiş ideolojisinin sistematik olarak düzenlenmiş bir tezahürüdür; ölümlü kağanların ölümsüz imparatorluklarına vurgudur. Bu ve başka özellikleriyle I. Darius tarafından Eski Farsça, Elamca Akatça olarak yazdırılan trilingual Bisütun (Eski Far. *Bagastan* "Tanrıların mevkisi") yazıtıyla (MÖ. 6. yy) karşılaştırılabilir²³. Bütün bu özellikleriyle, bu yazıt Türklerin tek tip bir toplum

²² 1. KB. yazıtının Moriyasu ve Yoshida tarafından yeni düzenlenen, okunan ve yorumlanan Çince versiyonunda Taciklerden (t'zyk'n'y) ve Arapça 'amîr al-mu'minîn'in Sogdca adaptasyonu olduğu düşünülen *mwmyn xm 'yr*' dan, Manihaistlere zulmü, buna son vermesi için kağanın buyruğu, halifenin ona olan saygısı ve korkusu sebebiyle Uygur kağanlığına bir delegasyon göndermesi ve bu zulümleri durdurması vesilesiyle söz edilir (Moriyasu-Yoshida 1999; Yoshida 2020: 20-21, 70). 1. KB yazıtında ayrıca, Semerkant'ta 190-4/806-10 yıllarında Râfi' b. Leys riyâsetinde Abbasi halifeliğine karşı başlatılan isyan hareketine göndermeler olduğu da kabul edilir (Sims-Williams 2004: 426).

²³ Eker, Darius'un, Ahuramazda'nın lütfü ve inayetiyle kral olması dolayısıyla Bisütun yazıtını, Orhon Yazıtları'ndaki *kut* olgusuyla karşılaştırır (Eker 2011: 326).

yapısından oluşmadığını göstermektedir. Eğer yapı tek tip olsaydı, Türkler kültürel değişikliklere açık olmazdı.

Sonuç olarak; biz bu yazıtlar sayesinde (A) Uygur kağanlarının kariyerlerini, imparatorluğu örgütlenme biçimlerini, Basmıl ve Karluklara boyun eğdirme sürecini nasıl tamamladıklarını ve tarih belirleme konusundaki yeni metotlarını öğrendiğimiz gibi, (B) büyük ve güçlü Uygur Kağanlığı topraklarında, başta Sogd ve Çinli²⁴ olmak üzere önemli miktarda farklı din ve etnisite temsilcisinin yaşadığını haber alırız. (D) Çin kaynakları Uygurların Manihaizmi kabulü konusunda sessizken I. KB yazıtının Çince metninin ilk bölümü bu konudur. (E) Din değişikliği kağanların unvanlarına yansımıştır. KB yazıtını diktiren 8. kağandan itibaren unvanların ilk ögesi artık *Kün* ve *Ay* vardır. (F) Meşhur 4 Manihaist din adamının etraflıca tavsiflerini 1. KB yazıtının Çince yüzünde buluruz.

Bütün bu özetlenen hususlarla, yazıtların tarihi ve filolojik değerlerinin bir kısmı değerlendirildi. Bu belgelerin tek bir çatı (müze) altında koruma altına alınmaları, kapsamlı envanterlerinin çıkarılması ve dijital ortama aktarılmaları için somut adımların bir an evvel atılması gerekmektedir.

Kaynaklar

Abduldayev, E.-İsayev, D. (1969). *Kırgız Tilinin Tüştürmө Sөzdüğü*, Frunze: Mektep Basması.

Arıkoğlu, E. (2005). *Örneklі Hakasça - Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ.

Aydemir, H. (2021). *Türk Tarihinin Kaynakları Olarak Eski Türk Boy Adları. Kökenbilgisel Bir İnceleme*, 1. Cilt, Paradigma Yayınları.

Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları.

- (2016). *Eski Türk Yer Adları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Bang, W.-Gabain, A. von (1929). “Türkische Turfan-Texte II. Manichaica”: *SPAW* 1929, 411-430.

Bazin, L. (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri* (çev. V. Köken), Ankara: TDK.

²⁴ Bunu onların Bay Balık şehrinin inşasını üstlenmelerinden ve I. KB'nin Çince ve Sogdca yüzlerinden anlıyoruz. Ayrıca 907-960 arasında (Beş Hanedanlık Dönemi) Çin'e giden 53 Uygur elçisinden 19'unun Çinli, 14'ünün Sogd, 16'sının Türk olması (de la Vaissière 2005: 326) bu görüşü destekler. Daha geriye gidecek olursak, 1. Türk Kağanlığı döneminin diplomatik müzakerecilerinin Sogdlardan seçildiği konusu literatürde iyi bilinmektedir.

Berta, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, (Çev. Emine Yılmaz), Ankara: TDK.

Blockley, R. C. (1985). *The History of Menander the Guardsman*, Francis Cairns Publications Ltd.

Clark, L. (1997). "The Turkic Manichaeic Literature": *Emerging from Darkness: Studies in the Recovery of Manichaeic Sources*, Ed. Paul Mirecki-Jason BeDuhn, Brill, 89-142.

- (2000). "The Conversion of Bügü Khan to Manichaeism": *Studia Manichaica. IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus*, ed. By R. E. Emmerick, Berlin, 14-18. Juli 1997, Berlin, 83-123.

Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.

Dankoff, R.-Kelly, J. (1982). *Mahmūd al-Kāšgarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīvānu Luğāt at-Türk)*, Part I, Harvard University.

de la Vaissière, É. (2005). *Sogdian Traders: a History*, Translated by J. Ward, Leiden- Boston: Brill.

Dobrovits, M. (2011). "The Altaic world through Byzantine eyes: Some Remarks on the Historical Circumstances of Zemarchus' Journey to the Turks (AD 569–570)": *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64/4, 373-409.

Doerfer, G. (1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Band IV, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

Doğan, Ş. (2021). "Batı Moğolistan'daki Ulaan Tsokhiotyn Övöljöö Yazıtı ile Uvs ve Khovd İlleri Sınırlarındaki Bazı Kaya Resimleri ve Tamgalar Üzerine": *Ayagka Tegimlig Bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal*, Guest Editors: I. Nevskaya-H. Şirin-F. Ağca, Harvard University, 97-112.

Drompp, M. R. (2005). *Tang China And The Collapse Of The Uighur Empire: A Documentary History*, Brill.

Ebilkasimov, B. vd. (2011). *Kazak Edebi Tiliniñ Sözdigi*, Tom V, Almatı 2011.

Eker, S. (2011). "Orhon Yazıtları: İran Dilleri ile İlk Temaslar ve Benzer Birkaç Öge Üzerine": *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 2010, Bildiriler Kitabı*, editör: Ü. Ç. Şavk, 321-332.

Ercilasun, A. B.-Akkoyunlu Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dīvānu Luğâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları;

Erdal, M (1998). "Old Turkic": *The Turkic Languages*, ed. L. Johanson-É. Á. Csató, Routledge, 138-157.

Golden, P. (2011). *Central Asia in World History*, Oxford.

Gürgün, H. (2021). *Göktürk Yazısıyla Oluşturulmuş Uygur Kağanlığı Yazıtlarının Metin Dil Bilimsel İncelenmesi*, Ankara: TDK Yayınları.

Hamilton, J. (1986). *Manuscrits ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang*, Paris: Peeters.

- (1990) "L'inscription trilingue de Qara Balgasun d'après les estampages de Bouillane de Lacoste": *Documents et archives provenant de l'Asie Centrale*, edited by A. Haneda, Kyoto, 125-133.

Hansen, O. (1930). "Zur sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun": *Journal de la Société Finno-ougrienne* 44:3, 1-39.

Honeychurch; W-Amartuvshin, C. (2007): Hinterlands, Urban Centers, and Mobile Settings: The "New" Old World Archaeology from the Eurasian Steppe": *Asian Perspectives* 46/1, 36-64.

Kasai, Y (2020). "Uyghur Legitimation and the Role of Buddhism": *Buddhism in Central Asia I: Patronage, Legitimation, Sacred Space, and Pilgrimage*, edited by Carmen Meinert-Henrik Sørensen, Brill, 61-90.

Klimkeit, Hans-Joachim (1983), "The Sun and Moon as Gods in Central Asia": *South Asian Religious Art Studies Bulletin* 2, 11-13.

- (1998). "Temporal and Spiritual Power in Central Asian Manichaeism": *Studies in Manichaean Literature and Art*, edited by Manfred Heuser-Hans-Joachim Klimkeit, Brill, 229-236.s.

Kljaštorny, S. G.-V. A. Livšic (1971). "Une inscription inédite turque et sogdienne: La stèle de Sevrey (Gobi méridional)": *Journal Asiatique* 259, 11-20.

Kljashstornij, S. G. -Livshits, V. A. (1972). "The Sogdian Inscription of Bugut Revised": *AOH* 26(1):69-102.

Krippes, K. (1991). "Sociolinguistic Notes on the Turcification of the Sogdians": *Central Asiatic Journal*, Vol. 35, No. 1/2,67-80.

le Coq, A. v. (1911). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Cl., Berlin.

Mackerras, C. (1972). *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories. A Study in Sino-Uighur Relations 744-840*, Canberra.

- (2000), “Uygurlar” (Çev. Ş. Tekin): *Erken İÇ Asya Tarihi* (Ed. D. Sinor), İstanbul: İletişim Yayınları, 425-458.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariyat, Şine Us*, Ankara: Belen.
- Minorsky, V. (1948). “Tamīm ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12/2, 275-305.
- Moriyasu, T. -Yoshida, Y. -Katayama, A. (1999). “Kara-Barugasun hibun” (Qara Balgasun Inscription), (Eds.) T. Moriyasu & A. Ochir, 209-227.
- Moriyasu, T. (2015). “New Developments in the History of East Uighur Manichaeism”: *Open Theology* 1, 316–333.
- Moriyasu, T.-Yoshida, Y. (2019). “Karabarugasun hibun kanbunban no shinkōtei tu yakuchū” (New edition of the Chinese version of the Karabalgasun Inscription), *SIAL*, 1-59. s.
- Moriyasu, T. -Suzuki, K. -Saito, S. -Tamura, T. -Bai, Y. (2009). “Šine-Usu Inscription from the Uighur Period in Mongolia: Revised Text, Translation and Commentaries”: *Studies on the Inner Asian Languages*, 24, Kobe, 1-92. [森安 孝夫 ·鈴木宏節·齊藤茂雄·田村 健·白 玉冬, “シネウス碑文訳注”, 内陸アシ “ア言語の研究, 24, 神戸].
- Müller, F. W K. (1912). “Der Hofstaat eines Uiguren-Königs”: *Festschrift Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebenzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912*, Leipzig, 207- 213.
- Ocock, J.-Baasanjav, G.-Baillie, J. E. M. -Erdenebat, M. -Kottelat, M. Mendsaikhan, B.-Smith, K. eds. (2006). *Mongolian Red List of Fishes*, Zoological Society of London, Regent’s Park, London.
- Ōsawa, T. (1999). “Qara-Balgasun Inscription II”, *Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, (Eds.) T. Moriyasu & A. Ochir, Tokyo, 143-145.
- (2010). “ホル・アスカ ト (Xөл Асгат) 碑銘再考”. [Revisiting Khöl-Asgat Inscription in Mongolia from the Second Turkic Qaghanate]: *Studies on the Inner Asian Languages* 25, 1-73.

- (2011). “A Hypothesis on the Etymology of the Old Turkic Royal Clan Name Ašina/Aşinas and the Transformation Process in the Early Abbasid Period”, *Chronica* 11, Szeged, 145-53.

Ramstedt, G. J. (1913). “Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 30/3, Helsinki, 1-63.

Rybatzki, V. (2000). “Titles of Türk and Uigur rulers in the Old Turkic inscriptions”: *Central Asiatic Journal* 44, 205-292.

- (2011). “Taryat, Tes ve Şine Usu Yazıtları Arasındaki Dil Bilimsel ve Tarihî Bağlar Üzerine Bazı Notlar”, *TDK-Belleten* 2011-1, 61-79.

Schwarz, H. G. (1992). *An Uyghur-English Dictionary*, Western Washington University.

Sertkaya, O. F.-Harcavbay, S. (2001): “Hoyto-Tamir (Moğolistan)’dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir)”, *TDAY-B* 2000, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 313-346.

Sims-Williams, N. (2004). “Sogdian and Bactrian in the early Islamic period”: *El*, Vol. 12 Supplement, Leiden-Brill, 425-426. s.

Sims-Williams, N.-Hamilton, J. (1990). *Documents turco-sogdiens du IXe–Xe siècle de Touen-houang* (Corpus Inscriptionum Iranicarum, II/III), London: SOAS (=Sims-Williams, N.- Hamilton, J. (2015). *Turco-Sogdian Documents from 9th–10th Century Dunhuang*, Translated by N. Sims-Williams, London: SOAS)

Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: TDK.

Şirin, H. (2019). “Tabletten Bilgisayara: Eski Türk Yazıtlarının Dijitalleştirilmesi”: *Türkiye ile Moğolistan Arasında Diplomatik İlişkilerin Tesisinin 50. Yılına Armağan*, Editör: Şaban Doğan, Kesit, Yayınları.

Taqizadeh, S. H.-Henning, W. B. (1957). “The dates of Mani’s life”, *Asia Major* VI, 106-121.

Tekin, T. (1983). “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *TTK-Belleten* LXXIX/184, 795-838.

Togan, İ. – Kara, G. – Baysal, C. (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler. Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-Shu)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Togan, İ. (2017a). “Uygurlar, Kadim Türklere Karşı”: *#Tarih*, Mayıs 2017, 114.

- (2017b). “Kül Tegin yazıtı doğu yüzüne tarihsel bağlam içerisinde bakış”: *Prof. Dr. Talat Tekin Hatıra Kitabı*, İstanbul: Çantay, 115-1132.

- (2020). “Yeraltı Depoları, Yollar ve Mola”, *#Tarih*, Nisan 2020, 98.

- (2022). “13. Yüzyıl Öncesinde Türklerde Toplum ve Devlet”: *Kemalist Kıbrıs. ODTÜ KKK Atatürkçü Düşünce Topluluğu*, Sayı 2, Bahar 2022, Güzelyurt-KKTC, 35-38.

Wilkens, J. (2015). “Buddhism in the West Uyghur Kindgom and Beyond”: *Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)*, edited by C. Meinert, Brill, 191-249.

Yoshido, Y. (2009). “Turco-Sogdian”: *Exegisti Monumenta: Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*, edited by W. Sundermann-A. Hintze- F. de Blois, Wiesbaden.

Yoshido, Y. (2010). “Karabalgasun ii”, *The Encyclopædia Iranica*, Vol. XV, Fasc. 5, 530-533 (= <https://www.iranicaonline.org/articles/karabalgasun-the-inscription>).

- (2011). “Some new readings in the Sogdian version of Karabalgasun Inscription”: *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720–2010) Sempozyumu. Bildiriler-Papers*, editörler: M. Ölmez-E. Aydın-P. Zieme-M. S. Kaçalın, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 77–86.

- (2019). “Sogdian Version of the Bugut Inscription Revisited”: *Journal Asiatique* 307/1, 97-108.s.

- (2018). “Historical Background of the Sevrey Inscription in Mongolia”: *Great Journeys across the Pamir Mountains, A Festschrift in Honor of Zhang Guangda on his Eighty-fifth Birthday*, edited by Huaiyu Chen-Xinjiang Rong, Brill, 140-145.

- (2020). “Studies of the Karabalgasun Inscription: Edition of the Sogdian Version”: *Modern Asian Studies Review* 11, 1–139.

Zieme, P. (1975). *Manichäisch-türkische Texte. Texte, Übersetzung, Anmerkungen* (BTT 5), Berlin: Akademie Verlag.

- (1992). “Manichäische Könige und Kolophone”: *Studia Manichaica II. Internationaler Kongreß zum Manichäismus 6.- 10. August 1989 St. Augustin / Bonn*, edited by Gernot Wießner-Hans-Joachim Klimkeit), Wiesbaden.

ORHUN YAZITLARININ TÜRK DEVLET MODELİNE YANSIMALARI

Ahmet TAŞAĞIL*

Gök Türklerin Genel Türk Dünyası tarihi içindeki rolü ve değerinin esas kaynağı eski Türk yazıtlarıdır. Özellikle de Bilge Tonyukuk, Kül Tegin ve Bilge Kağan adlarına dikilenleridir. Bunlarla ilgili sayısız çalışma yayınlanmıştır. Biz burada yazıtların ışığında üç önemli şahsiyeti ve Türk devlet modeline etkisini açıklamaya çalışacağız.

Türk adıyla anılan ilk devleti kuran Gök Türkler, tarihimizde seçkin bir yere sahiptir. Yaklaşık iki yüz yıl süren bağımsız tarihleri boyunca Gök Türk Devleti'nin dayandığı boy sistemi iyi incelendiğinde daha sonraki asırlarda kesintisiz devam ederek günümüz Türk Dünyasına ulaşan bir köprü olduğu anlaşılır. Başka önemli bir konu Türkçe yazılı anıtlarda Türk devlet modeli hakkında eşsiz bilgilerin bulunmasıdır. Özellikle unvan ve makamların doğrularının tespit edilmesi sayesinde Türk devlet modeli aydınlanır. Aşağıda yazıtların taşıdığı bilgilerin ışığında Türk devlet modeline değinilecektir.

552 yılında Juan-juan hakimiyetine son veren Gök Türkler, tarihte Türk adıyla tanınan ilk devleti kurarlarken kısa sürede Orta Asya'nın tamamına hâkim oluyorlardı. Bu yeni sosyal ve siyasi sistem içinde ortaya çıkan urug, boy, bodun kompozisyonu 10. yüzyılının ikinci yarısında Selçukluların ortaya çıkışına kadar sürecektir. Gök Türkler zamanında Türk adını taşıyan kurumsallaşmış bir bozkır devleti açıkça görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Yenisey ve Orhun Irmakları kıyıları başta olmak üzere bölgenin birçok yerinde Türkçe, taşlar üzerinde kazınarak ilk örneklerini veriyordu. Sosyo-kültürel ve devlet teşkilatı bakımından Gök Türk Devleti bütün Türk tarihi içinde model devlet olarak kabul edilmelidir. Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletleri bu model üzerinde yükselmişlerdir.

* Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-posta: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr

6. yüzyılın ortalarında Altay Dağları'nın güney eteklerinden başlayarak Ötüken'e doğru yayılan yeni siyasi oluşum Türk ve dünya tarihini derinden etkileyecekti.¹ Çünkü, Türk adıyla yeni bir devlet doğuyordu. Bu devlet kısa zamanda Mançurya'dan Karadeniz'e kadar geniş sahayı kaplayacak, dünyanın doğu ucunda da batısında da Türk adıyla anılacaktır. Bu Türk Kağanlığı, Devleti ya da İmparatorluğu 21. yüzyıla kadar sürecek Türk tarihinin bir modelini oluşturacaktır.

Günümüzden hareket edersek Türkiye Cumhuriyeti'ni anlamak için Gök Türkleri bilmek gerektiği gibi en uzak noktada bulunan Saha(Yakut)ları yahut dilleri ve dinleri bize göre çok değişmiş Çuvaşları anlamak için de Gök Türk tarihini öğrenmek gerekir. Sibiry'a'nın derinliklerindeki Şorları, Altay Kijileri, Tuvalıları ve Hakasları başka türlü Türk Dünyasına dahil edemeyiz. Zaten Azerbaycanlı, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Uygur hatta akraba Moğolların Gök Türk tarihi ile bağlantısı çok açıktır. Neticede bütün bu genel Türk Dünyası içinde Gök Türklerin yeri özeldir ve yaşayan her Türk topluluğu ile bir şekilde bağlantısı vardır. Türk sözü bu devirde millet ve devlet adı olarak belirgin bir şekilde dünya tarihinde yerini almış; üç kıtaya yayılmanın temeli atılmıştır.

Gök Türk Kağanlığı'nı bir ayna gibi tutarsak Hunların atalarına kadar gitme imkânımız mümkün olabilir. Yine Avrupa Hunlarını, Avarları, Sabarları, Peçenekleri, Ogurları ve Bulgarları, Uzları ve Kuman-Kıpçakları Gök Türk modeline göre analiz edebiliriz. Hazarlar hakkında Çin kaynaklarında kayıtlı Türk Hazar² tabiri de bize çok şey ifade etmektedir.

Gök Türk tarihini öğrenmeden bütün Türk tarihini anlamanın imkânı yoktur. Günümüzde dünya üzerinde Türk kökenli halklardan çok azı dışındaki topluluklarda konuşulan Türk dili Gök Türklerin konuşup yazdığı dil ile bağlantılıdır. Yani Türkçenin temelleri Gök Türk Döneminde açığa çıkmaktadır. Daha sonra kurulan devletlerde ve günümüzde de konuşulup yazılan Türkçe, Gök Türkçe'nin devamıdır.³

İdari yapı, devlet teşkilatı, sosyal hayat kısacası bozkır kültürü Anadolu başta üzere bütün Türk Dünyasında sürekliliğini korumuş ve günümüze kadar ulaşmayı

¹Bu devletin kuruluşu ile ilgili kaynakların değerlendirilmesi hakkında bkz. A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara I, II, III, 2014.

² *Chiou T'ang Shu* 舊唐書 198. bölüm.

³ H.Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, İstanbul 2003; Karcaubay Sartkojaulı, *Orhun Yazıtları Tolık Atlası*, Astana 2002; Osman Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995; Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Konya 2012; Mehmet Ölmez, *Moğolistan'daki Türk Yazıtları*, Ankara 2012. Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2009; aynı yazar, *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, İstanbul 2015; Eski Türk yazıtları üzerine yapılan yerli ve yabancı çalışmalar için ayrıca bkz. Erhan Aydın, *Türk Runik Bibliyografyası*, İstanbul 2017.

başarmıştır. Gök Türk tarihi ve kültürü bu açıdan da model oluşturur.⁴ En ilgi çekici örneklerden biri Gök Türklerde tahta çıkma törenlerinde gerçekleştirilen keçe kilime oturarak havaya kaldırmanın Kazaklarda son devirlere kadar yaşatılmış olmasıdır. Bunun gibi binlerce örnek gösterilebilir.

Gök Türklerin gerçekte Türk tarihine en büyük katkısı siyasi tarih açısından olmuştur. Onların siyasi tabakası zayıflayıp tarih sahnesinden çekildikten sonra bünyelerinden çıkan Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti başta olmak üzere diğer Türk kökenli devlet ve beylikleri bir Gök Türk devamıdır.

Tonyukuk

Tonyukuk, her şeyden önce bilgeliği ile Türk tarihinde çok özel bir yere sahiptir. Gerçekleştirdiği bilgece hareketlerden dolayı hem kağanların ve yöneticilerin hem de milletin saygısını kazanmıştır. Onun Çin'den kaçıp henüz Onği Irmağı civarında iken Kutlug Kağan'a katılması, adı geçen kağanı çok sevindirmiştir. Kutlug Kağan'ın gösterdiği sevincin ne kadar haklı olduğu daha sonra ülke içinde ve dışında her zaman görülecektir.

Apa Tarkan unvanıyla askeri ve idari işlerin başına getirilmesi çok önemli bir gelişmeydi. Bundan dolayı Tonyukuk, taşa kazıttığı yazıtında sıklıkla Kutlug Kağan'ı över ve ona olan minnettarlığını ifade eden çok sayıda cümleler kullanır.

Onun yaptığı planlar ve geliştirdiği stratejiler sayesinde Gök Türklerin iç ve dış düşmanlarının bir araya gelmesi önlenir. Bu kağanlık için çok önemli bir konudur. Durum aksine gelişmiş olsa II. Gök Türk Kağanlığı daha başlangıcında yok olurdu. Kendisi aynı zamanda askeri harekatlarda müthiş planlamalar yaparak daima düşmanlarını alt etmesini bilmiştir. Gerektiği zaman kağanlara karşı çıkıp doğruluğuna inandığı fikirlerini söylemekten hiç çekinmemiştir. Özellikle Bilge Kağan'ın ülkeye Budizm'i getirmek istemesi ve etrafı surlarla çevrili şehirler kurmak yönünde tasarladığı faaliyetleri engelleme çalışmaları mükemmeldir. Eğer Bilge Kağan onun fikir ve tekliflerini dinlememiş olsa Türklerin büyük kısmı asimilasyona uğrarlar ya da şehirlerde kapalı kalıp düşmanlar tarafından kuşatılıp sıkıştırılarak yok olurlardı.

Tonyukuk'a göre hedefler henüz büyümeden küçültülerek imha edilmelidir. Bunun için de çok iyi işleyen bir casusluk sistemi yani bilgi akışı gerekiyordu.

⁴ *Chou Shu* 周書 50, s. 909; *Pei Shih* 北史 99, s. 3285; *T'ung Tien* 通典 197, 1067 c; *Ts'e-fu Yuan-kuei* 册府元龜 958, 23a; *T'ung Chih* 36, 1c; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 343, 2687a; *Hsin T'ang Shu* 215A, s. 6028.

Uyguladığı stratejilerin özü düşman hedeflerin genişlememesini sağlamaktı. Bu konuda epey başarılı olarak kağanlığı defalarca kurtarmıştır.

O, 682-691 arasında Çinlilerle olan esir Türkleri kurtarma mücadelelerinde yoğun bir şekilde savaş meydanlarında yer alır. Kapgan Kağan zamanında ise yine üst düzey komutanlık görevindedir. Çin'e göre çok daha uzun ve zorlu Güney Sibirya ile Batı Türkistan seferlerine çıkar. Orduyu sevk ve idaresi her zaman olağanüstüdür. Diğer komutanlar Türkişlerin askeri gücünü gördüklerinde korktukları halde Tonyukuk asla korkmaz, kaybetmeyi göze almaz. Savaşmadan geri çekilmenin onun için daha büyük üzüntü kaynağı olacağını söyler. Neticede büyük tehlikeyi göğüsleyerek ileri atılır, amansız bir mücadeleye girer ve kazanır.

Batı Türkistan üzerine düzenlenen seferlerde de çok başarılar elde eder. Böylece Gök Türk Kağanlığı için yeni yeni ufuklar açar. Ancak, bu hareketlerden sonra onu sahnede pek göremeyiz. 716 yılında Kapgan Kağan'ın ölümü üzerine yerine geçen İnel'in Kül Tegin tarafından düzenlenen bir ihtilal ile tahttan indirilmesi sonucu Tonyukuk eski görevine tekrar getirilir. Ancak artık o yaşının da ilerlemiş olmasından dolayı, savaş meydanlarında ziyade bilgeliği ile devletine hizmet eder. Burada Çin kaynaklarının onun için kullandığı olağanüstü stratejist ifadesi tam yerini bulur. Aslında bir tür en üst düzey danışmandır.

Yine kaynakların ifade ettiği gibi yaşı yetmiş geçmiştir. Bununla birlikte halk tarafından çok sevilip sayılması onun için adeta koruma kalkanı olmuştu. Halkın ona karşı duyduğu aşırı saygı ve sevgisinden dolayı ihtilali yapan Kül Tegin ona dokunamadı. Sonraki 10 yılda II. Gök Türk Kağanlığı onun katkıları ile tam anlamıyla zirveye çıkar. Onun yaptığı planlar, ürettiği stratejiler ile devletin ayağa kalkmasında, yeniden boy isyanlarını bitirerek toparlanmasında Tonyukuk'un emekleri çok fazladır. Planlamacıların başkanı anlamına gelen mou-chu 謀主 onun siyasi ve sosyal durumunu gösteren en iyi unvandır. Dış bir gözle özellikle düşman olan bir devletin tarih yazıcılarının kayda aldığı bu ifade bir bakıma Tonyukuk'un hayatının özeti gibidir. 723 yılında tarihe geçen meclis toplantısından sonra 725'te onun hakkında Çinlilerin verdiği sağ olduğu konusundaki son haber hayatının bu yılda ya da ertesi yılda 80'li yaşlarda sona erdiği konusunda bize fikir verir.

Daha sonraki devirlerde Çin kaynaklarında geçen Tonyukuk ad veya unvanlı kişilerin varlığı ile bu Bilge devlet adamı karıştırılmamalıdır. Ayrıca Tonyukuk soy olarak kesin Türk'tür. Bu konuda kafa karışıklığına hiç gerek yoktur. Gök Türk Kağanlığı'nda A-shih-na kabilesinden sonra ikinci derecede gelen ve mensupları etkin roller oynayan A-shih-te kabilesinden gelir.

Tonyukuk'un bilge olduğunu gösteren bazı önemli noktalar:

1. İç ve dış düşmanları çok iyi tanıyacak kadar bilgi sahibi olmak,
2. Çok önemli planlamacı ve bir stratejist,
3. Kahraman bir savaşçı,
4. Kendi milletinin karakterini ve olaylar karşısındaki tavır ve davranışlarını çok iyi biliyor olmak,
5. Budizm'in ve zararlı fikir akımlarının milletine zarar vereceğinin farkında,
6. Şehirleşmenin o günkü şartlar içinde Türk milletine yıkım getireceğini anlamış durumda,
7. Güçlenmeden düşmanlarla savaşmak doğru değil, zamanını beklemek lazım,
8. Vatanına ihanet edenler mutlaka cezalandırılmalı,
9. Emeğe saygı duyulmalı, kahramanlar ödüllendirilmeli,
10. İç ve dış düşmanların işbirliği yapmasını önceden engellemek,
11. Düşman hedeflerin büyümesine fırsat vermeden yok etmek. Bir şey ince (yufka) iken kolay delinir. Kalın iken delinmesi zor ya da imkansızdır.

Bilge Kağan

II. Gök Türk Kağanlığı'nı 716-734 yılları arasında idare eden Bilge Kağan, Türk tarihinde derin izler bırakmıştır. Onun başarılı faaliyetlerini kardeşi Kül Tegin ve kendi adına diktirdiği yazıtlardan öğrenebiliyoruz. Bilge Kağan, kardeşi Kül Tegin ve Tonyukuk birlikte yönetim örneği göstererek devleti iç ve dış düşmanlara karşı korumayı başarmışlardır. 683 yılında doğan Bilge, 692'de babası Kutlug öldüğünde yaşı çok küçük olduğu için kağanlık makamına oturamadı. Ancak, 697'de Tarduş halkı üzerine şad tayin edildi. Genç yaşta devlet yönetimi ve askeri alanlarda tecrübe kazanmıştı. Bölgesi Altay Dağları'nın güney eteklerinin batısında, İrtiş Irmağı civarıydı. 716 yılına kadar doğuda Sarı Irmağa, Shan-tung Ovasına, batıda Demir Kapı'ya, Kögmen Dağları'nın kuzeyine toplam yirmi beş sefere katılmış, bunların hepsinde başarılı olmuştur.

Amcası Kapgan Kağan'ın halkına sert davranması üzerine ülkede huzursuzluk arttı. Komşu Çinlilerin soğuk savaş taktikleri ve entrikaları buna katılınca devlete bağlı boylar birer birer ayaklandı. Neticede kağanlık tam bir kaos içine sürüklenmişti. Bilge Kağan kardeşi Kül Tegin ile birlikte kahramanca savaşarak devleti yok olmaktan kurtardılar.

Onların boy isyanlarını kahramanca mücadele ederek önlemeleri, Bilge'nin ağzından yazıtlarda anlatılmıştır. Devletin başındaki Kapgan 716'da bir pusuya düşürülerek öldürülünce yerine geçen oğlu İnel Kağan'ı bir ihtilal ile tahtından indiren Kül Tegin, ağabeyi Bilge'nin kağanlık makamına oturmasını sağladı. Bundan sonra Bilge, Tonyukuk'un yerinde uyguladığı stratejilerle 723 tarihine kadar devletin iç ve dış problemlerini halletti. Ülkenin bütünlüğü kahramanca mücadeleler sayesinde korunabilmişti. Bundan sonra gereksiz savaflara girmeyerek ülkenin refahını artırmaya çalıştı. 731 yılında kardeşini kaybeden Bilge Kağan, 734'te bir buyruğu (bakanı) tarafında zehirlenerek öldürüldü. Ölmeden önce kendisini zehirleyeni öğrenmiş ve onu idam ettirmişti. Bilge Kağan diğer Gök Türk Kağanlarından farklı olarak kaynaklarca karakteri insancıl, dost canlısı olarak nitelendirilmiştir. Bilge Kağan Yazıtı, 735 yılında dikilmiştir.

Bilge Kağan, yazıtlarda atalarının Türk (Gök Türk) Kağanlığı'nı nasıl kurup bir dünya devleti haline getirdiklerini anlatarak söze başlar. Daha sonra başarısız yöneticilerin, devletine karşı görevini yerine getirmeyen milletin ve en önemlisi dış güçlerin ülke içinde yürüttüğü soğuk savaş taktiklerinin neticesinde kağanlığın yıkıldığını bildirir. Yine Türk milletinin kahramanlığı sayesinde yabancı ülke boyunduruğundan kurtularak bağımsızlığına kavuştuğunu anlatır. Türk milletinin birlik beraberlik içinde bulunduğu, iç ve dış düşmanlara karşı beraberce mücadele ederse gelecekte yok olmayacağına vurgu yapar.

Bilge Kağan Yazıtından Sözler

- 1 Ben Tanrı tarafından tahta oturtulmuş Bilge Kağan'ım. Bütün kardeşlerim, çocuklarım, boyum, bütün şadlar ve beyler, tarkanlar, komutanlar ve bütün millet sözlerimi iyice dinleyin (BKK1).
2. En doğudan batıya, en kuzeyden güneye kadar bütün halklar tamamen bana bağlıdır. Onlar şimdi kötü durumda değiller. Türk kağanı Ötüken'de oturursa ülkede sıkıntı olmaz (BKK2).
3. Çin halkının sözü tatlı ipeği yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipekle kandırıp uzaktaki halkı kendine yaklaştırmış. Yakına yerleştikten sonra kötülükleri düşünüp iyi akıl sahibi kişileri, kahraman kişileri sağ bırakmamış. Bütün kavmini soyunu sopunu akrabalarına kadar yaşatmamış (BKK4).
4. Türk milleti eğer Çinlilerin sözüne kanıp gidersen öleceksin (BKK8).
5. Türk milleti tahtına kağan olarak oturduktan sonra yok olmak üzere olan millet çok sevinerek başını yukarı kaldırdı. Devletin ve milletin bütünlüğünü sağlayarak düzene soktum (BKD2).

6. Babam kağan (İlteriş) kırk kez sefer düzenleyerek tanrının lütfuyla bütün düşmanlarını yenmiş. Asilere diz çöktürmüş, mağrurlara baş eğdirmiş, devleti ve töreyi yeniden kazanarak uçmağa gitmiş (BKD13).

7. Amcam kağan (Kapgan) Türk milletini yeniden örgütledi, yeniden besledi. Yoksulu zengin etti, az halkı çoğalttı (BKD14).

8. Türk milleti devletini töreni kim bozabilir? Asi yaradılışlı olduğun için seni beslemiş kağanına ve devletine sen hata ettin. Nifak sokmasaydın düşmanların gelip sizi dağıtamazdı (BKD19).

9. Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kül Tegin ile öle yite elde ettim. Birleşmiş bir araya gelmiş milleti düşman etmedim (BKD22).

10. Gök Tanrı lütfettiği için talihim ve kismetim olduğu için ölmek üzere milleti diriltip besledim. Sırtı açıkta olan halkı giydirdim. Yoksul halkı zengin ettim (BKD23).

Kül Tegin

Kül Tegin, 684-731 yılları arasında 47 yıl yaşayan bir Gök Türk prensidir. Henüz 16 yaşında Kül Tegin, 50 bin kişilik büyük bir Çin ordusunun kumandanını canlı yakalar ve amcası Kapgan Kağan'a kendi elleri ile sunar. Ağabeyi Bilge ile kendilerinden sayıca çok üstün düşman kuvvetlerini mağlup ederler. Kazandıkları zaferler birbirini takip eder.

Kül Tegin 708'i takip eden yıllarda patlak veren boy isyanlarını bastırmak için olağanüstü çaba göstermiştir. Girdiği çatışmalarda çok defa zırhından ve kaftanında yaralandığı, atları öldüğü halde yılmamış, mücadelelerine devam etmiştir. Çin'den başka Batı Türkistan'da Demir Kapı'ya, Sibiry'a'nın ücra köşelerine kadar sefer düzenlemiş hepsinde başarılar kazanarak dönmüştür. Yıllar geçtikçe tam bir olgun kumandan, savaş alanlarında mükemmelleşmiş bir lider gibi hareket eder.

Düşmanlarının karargâhı basma girişimleri onun olağanüstü gayreti sayesinde geri püskürtülmüştür. Özellikle kır atına binip hücum etmesi, dokuz eri mızraklaması sayesinde karargâh kurtarılır. Annelerin, ablaların, prenseslerin, diğer hayatta kalanların cariye olması önlenir. Bilge Kağan, kardeşi Kül Tegin olmasa, bütün ailesinin yok olacağını söyler. Kağanlığın içeride çok yıprandığı anda amcası Kapgan bir pusuya düşürülerek öldürülmüş, yerine oğlu geçmişti. Kül Tegin onun devleti idare edemeyeceğini düşünerek bir ihtilal düzenlemiş, ağabeyi Bilge'yi kağanlık tahtına oturtmuştur. Sonra ordunun başına geçerek kazandığı zaferler ile devletin içeride toparlanmasını sağladığı gibi dış düşmanları yenilgiye uğratmıştır.

Savaş taktikleri ve askeri mücadele konusunda olağanüstü olduğu düşmanları tarafından da vurgulanmıştır.

Onun yazıtı 731'de ölümünden sonra 732 yılında ağabeyi Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. Yazıtta Türk (Gök Türk) Kağanlığı'nın kuruluşu, Orta Asya'da yaşayan bütün Türk boylarının bir araya getirilmesi, neticede kağanlıklarının dünya çapında güç hâline gelişi ile söze başlar. Daha sonraki bazı kağanların başarısız idareleri, milletin devletine itaatsizlik etmesi, dış düşmanların yürüttüğü entrika faaliyetleri neticesinde yıkılıp milletin perişan olduğu açıklanır. Ancak, millet bir araya gelerek düşmanlara karşı savaşarak bağımsızlığını kazanmıştır. Sonra kardeşi Kül Tegin'in devleti ve milleti için verdiği olağanüstü mücadeleyi anlatır. Onun sayesinde milletin iç birliği sağlanmış, dış düşmanlar yenilerek baskı altına alınmıştır. Kardeşinin ölümüne çok üzüldüğünü açıklar.

Gelecekte Türk milletinin iç ve dış tehlikelere karşı uyanık olup birlikte hareket ettiği takdirde daima huzurlu, refah içinde yaşayacağını bildirir.

Kül Tegin Yazıtından Önemli Sözler

1. Yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış. İnsan oğlunun üzerine atalarım Bumın Kağan ve İstemi Kağan tahta oturmuş. Türk milletinin ülkesini ve yasalarını tutup düzenlemişler (KTD1).
2. Dağınık Türkler öylece yaşıyormuş, Bilge kağan imiş, yiğit kağan imiş, komutanları da bilge imiş. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ülkeyi sahiplenip yasaları düzenlemişler (KTD3).
3. Beyleri ve halkı kargaşa içinde olduğu için Çin halkı sahtekâr ve hilekâr olduğu için kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı birbirine düşürdüğü için Türk halkının yurt tuttuğu toprakları elinden gitmiş (KTD6).
4. Türk halkı ülkesi olan halk idi, ülkem şimdi hani? Kağanı olan halk idim kağanım hani? Kime hizmet ediyorum diye Çin kağanına düşman olmuş (KT9).
5. Türk milleti tam yok olacak iken yukarıda Türk göğü ve kutsal yer sular örgütlemiş. Babam İlteriş Kağan ile annem İlbilge Hatun'u yukarı kaldırmış (KTD11).
6. On yedi kişi ile isyan başlatarak, dağdakileri toplamış yetmiş kişi olmuşlar. Gök güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş. Doğuya ve batıya adam gönderip asker toplamış. Yedi yüz askere ulaşmış sonra yurtsuz, kağansız, töresini kaybetmiş halkı atalarının törelerine göre yeniden örgütlemiş, eğitmiş. Töles ve Tarduş gibi diğer Türk boylarını da kendine katmış (KTD13).

7. İlteriş Kağan, iç ve dış düşmanlarla 47 kez savaşarak zafer kazanıp devletini yükseltmiş (KTD14).

8. Aslında kendisi de Türk olan On Ok halkı kağanları bize karşı yanıldığı için çok acı çekti (KTD18,19).

9. Çok büyük mücadeleler ederek kazandığımız vatanımız, törelerimiz oldu. Bu devletin yaşaması için Türk Oğuz beyleri dikkatlice dinleyin. Yukarıda gök çökmezse, aşağıda yer delinmezse devletimizi, töremizi kimse bozamaz.

10. Ülkeni terk edip Çin'e ve başka yerlere gittiğinde kanlarımız su gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yığıldı. Beyliğe layık oğulların köle oldu.

Yazıtlarda Türk İli ya da Türk Devleti

Gök Türk Dönemine ait yazılı belgelerde en yüksek siyasi teşekkülün il (devlet) olduğu, bu devletin tarihinin kaynakları Çin tarihleri ve Türkçe Orhun yazıtlarının verdiği bilgiler sayesinde gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani, bugünkü anlamda devletin karşılığı olan il, aileden (oğuş) başlayıp sırasıyla, aileler birliği (uruğ), boy (kabileler) birliği halkalarının en gelişmiş ve son şekli olarak belirtilmektedir. Bir başka ifade ile en üst siyasi kuruluş il'dir; günümüzdeki karşılığı ise devlettir.⁵

Henüz Gök Türk tarihinin başlangıcında devletin kuruluşunu anlatan Çince tarihi kaynaktaki⁶ (Chou Shu 50. bölüm), lider Bumın'ın, o sırada tabi olduğu Juan-juan'ları bozguna uğrattıktan sonra, devlet karşılığı olan *il* ile hükümdarlık unvanı *kağam* birlikte aldığı kaydedilmiştir. Buradan hareketle İl Kağan demek devletin hükümdarı demek doğru bir ifadedir. Açıkçası başka bir ifade ile artık bağımsız hâle gelmiş, yani il (devlet) seviyesine yükselmiştir. 552 yılında gerçekleşen bu olaydan sonra ortada bir Türk devleti söz konusudur. Aslında bu tarihte Türk adını taşıyan ilk devlettir. Nitekim Çin, Tibet, Soğd, İran (Sasani), Bizans, Arap kaynaklarında Türk Devleti adıyla anılmıştır. Hatta, Bizans kaynaklarında Orta Asya'ya Türkiye denilecektir (582 civarı Menandros). Türk tarihi açısından büyük bir ufuk açılımı meydana gelmekte, Türk kimliği yazılı tarih kaynaklarına damga vurmaktadır.

Yazıtlara Göre Bağımsızlık

⁵ *Kül Tegin Yazıtı*, güney, 3, 4, 8, 11, 22, 23; *Bilge Kağan Yazıtı*, doğu 19, güney 9; *Tonyukuk Yazıtı*, doğu, 55, 56.

⁶ *Chou Shu* 周書 50. bölüm.

Gök Türklerin tabi oldukları Juan-juan'ları hezimete uğratmadan önce istiklallerini kazanma yolunda önemli adımlar attıklarını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Adım adım bağımsızlığa doğru giderler. Önce kendileri güçlenir ve Çin'e akın yaparlar (542). Daha sonra 545 yılından önce, Çin Seddi'nin kuzeyindeki ve Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek alışverişine vs. ticarete başlarlar. Bu ekonomik olarak güçlenmelerini sağlar. Akabinde Bumın Kağan Çin ile münasebet tesis etmek ister. Bunu karşılıksız bırakmak istemeyen Çin'deki Batı Wei İmparatoru 545 yılında bir elçiyi Gök-Türk merkezine gönderir. Kaynağın ifadesine göre, elçi vardığında Gök Türkler sevinmişler ve birbirlerini tebrik ederek “*Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı bizim ülkemiz yükselecektir*” demişlerdi. Gök Türklerin bu olaya sevinmesinin esas sebebi tarihlerinde kendilerinin ilk defa siyasi varlık olarak tanınmalarıdır. Yine aynı kaynağın ifadesine göre, bu olaydan dolayı birbirlerini tebrik ediyorlardı.⁷ Bu arada Töles adı verilen diğer Türk boylarını kendine bağlayan Bumın'ın insan sayısı artar ve askeri olarak iyice kuvvetlenir. Bunun üzerine vassal olarak bağlı olduğu Juan-juan'lara elçi göndererek onların hükümdarının kızıyla evlenme talebinde bulunur. Amacı artık kendilerinin onlarla eşit olduğunu göstermektir. Teklifi hakaret kabul edilerek reddedilir. Bunun üzerine karşı cephe alır ve 552 yılında yaptığı bir baskınla onları çok ağır bir bozguna uğratar. Nihayet İl (İllig) Kagan unvanını alarak bağımsızlığını ilan eder. Bumın'ın Gök Türklerin bağımsızlığını ilan edişi, Türk tarihinde bağımsızlığın kazanılması konusunda çok açık ve dikkat çekici bir örnektir.

Gök Türklerin bağımsızlıklarını kazanışları ve kaybedişleri, Orhun Yazıtlarında oldukça önem verilerek anlatılmış; bağımsızlığın kaybedilişinin millet için adeta bir ölüm, kazanılmasının ise, yeniden diriliş olduğu, milletin bundan çok ders alması gerektiği önemle tavsiye edilmiştir. 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada birçok bağımsızlık hareketi meydana gelmiş, en sonunda, 679'da başlayan isyan kıvılcımı 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasına sebep olmuştur. Devlet tekrar istiklalini kazanınca, kağanlar Çin'de kalmış Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarf etmişlerdir. Bu da Gök Türk devletinde bağımsızlığa verilen önemi gösteren en önemli belgelerdendir.⁸

Yazıtlara Göre Vatan

Bağımsız olan her devletin varlığını sürdürdüğü bir coğrafi mekâna sahip olması gerektiği herkesçe bilinen bir gerçektir. Ancak, eski Türk ilinde bu coğrafi mekân,

⁷ Chou Shu 50, s.908; Tzu-chih T'ung-chien 資治通鑑 159, s.4926; Taşağıl, Gök Türkler I, s. 18-19.

⁸ Chiou T'ang Shu 194A, s.5166; Hsin T'ang Shu 215A, s.6042; Tsu-chih T'ung-chien 資治通鑑 202, s. 6392; T'ung Tien 通典 198, 1073b .

yani ülke toprağı diğer çağdaşı devletlerde olduğu gibi hükümdarın serbestçe kullanabildiğı bir arazi parçası değil, korumakla görevli bulunduğu ata yadigarı idi.⁹ Bu durum ve vatan sevgisi, yine Orhun Yazıtlarında çok açık bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca, merkez Ötüken bölgesi kutsal sayılmıştır (Iduk Ötüken). Aslında oyma yazılı Eski Türkçe yazılı anıtlar (Türk milletinin acı tatlı hatıralarının gelecek nesillerce unutulmaması için taşa yazdırılıp dikilmesi) ancak, o toprakların ilelebed Türk vatani olarak kalacağı düşüncesinin sonucu meydana getirilmişti. Çin kaynakları Türk vatanını tarif ederken *Gök Türk sınırlarının doğudan batıya 10 bin li (beş bin km'den fazla), güneyden kuzeye 5 bin li (iki bin beş yüz km'den fazla) olduğunu* bildirmektedir.¹⁰ Tarihleri boyunca gelişen olaylardan anlaşıldığına göre ülke yani vatan toprakları hükümdarın şahsi malı gibi bir dominium değil, benzeri sadece eski çağlarda Roma'da görülen imperium düşüncesi ile yönetiliyordu.¹¹

Yazıtlarda Halkın Durumu

Boyların bir araya gelmesiyle oluşan topluluğa bodun denirdi. Günümüzdeki tam karşılığı halktır. Bodun (budun) kelimesi bod (boy)'un çoğuludur. Daha kalabalık grupları ifade ettiği için yüksek dereceli devlet adamları tarafından yönetilirdi. Bodunlar daha çok bir devlet (il) yönetimine bağlı olurlardı. Bodun kelimesi halk anlamında Eski Türk Yazıtlarında oldukça fazla kullanılmıştır.¹²

Türk devletlerinde halkın (kün) şahsi hukukla donatılmış, iktisaden hür ve özel mülkiyete sahip olduğu görülür. Tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet geçerli oluyordu. II. Gök Türk Devleti zamanında, 698 yılında Kapgan Çin'den bir sürü istekte bulunmuştu.¹³ Bunların arasında otuz bin ölçek tohumluk darı da vardı. Bu tohumluk darının halkın tarlalarında kullanılması için olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan, Bizans kaynağı *Tactica* da Gök Türklerin hür insanlar olduğundan bahsetmektedir. Özel mülkiyet kişi hak ve hürriyetlerinin teminatı olduğundan, insan ona sahip olup kullandığı ölçüde hür olabilmektedir. Yaşanan olaylara göre Türklerde hürriyetin ne kadar önemli ve fazla olduğunu göz önüne alırsak, bu

⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2014, s. 227-228; Donuk, *Türk Hükümdarı*, İstanbul 1988, s. 28.

¹⁰ *Chou Shu* 50, s.909; *T'ung Tien* 1097, 1068a; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 文獻通考 343, 1687b; *Ts'e-fu Yuan-kuei* 册府元龜 997,2a; *Tsu-chih T'ung-chien* 165, s. 5097.

¹¹ Kafesoğlu, s. 248.

¹² Yazıtlarda geçtiğı yerler için bkz.Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, s.158 ve aynı yazar, *Uygur Yazıtları*, İstanbul 2018, s. 115.

¹³ *Chiou T'ang Shu* 194A, s.5168 vd; *Hsin T'ang Shu*, 215 A, s. 6045.

devletin çağdaşlarına göre insan hakları yönünden epey ileride bulunduğunu anlamış oluruz.¹⁴

Eski çağlarda ve diğer Gök Türk çağdaşı kültürlerde insanlar yaşamak için gerekli enerjiyi (çekme ve taşıma gücünü) aralarındaki zayıf ve vasıfsız kişilerin kol kuvvetini çalıştırmak suretiyle sağlıyorlardı. Asalak ve yerleşik köylü kültürde bunun başka çaresi yoktu.

Gök Türkçe vesikalarda 14 yerde kul tabiri geçmektedir. Ancak, bunlarda mülkten, haktan mahrum kimseler değil, bazı siyasi ve medeni haklardan yoksun olmak söz konusudur ve esirlik ifade edilmek istenmiştir. Esirlik ve kölelik sosyal ve hukuki bakımdan farklıdır. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollarda kölelerin yanında fakat onlardan ayrı olarak esirler de (özellikle savaş esirleri) vardı. Öte taraftan, köle kelimesi hiçbir Gök Türkçe metinde geçmemektedir.

Genel olarak herhangi bir toplulukta yüksek tabakaların oluşmasında üç faktör önemli rol oynamaktadır: 1-Geniş araziye sahip olmak (ekonomik), 2-Askerliği meslek edinmek (idari-askeri), 3- Ruhani (dini) zümreye mensup bulunmak.¹⁵

Bu durumu göz önüne alarak Gök Türk Devletine baktığımızda şunları görürüz. Her şeyden önce, Gök Türklerde ziraatin çok az yer tutmasından dolayı toprak köleliği (servage) söz konusu olamaz. Eli silah tutan herkesin asker olduğu bozkır toplumunda askerliğin ayrı bir meslek olduğu düşünülemez. Zaten, Gök Türkleri anlatan Çin kaynakları Türk ordusundan bahsederken, bunu çoğu kez asker kelimesi yerine kullanmıştır. Çünkü, herkesin asker sayılmasından dolayı ayırım yapmaya gerek duymamışlardır. Bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer Türk devletleri siyasi ve askeri karakter taşıyor, dini karakter taşıymıyordu.

Yazıtlarda geçen Kara-bodun deyiminin asıl büyük kalabalık diye adlandırılması gerekmektedir. Yani, büyük halk kütleleri ifade olunmak istenmiştir; kesinlikle sınıf farklılığı söz konusu değildir. Hatta daha da ileri giderek şunu diyebiliriz ki devleti kuran ve başarılı yapan millet idi: "Türk bodun illedik ilin... kağanladuk kağanın yitirü idmiş = Türk milleti il yaptığı ilini ... kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş". Halkın, devletin kuruluşuna katılımı ise: "babam (İlteriş) 17 er ile harekete geçti. Haberi işiten ormandakiler, ovadakiler toparlanıp geldiler, 70 kişi, sonra 700 kişi oldular... kağanlığı atalarının törelerinde kurdular".¹⁶

¹⁴ Taşağıl, Çağdaşı Devletlere Göre Türklerde İnsani Değerler, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları Kitabı*, İstanbul 1993 s. 93-116.

¹⁵ Kafesoğlu, s. 228-237.

¹⁶ *Kül Tegin Yazıtı*, doğu, 15,16; *Bilge Kağan Yazıtı*, doğu 13-14; *Tonyukuk*, 7, 10-15, 49. satırlar.

Yazıtlara Göre Töre

Bağımsızlığı, ülkenin ve halkın mevcut olduğu Türk ülkelerinde insan hayatını düzenleyen mutlaka bir kanunlar sisteminin de bulunması gerekmektedir. Orhun Yazıtlarında bildirildiği üzere, Gök Türk Devletindeki kanunlar bütününe “töre” deniyordu. Yazıtlarda töre kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun altısında il (devlet) deyiimiyle birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de il ile alakası açıkça belirlidir. Bu da Gök Türk Devletinin töre’ye (kanuna) ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, devletin varlığı törenin varlığına sıkı sıkıya bağlı idi: “Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler...”, “ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?”, “Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.”, “devletin töresini terketmiş...”, “O (İlteriş), atalarının töresine göre bodunu (milletini) teşkilatlandırdı...”, “Töre gereğince amucam tahta oturdu...”.¹⁷

Töre hükümleri değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilirdi. Ancak, törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmez idi: Bunlar könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türk Devletini de yerleşik ve kabilevi devletlerden ayıran başlıca özellikler şunlar idi: Velayet-i amme, özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümranlığın karizmatik oluşu, birleştiricilik, askeri karakter, dini tolerans, imperium telakkisi, töre (kanunilik), besicilik-çobanlık. Fakat, özellikle vurgulanması gereken nokta şudur ki Gök-Türk Devletini diğer kabilevi devletlerden ayıran en önemli özellik kamu hukukunun olmasıdır.¹⁸

Öte taraftan, Gök-Türk ilinde vatan anlayışının bir devlet felsefesi hâlinde geliştiğini görmekteyiz. Devlet, hükümdar yani kağandan önce gelmektedir. Bu sebepten bütün Gök Türk yazıtlarında il (devlet) sözü kağandan önce zikredilmiştir. Devletin yıkılması ise Gök Türkler için en büyük felaket olarak acı bir şekilde telakki ediliyordu. Devlet Tanrı tarafından verilir, kağanın ve milletin durumu Tanrı tarafından yasanır ve tayin edilirdi: “İl berigme tengri (il veren Tanrı)”. Kötü kağanlar ile yolundan çıkmış Türk milletini Tanrı zaman zaman cezalandırıyordu ve devleti elinden alıyordu.¹⁹

Yazıtlarda Devlet Başkanlığı/ Hükümdarlık Makamı

Gök Türklerde hükümdarlık, yani, devlet başkanlığı kağanlık ile temsil edilmektedir. Devlet başkanı da Kağan unvanını taşıyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre otağ,

¹⁷ *Kül Tegin Yazıtı*, doğu, 17; *Bilge Kağan Yazıtı*, 15; *Tonyukuk*, 18-19 satırlar.

¹⁸ Kafesoğlu, s. 237.

¹⁹ *Kül Tegin Yazıtı*, doğu 35; *Bilge Kağan Yazıtı*, doğu, 22; *Tonyukuk* 51 satırlar.

örgin (taht), tuğ (kurt başlı sancak), davul (sorguç-köbürge) ve yay hükümdarlık sembolleri idi. Yine, diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türklerde de bu unsurlar aynı fonksiyonu taşımaktadır. Gök Türk Devletine yönelik entrika faaliyetlerini sık sık uygulama safhasına koydukları sırada, Çinliler destekledikleri Gök-Türk prenslerine birer kurt başlı sancak ve davul göndermişlerdir. Bu şekilde onları hükümdar olarak tanıdıklarını ifade etmek istemişlerdir. Kağan unvanının yanında, sadece Tonyukuk yazıtında bir kere *han* unvanı kullanılmıştır.²⁰

Kağanı konumuz açısından ele aldığımızda göze çarpan en önemli nokta, despotizm ile yönetilen eski bazı kültürlerde olduğu gibi milletin görevi ona bakmak değil, bilakis kağanın görevi millete bakıp gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumaktır. Aşağıdaki sözler onun millete karşı sorumlu olduğunu, hesap verdiğini gösteren en açık misallerdendir: “Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam... ondan sonra Tanrı irade ettiği ve lütfettiği için ve talih ve kismetim olduğu için ölecek milleti diriltip kaldırdım, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim. Başka illi milletler, başka kağanlı milletler arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki milletleri hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vazgeçirdim”. Gök Türklerde siyasi iktidar “kut” tabiri ile ifade olunuyordu. Milleti için gece gündüz çalışmayan kağan, milletine karşı vazifelerini yerine getiremediği için, kut’unun Tanrı tarafından geri alındığı gerekçesiyle iktidardan düşürülürdü. 716 yılında İnel’in tahttan indirilmesi bu sebepten olmuştu.²¹

Hükümlanlık (erklik) karizmatik idi. Kağanlık kişiye Tanrı tarafından verilir. Türk hükümdarı kanunları (töre) uygular, kendisi de uyar fakat kanun yapamazdı. Kısacası, başka milletlerde olduğu gibi mutlak hükümdar değildi. Siyasi iktidarı Tanrı verdiği için, milli irade, insaf duygusundan kurtulmuştu. Kağanın icraatı millet tarafından meclis vasıtasıyla kontrol ediliyordu. Bilge Kağan’ın (716-734) ileri sürdüğü teklifler (Gök Türk şehirlerinin etrafının surla çevrilmesi ve Budizm’in ülkede propaganda edilmesi) meclis tarafından kabul edilmemişti.²² Bu meclis kağanı meşrulaştırdığı gibi, gerekçe göstererek red de edebiliyordu. Mesela, 581 yılında Ta-lo-pien’i annesi Türk olmadığı için kağan olarak tanımamış, yerine amcası İşbara’yı cesur ve kahraman olduğu için kağanlığa layık görerek onu seçmişti.²³

²⁰ *Tonyukuk Yazıtı*, batı, 2, 3; kuzey, 28, 29; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s.26-27.

²¹ *Chiou T’ang Shu* 194A, s. 5172; *Hsin T’ang Shu* 215B, s. 6051.

²² *Chiou T’ang Shu* 194A, s.5174; *Hsin T’ang Shu* 215B, s.6052; *T’ung Tien* 1075a; *Wen-hsien T’ung-k’ao* 2693a.

²³ *Suei Shu* 隋書 84, s.1865; *Pei Shih* 99, s.3290.

Kağanların devleti çok sert idare etmeleri, kötü davranmaları, milletin isyanına sebep oluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk kağanı Kapgan'ın halka kötü davranması yüzünden, Gök Türk ülkesinde sık sık isyanlar çıkmış, nihayet bunlardan birinin bastırılması akabinde, Kapgan, ormana pusu kuran asi Bayıрку boyunun reisi tarafından öldürülmüştü (716). Bu olay bir bakıma kendisine kötü davranan kağana karşı Gök Türk halkının tepkisi idi.

Gök Türk kağanları da diğer Türk devletlerinin hükümdarları gibi unvanlar almışlardı. Bunlar, “Büyük Kağan, Kutlug, Beğcor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kağan, Gökte Doğmuş, Gök Türklerin ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı” idi.²⁴

Gök-Türk Devletinde kağanın millete karşı sorumlu olduğunu gösteren bir başka delil de yine Çin kaynaklarında kaydedilmiş olan tahta çıkma törenidir. Buna göre, tören sırasında kağanın boğazı bir ipek ile sarılır, sonra sıkılıp bırakılarak kaç sene kağanlık yapacağı sorulur. Kağan zor durumda kalarak kızarır, bozarır, söylediği sözler millet tarafından dikkatlice dinlenir, tasdik ve tahkik edilirdi. Aslında bundan önce devlet adamları onu bir keçe üzerinde oturturlar, güneş yönünde doğudan batıya doğru çevirirlerdi. Her çevirişte halkın hepsi onu eğilerek selamlardı.²⁵

Bir Türk'ün başarılı bir kağan olabilmesi için Tanrı tarafından kendisine verilmiş başlıca üç özelliği kendine toplaması gerekiyordu. Bunlar yarlıg, kut ve kısmet (ülüg) idi. Yarlıg Tanrı adına verilen emir iken, sonraları değişerek Tanrı'nın bağışlaması anlamına gelmekte idi: “Tanrı yarlıg verdiği için 14 yaşında Tarduş milleti üzerine şad olarak oturdum. Amcam kağan ile birlikte Gök ırmak'a ve Şantung ovasına kadar akın yaptık”. İl (devlet) gibi kağanlık da millete ait bir kurum idi: “Türk milleti illediği ilini elinden çıkarmış, kağanladığı kağanını kaybedivermiş...”, “İllileri ilsiz kılmış, kağanlıları kağansız kılmış”. Diğer taraftan, Tanrı'nın verdiği kut, yarlıg ve ülüg ile dünyanın bütün ülkelerini idare etmekle görevli Gök Türk kağanları universal (cihanşumul) devlet anlayışına sahip idiler. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı dünya hukuk tarihinde önemli yer tutmaktadır.

Gök-Türk hükümdarları hakkında yukarıda söylediklerimizi toparlarsak, Gök Türk kağanının millete karşı başlıca şu vazifeleri vardı:

1. Ordusunun başında olmak.
2. Halkı doyurup giydirmek.

²⁴ *Kül Tegin Yazıtı*, doğu, 9-10, 25; *Bilge Kağan Yazıtı*, doğu 21, kuzey, 7-8 satırlar.

²⁵ *Chou Shu* 50, s.909; *Suei Shu* 84, s.1864-1865.

3. Halkı kondurup iskân ettirmek.

4. Halkın kalbini kazanmak ve onun sevgi ve saygısına mazhar olmak.²⁶

Öte yandan, kağan olacak kişinin taşınması gereken en önemli özellikler bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olması idi.²⁷

Gök Türk Devletinde öyle bir meclisin var olduğunu Çin kaynaklarından ve Orhun Yazıtlarından çok açık bir şekilde anlamaktayız. Yasama kurulu niteliğini taşıyan bu meclis aslında milattan önceki devirlerden beri devam eden bir kurumdur. Gök Türklerde meclis kelimesinin karşılığı “toy” idi. Bütün diğer Türk lehçelerinde ve Türkçeden geçtiği bütün yabancı dillerde de meclis, toplantı anlamına gelmektedir. Bu meclisin üyelerine Toygun (Çince Ta-guan) denirdi.²⁸

Gök Türk kağanları meclisin tabii başkanı oluyorlardı. Kağan olmadığı zaman meclise hanedana mensup olmayan Aygucı ve Ügeler başkanlık ederlerdi²⁹. Bu kişiler ayrıca başbakan konumunda idiler. Önemle belirtmek gerekir ki çok önemli bir hukuki kurum olan meclis (toy) Gök Türk tarihinde mühim yer tutmuş, hükümdarların tahta geçirilip indirilmesinde büyük roller oynamıştır. Gök Türkler hakkında ilk bilgileri veren Çin kaynağı Chou Shu'nun 50. bölümünde, Gök Türklerin henüz devlet olarak kurulmadıkları devreye ait bilgileri verirken, bazı rivayetlerden bahsedilmektedir.³⁰ Bu rivayetlerden sonra esas tarihî kısma geçilirken tam doğruluğundan emin olunmasa bile çok çarpıcı bir misalden bahsedilmektedir. Daha boy aşamasında olan Gök Türkler kendi aralarında şeflerini seçmek için hepsi bir araya toplanmış, ağaçlık bir yerde yükseğe sıçrama yarışması düzenlenmiştir. Neticede en yükseğe sıçrayan şef olarak seçilmiştir. Böylece meclis takdirini en layık olan lehine kullanmıştır. 545 yılında ilk Çin elçisi An-no-p'an-t'uo Gök Türk merkezine vardığında, Gök Türkler reisleri Bumın (T'u-men) ile birlikte sevinmişler, “şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı ülkemiz gelecekte yükselecektir” diyerek birbirlerini tebrik etmişlerdi.³¹ Bu kayıtlar ile, Gök Türklerin henüz devlet hâline gelmeden bile meclis veya ona benzer fonksiyonu icra eden bir kuruma sahip olduklarını anlıyoruz.

Meclisin kağan seçiminde oynadığı rolü gösteren en iyi delil 582'de taht değişikliği sırasında meydana gelen olaylardır: Yukarıda bahsettiğimiz gibi T'a-

²⁶ Kafesoğlu, 257-258.

²⁷ Donuk, *Hükümdar*, s.9 vd.

²⁸ *Kül Tegin Yazıtı*, kuzey doğu, 1; güney doğu, 1; Kafesoğlu, s.249-253; Donuk, s. 52.

²⁹ *Tonyukuk Yazıtı*, batı, 10, doğu, 21, kuzey 29, güney 49; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s.2-3, 54-55.

³⁰ Taşağıl, *Gök Türkler*, I, s.14.

³¹ *Chou Shu* 50, s. 909; *Pei Shih* 99, s. 3285; *T'ung Tien* 197, 1067 c; *Ts'e-fu Yuan-kuei* 958, 23a; *T'ung Chih* 通志 36, 1c; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 343, 2687a; *Hsin T'ang Shu* 215A, s. 6028.

po(Taspar) Kağan'ın ölümünden sonra, onun ölmeden önce kağan olarak tayin ve vasiyet ettiği Ta-lo-pien meclis tarafından kağan olarak tanınmadı ve İşbara daha layık görülerek kağan seçildi.³² Kısacası meclis takdirini ve yetkisini bu yönde kullanmıştı. Demek ki, söz konusu bu meclis kağan nasbında tam yetki sahibi idi. Yeni hükümdarı uygun diye meşrulaştırdığı gibi, gerekçe göstererek reddedebiliyordu.

593 yılında cereyan eden bir başka hadise de meclisin fonksiyonunu göstermesi açısından epey etkileyicidir. Tou-lan Kağan'ın Çin asıllı eşi Çin'de kendi sülalesini yıkıp iş başına gelen Sui hanedanına karşı bazı Çinlilerle ve Soğdlarla irtibat kurarak bir takım gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Bunu öğrenen Sui hanedanı durumu kağana bildirdi. Kağan önce bunlara müdahale etmek istemedi ise de, Çin elçisi, Gök Türk toygunlarından (ta-guan'larından) birine rüşvet vererek, kağanın hatununun kurduğu gizli planı ortaya çıkartınca, devlet meclisi üyelerinin hepsi, bu gizli plandan dolayı kağanla alay ettiler. Zor durumda kalan kağan bunun üzerine Çinlileri (asi olanları) ve Soğdları cezalandırdı. Bilge Kağan'ın 723 yılında ileri sürdüğü teklifler Gök Türk devlet meclisinde kabul edilmemişti.³³

Diğer taraftan, halkın tahta çıkma töreninde kağanı bir keçe üzerine koyarak havaya kaldırması kağanın seçimine halkın katılımı olarak düşünülmüştür. Toylara katılan toygunlar tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarhan gibi unvanlar taşırıldı. Toylara önce dini-millî törenler yapılarak başlanır, burada devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafetler verilirdi.³⁴

Yazıtlarda Ayukı/Hükümet

Orhun kitabelerinde geçtiği üzere, Gök Türklerde hükümetin karşılığı "ayukı" tabiri idi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, memleket meseleleri devlet meclisi toyda görüşülüyordu. Ancak, coğrafi şartlar ve ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle toyun her zaman toplanması mümkün olamıyordu. Memleket işlerinin asıl görüşülmesi gerektiği anlarda ayuk (hükümet) devreye giriyor, bütün asıl meseleler o an için ayukıda konuşuluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk hükümeti 9 bakandan oluşuyordu. Bakanların yazıtlardaki karşılığı ise "buyruk" idi.³⁵

³² *Suei Shu* 84, s.1865; *Pei Shih* 99, s. 3290.

³³ *T'ung Tien* 1075a; *Chiou T'ang Shu* 194A, s.5174; *Hsin T'ang Shu* 215B, s.6052; *Wen-hsien T'ung-k'ao*, 2693a.

³⁴ *Kül Tegin Yazıtı*, güney, 8 güney doğu, 1. Satır; kuzey-doğu 1. satır; Kafesoğlu, s.251-252.

³⁵ *Kül Tegin Yazıtı*, güney 1, doğu, 3,5,19, 38; *Bilge Kağan Yazıtı*, kuzey 1, güney 1,14, doğu 4,6,16; DLT, III, s.133; *Kutadgu Bilig*, 2644, 4067 ve 4142. Beyitlerden naklen Donuk, *aynu eser*, s.67.

Hükümet üyelerinin, taşıdıkları unvanlarından ve kitabelerdeki ifadelerden gayet önemli kişiler olduklarını görüyoruz (çor, ilteber, buyruk-çor, vb.). Bazı hükümet üyelerinin merkezin dışındaki bölgelerde özellikle askeri vali durumunda oldukları, bazılarının tudunluk yaparak vergi tolama işleriyle meşgul oldukları bilinmektedir.

Hükümetin başında ise, hanedandan olmayan aygucılar veya ügeler bulunurdu. Bunlara ilaveten, devlet merkezinde ayrıca tamgacı ve bitigçiler bulunurdu. Tamgacılar katip ve mühürdar, bitigçiler ise, haberleşmelerden sorumlu katip idiler.

Yukarıda Eski Türk yazıtlarından ve çağdaşı Çin kayıtlarından anlaşıldığı gibi bir devlet modeli ortaya koymak mümkündür. Her ne kadar detaylı bilgiler verse de kurum, makam ve unvanların karşılıklarını ancak Türkçe yazılmış yazıtlardan öğrenebiliyoruz. Bunun yanında Bilge Kağan ve Tonyukuk'un yazıtlardaki ifadeleri dünyanın yaratılışından, Türk Kağanlığı'nın kuruluşuna, devletin yükselişinden çöküşüne, yeniden şahlanışına, iç ve dış düşmanların faaliyetlerine, milletin huzur içinde ulaşabileceği aydınlık geleceğe dikkat çekmektedir. Bir anlamda Türklerin iç dünyası yazıtlar sayesinde açığa çıkmaktadır.

TİKA ULANBATOR PROGRAM KOORDİNASYON OFİSİ PROJE VE FAALİYETLERİ

Emrah Ustaömer*

Moğolistan'da faaliyet göstermeye başladığımız yıldan itibaren toplamda 763'ye imza atmış olan TİKA Moğolistan ofisi 2022 yılı itibarıyla 32 proje için daha girişimde bulunmuştur.

1994-2018 yılları arasında tamamlanan proje sayısı: 619

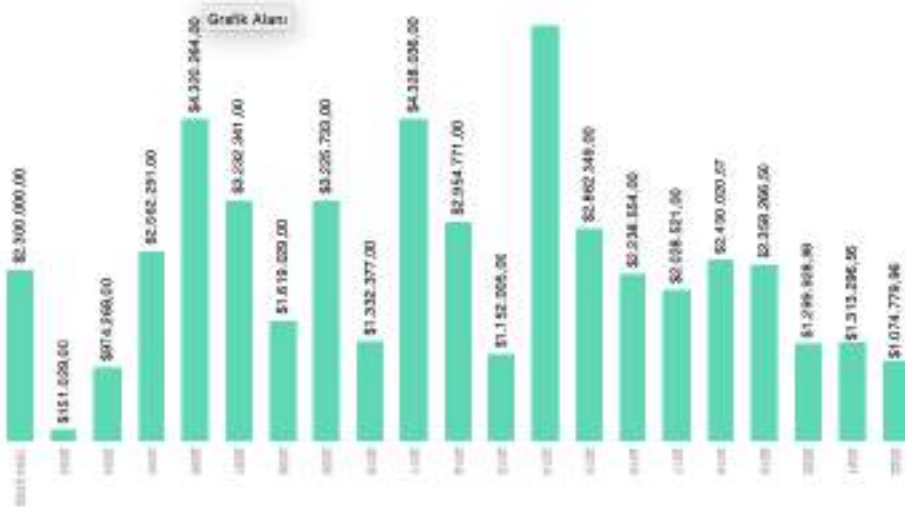
2019'da tamamlanan proje sayısı: 57

2020'de tamamlanan proje sayısı: 48

2021'de tamamlanan proje sayısı: 39

2022'de başlatılmış proje sayısı: 32

1994-2021 yılları arasında 27 yıllık dönemdeki bütçesi yıldan yıla artarak 49.297.061,53 ABD Dolarına ulaşmıştır.



TİKA'nın Moğolistan Bütçe Grafiği

* Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı Moğolistan Ofisi Koordinatörü.

Moğolistan’da tamamladığımız projelerin eyaletlere dağılım haritası ise şöyledir:



Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı’nın (TİKA) Moğolistan’a yönelik çalışmaları 1994 yılında, Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP) ile başlamıştır. TİKA Ulanbaator Program Koordinasyon Ofisi ise 2004 yılında resmi olarak faaliyetlerine başlamış ve bu tarihten sonra ülkeye yönelik proje ve faaliyet alanları çeşitlenerek sayısı kayda değer şekilde artmıştır. TİKA, Moğolistan’da günümüze kadar toplam **795** proje ve faaliyet gerçekleştirmiş olup, sektörel olarak değerlendirildiğinde eğitim sektöründe 201, sağlık sektöründe 76, üretim ve tarım sektöründe 45, idari ve sivil altyapı sektöründe 188, kültürel sektörde 126, su ve su hijyeni sektöründe 33, ekonomi ve diğer sosyal altyapı sektöründe 92 ve insani yardım kapsamında 34 proje gerçekleştirilmiştir. Ülkenin kuzeyinden güneyine, doğusundan batısına tüm bölgelerini kalkındırmayı hedefleyen bu proje ve faaliyetlerin bütçesi 50 Milyon ABD Doları civarındadır.

Sağlık Sektörü

TİKA’nın ülkedeki öncelikli hedeflerinden biri; mevcut sağlık altyapısının iyileştirilmesine yönelik hastane/klinik inşası, onarımı, tıbbi donanım ve materyallerinin sağlanması ve sağlık personelinin eğitimi olmuştur. Kırsal alanlarda anne ve bebek sağlığı başta olmak üzere, ülke genelinde sağlık altyapısının tüm boyutları ile iyileştirilmesi amacıyla 76 proje gerçekleştirilmiştir.



Eğitim Sektörü

Mevcut eğitim altyapısının iyileştirilmesine yönelik okul, kreş inşası ve onarımlarının yanı sıra yükseköğretim ve meslek edindirme kurumlarında ihtiyaç duyulan modern ekipmanın temini TİKA'nın öncelikli hedeflerinden biri olmuştur. Ayrıca, eğiticilerin eğitilmesi projelerine de ağırlık verilerek, ülke genelinde sunulan hizmetin uluslararası standartlara çıkarılması hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda eğitim alanında 201 proje gerçekleştirilmiştir.



Tarım, Hayvancılık ve Üretim Sektörü

TİKA tarafından hayvancılık ve üretim sektörünün desteklenmesi, üretimin ve istihdamın artırılması temel prensipleri ile 45 proje gerçekleştirilmiştir. Özellikle son senelerde artış gösteren tarım projeleri kapsamında; başta kadınlar olmak üzere yerel bölge halkının istihdam edilmesi, dar gelirli ailelerin gelirlerine katkıda bulunulması ve üretimin artırılmasına yönelik kışlık ve yazlık seralar ile üretim tesislerine ağırlık verilmiştir.





Su ve Sanitasyon Sektörü

Moğolistan genelinde karşılaşılan ana problemlerden bir diğeri ise kırsal alanda yaşayan halkın sağlıklı içme suyuna erişimidir. TİKA bu soruna çözüm bulmak amacıyla su kuyusu açma, su sistemlerinin ve su şebekelerinin kurulması projelerine önem vermektedir. Bu sayede sadece halkın ve çiftçinin değil, bölgede yaşayan hayvanların da su ihtiyacını gideren TİKA, bu alanda 33 proje gerçekleştirmiştir.



İdari ve Sivil Altyapıların Geliştirilmesi Sektörü

TİKA'nın Moğolistan'a yönelik idari ve sivil altyapıların geliştirilmesi projeleriyle devlet kurumlarının ve sivil toplum kuruluşlarının fiziki ve beşeri altyapısının

geliştirilmesi hedeflenmektedir. Bunun yanı sıra ülkemizin idari yönetim alanındaki tecrübelerinin muadil kurumlara aktarılabilmesine olanak tanıyan kapasite artırma projeleri de artarak devam etmektedir. Bu alanda 188 proje gerçekleştirilmiştir.



Anıtlarla İlgili Gerçekleştirilen Projeler

1. Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (1994-2006)

Proje Açıklaması: 1994 yılında başlanan “Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi” kapsamında 1997-2006 yılları arasında kazı, jeofizik, epigrafi, müze, restorasyon, koruma ve onarım, harita çalışmaları yürütülmüştür. Bilge Kağan veya bir yakınına ait olduğu düşünülen yaklaşık 4 bin parça, altın, gümüş, bakır, bronz ve değerli taş ve objeler Moğolistan Milli Tarih Müzesi içerisinde açılan Türk Kültür Varlıkları Salonunda sergilenmektedir. Söz konusu proje kapsamında yapılan kazılar neticesinde çıkarılan buluntular yine TİKA tarafından inşa edilen Höşöö Tsaydam

(Orhun) Müzesinde muhafaza altına alınmış, Bilge Kağan ve Köl Tigin Abideleri'nin imitasyonları orijinal yerlerine dikilmiştir.

Bütçe: 1.500.000,00 ABD Doları



2. Türk Kültür Varlıkları Teşhir Salonu (2004)

Proje Açıklaması: Başkanlığımız ile Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı işbirliği ile yürütülen Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi saha çalışmalarında ortaya çıkarılan buluntular ile daha önce yapılan çalışmalarda bir araya getirilen Göktürk ve Uygur dönemlerine ait bazı eserlerin toplu halde sergilenmesini sağlamak üzere Moğolistan Milli Tarih Müzesi içerisinde Türk Kültür Varlıkları Teşhir Salonu yaptırılmıştır. Aynı yıl Tonyukuk Anıtı civarında bir "Kazı Evi" inşa edilerek, yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen bazı buluntular burada muhafaza altına alınmıştır.





3. Bilge Kağan Karayolu Yapım İşi (2005-2008)

Proje Açıklaması: Orhun Abidelerine ulaşımın kolaylaştırılması amacıyla 2005 yılında temeli atılan 46 kilometrelik Bilge Kağan Karayolu 2008 yılında tamamlanarak hizmete açılmıştır.

Bütçe: 6.193.410,00 ABD Doları



4. Bilge Kağan (Höşöö Tsaydam) Müzesi (2006-2008)

Proje Açıklaması: Başkanlığımız ile Moğolistan Eğitim, Kültür, Bilim ve Spor Bakanlığı ile müştereken yürütülen Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi kapsamında anıtların bulunduğu Höşöö Tsaydam bölgesinde Türk adının geçtiği ilk Türkçe metinler olma özelliğine sahip Bilge Kağan ve Köl Tiğın anıtlarının olumsuz

koşullardan korunması ve gelecek nesillere aktarılması amacıyla depo-müze-kazı evi müze haline dönüştürülmüştür.

Bütçe: 1.000.000,00 ABD Doları



5. Bilge Kağan Müzesi Teşhir Tanzim Projesi (2009)

Proje Açıklaması: Bilge Kağan Müzesi Projesi'ne ilişkin ikinci aşama müzede sergilenecek kültür varlıklarının teşhir-tanzim çalışmaları olup Müze'nin teşhire uygun hale getirilmesi sağlanmıştır.

Bütçe: 479.800,00 ABD Doları



6. Höşöö Tsaydam Müzesi Tadilatı (2013)

Proje Açıklaması: Müzenin bulunduğu bölgede hakim olan sert iklim koşulları nedeniyle müze çatısından akan su sızıntısının binanın iç yapısına ve teşhir salonuna zarar verdiği, müze giriş bölümünün üzerinde bulunan açıklık nedeniyle binanın ön cephesindeki duvarların su aldığı tespit edilmiş olup, eksik imalatların tamamlanması, müze iç kısmında çatıdan akan su sızıntıları sonucu bozulan boyaların yenilenmesi amacıyla Başkanlığımızca müze binasına tadilat ve tamirat yaptırılmıştır.

Bütçe: 48.000,00 ABD Doları



7. Bilge Tonyukuk Anıtı Çevre Düzenlemesi İşi (2013)

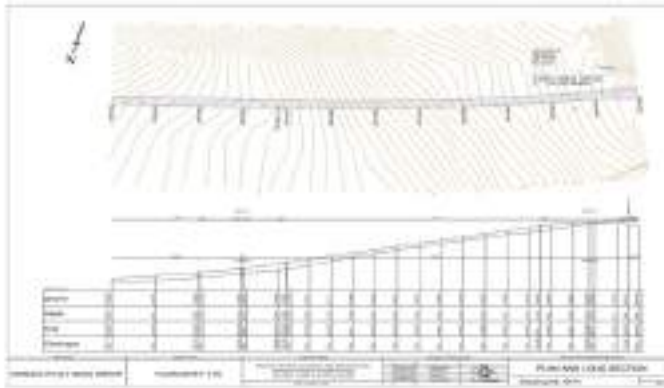
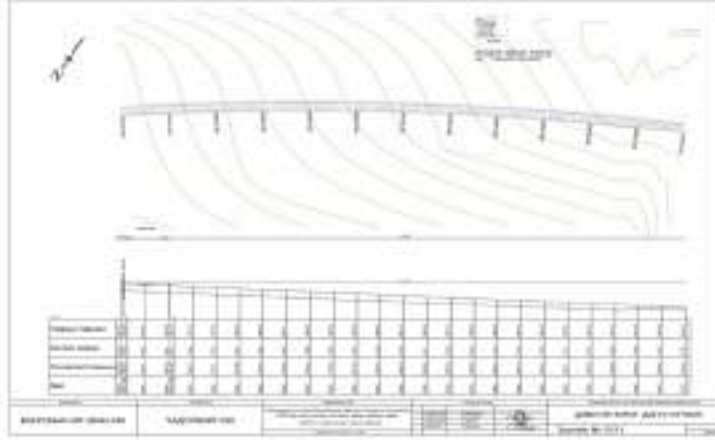
Proje Açıklaması: Bilge Tonyukuk Anıtı bölgesinde çevre düzenlemesi yapılmış olup, bu kapsamda anıtın eskiyen çitleri ve levhaları değiştirilmiştir.



8. Bilge Tonyukuk Karayolu Proje Çizimi (2014)

Proje Açıklaması: Bilge Tonyukuk Karayolu Projelerinin Hazırlanması İşi 2014 yılı Mart ayında tamamlanmıştır.

Bütçe: 28.182,06 ABD Doları



9. Bilge Tonyukuk Karayolu Yapım İşi (2014)

Proje Açıklaması: Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın Başbakan sıfatıyla 11-12 Nisan 2013 tarihleri arasında Moğolistan'a yaptığı ziyaret esnasında, "Bilge Tonyukuk Karayolu" nun Başkanlığımız tarafından yapılması talimatını vermiştir. Bu kapsamda, TİKA tarafından Ulanbator Büyükşehir Belediyesi Nalayh İlçe Belediyesi 5. Muhtarlığı sınırları içerisinde yer alan Ulanbator-Öndörhaan karayolunda Ar Jançivlin Kaplıcası yol ayrımından Moğolistan Töv Vilayeti Erdene İlçesi Bayantsogt Hairhan Arka Vadisinde yer alan, Tonyukuk Anıtı arasındaki yaklaşık 11 km'lik toprak yol üzerine beton asfalt yol yapılmıştır.

Bütçe: 5.040.000,00 ABD Doları



10. Bilge Tonyukuk Anıtı Kazı Çalışmaları Projesi (2015)

Proje Açıklaması: Başkanlığımız ve Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı arasında 26.05.2015 tarihinde imzalanan Moğolistan'daki Türk Dönemine Ait Kültürel Mirasın Korunmasına Yönelik İşbirliği Hakkında İyiniyet Anlaşması kapsamında 3 Türk ve 3 Moğol arkeologdan oluşan Türk-Moğol ortak kazı ekibi tarafından 01 Ağustos-15 Eylül 2015 tarihleri arasında Bilge Tonyukuk Anıtında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Kazı çalışmaları Moğolistan Milli Devlet Üniversitesi (MUIS) işbirliğinde gerçekleştirilmiştir.

Bütçe: 80.000,00 ABD Doları



11. Bilge Tonyukuk Anıtı Kazı Çalışmaları Projesi (2016)

Proje Açıklaması: Başkanlığımız, Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü ve Moğolistan Devlet Üniversitesi arasında yapılan üçlü işbirliği anlaşması kapsamında Bilge Tonyukuk Anıtı Moğol-Türk ortak arkeolojik kazı çalışma projesinin ikincisi 01 Haziran-20 Ağustos 2016 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

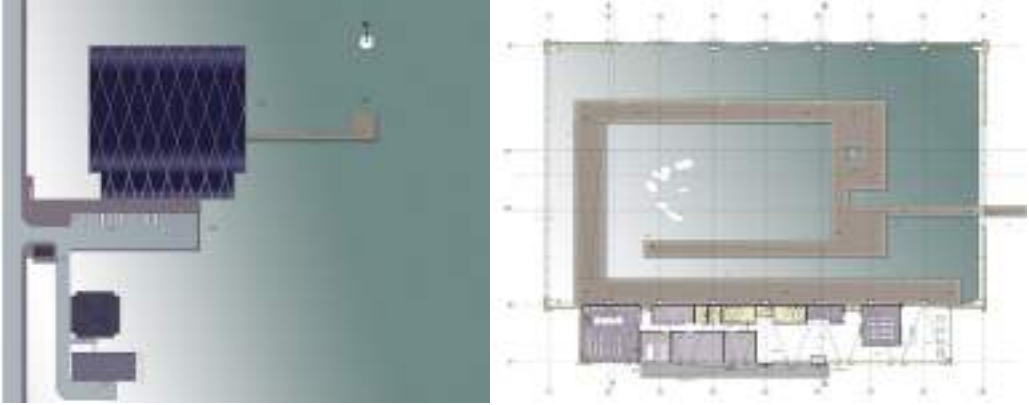
Bütçe: 266.400,00 ABD Doları



12. Bilge Tonyukuk Müzesi Proje Çizimi (2018)

Proje Açıklaması: Bilge Tonyukuk Anıtı'nın ve Türk-Moğol ortak kazı ekiplerince gün yüzüne çıkarılan arkeolojik buluntuların sert iklim koşullarından zaman geçtikçe daha fazla zarar görmeye başladıklarının tespit edilmesi neticesinde, Moğol makamlarının talepleri ve Hükümetimizin talimatlarıyla, Bilge Tonyukuk Anıtı'nın ve çevresindeki Göktürk dönemine ait tarihi eserler ile arkeolojik buluntuların doğa şartlarına karşı koruma altına alınmaları, çağdaş müzecilik anlayışına göre buldukları alanda sergilenmeleri, anıtın yerli ve yabancı turistlerce yılın her döneminde ziyaret edilebilmesinin sağlanması ve bölgenin kültür turizmi potansiyelinin artırılması amacıyla, Başkanlığımızca Bilge Tonyukuk Müzesi kompleksinin yapım, çevre düzenleme ve teşhir-tanzim çalışmalarının gerçekleştirilmesi planlanmaktadır. Bu kapsamda, Bilge Tonyukuk Müzesinin Yapımı, Çevre Düzenlemesi ve Teşhir-Tanzimi Projesi'nin Proje Çizimi Başkanlığımızca çizdirilmiştir.

Bütçe: 40.000,00 ABD Doları



13. Höşöö Tsaydam Müzesi'nin Onarımı Projesi (2020)

Proje Açıklaması: Koordinatörlüğümüzce yapılan teknik inceleme sonucunda müzenin bulunduğu bölgede hakim olan sert iklim nedeniyle müze çatı sisteminin yıprandığı ayrıca ana binanın etrafında olan tamamlayıcı binanın çatısının (oluklu kiremit çatı) ağır olması nedeniyle duvarlarda kısmi çatlamlar meydana geldiği, çatıdan akan su sızıntılarının elektrik tesisatına zarar verdiği, çatı iskelesinde çökme ve çatlama olması nedeniyle pencerelerin kırıldığı, müzenin etrafındaki duvarlarda çatlama olduğu ve kapılar ve pencerelerin tahrip olduğu tespit edilmiş olup, bu kapsamda Höşöö Tsaydam Müzesinin onarımı Başkanlığımızca tamamlanmıştır

Bütçe: 94.398,00 ABD Doları



14. Bilge Tonyukuk Anıtı Mevcut Çevre Çitinin Yenilenmesi İşi (2021)

Proje Açıklaması: Başkanlığımızca 2013 yılında gerçekleştirilen Bilge Tonyukuk Anıtı Çevre Düzenlemesi Projesi kapsamında anıtın eskiyen çitleri ve levhaları değiştirilmiştir. 2014 yılında ise dönemin Başbakanı Sayın Recep Tayyip ERDOĞAN'ın talimatı üzerine Başkanlığımızca 11 km uzunluğunda Bilge

Tonyukuk Karayolu inşa edilmiştir. Ancak 2013 yılında yapılan çitlerin değiştirilmesinin ardından 7 yıl geçtiği için anılan çitler, Moğolistan'ın sert iklimi nedeniyle yıprandığından güvenlik açısından risk oluşturmuştur. Bu nedenle, Bilge Tonyukuk Anıtı'nın etrafında bulunan çit sağlamlaştırılarak yükseltilmiştir.

Bütçe: 17.912,00 ABD Doları

15. Bilge Tonyukuk ve Bilge Kağan Karayolları Tabelalarının Yenilenmesi İşi (2021)

Proje Açıklaması: Türk tarihi ve kültürü açısından büyük önem taşıyan Göktürk Anıtları olan Bilge Kağan Anıtı, Arhangay Vilayeti Haşaat İlçesi Orhun Vadisi'nde, Bilge Tonyukuk Anıtı ise Töv Vilayeti Erdene İlçesi sınırları içerisinde yer almaktadır.

Başkanlığımızca 2008 yılında Arhangay Vilayeti'nde 46 km uzunluğunda Bilge Kağan Karayolu ve 2014 yılında ise Töv Vilayeti'nde 11 km uzunluğunda Bilge Tonyukuk Karayolu inşa edilmiştir. Koordinatörlüğümüzce yerinde yapılan incelemeye göre tabelaların tahrip olduğu ve üzerindeki yazıların silindiği tespit edilmiştir. Bu nedenle Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk karayollarının giriş çıkışlarındaki tabelalar yenilenmiştir.

Bütçe: 11.100,00 ABD Doları



16. Höşöö Tsaydam Müzesinin (Bilge Kağan Müzesi) Bahçe Duvarı ve Parke Taşının Onarımı İşi

Proje Açıklaması: Başkanlığımız tarafından inşa edilerek 2011 yılında hizmete açılan Höşöö Tsaydam Müzesi'nin sert iklim koşulları nedeniyle yıpranmış olan bahçe duvarı ve parke taşının onarımı yapılmıştır.

Bütçe: 13.592,00 ABD Doları



17. Höşöö Tsaydam Müzesinin (Bilge Kağan Müzesi) Proje Çizim İşi (2021)

Proje Açıklaması: Moğolistan'da yürütülen Moğolistan'daki Türk Anıtları (MOTAP) Projesi kapsamında Arhangay Vilayeti Haşaat İlçesi sınırları içerisinde yer alan Höşöö Tsaydam Müzesi, Başkanlığımız tarafından inşa edilerek 2011 yılında hizmete açılmıştır. Koordinatörlüğümüzce yerinde yapılan teknik inceleme sonucunda müze kurulmadan önce yapılan kazı çalışması esnasında depo binası olarak kurulan ve kullanılan bir bina müzeye dönüştürüldüğünden müze standartlarına uygun olmadığı ve hizmete açılalı 10 yıllık bir süre geçmesi sebebiyle yıpranma ve dökülmeler olduğu ve içindeki değerli tarihi eserlere zarar verilebileceği tespit edilmiştir. Moğolistan'daki Göktürk dönemine ait önemli bir tarihi ve kültürel mirasın korunması ve nesilden nesile aktarılması önemli olduğundan mevcut Bilge Kağan Müzesi yerine yeni bir müzenin kurulması için proje çizimi 2021 yılında Başkanlığımızca hazırlanmıştır.

Bütçe: 40.000,00 ABD Doları



18. Moğolistan-Bilge Tonyukuk Müzesi Yapım İşi

Bilge Tonyukuk Anıtı bölgesinde Başkanlığımız tarafından bir müze inşa edilmesi amacıyla Başkanlığımız ile Moğolistan Maliye Bakanlığı ve Moğolistan Kültür Bakanlığı arasında “Bilge Tonyukuk Müzesinin Yapımı, Çevre Düzenlemesi ve Teşhir-Tanzimi Projesi”nin Gerçekleştirilmesine İlişkin Karşılıksız Yardım Anlaşması 15 Şubat 2022 yılında imzalanmıştır.

Bahse konu anlaşma çerçevesinde Moğolistan Nalayh bölgesinde bulunan ve açık havada yerinde sergilenen Bilge Tonyukuk yazıtları ve çevresindeki Göktürk eserlerinin doğa şartlarına karşı koruma altına alınması, eserlerin çağdaş müzecilik anlayışına göre bulunduğu alanda in-situ sergilenebilmesi için gerekli mimari, mühendislik ve sergileme projeleri tamamlanmıştır.

Müze toplam 2.874 m² kapalı koruma alanına sahip olup İçerisinde;

- yürüme yolları,
- idari ofisler,
- servis mekânları,
- eser deposu,
- fuaye,
- hediyelik eşya,
- müze kafe,
- görsel-işitsel salonu,
- danışma bölümü yer almakta olup,

Ayrıca müzede görev yapacak personel için 4 adet 2+1 lojman inşa edilecektir.

- 03 Ağustos 2022 tarihinde söz konusu projenin ihalesi yapılacaktır.

19. Bilge Tonyukuk Müze Yapım İşi Danışmanlık Hizmet Alımı

Proje Açıklaması: Başkanlığımızca inşa edilecek olan Bilge Tonyukuk Müze Yapım İşi kapsamında fen ve sanat kurallarına uygunluğunun denetim ve kontrolünün sağlanmasını teminen danışmanlık hizmeti alınması düşünülmektedir.



UYGUR KAĞANLIĞI TARİHİNİN YAZIMINDA YAZITLARIN ÖNEMİNE DAİR BAZI ÖRNEKLER

Kürşat YILDIRIM*

Uygur Kağanlığı tarihinin “ana kaynakları” temelde Çince dir. O döneme ait belgeler resmi hanedan tarihleri, yıllıklar-kronikler, devlet idaresi kayıtları gibi çeşitli kaynaklarda yer almaktadır. Tarih yazımında bunlara muhtacız, Çince kaynaklar olmadan bir bütün olarak Uygur Kağanlığı tarihi yazmak mümkün değildir. Bununla birlikte Tes, Tariat, Şine Us, Karabalgasun gibi kağanlık yazıtları bazı bakımlardan bize yardımcı olmaktadır. Çinliler komşu bir devlet hakkında kendilerini ilgilendirdiği ölçüde kayıt tutarlar. Bu kayıtların azaldığı veya tutulmadığı zamanlara kimi yazıtlardan, parça parça da olsa, bazı bilgiler edinilebilmektedir. Yine bazı olayları ve bilgileri yazıtlar vesilesiyle teyit etmek mümkün olmaktadır. Yazımda bununla ilgili bazı örnekler vererek Uygur Kağanlığı yazıtlarının önemini vurgulamaya çalışacağım.

1. Uygurların Kökeni

Türk kaynaklarında Uygurların kökeni hakkında bir bilgi var mıdır? Bu konuda Türkçe Tes Yazıtı’nda bir anlatım bulunmaktadır: “... *Gök yüzü yaratıldığında Uygur Kağanı tahta oturmuş. (O) yüce ve ulu Kağan [imiş]... Tahta oturmuş. Onun devleti üç yüz yıl yaşamış. Ondan sonra halkı... Boz-ok liderine hücum ederek atlısıyla (onu) Uçuz Göl’e döküvermiş... Ebdî Bersil (ve) Kadır Kasar o zaman varmış (ve) (benim) o halkım Kengeres’de... Çin’e bağımlı olmuş Uygur Kağan(lar)ı... -ok(ta) oturmuş. (Bu durum) yetmiş yıl sürmüştür*” (Tes, Kuzey/1-5)¹. Buna göre dünyanın yaratıldıktan sonra Uygur Kağanı, tahta oturmuş, bu durum 300 yıl sürmüştür. Sonra bir karmaşa-çatışma dönemi başlamış ve nihayetinde Uygur Kağanları 70 yıl Çin’e bağlanmış. Zikredilen bu yılları tarihi bir zemine oturtmak biraz zordur. Uygurlar ancak VII. yüzyılın ilk çeyreğinde güçlü bir boy olarak ortaya çıkmışlar, diğer boylarla hareket ederek Gök-Türk hâkimiyetini sarsmışlardır. Bu

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-posta: kursat.yildirim@istanbul.edu.tr

¹ Tes, Tariat ve Şine Us yazıtlarından alıntılar şu kaynaktan yapılmıştır: Osman Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Belen Yay., Ankara, 2009.

anlatım için belki de şöyle bir tarihlendirme yapılabilir: Uygurların başındaki Pusa, 629 yılında Çin sarayına elçi gönderip yöresel ürünlerinden sunmuştu ve bu Uygurların Çin ile doğrudan kurdukları çok önemli bir ilişkiydi. Bundan sonra Gök-Türk Kağanlığı'na karşı Çin tarafında yer almışlar ve 648 yılında tam olarak Çin'e bağlanmışlardı. Uygurların "70 yıllık Çin'e bağlı olma" devresi eğer yazıttaki tarih dikkate alınırsa, $629+70=699$ yılı etmektedir. 682'de Kutluk Kağan'ın Gök-Türklerin ikinci dönemini başlatmasından sonra Uygurların hemen devlete bağlanıp bağlanmadığını bilmiyoruz, üstelik 694'te başa geçen Kapgan Kağan ile birlikte Töleslerin hepsinin tam olarak Gök-Türklere bağlandıkları söylenebilir; yani 699 tarihi yaklaşık olarak doğru olabilir. O halde Uygurların Çin ile ilk ilişkiyi kurdukları 629'dan 300 yıl geriye gidildiğinde IV. yüzyılın ortalarına ulaşılabilecektir ki, bu "Yüksek Arabalı" (Gaoche) boylar arasında Uygurların görüldüğü tarihlerdir. Yazıttaki "dünyanın yaratılışı" ve "tahta oturma" ifadelerinin ise Gök-Türk yazıtlarından etkilenmiş olmaları pek muhtemeldir. Moyan Çor Kağan (kağanlık devresi: 747-759) tarafından yazdırılan Tes Yazıtı'daki ifadelerin, Orhun Yazıtları'ndaki üslubun bir tekrarı olarak görülmesi daha doğru olacaktır². Nitekim o tarihlerde Uygur Kağan'ı veya Töles Kağan'ı olarak ifade edilebilecek bir Kağan veya böyle bir devlet bulunmamaktadır.

2. Uygur Adı

Uygur adı, Türk kaynaklarında ilk kez 716 yılında Bilge Kağan'ın Türk boylarını bastırmak üzere yaptığı akın esnasında anılmaktadır. Kağan'ın baskını üzerine "Uygur İlteberi, yüz kadar askerle doğuya kaçıp gitmişti"³. Uygur adı Orhun Yazıtları'nda başka hiçbir yerde geçmemektedir. Moğolistan'daki Uygur Kağanlığı Yazıtları Tes, Tariat, Şine Us'da ise *Uygurmuş*, *Uygur Kağan*, *On Uygur*, *Uygur Bodunu* gibi şekillerde zikredilmektedir (Tes, Güney/4, Kuzey/5; Şine Us, Kuzey/3; Tariat, Kuzey/2). Sibiry'a da Tuva'nın güneybatısındaki Hemçik Irmağı'nın kıyısında bulunan İyme Yazıtı'nda ise *Uygur Han* ifadesi bulunmaktadır⁴. Uygur adının geçtiği kâğıda yazılı ilk belgelerden birisi Turfan metinleridir. Bölgede bulunan ve galiba X. yüzyıla ait olan bir Mani dini metninde, *idduq on uyğur ilintä*

² Bu yılları tarih zeminine oturma denemeleri ve çeşitli değerlendirmeler için bkz. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s. 17-18.

³ Bilge Kağan, Doğu/37; Metnimde Orhun Yazıtları'ndan alıntılar şu kaynaklardan aldım: Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., 42. baskı, İstanbul, 2009; Cengiz Alyılmaz-Osman Mert, "Moğolistan'daki (Kök)türk Harfli Yazıtlar", Ortak Türk Tarihi, C. VI, Ed. B. A. Gökdağ-S. Y. Gömeç-O. Karatay, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2019, s. 71-220. Bu yazıtların epigrafik belgelemeleri için bkz. Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yay., Ankara, 2005.

⁴ İ. Kormuşin-E. Mozioglu-R. Alimov-F. Yıldırım, *Yenişey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*, BilgeSu Yay., Ankara, 2016, s. 186.

(“İduk On Uygur İlinde”) ifadesi geçmektedir⁵. Böylece kaynaklarda Uygur adı yaygınlaşmaya, bilhassa İslam kaynaklarında genelde Oğuzlarla birlikte anılmaya başlayacaktır.

3. Yağlakar Ailesi

Yağlakar, Uygurların hanedan ailesidir. Çin kaynaklarında Yaoluoge ve yine Yeluohe şeklinde geçmektedir. Türkçe Yağlakar adı ise yazıtlarımızda birkaç yerde kaydedilmektedir: Tariat Yazıtı’nda, “Beş Bin Er(lik kuvvet) Baş İşbara Sengün Yağlakar” (Batı/7); Suci Yazıtı’nda, “Uygur yerinde (ben) Yağlakar Kan Ata geldim” (1)⁶. Suci Yazıtı’ndaki ifadeden “Yağlakar Hanı” çok açık okunmaktadır. Böylece Uygur Kağanlarının Yağlakar ailesinden geldikleri, bizzat Türkçe bir yazıtta dile getirilmiştir. Bir Uygur heyetinin hazırladığı raporun Tibetçe özeti olan “1283 numaralı Tibetçe Pelliot El Yazması”nda da bu durum teyit edilmektedir: “U-yi-kor-do-tog kha-gan olmuş. Ailesinin adı *Yag-le-ker*’dir”⁷. Nihayetinde Jiu Tang Shu’da açıkça şöyle kaydedilmektedir: “Yaoluoge. Kağan’ın ailesidir”⁸. *Song Shi*’da ise Ganzhou ve Shazhou Uygur Kağanı Yeluohe (Yağlakar) Mili’e’dan bahsedilmektedir⁹.

4. Kağanlığın Yayılma Sahaları

Yazıtlarda Uygur Kağanlığı’nın yayılma sahaları hakkında bilgiler edinebiliyoruz ki bunların bir kısmı başka hiçbir kaynaktan yer almamaktadır. Tariat Yazıtı’nda kağanlığın coğrafyası Moyan Çor’un ağzıyla çok net bir şekilde anlatılmaktadır: “*Sekiz kollu Selenge, Orhun, Tola, Sebin, Teledü, Karaga, Burgu. Ben bu topraklarımda ve bu sularım (boyunca)/ bu bölgede konar; göçerim. Yaylağım Ötüken’in kuzey (tarafı) batı ucu, Tes (ırmağı) Baş, doğusu Hanuí Gol ve Hünüi Gol (ırmakları)..... İç ormanlarım/asıl ormanlarım Ötüken yeri/Ötüken bölgesi; Ongı Tarkan Süy, yakın halkın... kağanınki; güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen (=Tannu-Tuva Dağları), doğu ucu.....*” (Tariat, Batı/4, 5). Yine Şine Us Yazıtı’nda Kağan’ın yaylağı için şöyle denilmektedir: “... *Tahtımı Tes başı bölgesi ve Kasar’ın batısında kurdurdum. Çit(im)i, (orada) yapturdım. Yazın orada yayladım*” (Doğu/8). Burası Moğolistan’ın kuzeybatısında Ubsa Gölü’ne dökülen Tes Irmağı kıyılarıdır.

⁵ A. von Gabain-W. Winter, *Türkische Turfantexte*, C. IX, Berlin, 1958, s. 18 (Z. 90).

⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C. I, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1986, s. 156.

⁷ Semih Tezcan, “1283 numaralı Tibetçe Pelliot El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, *Bilimsel Bildiriler 1972*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1975, s. 305.

⁸ *Jiu Tang Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1997, s. 5198.

⁹ *Song Shi*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1997, s. 14114.

Karabalgasun Yazıtı'nın Çince bölümünün başlangıcında ise coğrafya hakkında bazı malûmatlar edinilebilmektedir: “İşitildiğine göre gök ile yer birbirinden ayrılıp güneş ve ay feyzini saçmağa başladığında Tanrı'dan buyruk alan bir oymak başı bütün dünyayı kendi çevresinde toplar, fazileti ile (göz) kamaştırıcı bir biçimde ışıktandırır ve dört taraftan ona sığınır... İçte ve dışta huzuru sağladıktan sonra dağla ırmak arasında başkentini kurdu. Kutluğ Boyla'nın babası Hu-Su=(Us?) zamanında iken bütün baskın güçlerini kuzey köşeye (yamaç) göç ettirdi ve payitahtını Orhun Ovası'na kurdu...” (satır 3, 4)¹⁰.

Yazıtlarda yakın çevreye yapılan askeri seferlerden bahsedilmektedir. Orhun-Selenge havalisindeki çok sayıda ırmak kolu (mesela Şine Us'daki “Burgu, Bükgük, Yılun Kol” gibi) ve yer adı zikredilmektedir. Bu konuda bazı değerlendirmeler yapılmıştır¹¹. Yine sefer edilen en uzak mesafe olarak Karabalgasun Yazıtı'nın Çince bölümünde Uygurların Sır Derya'ya (satır 16) ve Fergana'ya (satır 20) seferlerinden bahsedilmektedir. Bu yer adlarına dair başka pek çok örnek verilebilir.

5. Ötüken

Uygur Kağanlığı'nın merkezi Ötüken'dir. Gök-Türk Yazıtları'na göre Ötüken, devletin ve milletin bekası için elde tutulması gereken kutsal bir yerdir. Ötüken'de oturan varlığını koruyacak, terk eden ise yok olacaktır. Bu çerçevede Ötüken, sade bir coğrafyadan çok yaklaşık bir coğrafi zemini olan ve net bir yere atfedilmeyen bir “kutsal merkez” düşüncesidir¹².

Uygur Kağanlığı yazıtlarında kimi yerlerde doğrudan bir mekânı ifade etmek üzere Ötüken adı zikredilmektedir:

¹⁰ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C. II, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1986, s. 232; Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara, 1997, s. 25. Metnimde Karabalgasun Yazıtı'nın Çince bölümünden yaptığım alıntıları, Orkun'un, *Eski Türk Yazıtları*, C. II, s. 232-236'da yer alan tercümeden yaptım.

¹¹ Mesela bkz. Saadettin Gömeç, “Şine-Usu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine”, *Belleten*, LXIV/240, 2000, s. 427-434.

¹² Mori Masao, 1962 yılında yayınladığı bir makalede Ötüken'i tamamen bir mefhum olarak ele almış ve bunu iki temele dayandırmıştır. İlk olarak Ötüken, bozkır cemiyetindeki inanç sisteminde atalardan gelen, törenin korunduğu, yazıtlardaki ifadeyle “ıduq yir” olan, “Tanrı'nın emrinin” ve “Tanrının gücünün” alındığı bir mekândır. Ötüken, aynı zamanda bozkır halkının dinî merkezidir. Yazıtlarda geçen Ötüken olmadan devletin ve milletin yaşayamayacağına dair net sözler bu yüzdendir. İkinci olarak ise “Ötüken”, karizmatik otoritenin tescillendiği bir yerdir. Bozkırdaki insanları birleştiren bu otoritenin mekânı Ötüken'dir. Mori Masao, “Utuken Yama to Kodai Kiba Kokka”, *Nairiku Ajia Shiron Shū*, Tokyo, 1980, s. 38-39.

“... atalarım 80 yıl tahtta kalmışlar. (Yurtları) Ötüken yurdu, Ögres yurdu (imiş). Bu ikisinin arasında, Orhun Irmağı'nda... hüküm sürmüşler” (Tariat, Doğu/3-4).

“Ötüken ve Ögres yurdu arasında hüküm sürmüş. Suyu Selenge imiş” (Şine Us, Kuzey/2).

Bu sözlerden anlaşılacağı gibi "Ötüken", sadece muhayyel bir yer değil aynı zamanda maddî bir mekândır.

Xin Tang Shu'daki bir ifade Ötüken'i tam olarak Orhun ve Tula ırmakları arasına yerleştirmektedir: “Wudejian (Ötüken)'ın sağında ve solunda Wakun (Orhun) Irmağı ve Duluo (Tula) Irmağı akardı”¹³. Karabalgasun Yazıtı'nın Çince bölümünde ise “Kutluğ Boyla'nın babası Hu-Su=(Us?) zamanında iken bütün baskın güçlerini kuzey köşeye (yamaç) göç ettirdi ve payitahtını Orhun Ovası'na kurdu...” (satır 3, 4) denilmektedir.

6. Unvanlar

Uygurlar henüz kağanlığı kurmalarından önce bir devlet yapılanmasına girmeye çalışmışlardı. Kaynaklara göre Çin'e tabi olan Tumidu, 646 yılından sonra kendisini gizlice “Kağan” ilan etmiş ve *Dış Başbakan* 6 kişi, *İç Başbakan* 3 kişi ile birlikte *Tutuq* (“askeri vali”; dudu), *general*, *yaver* atamıştı. Burada söz konusu olan galiba Dokuz Oğuz birliğinde Kağan'ın, 3 “İç Oğuz”, 6 “Dış Oğuz” olmak üzere 9 uruk beyini başbakan olarak görevlendirmesidir. Başbakan, Türk Yazıtları'nda “buyruk başı” (Tariat, Batı/6) olarak geçmektedir. Boy beyleri ise Tutuq unvanı taşıyor olmalıydılar ki, bu Basmıl ve Karluk boylarının da katılmasıyla 11 kişi olacaktı.

7. Mani Dini

Uygurların Çin başkentine sürekli Mani rahipleriyle beraber geldiklerine dair yaygınlaşmış düşünce¹⁴ tam olarak doğru değildir. Çin kaynakları Uygurların ilk kez 806 yılından sonra Manicilerle Çin sarayına gelmeye başladıklarını açıkça kaydetmektedir¹⁵. Mani dininin etkisi bilhassa Uygurların Doğu Türkistan'a inmesiyle yoğunlaşmıştır denebilir. Bunun ötesinde Uygurların, kağanlık döneminde kalabalık olarak bu dine girdiklerini gösteren Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzündeki kesif dini motifli metin dışında tarih kaynaklarında bir belge

¹³ *Xin Tang Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1997, s. 1149.

¹⁴ Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan- Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1986, 26-27.

¹⁵ *Xin Tang Shu*, s. 6126.

bulunmamaktadır. İki-üç asır sonraki tarihlere, bozkırdan tamamen farklı bir vaha coğrafyasına, kültür ve din çevresine, yerleşik hayata ait Turfan Uygurlarına ait dini Mani metinlerinin, bozkır sahasındaki konar-göçer kültür ve eski Türk dini temelli Uygur Kağanlığı'nın tarihi için kullanılması ise tarihçilik bakımından problemli olduğu kanaatindeyim¹⁶.

Çin kaynaklarında Böğü Kağan'ın Manici oluşuyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Esasında tarih kaynaklarından bir hüküm çıkarabilmek mümkün değildir. Yapılan yorumların büyük bir kısmı Turfan Uygurları devrinde yazılmış dini metinlere dayanmaktadır. Mesela Turfan metinlerindeki bir anlatıma göre Böğü Kağan güya halkı teşkilatlandırmış, “iyi amellere teşvik etsin” yani bu dini öğretsin diye her on kişinin başına birini koymuş¹⁷. Uygur Kağanlığı'nda böyle bir sosyal ve idari yapıdan bahsetmek mümkün değildir. Çin kaynaklarına göre Uygur toplumunda ve etki altında kalan Böğü Kağan dönemi dışında devletin işleyişinde Mani dininin bir dönüşüme sebep olduğuna dair yeterli bilgi yoktur.

806'dan sonraki yıllarda Mani dininin bazı etkilerinden bahseden bir kaynak da mevcuttur. 821'de Uygur merkezine giden Arap seyyah Tamim ibn Baħr, dini hayat hakkında bazı bilgiler vermektedir: “... Halkın çoğu Türk idi, onlar arasında Mag dinine mensup ateşe tapanlar ve Zındıklar vardı... Şehir büyüktü, tarım bakımından zengindi, etraf ekili arazilerle, birbirine yakın köylerle doluydu. Şehrin 12 büyük demir kapısı vardı. Şehir çok kalabalıktı ve pazarları ve çeşitli ticaretleri vardı. Nüfus arasında Zındık dini hâkimdi”¹⁸. Tarih araştırmalarında seyyahların notlarını dikkatle kullanmak gerekir. Tamim ibn Baħr'ın tamamen doğru yazdığı kabul edildiği durumda dahi, “Mag” dinine mensup insanlardan bahsetse de açıkça anlaşılabilir gibi, nüfusun çoğunun, “Zındık dini”nde, yani eski Türk dininde olduğunu bildirdiği görölmektedir. Üstelik bilindiği gibi Türk topraklarında kalabalık bir Sogd nüfusu vardı¹⁹. Bu yüzden seyyah “halkın çoğu Türk idi” demektedir ki Sogd'lar Mani dinine mensuptular. Tamim ibn Baħr'ın bahsettiği Mag dini mensupları da bunlar olmalıydı.

¹⁶ Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Kürşat Yıldırım, “Uygur Tarihini ve Kültürünü Anlamada Coğrafya Biliminin Önemi”, *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, C. I, Ed. Z. İskifiyeli-M. B. Çelik, Nobel Yay., Ankara, 2020, s. 402.

¹⁷ Ş. Tekin, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, X, 1962, s. 8.

¹⁸ V. Minorsky, “Tamim ibn Baħr's Journey to the Uyghurs”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII/2, 1948, s. 283.

¹⁹ Bu konuda bir çalışma için bkz. E. G. Pulleyblank, “A Sogdian Colony in Inner Mongolia”, *T'oung Pao*, V. 41, 4/5, 1985, s. 317-356.

806'lardan sonra Uygur merkezinde bazı Mani tesirlerinin görüldüğüne dair birkaç küçük karine bulunsa da kağanların ve Uygur merkezinin Mani dinine girdiğine dair, “ana kaynak” mahiyetinde, açık bir tarih kaydı bulunmamaktadır. Eğer böyle bir durum olsaydı, Türklerin din ve kültür hayatını çok ayrıntılı bir şekilde kaydeden Çinlilerin bundan bahsetmemesi düşünülemezdi. Böğü Kağan'dan sonra Uygur Kağanları'nın Mani dinine girmediklerine dair çok önemli bir delil, 822 yılında bir Çinli gelin için yapılan devlet töreni vesilesiyle görülmektedir. Çin kaynaklarında çok canlı bir şekilde tasvir edilen bu tören, tamamen eski Türk dini kaidelerinde göre yapılmıştı, dini mahiyeti de olan bu törende Mani dininin izleri olmadığı gibi, Mani rahiplerinden de hiç bahsedilmez²⁰. Tamamen Türk tarihinin “ana” kaynaklarına dayanması lazım gelen tarihçiliğimizde spekülasyonları, yabancıların kelime oyunlarını, Türk tarihinin akışına ile Türk kültürünün ve düşüncesinin tabiatına uygun olmayan yorumları takip etmemize ihtiyaç yoktur. Dönemin ana kaynaklarının verdikleri bilgiler açıktır; sonraki asırlarda, çok farklı bir kültür çevresinde yazılmış ve üstelik bir kısmı “ilahi” mahiyetindeki metinlere dayanarak Uygur Kağanlığı tarihi hakkında yorum yaparken çok ihtiyatlı olmak gerekmektedir.

Bir de Uygur Kağanlarının unvanlarının başına “ay” eklemeleri meselesi vardır. Bunun üzerinde çok durulmaktadır. Bahaeddin Ögel'e göre Mani dininde ay önemliydi. Önceden kut ve güçlerini gökten alan Uygur Kağanları, Mani dinine girdikten sonra bu kez aydan almaya başlamışlardılar ve unvanlarının başına “ay” eklediler. Böylece Mani dininin etkileri kendisini Türk devlet unvanlarında da göstermeye başlamıştı²¹. Bununla beraber bütün Uygur kağanlarının Böğü'den sonra unvanlarının başına “ay” ekledikleri bilgisi tam olarak doğru değildir. Nitekim

²⁰ “... Prensese nihayet Kağan'a geldi. Onun Uygur otağına varmasında uğurlu bir gün seçildi. Otağa gelen prensese artık Uygur Katun'u idi. Bunun için tören yapıldı. Buna göre Kağan önce kuleye çıktı, doğuya dönüp oturdu, kulenin dibinde prensesi içine koymak için bir keçe çadır diktirdi, Uygur prensesleri orada prensese Uygur protokolünü ve kaidelerini öğrettiler. Prensese, Çin giysilerini çıkarmaya başladı, Uygur giysileri giydi, prensese bir yaşlı kadın hizmetçiyle kulenin önüne gitti ve batıya doğru eğilerek selam verdi. Kağan oturup onu izliyordu, prensese tekrar eğilip bitirdi, keçe çadırına döndü, biraz önce giydiği giysiyi çıkarıp Katun giysisini giydi, bir etek ve büyük bir ceket giydi, bunlar koyu kızıldı, boynuz benzeten altın işlemeli başlığı öne doğruydı, sonra baştaki ritüel gibi kuleye gidip eğilerek Kağan'ı selamladı. Uygurlar önceden perdeli büyük bir taht kurmuşlardı, onun önüne ise küçük bir taht koymuşlardı. Başbakan prensese büyük tahta oturttu, Uygur Dokuz Oğuz bakanlarının her biri tahtı omuzladı, güneşin dönme yönünü takip ederek otağın etrafında 9 kere döndüler, prensese bunun üzerine tahttan indi ve kuleye çıktı, Kağan ile birlikte doğuya dönük olarak oturdu. Bundan sonra, bakanlar ve altındakiler Kağan'ın huzuruna çıktıklarında, aynı zamanda Katun'u da eğilerek selamladılar. Katun, kendi otağına sahip olduğundan, iki bakana Katun'un otağında durmaları emredildi. Hu Zheng ve diğerleri ülkelerine dönmeden önce, Katun otağında ziyafet verildi...” (Jiu Tang Shu, s. 5212-5213; Xin Tang Shu, s. 6129-6130).

²¹ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 2001, s. 183-185.

unvanların başındaki “ay”, Çin İmparatoru’nun gönderdiği unvan belgesinde görülmektedir, Kağan’ın kendi aldığı unvanında değil; üstelik bir yönüyle Mani metni olan Karabalgasun Yazıtı’nın Çince kısmında verilen Kağan unvanlarında da “ay” bulunmamaktadır. Bu konuda elimizdeki kayıtlara göre Böğü Kağan’ın ardından 848 yılına kadar başa 13 Kağan geçmiştir ve bunların sadece 4’ünün unvanının başında, Çin tarafından gönderilen belgede “ay” ibaresi vardır; üstelik bu gönderilen unvanlara “ay” yanında Çince unvanlar da eklenmiştir. Yazıtlarda veya Çin kaynaklarında Kağan’ın kendi aldığı unvanların hiçbirinde “ay” geçmemektedir²².

8. Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan (Moyan Çor Kağan) (747-759)

Kutluk Bilge Kül Kağan ölünce, yerine oğlu Moyan Çor²³ geçti, Çin kaynaklarındaki unvanı “Gele Kağan” idi²⁴. Kağan’ın Uygur Yazıtları’ndaki unvanı ise şöyledir: “Tengride Bolmuş İl Etmiş Bilge Kağan” (Şine Us, Kuzey/1). Bugünkü Türkçede: “Tanrı’nın Lütfuyla Kağan Olmuş, Devleti Düzenlemiş Bilge Kağan”²⁵.

Moyan Çor, Uygur Kağanlığı’nın kuruluşunda büyük pay sahibiydi. Belki de devleti kuran babasından daha fazla mücadele etmişti. Gök-Türklere tabi bir yabgu olan Kutluk Bilge Kül’ün muhtemelen 735’lerden sonra²⁶ gücü ele almasını müteakip oğlu Moyan Çor’un 739-740’larda Dokuz Oğuzları toplayıp Uygurların da katılmasıyla On Uygur birliğini meydana getirdiği söylenebilir²⁷. Moyan Çor’a ait Tariat Yazıtı’ndaki “yirmi sekiz yaşımda, Yılan yılında (741), Türk yurdunu o zaman karıştırdım (ve) o zaman bozguna uğrattım” (Tariat, Doğu/5) ifadesinden onun 713

²² Başa geçen dört Uygur Kağanı için Çin İmparatoru tebrik ve tanıma mektubu göndermiştir ve “ay” unvanları sadece bunlarda görülmektedir. Bu kağanların adları ve Çin İmparatoru’nun gönderdiği belgedeki unvanları şöyledir: 1) “Tengride Bolmuş Külüg Bilge Kağan” (*Karabalgasun*, 11’de geçer. Panguan Tegin veya Duoluosi Kağan olarak da bilinir; 789-790)’a “Ai Tengliluo Gu Momishi Julu Pijia Zhongzhen Kehan” (“Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Zhongzhen (“sadık ve erdemli”) Kağan”) (belgenin yeri: *Jiu Tang Shu*, s. 5208); 2) Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan (*Karabalgasun*, 16’da geçer; 808-821)’a “Ai Dengliluo Gu Mishi He Pijia Baoyi Kehan” (“Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Baoyi (“erdemi koruyan”) Kağan”) (belgenin yeri: *Xin Tang Shu*, s. 6126); 3) 824’de başa geçen Hesa Tegin’e “Ai Dengliluo Gu Momishi He Pijia Zhaoli Kehan” (“Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Zhaoli (“aydın nezaket”) Kağan”) (belgenin yeri: *Jiu Tang Shu*, s. 5213; *Xin Tang Shu*, s. 6130); 4) 832 yılında başa geçen Hu Tegin’i “Ai Dengliluo Gu Momishi He Julu Pijia Zhangxin Kağan” (“Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Zhangxin (“itimadı aydınlatan”) Kağan”) (belgenin yeri: *Jiu Tang Shu*, s. 5213).

²³ Çince Moyan Chuo adının ikinci kısmının Çor olduğu ittifakla kabul edilse de ilk işaretleri Moyan, Bayan, Moyun gibi şekillerde Türkçeleştirenler veya buna itiraz edenler vardır. Bayan okuyuşuna bir çalışma için bkz. Osman F. Sertkaya, “Bay, Bayan, Bayın ve Sayın Kelimeleri Üzerine”, *Türk Dili*, 705, 2010, s. 195-203.

²⁴ *Jiu Tang Shu*, s. 5198; *Xin Tang Shu*, s. 6114-6115.

²⁵ Mert, *Ötügen Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, s. 218.

²⁶ J. Hamilton, “Tokuz-Oğuz ve On-Uygur”, Çev. Y. Koç-İ. Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 1997, s. 215.

²⁷ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s. 21.

yılında doğduğunu anlıyoruz. Şine Us Yazıtı'nı da yazdıran Moyan Çor ilk faaliyetlerini şöyle anlatmaktadır: “*Türk devletine yirmi altı yaşında iken (739 yılına denk düşüyor)... Boyla... Yine döndü... Dokuz Oğuz halkımı derleyip bir araya getirdim. Babam Kül Bilge Kağan... ordu sefere çıktı. Beni doğuya binbaşı olarak gönderdi*” (Şine Us, Kuzey/4-6). Bu esnadaki hadiselerin anlatıldığı kısımlar yazıtta silinmiştir. Moyan Çor'un binbaşı oluşunun 741 yılından sonraya denk düştüğü düşünülmektedir²⁸, çünkü Tariat Yazıtı'nda “*yirmi sekiz yaşında, Yılan yılında (741), Türk yurdunu o zaman karıştırdım (ve) o zaman bozguna uğrattım*” (Tariat, Doğu/5) demektedir ki burada göreve getirildiği ve Gök-Türk topraklarına doğru seferlere çıktığı zamanı anlatmaktadır. Şine Us Yazıtı'nda Moyan Çor anlatmaya devam etmektedir: “*Kendime bağlayıp yine yürüdüm. Keyre Başı'nda Üç Birkü'de han ordusu... katıldım. Orada... Yetiştim. Kara Kum'u aşmış, Köger'de, Kömür Dağı'nda, Yar Irmağı'nda üç tuğlu Türk boyu... Ozmış Tigin Han olmuş. Koyun yılında (743) ordu sevk ettim. İkinci savaş... ay altıncı gününde... (Ozmış Kağan'ı) ele geçirdim. Hatununu orada aldım. Türk halkı bunun üzerine yok oldu*” (Şine Us, Kuzey/7-10). Tariat Yazıtı'nda ise bu seferler şöyle anlatılır: “*Kömür Dağ'da (ve) Yar Irmağı'nda üç tuğlu Türk halkına o zaman yedinci ayın on dördünde... Orada dövdürttüm. Han(larını) orada (tutsak aldım). (Ordusu) orada yok oldu. Türk halkını orada (kendime) bağladım. Oradan tekrar... Ozmış Tigin Han oldu. Koyun yılında (743) (üzerine) yürüdüm*” (Tariat, Doğu/7-9). Böylece 743 yılında Gök-Türk Kağanı Ozmış (Çin kaynaklarında Wusumishi) öldürülmüş ve sıra kağanlığın son Kağanı'na gelmişti. Ozmış'ın 744 yılında ölmesi gerekir, yazıt metninde parça düştüğü için yer almıyor ama Çin kaynaklarında 744 şeklinde açık bir tarih vardır²⁹. Aslında Ozmış'ı öldürenler Çin kaynağında “*Basmillar ve diğerleri*” şeklinde kaydedilmiştir. Moyan Çor'un adı geçmemektedir. Belki de Kağan yazıtta kendisini öne çıkarmaktadır. Moyan Çor faaliyetlerini anlatmaya devam ediyor: “*Ondan sonra Tavuk yılında (745)... halk(ı) duyup... Üç Karluklar kötülük tasarlayıp kaçıp gitti. (Onlar) batıda On Oklara katıldılar/sığındılar*” (Şine Us, Kuzey/10-11). Biz burada Uygurların diğer iki ittifak üyesinden Basmilları mağlup ettiğini, Karlukların kaçtığını ve böylece iktidarı Uygurların aldığını, dolayısıyla artık Çin kaynaklarında son Gök-Türk Kağanı olarak zikredilen Baimei'yin ortadan kaldırıldığını anlıyoruz, çünkü artık ne Çin ne Uygur kaynakları bir Gök-Türk Kağanı'ndan haber vermektedir. Son Kağan ise bizzat yeni Uygur Kağanı tarafından öldürülmüştü³⁰. Çin kaynaklarından Jiu Tang Shu'da yeni devletin kuruluşu şöyle anlatılmaktadır³¹: “*Tianbao saltanat devresinin 3. yılında (744), Uygur (Yabgusu Jielitufa) Basmillara hücum etti,*

²⁸ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s. 21.

²⁹ *Xin Tang Shu*, s. 6055.

³⁰ *Xin Tang Shu*, s. 6114.

³¹ *Jiu Tang Shu*, s. 5198.

kendisini Kutluk Bilge Kül (Guduolu Pijia Que) Kağan ilân etti". Yeni devletin kurulmasından sonra iki yıl ne olduğunu bilemiyoruz. Hem Çin hem de Uygur kaynakları bu konuda susmaktadır. Muhtemelen iç mücadelelerle, Çin ile iyi ilişkiler kurma çabalarıyla, boyların itaat altına alınmasıyla geçmiştir. Moyan Çor anlatmaya devam ediyor: "Domuz yılında (747)... Tay Bilge Tutuk'u... Yabgu atadı. Ondan sonra babam kağan öldü..." (Şine Us, Kuzey/11-12). Kayıttan anlaşılacağı gibi Kutluk Bilge Kül Kağan, varisi olarak Tay Bilge Tutuk'u belirlemiştir. Şine Us ve Tariat yazıtlarından görüldüğü gibi Moyan Çor, 739'dan beri boy çarpışmalarının, iktidar mücadelelerinin, devletin kuruluşunun içinde yer almıştır. Elbette ki kendisinin payını kendi yazıtlarında olduğundan fazla göstermiş olabilir. Hadiseyi diğer kaynaklardan pek teyit edemesek de nihayetinde Moyan Çor'un Kağan babası tarafından atanan varisi kabul etmemesi ve onunla mücadeleye girişmesi kardeşinin Kağan olmasında töreye aykırı bir durum olduğunu, devletin bekası için kaynaklara yansımaya bir durumun mevcudiyetini göstermektedir. Türk tarihinde daha önce de benzer hadiseler yaşanmıştır. Moyan Çor'un çıkışını sadece iktidar hırsıyla izah etmek zordur. Bilakis Moyan Çor, kardeşi Tay Bilge Tutuk'u şöyle suçlamaktadır: "Tay Bilge Tutuk'un ve bir iki ün sahibi kişinin kötü uygulamaları yüzünden (ey) halkım! öldün, mahvoldun" (Şine Us, Doğu/5). Moyan Çor iktidar mücadelesinde Tay Bilge Tutuk'u ve onu tutan Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatar boylarını yenerek iktidara gelmiştir: "Kergü, Sakış ve Şıp Başı üzerinden hızla geldiler... uçı Selenge'ye kadar asker yerleştirdi. Beşinci ayın yirmi dokuzunda savaştım, orada mızrakladım" (Şine Us, Doğu/4). O'nun iktidara gelişi hakkında Tariat Yazıtı'nda şöyle denilmektedir: "... İt yılında (746 yılı) Üç Karluklar düşmanca düşünceler besleyip kaçıp gitti ve batıda On-Ok'lara girdi ve orada (onların yönetimi altına gir)diler... Üç (Karluklar) Domuz yılında (747) Dokuz Tatarlar... dokuz buyruk, bin general ve halk(a karşı) ayağa kalkarak babam Kağan'a şöyle dilekte bulundular: "Atalarımızın adı var" dedi(ler)...orada yabgu atadı. Ondan sonra Sıçan yılında (748) (ecdat) mezarlığında güç(lü) halk (şöyle) demiş: "Atalarımızın mezarları sizde. (Muhtaç olduğunuz) güç "Kara Su"dur. (Gücün sahibi olan) Halk, ayağa kalkarak (beni) Kağan atadı" (eşimi de) İl Bilge Hatun atadı" (Tariat, Güney/3-6), "Üstteki Gök Tanrı lütfettiği için, aşağıdaki yağız yer besleyip doyurduğu için, devletimi ve düzenimi kurdum. İleride gün doğusundaki halklar, geride ay doğusundaki halklar, dört taraftaki halklar... verir. Düşmanım... yok ol... ikisinin arasında ormanlarım, tarlalarım [bulunmaktadır]. Sekiz [kollu] Selenge, Orhun, Tola, Sebin, Teledü, Karaga, Burgu. Ben bu topraklarımda ve bu sularım (boyunca)/bu bölgede konar göçerim" (Tariat, Batı/3-4).

Türk Yazıtları'na göre Moyan Çor, 748'de Kağan oldu. Bununla birlikte Çin kaynaklarında tarih iki-üç yıl erken verilmekte ve üstelik Tay Bilge Tutuk'tan

bahsedilmemektedir. Bu konuda daha önce, Tes Yazıtı'ndaki ifadeleri (Tes, Doğu/2) "sahte kağan" gibi şekillerde değerlendirenler olmuşsa da³² Tay Bilge Tutuk'un ikinci Uygur Kağanı olduğuna yönelik tespitler Saadettin Gömeç tarafından yapılmıştır. Çin kaynaklarından Xin Tang Shu'daki bilgilere göre "745 yılında Peiluo (yani Kutluk Bilge) Türk Kağanı Baimei'ye saldırıp onu öldürdü, Dun Chuoluo Tarkan'ı Çin sarayına gönderdi. İmparator Peiluo'yu Sol Dış Muhafız Büyük Generali olarak atadı. Onun toprakları doğuda Shiwei'lere, batıda Altay Dağlarına, güneyde Gobi Çölüne uzanıyordu, buraların tamamı Hunların eski topraklarıydı. Peiluo öldü, oğlu Moyan Chuo (Moyan Çor) tahta çıktı. Unvanı Gele Kağan oldu. Hızlıydı, sertti, orduyu komutada mahirdi. Her yıl Çin sarayına elçi gönderdi"³³. Tang Hui Yao'daki bilgiye göre ise "747 yılında Yibiaobi (Peiluo için kullanılan bir başka ad) öldü, yerine Moyan Çor geçti. Ülke halkı ona Gele Kağan unvanı verdi. Moyan Çor cesur, sert, orduyu komuta etmede mahirdi"³⁴. Tang Hui Yao'da Tang Sülalesi'nin tianbao saltanat devresinin başında yani 742 yılında Uygur Yabgusu Yibiaoyi'nin kendisini Dokuz Oğuz Kağanı ilân ettiği kaydedilmektedir. Bu kayda göre tianbao saltanat devresinin 6. yılında yani 747 yılında Yibiaoyi ölmüş ve yerine Moyan Çor geçmişti. *Ce Fu Yuan Gui*'de, Tang Hui Yao'daki kaydın aynısı vardır³⁵. *Zizhi Tongjian*'de ise Kutluk Bilge'nin tianbao saltanat devresinin 3. yılında yani 744 yılının sonu-745 yılının başında öldüğü ve Moyan Çor'un başa geçtiği kaydedilir³⁶. Dolayısıyla Çinlilerin bu dönemde Uygur Kağanlığı içindeki iktidar mücadelelerinden pek haberlerinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Moyan Çor, Kağan olduktan sonra dahi Tay Bilge Tutuk ile mücadele etmişti ve henüz bütün boyları itaat altına alamamıştı. Moyan Çor'un faaliyetleri hakkında Çin kaynaklarında bilgi yer almamakta, kendisi sonraları Çin'deki An Lushan isyanının bastırılmasına yaptığı yardım vesilesiyle anılmaktadır. Bununla birlikte Tes, Tariat, Şine Us yazıtlarında çok kıymetli bilgiler verilmektedir. Yazıtlardan anlaşıldığına göre Kağan iktidarı tek başına ele aldıktan sonra, 749'da dahi tam bir hakimiyet sağlayamamıştır: "... Bukegük'te yetiştim. Akşam hava kararırken savaştım ve (onları) orada yendim. Gündüz... gece toplanmışlar. Bü[ke]gük'te Sekiz Oğuzlar ve Dokuz Tatarlar kalmadı. İkinci gün tan vaktinde savaştım. Kölelerim, cariyelerim ve milletimi Tanrı... Yer emretti. Orada mızrakladım. Günahkar adlı... Tanrı tutuverdi. Sade İ(z)gil halkını yok etmedim. (Onların) yurtlarına, at sürülerine dokunmadım. Cezalarını emrettim. (Sonra) (onları) oldukları gibi bıraktım. (Onları)

³² Bu konuda bkz. Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, s. 132-133, dpt. 293, 300, 301.

³³ *Xin Tang Shu*, s. 6114-6115.

³⁴ *Tang Hui Yao*, Kyoto Chūbun Yay., Kyoto, 1978, s. 1744.

³⁵ *Ce Fu Yuan Gui*, Fenghuang Yay., Nanjing, 2006, s. 11200.

³⁶ *Zizhi Tongjian*, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997, s. 6863.

kendi halkım olarak kabul ettim. “(Ey halkım) gelin” dedim. (Onları) yalnız bırakıp gittim. (Ama) (onlar) gelmediler. Tekrar Burgu’da yetiştim/ulaştım. Dördüncü ayın dokuzuncu gününde savaştım; mızrakladım. At sürülerini, mallarını, kadınlarını, kızlarını getirdim. Beşinci ay takip ederek geldiler. Sekiz Oğuzlar, Dokuz Tatarlar tümüyle (bana) geldi. Selenge’nin batısından Yulun Kol’un güney yanındaki Şıp Başı bölgesine kadar asker yerleştirdim. Küregü’yü, Sakış’ı, Şıp Başı’nu yürüyerek geldi(ler)... Selenge’ye kadar asker yerleştirdi(ler). Beşinci ayın yirmi dokuzunda savaştım. Orada mızrakladım. Selenge’ye sıkıştırarak mızrakladım. (Orayı) dümdüz/yerle bir ettim. Çoğu Selenge boyundan aşağı doğru gitti. Ben Selenge’yi geçerek takip ettim. Savaşta on eri tutarak gönderdim. Tay Bilge Tutuk’un ve bir iki ün sahibi kişinin kötü uygulamaları yüzünden (ey) halkım! Öldün, mahvoldun. Bana yeniden tabi olun! (O zaman) ölüp yok olmazsınız dedim. Önceden olduğu gibi bana hizmet edin dedim. İki ay bekledim (ama) gelmediler. Sekizinci ayın birinci günü “ordu sevk edeyim” dedim. (Tam ordumun) sancağı çıkarılırken keşif birliğinin eri geldi. “Düşman...” dedi. Düşmanın komutanı yürüyerek geldi. Sekizinci ayın ikinci günü Çıgıltır Gölü’nden Kasuy (Irmağı boyunca) yürüdüm ve orada (onlarla) savaşım yendim. Oradan (onları) kovaladım. Aynı ayın on beşinci günü Keyre Başı’nda Üç Birkü’de Tatarlarla şiddetli bir şekilde savaştım ve (onları) yendim. Halkın yarısı tabi oldu...” (Şine Us, Doğu/1-7). Moyan Çor içeride boyları bastırdıktan sonra hâkim olunan boy ve toprakları idare etmek üzere devleti yapılandırmaya başladı: “İki oğluma Yabgu ve Şad unvanı verdim. (Onları) Tarduş ve Tölis boylarına görevlendirdim. Bundan sonra Kaplan yılında (750) Çiklere doğru yürüdüm... Tahtımı Tes Başı Bölgesi ve Kasar’ın batısında kurdurdum... Yazın orada yayladım... Damgamı ve yazıtımı orada yazdırdım... Tatarları(n diğer kısmını) cezalandırdım... Öngüz Başı (ve) orada Iduk zirvesinin batısında Yabaş ve Tokuş (ırmaklarının) kavuştuğu yerde yayladım. Tahtımı orada kurdurdum... Bin yıllık, on bin günlük yazıtı ve damgamı düz bir taşın üzerine kazıtım” (Şine Us, Doğu/7-10). Böylece Moyan Çor, artık devlet teşkilatını sağlamlaştırmış, yaylak ve kışlak başkentini sabitleştirmişti. Bundan sonra Dokuz Oğuzlar Kırgız ve Çikleri kışkırtarak Uygurlara saldırmaya çalıştı. Moyan Çor Basım, Karluklarla mücadele etti. Yine Çin’deki Oğuzlar ve Türkler de Uygurlara karşı Çin namına hareket ettiler. Bu durum Şine Us Yazıtı’nda şöyle anlatılmaktadır: “Dokuz Oğuz... beyleri geldi... uygunsuz bir şekilde düşmanlaşarak gelmiş. Ürüng Bey’i, Kara Bulukug’u Anı’da oturtmuş. Kırgızlara adam gönderip “siz yola çıkıp Çikleri çıkarın, ben de çıkarayım” demiş. “Bakın/çabuk olun Bodkalı’da birleşelim” demiş... Tutuk kumandasında bin adamlık bir birliği Çiklerin üzerine gönderdim. Müttefiklerin bulunduğu yere az adam gönderdim. “Bakın/çabuk olun” dedim. Kırgız Kağanı Kögmen Dağlarının güney yakasında... imiş. Keşif birliğini müttefiklerin yurduna

göndermiş. Keşif erlerine benim erlerim orada baskın düzenlemiş; esirleri tutmuş... Bolçu Irmağı'nda Üç Karlukları orada yendim (ve) oradan tekrar döndüm. Çik halkını bin kişilik birliğim sürerek geldi... Çik halkına Tutuk unvan(lı kişi) tayin ettim ve orada İşbara ve Tarkan unvanlarını sundum... Basmillar düşmanlık edip evime doğru geldi. Onları alt edemedim... Basmilları... ayın yirmi birinde Karlukları... Yogra Yarış'ta ordusunu orada mızrakladım. On gün öncesinden korkup kaçmışlar... Daha önce Çin'de olan Oğuz (ve) Türk halkı orada katılmış... Oradan geri dönüp devletimin tahtını Orhun ve Balıklı ırmaklarının birleştiği yerde (tahtın kurulduğu alanı) biraz yükselterek kurdurdum..." (Şine Us, Doğu/10-12, Güney/1-10).

9. An Lushan İsyanı

Moyan Çor Kağan hakkında Çin kaynaklarında bilgilerin zenginleşmesi Çin'de meydana gelen bir isyan vesilesiyedir. Buna göre Türk-Sogd kökenli An Lushan adlı bir Çin generali Çin'e başkaldırmış ve dokuz yıla yakın mücadeleden sonra 755 yılında Çin'de Yan İmparatorluğu'nu kurduğunu ilân etmişti. Bunlar Tang Devleti'nin iki başkentinden Luoyang'ı 756'da, Chang'an'ı 757'de ele geçirdi. Kaçan imparator Moyan Çor'dan yardım istedi. Bundan sonra Uygurların faaliyetleri Çin kaynaklarında ayrıntılı olarak kaydedilmektedir.

756 yılının Ağustos ayında, Lingwu'da Çin tahtına çıkan Suzong'un ilk işi, isyanı bastırmak için Uygurları çağırmak olmuştur. Uygur Kağan'ı ise imparatorun talebine olumlu cevap vermiştir; Kağan'ın maksadı belki de Çin'deki isyanı bastırmak suretiyle Çin'i tahakküm altına almaktır ki daha sonraki tarihi süreçte tam olarak bu gerçekleşmiştir.

Kaynaklarda anlatıldığına göre Uygurlar elçi gönderip An Lushan isyanının bastırılmasında yardım etmeyi teklif ettiler. Çin İmparatoru, Cheng Cai'yı General Shi Dingfan ile birlikte iyi askeri ilişkilerin tesis edilmesi için Uygurlara gönderdi. İmparatoru Türk asıllı komutanı Pugu Huai'en'e ise Cheng Cai'yı takip etmesini buyurdu, bu yüzden onun ordusunu çağırdı. Uygur Kağanı bu gelişmelerden çok memnundu.

Çin'den elçiler Kağan'ın otağına geldiklerinde Moyan Çor Kağan, Katun'un bacısını kendi kızı olarak kabul edip bu kızı Cheng Cai'ya gelin olarak verdi, beylerini ve komutanlarını Çin sarayına göndererek evlilik yoluyla barış antlaşması yapılmasını rica etti. Esasında o durumda Çin İmparatoru'nun Kağan'ın bu teklifini kabul etmekten başka şansı yoktu. Çin İmparatoru Suzong, Pengyuan'da Uygurlardan gelen heyeti karşılayıp çok hürmet gösterdi, gelin verilen Uygur kızına "Bilge Prenses" unvanı verdi. Çin'in bu zorunlu iş birliğine girmesi ve geçici de olsa

tehdit olmaktan çıkması üzerine Moyan Çor Kağan bizzat ordusunun başında güneye doğru ilerledi. Uygur birlikleri orada Çin'in Shuofang Askeri Komiseri Guo Ziyi ile birleşerek Sarı Irmak kıyılarında Tongra ve diğer bazı boyları bastırıp mağlup etti. Bundan sonra Moyan Çor Kağan Guo Ziyi ile Huyan Vadisi'nde buluştu ve orada görkemli bir ordu geçidi yaptırarak gövde gösterisinde bulundu. Kağan böylece Guo Ziyi'nin kurt sancağına eğilerek selamlamasını sağladıktan sonra onu huzuruna kabul etti. Başkentlerini terk eden Çin İmparatoru o sırada Pengyuan'de konaklıyordu, gönderilen Uygur elçisi Geluozihi'yı kabul etti. 757 yılının 2. ayında (23 Şubat-24 Mart), Uygurlar beyleri Büyük General Duolan gibi 15 kişiyi Çin sarayına gönderdi ve Kağan'ın veliahdı Yabgu bizzat 4-5 bin atıyla, yanında General Dide gibilerle imparatorun talebi üzerine Çin sarayına geldi. Bu Yabgu'nun, Tariat Yazıtı'nda geçen *Ulug Bilge Yavgu* (Kuzey/3) olduğu düşünülmektedir³⁷. Harekât artık başlamıştı. Ordular Çin'in batı başkenti Chang'an'ı isyancıların elinden geri aldılar. Pugu Huai'eni yine çoğu Uygurlardan oluşan bir orduyla doğu başkenti olan Luoyang'a yöneldi. Uygur birliklerinin hücumuyla isyancılar büyük bir mağlubiyete uğradı. Luoyang'a girince Uygurlar hazineye girerek malları aldılar; şehirleri, meydanları, köyleri 3 gün boyunca yağmaladılar. Elde ettikleri mal ve zenginlikler sayılabilecek gibi değildi³⁸.

Uygurların isyanı bastırması ve ardından Kağan'a prenses göndermesi hadiseleri, Uygur Yazıtları'nda da yer almaktadır: "*Koyun yılında (755)... yerleştim, yazı geçirdim... Çin hanı batıya kaçıp gitmiş... kaçıp... oğlunu serbest bıraktım... halk... yendim. Ondan sonra evlerine gönderdim. Karargahım... orada... halkı kut... karargahıma ikinci ayın altısında geri döndüm. Tavuk yılında (757)... yok etmiş. Öylelikle geldi, iki kızını hizmetime verdi...*" (Şine Us, Batı/2-5).

10. Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan (Bögü Kağan) (759-779)

Uygur Kağanlığı'nın kuruluşunda büyük emekleri olan Moyan Çor, devletini çok güçlü bir konuma getirdiği gibi hem askeri hem de diplomatik bakımdan Çin'e karşı da üstünlük kurmuştu. Uygurlar, Gök-Türkler devrinde olduğundan daha fazla Çin'i avuçlarının içine almışlardı. Moyan Çor esasında Tang Devleti'ni yıkılmaktan kurtaran biriydi. Ömrünün son zamanlarında Kırgızlarla mücadele eden bu yorulmaz Kağan, 759 yılının Mayıs ayında öldü. Onun için Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzünde şöyle denilmektedir: "Onun kahramanlığı, azimkârlığı ve zekâsı bütün hükûmetlere hak ve hakikat örneği teşkil ediyordu" (Karabalgasun, 6).

³⁷ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s. 36.

³⁸ *Jiu Tang Shu*, s. 5199; *Xin Tang Shu*, s. 6115-6116.

Bu kudretli Kağan'ın büyük oğlu olan Yabgu daha önce öldürülmüştü. Sadettin Gömeç'e göre Çin'de babasından habersiz yaptığı faaliyetlerinden dolayı veya Çinlilerin ona bir Kağan gibi davranmaları yüzünden, babası Moyan Çor Kağan tarafından öldürülmüş olmalıdır³⁹. Gerçekten de 758 Çin'e yardıma gönderilen Uygur ordusunun başında Gu Çor Tegin bulunuyordu ve bu Çin kaynaklarında "Uygur veliahdı" olarak adlandırılıyordu. Bu bakımdan 759 yılında başa bu Tegin geçmiş olmalıdır.

Açık bir izahta bulunmayan Çin kayıtlarına göre Moyan Çor'un küçük oğlu Dengli (Tengri?) (Xin Tang Shu'daki adı: "Jidijian", belki İdikän?⁴⁰) başa geçip Kağan oldu, Böğü (Çin kaynaklarında: "Mouyu") Kağan unvanı aldı. Böğü Kağan'ın unvanı Çince Karabalgasun Yazıtı'nda geçmektedir. Çeşitli şekillerde okunan bu unvanın Türkçe şöyle karşılanması uygun olacaktır: "Tengride Bolmuş El Etmış Bilge Kağan" (Dengli Luo Momishi Jie Yidemishi Pijia Kehan).

11. Uygurların Çin'e Yönelmesi

762 yılında Çin'in başına Daizong geçti. Tang Devleti'ne karşı isyancılar tarafından kurulan Yan Devleti'nin son imparatoru Shi Chaoyi ise hâlâ Heluo'da gücünü toparlıyordu. Bunun üzerine İmparator Daizong, İmparatorluk Komiseri Liu Qingtan'ı Uygurlara ordu talep etmek ve eski antlaşmayı tekrar yapmak üzere gönderdi. Bu yılın sonbaharı, Liu Qingtan Uygur Kağanı'nın otağına geldi. Uygurlar bu esnada artık isyancı Shi Chaoyi tarafından ayartılmışlardı, onlara Tang Sülalesi İmparatoru'nun sık sık büyük bir yasa büründüğü, Çin'in karıştığı ve başsız kaldığı söylenmişti. Bu yüzden isyancılar Uygurlardan ordu göndermelerini ve gelip Tang İmparatorluğu'nun zengin devlet hazinesini ele geçirmelerini istiyordu⁴¹. Çin kaynaklarında anlatılan bu hadise Karabalgasun Yazıtı'nın Çince bölümünde de geçmektedir: "*Büyük Tang Sülalesi İmparatoru Xuanzong memleketin kargaşalık sıralarında başka yerlere kaçmıştı. [(Bundan istifade) veyahut (kaçtığında)] Shi Shiming'in oğlu Shi Chaoyi bol paralar ve tatlı dillerle askerlerinin iştirakini temin ve birlikte Tang sülalesini mahvetmesini rica ediyordu*" (Karabalgasun, 6-7).

12. Uygurların Çin'i Bir Kez Daha Kurtarması

Uygur Kağanı'nın hareketleri karşısında sessiz kalmayı seçen Çin, hiçbir şey olmamış gibi hareket ediyor, tamamen isyanın bastırılmasına yoğunlaşıyordu.

³⁹ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s. 39.

⁴⁰ J. R. Hamilton, *Les Ouïghours à L'époque des Cinq Dynasties*, Paris, 1955, s. 139.

⁴¹ *Jiu Tang Shu*, s. 5202: *Xin Tang Shu*, s. 6117.

Yanlarına çektikleri Uygurları, isyan bastırılana kadar hiçbir şekilde kızdırmamaları lazımdı.

Pugu Huai'en, Uygurların Sağ Şadı ile birlikte önden cepheyi oluşturdular, askeri valiler gelince birleşip isyancılara hücum ederek galip geldiler. Heng Irmağı'nın kıyılarında savaş oldu, Shi Chaoyi yağmacıları toplayıp kaçtı. Böylece ordular Luoyang'ı tekrar ele geçirdiler. Başkomutan Yong Beyi çekilip Lingbao'ya döndü. Luoyang'ı alan Uygur Kağanı Heyang'da ilerlemeye devam etti. Kışlasını kurup aylarca kaldı. Bu esnada Uygur kışlasının 50 km (100 küsur li) etrafına kadar her şey Uygurların eline geçiyordu, Çinliler bu durumdan çok rahatsız oluyorlardı. Uygur Kağanı Heyang'ın kuzeyinden yola çıktı, Zezhou ve Luzhou'yu geçti, Pugu Huai'en ile buluştu, Taiyuan'den geçti. Bahena'yı elçi olarak imparatora gönderdi, Luoyang için imparatoru tebrik etti. Aynı zamanda isyancı Shi Chaoyi'nin sancağı, bayrağı gibi eşyaları gönderdi. Bahena sözlerini söyleyip memleketine dönecekken, İmparator Daizong onu sarayın iç salonunda ağırladı, 200 top çeşitli renklerde ipek hediye etti⁴².

Uygurların Çin'in bu şekilde kurtarma hadisesi Karabalgasun Yazıtı'nda da anlatılmaktadır: *“Kağan... bizzat kahramanlığını göstermek için Çin İmparatorluğu ordusu ile birleşerek takip ve payitahtı olan Luoyang şehrini geri aldı. Çin İmparatoru Uygurlarla sarsılmaz kardeş hükümet ve ebedi akraba devlet teşkil etmeye sözleşmişlerdi”* (Karabalgasun, 6-7).

13. Böğü Kağan'ın Mani Dinini Benimsemesi

Böğü Kağan'ın Çin'deki askeri seferleri ve seyahatleri esnasında tanıştığı Mani rahiplerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Luoyang'ın kurtarılmasından sonra bir müddet daha Çin'de kalan Kağan, muhtemelen oradaki şehir medeniyetinden, mimariden, yerleşikliğin verdiği rahatlıktan, yerleşikliğe has dinlerin mabet ve pratiklerinden etkilenmiş olacak ki dini yaysınlar diye bu rahipleri Uygur ülkesine göndermişti. Böğü Kağan'ın ve bir kısım Uygur'un Mani diniyle tanışması hadisesi Karabalgasun Yazıtı'nda anlatılmaktadır: *“Kağan ordu karargahını doğu merkezinde kurdu. Örf ve âdetlerin bozuk olduğunu ve ahalinin idareyi dinlemediğini görünce Ruxi gibi dört rahibi memlekete göndererek iki mukaddes ibadet neşredip üç çevre ile onlara nüfuz etti. Bilhassa bu din üstatları dini bilgileri iyi kavriyorlardı ve yedi kitabı da iyi biliyorlardı. Bunların bilgileri deniz kadar derin, dağ kadar yüksekti. Onların nutukları yüksek bir yamaçta akan nehir gibi idi. Onun için bu hak din Uygurlar arasında yer tutabilmişti. Bu din umdesinde hayvani gıdaların yenmesi ve*

⁴² *Jiu Tang Shu*, s. 5203-5204; *Xin Tang Shu*, s. 6118-6119.

ağır içkilerin içilmesi yasaktı (hayvani gıdaların yenmemesi ağır içkilerin içilmemesi bu dinde esas umde ittihaz edilmişti). Bundan dolayıdır ki büyük hizmetler ifa ediyorlardı. O (Kağan) dolayısıyla diyordu ki: “Siz fazileti nasıl anlayabilirsiniz?”. Bunun üzerine derhal umumi valiler, hudut valileri, iç ve dış vezirler ve kumandanların hepsi bir ağızdan diyorlardı ki: “Biz eski günahlarımızdan istiğfar ediyoruz ve hak dinine fedakârlıkla hizmet edeceğiz. Kağan’ın buyruğu ile bu din artık her bucağa yaydırıldı ve yaydırmağa uğraşıldı. Bu umde çok mistik ve pek yüksek idi, kavranması pek ağır idi. Onlar tekrar tekrar (Kağan’dan) merhamet etmesini rica ediyorlardı. Çünkü, eskiden pek cahil olduklarından şeytanı Buda olarak tanıyorlardı. Şimdilik hakikati anladılar ve bir daha hata işlemeyeceklerini bilhassa umarız ki (Kağan?) diyordu: “Madem ki hakikati buldunuz yurtlarınıza giderek hediyeleri getiriniz. Kazılmış şeytan heykellerini ve resim edilmiş şeytan tablolarını hep yakınız. Cinlere dua ve şeytanlara tapmaktan vazgeçmelisiniz ve ışık dinini kabul etmelisiniz!”. Sıcak kan içme kötü âdetini değiştirerek yemek pişirmek âdetine kavuşan şehir oluyor ve mukatele şehrinde çıkarak bir fazilet diyarı beliriyordu. Dolayısıyla bilgiler ruhanileri kazandılar. Büyükler ise buna misal teşkil ettiler, küçükler de tâbi oldular. Baş rahip hak dininin kabul edildiğini işitince onların sadakatlarını takdir etti. Bütün erkek ve kadın rahipleri memlekete yayararak kendi mezhebini neşretmek istedi. Bütün (Müce) müridleri doğu ve batı dolaştırarak münavebe şeklinde dini öğretmeye çalıştı” (Karabalgasun, 7-10).

14. Alp Kutluk Bilge Kağan (779-789)

Sogd’ların kontrolüne giren Böğü Kağan gitgide Uygur devlet adamlarından ve halktan uzaklaşıyordu. Bu durumu gören Başbakan Dun Baga Tarkan, devlet adamlarının ve halkın desteğini alarak bir darbe yaparak Böğü Kağan’ı öldürdü. Bu darbeye devlette yuvalanıp Kağan’ın aklını çelen Sogd’lar ile birlikte Kağan’ın yakınları ve itimat ettikleri olmak üzere toplam 2 bin kişi de öldürüldü. Dun Baga, tahta çıkarak Alp Kutluk Bilge Kağan unvanı aldı. Yeni Kağan, Beyi Jian Tarkan’ı Çin sarayına dönen elçi Liang Wenxiu’nun peşinden gönderdi. 780 yılında Çin İmparatoru Jinzhao Valisi Yuan Xiu’ya özel nezaketli mektubu götürmesini, Kağan’a verilen unvan olan “Wuyi Chenggong Kağan” unvanını tebliğ etmesini emretti⁴³. Dun Baga Tarkan’ın adı Suci Yazıtı’nda Kutlug Baga Tarkan olarak geçmektedir⁴⁴.

⁴³ *Xin Tang Shu*, s. 6121.

⁴⁴ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C. I, s. 156.

15. Tengride Bolmuş Külüg Bilge Kağan (Panguan Tegin veya Duoluosi Kağan) (789-790)

789 yılının Aralık ayında, Dun Baga Tarkan Kağan öldü. Ölen Kağan'ın yerine oğlu Duoluosi geçti, Uygurlar ona “Panguan Tegin” diyorlardı. Bu Tegin, Kağan olunca “Tengride Bolmuş Külüg Bilge Kağan” unvanı aldı (Karabalgasun, 11). Durumu öğrenen Çin İmparatoru yas için üç gün tahttan çekildi, 3. rütbedeki ve daha üstteki bürokratlar ve askerler devlet töreni binasına gelerek Çin sarayına gelen Uygur elçilerine taziyelerini sundular. Devlet Töreni İdaresi Başkanı Guo Feng kendi görev nişanını taşıyarak yeni Kağan'a şu unvanı veren belgeyi iletmek üzere görevlendirildi: “Ai Tengliluo Gu Momishi Julu Pijia Zhongzhen Kehan” (“Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Zhongzhen (“sadık ve erdemli”) Kağan”)⁴⁵.

16. Kutluk Bilge Kağan (Achuo Kağan) (790-795)

790 yılının 4. ayında (19 Nisan-18 Mayıs) Kağan, kardeşi tarafından öldürüldü⁴⁶. Onun için Karabalgasun Yazıtı'nda şöyle denilmektedir: “*Yurdundaki âdetleri islah ediyordu. Öyle ki her şey nizamına girdi*” (Karabalgasun, 11).

Bu esnada Uygur Büyük Generali İl Ögesi (Jieganjiasi) batıda Tibetlilere sefere gitmişti ve henüz dönmemişti, başbakan yardımcısı ülke halkını toplayıp tahtı ele geçiren gasıbı öldürmüştü ve Tengride Bolmuş Külüg Bilge Kağan'ın küçük oğlunu *Achuo Kağan* olarak tahta çıkarmıştı, çocuk 16-17 yaşlarındaydı. Bu Kağan'ın adı Karabalgasun Yazıtı'nda *Kutluk Bilge* olarak geçiyordu.

Kutluk Bilge Kağan, 795 yılında, henüz 21-22 yaşındayken öldü. Çocuk yaşta kendisini ateş çemberi içinde bulan bu bahtsız Kağan'ın ancak beş yıl süren iktidarında gücü eline alabildiği pek söylenemez. Kağan'ın neden öldüğüne dair kaynaklarda açık bir ifade de yer almamaktadır. Bu Kağan için Karabalgasun Yazıtı'nın Çince bölümünde şöyle yazmaktadır: “*O yaradılışı itibariyle cömert ve neşeliydi*” (Karabalgasun, 11). Kağan'ın başta kalmasında başlıca rol oynayan ancak aynı yıl, 790 yılında, üst üste mağlubiyetler alan kudretli Başbakan İl Ögesi'nin adı ise artık kaynaklarda zikredilmiyordu. Dolayısıyla Kağan galiba çeşitli devlet adamlarının ve belki de kendisinden sonra başa geçen Başbakan'ın avucundaydı. Uygur tarihinin kaynaklarda anılmayan bu karanlık dönemlerinde olan biteni tahmin

⁴⁵ *Jiu Tang Shu*, s. 5208.

⁴⁶ Xin Tang Shu'daki (s. 6115) kayda göre, bu Kağan küçük Katun olan Ye Prens tarafından zehirlendi, Katun Pugu Huai'en'in torunuydu. Pugu Huai'en'in oğlu Uygur Yabgu idi, bunun kızı ise Ye Prens olarak adlandırılıyordu. Böylece Kağan'ın küçük kardeşi tahta çıkmıştı.

etmekten başka çaremiz yoktur. Bu bakımda kaynakların yazdıklarıyla yetinmek durumundayız.

Karabalgasun Yazıtı'nın Çince kısmında yeni Kağan'ın unvanı *Tengride Ülüg Bulmuş Alp Kutluk Ulug Bilge Kağan* olarak geçmekte onun hakkında şu bilgiler verilmektedir: “*Alp Bilge Kağan mevkie geçmeden önce bütün beyler arasında en yaşlısı idi. Umumi valiler, hudut valileri, iç ve dış başbakanlar, ordu kumandanları ve bütün memurlar şöyle arzı rica ediyorlardı: “Gök Kağan yüksek mevkide iken birçok vezirler bulunduruyor. Şimdi Alp Kağan memleketi idare edecek bir kudret ve deniz kadar derin, dağ kadar yüksek bir gönlü vardı. Yurt büyük bir bütünlüktür. Dolayısıyla kanun ve nizamlar parlak olmalıdır (ehemmiyetli olmalıdır). Sizin Tengrisel lütfunuzdan ricamızı is’af buyurmanızı dileriz”.* Kağan yurdunu idare ettiği müddetçe diğer idarecilerden tamamıyla başka bir fevkaladelik gösterdi. O daha dünyaya geldiği günden başlayarak saadet bahşetmişti. Küçükliğünden büyüünceye kadar o, bir kahraman ve harikulade bir savaşçı idi. Çadırında oturarak, planlarını hazırlarken binlerce li uzaklardaki savaşı kazandığını tayin edebiliyordu. O bir esirgeyici ve koruyucu idi. Kendi halkını himaye ve müdafaa ederdi. Dünya düzeni için kanunlar yapıyor, devlet için planlar kuruyordu. Zamanında kurduğu nizamlar ve planlar sonsuz ve sayısız idi” (Karabalgasun, 12-13).

17. Tengride Ülüg Bulmuş Alp Kutluk Ulug Bilge Kağan (795-805)

795 yılında başa geçen Tengride Ülüg Bulmuş Alp Kutluk Ulug Bilge Kağan'ın 805 yılına kadarki iktidarında ne yaptığı konusunda ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. 806 yılında bir elçinin Çin'e gönderildiği bilinmektedir. Bunun dışında Kağan, dış politikada Çin ile iyi geçinmiş, Tibetlilerle savaşmış ve içeride ise Kırgız, Karluk gibi boyları bastırmakla meşgul olmuştur. Karabalgasun Yazıtı'nın Çince kısmında bu konuda bazı ifadeler vardır: “*Kuzeyde Kırgız Devleti 400 binden fazla okçularıyla en başta bulunuyordu. Ve Kağanımız ki küçükken asıl kahraman, zeki, hakiki savaşçı ve otoriter idi. Her atışı hedefine isabet ettiriyordu. Kırgız Kağanı (bizim Kağan'ın) yayının vızlamasıyla beraber ölü olarak yere serildi. Bırakılmış at ve öküzlerin sayısı vadiler dolusu ölçülüyor ve silahlar dağ yüksekliğinde yığıyorlardı. Onun devleti parçalanmış ve yok olmuştu ve yurdundan hiçbir mukim kalmamıştı (yurdun harabelerinde baykuşlar ötüyordu). Bilahare Karluk ve Tibetliler ardı sıra hükümete karşı çeteler teşkil ettiler ve (Kediz?) Urgu da ordusunun bir kısmıyla düşmanla karşılaşmıştı. O zeki ve planları da uzak görüşlüydü. Beşbalık'ın yarısını aldı ve yarısını da kuşattı. Bunun üzerine Gök Kağan bizzat büyük bir ordu ile çete başlarını mahvetti ve şehirleri geri aldı. Topraklarında rahat duran ve temiz hava teneffüs*

eden ahaliden iyi olanları iltifatlara boğdu; karşı gelenleri ise kızıl kana boyadı” (Karabalgasun, 13-15).

18. Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan (808-821)

Kağan’ın 808 yılındaki ölümünün ardından başa *Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan* geçti. Çin İmparatoru Xianzong, Li Xiaocheng ile yeni Kağan’ı şu unvan ile tanıdığını gösteren belgeyi gönderdi: “Ai Dengliluo Gu Mishi He Pijia Baoyi Kehan” (“Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Baoyi (“erdemi koruyan”) Kağan”)⁴⁷.

Bu Kağan başa geçer geçmez Uygurlar 808 yılında Gansu’daki Liangzhou şehrini ele geçirmişler, Tibetliler bunun üzerine cephe önüne sürdükleri Shatuo Türklerini bu bölgeden göç ettirmek istemişler, buna karşılık Shatuo’lar Tibetlilere saldırıp kuzeye kaçmışlar ve bir kısmı ise Çin’e sığınmışlardı⁴⁸. Karabalgasun Yazıtı’nda ise şöyle denilmektedir: “*Halk çöl çeteleri ile birleşerek vergi vermekten kaçınıyordu. Gök Kağan bizzat ordu başına geçerek düşman çetelerini yendi ve Seyhun Irmağı’na kadar kovaladı. Bir milyondan fazla esir aldı ve sayısız develer, atlar, hayvanlar ve arabalar ganimet aldı. Bunun üzerine geri kalan halk ona itaat gösterdiler... Onlar kendi suçlarını anladılar, yalvarışlarla affedilmelerini rica ettiler. Gök Kağan onların sadık olduklarına kanaat getirerek yaptıkları kötülükleri affetti. Bundan sonra beyleri vasıtasıyla halka: Geri dönerek yaptıkları işler ile uğraşmalarını emretti. Bugünden itibaren bütün beyler huzura gelerek diz çöktüler ve hediyeler arzı tazimat ettiler*” (Karabalgasun, 17-18).

Kaynaklar

Alyılmaz, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yay., Ankara, 2005.

Alyılmaz, Cengiz-Osman Mert, “Moğolistan’daki (Kök)türk Harfli Yazıtlar”, Ortak Türk Tarihi, C. VI, Ed. B. A. Gökdağ-S. Y. Gömeç-O. Karatay, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2019, s. 71-220.

Ce Fu Yuan Gui, Fenghuang Yay., Nanjing, 2006.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2004.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., 42. baskı, İstanbul, 2009.

Gabain, A. von-W. Winter, *Türkische Turfantexte*, C. IX, Berlin, 1958.

⁴⁷ *Xin Tang Shu*, s. 6126.

⁴⁸ *Zizhi Tongjian*, s. 7651-7652.

- Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara, 1997.
- Gömeç, Saadettin, "Şine-Usu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine", *Belleten*, LXIV/240, 2000, s. 427-434.
- Hamilton, J. R., *Les Ouïghours à L'époque des Cinq Dynasties*, Paris, 1955.
- Hamilton, J., "Toğuz-Oğuz ve On-Uygur", Çev. Y. Koç-İ. Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 1997, s. 187-232.
- İzgi, Özkan, *Kutluk Bilge Kül Kağan- Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1986.
- Jiu Tang Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1997.
- Kormuşin, İ.-E. Mozioğlu-R. Alimov-F. Yıldırım, *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*, BilgeSu Yay., Ankara, 2016.
- Mert, Osman, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariyat Şine Us*, Belen Yay., Ankara, 2009.
- Minorsky, V., "Tamim ibn Baħr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII/2, 1948, s. 275-305.
- Mori Masao, "Utuken Yama to Kodai Kiba Kokka", *Nairiku Ajia Shiron Shū*, Tokyo, 1980.
- Ögel, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 2001.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, C. I-III, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1986.
- Pulleyblank, E. G., "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *T'oung Pao*, V. 41, 4/5, 1985, s. 317-356.
- Sertkaya, Osman F., "Bay, Bayan, Bayin ve Sayin Kelimeleri Üzerine", *Türk Dili*, 705, 2010, s. 195-203.
- Song Shi*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1997.
- Tang Hui Yao*, Kyoto Chūbun Yay., Kyoto, 1978.
- Taşagıl, Ahmet, *Uygurlar. 840'dan Önce*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2020.
- Tekin, Ş., "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, X, 1962.

Tezcan, Semih, “1283 numaralı Tibetçe Pelliot El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, *Bilimsel Bildiriler 1972*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1975.

Xin Tang Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1997.

Yıldırım, Kürşat, *Türk Tarihi İçin Eski Çince Türkçe Sözlük*, Otopsi Yay., İstanbul, 2010.

Yıldırım, Kürşat, “Uygur Kağanlığı’nın Tarihî Coğrafyası”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 120, S. 236, 2018, s. 91-112.

Yıldırım, Kürşat, “Moyen Çor”, *Türk Tarihinde Liderler*, Ed. O. Yeşilot-B. Gürışık Köksal, Yediyepe Yay., İstanbul, 2019, s. 125-135.

Yıldırım, Kürşat, “Uygur Tarihini ve Kültürünü Anlamada Coğrafya Bilmenin Önemi”, *Türkistan’dan Anabolu’ya Tarihin İzinde Prof. Dr. Mehmet Alpargu’ya Armağan*, C. I, Ed. Z. İskifiyeli-M. B. Çelik, Nobel Yay., Ankara, 2020.

Yıldırım, Kürşat, *Uygur Kağanlığı (744-840)*, Selenge Yay., İstanbul, 2021.

Yıldırım, Kürşat, *Çin Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2021.

Zizhi Tongjian, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997.

